

YILDIZ SOCIAL SCIENCE REVIEW (YSSR)

VOLUME: 5 YEAR: November 2019 NUMBER: 2

Available Online:

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/yssr>

ISSN : 2149-4363
ISSN (Online) : 2687-6256

Publisher:

On Behalf of Yıldız Technical University Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dean Prof. Kenan AYDIN

Communication:

Phone: +90 212 383 6712
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yssr>
e-mail: donduran@yildiz.edu.tr

Address:

YILDIZ Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 34210 Esenler/Istanbul/Turkey

Printing Date: 25.12.2019

Printed by: Yıldız Publishing Center Davutpaşa/Istanbul

Front Page Designed by: Mehtap Kul

Cover Designed by: Gündüz Altay KÖKLÜ

Logo Designed by: Hasan Öğretmen

Typesetting by: Murat Donduran

Yıldız Social Science Review is a refereed and international journal and published in May and November.

Editorial Board

Honorary Editor Prof. Erdener KAYNAK (Pennsylvania State University, Harrisburg)

Editor in Chief Prof. Murat DONDURAN (Yıldız Technical University, Turkey)

Associate Editors

Prof. Jürgen KAHLER (University Erlangen-Nuremberg, Germany)

Prof. Meral UZUNÖZ (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Murat YILDIZOGLU (Bordeaux University, France)

Assoc. Prof. Evren BALTA (Özyeğin University, Turkey)

Assoc. Prof. Burak ÜNVEREN (Yıldız Technical University, Turkey)

Assist. Prof. Tolga AKSOY (Yıldız Technical University, Turkey)

Assist. Prof. Antonio MASALA (IMT Lucca, Italy)

Assist. Prof. Tuğçe OZANSOY ÇADIRCI (Yıldız Technical University, Turkey)

Assist. Prof. Christoph WEBER (ESSCA School of Management, France)

Dr. Yigit AYDOGAN (Kirkklareli University, Turkey)

Managing Editors

RA. Selin ERDOĞAN (Yıldız Technical University, Turkey)

RA. Halil ŞİMDİ (Yalova University, Turkey)

RA. Özdemir TEKE (Yıldız Technical University, Turkey)

RA. Dr. Sırrı Emrah ÜÇER (Yıldız Technical University, Turkey)

RA. Ecem DOYGUN (Yıldız Technical University, Turkey)

RA. İbrahim Engin KILIÇ (Yıldız Technical University, Turkey)

RA. Volkan GÜNGÖR (Yıldız Technical University, Turkey)

Advisory Editorial Board

Prof. John ROEMER (Yale University, USA)

Prof. Wendy CARLIN (University College London, UK)

Prof. Ercan EREN (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Salih DURER (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Esin CAN (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Nevin COŞAR (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Yasir SULEIMAN (University of Cambridge, United Kingdom)

Prof. Gülsün YAY (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. İbrahim KIRCOVA (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Hüseyin TAŞTAN (Yıldız Technical University, Turkey)

Prof. Remzi ALTUNIŞIK (Sakarya University)

Prof. Coşkun BAYRAK (University of Arkansas at Little Rock-UALR, USA)

Prof. Ercan GEGEZ (Marmara University, Turkey)

Prof. Cemal İBİŞ (Işık University, Turkey)

Prof. Erdoğan KOÇ (Balıkesir University, Turkey)

Prof. Gökhan ÖZER (Gebze Technical University)

Prof. Cengiz YILMAZ (Middle East Technical University, Turkey)

Prof. Fatma DOĞRUEL (Marmara University, Turkey)

Prof. A. Suut DOĞRUEL (Marmara University, Turkey)

Prof. Ahmet DEMİREL (Marmara University, Turkey)

Prof. Ayşegül SEVER (Marmara University, Turkey)

Prof. Faruk SÖNMEZOĞLU (İstanbul University, Turkey)

Prof. Ayşe Betül ÇELİK (Sabancı University, Turkey)

Prof. Ming-Miin YU (National Taiwan Ocean University, Taiwan)

Prof. Cumhuri ERDEM (Abant İzzet Baysal University, Turkey)

Prof. Tefik YOLDEMİR (Marmara University, Turkey)

Prof. Mehmet Akif OKUR (Yıldız Technical University, Turkey)

Thomas R. MATTAIR (Middle East Policy Council, USA)

Assist Prof. Selim GÜLEŞÇİ (Bocconi University, Italy)

Assist Prof. Güneş GÖKMEN (New School of Economics, Russia)

Dr. Daniele SIENA (Banque de France, France)

Dr. Giuseppe ATTANASI (University of Strasbourg, France)

Dr. Massimo BAGARANI (University Guglielmo Marconi)

VOLUME : 5, NUMBER: 2, YEAR: 2019

ARTICLES

- Proudhon ile Marx bir siyasal hayal kırıklığının kuramsal öyküsü**
Ragıp Ege 103
- Moral İktisadı ve Léon Walras**
Ercan Eren 117
- The road to serfdom against the great transformation: a comparison with reference to unintended consequences**
Hüseyin Özel 135
- Yahudi'nin kaderi; insanın kaderi veya "Homo judaeus"tan "homo capitalius"a Marx'tan Sombart'a düşünce tarihinden kısa notlar**
Metin Sarfati 155
- F. Le Play'in sosyal barış düzeni ile L. Bourgeois ve Simone Weil in düşünsel ilişkileri: hümanizma**
Burak Gürbüz 171
- Kimlik ekonomisi**
Ensar Yılmaz 185
- Veblen'in iktisat sosyolojisinin sosyal ve kavramsal ilişkisellik üzerinden düşünülmesi**
Derya Güler Aydın ve Bahar Araz 209
- Alışkanlık ve rasyonalite kavramları temelinde Veblen ve Vimon üzerine yeniden düşünmek**
Gülenay Baş Dinar, Çınla Akdere ve Merve Yılmazkaya 223
- Freelance çalışma, start-up girişimcilik ve işin geleceği: kurumsalcı bir yaklaşım**
Serhat Koloğlugil 237
- İktisadın formalist aksiyomatik bir disipline dönüşüm sürecinde Hilbert – Bourbaki yerine Poincare – Brouwer yaklaşımı benimsenebilir miydi?"**
Kaan Ögüt247
- Parayı Bir Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak**
Vedat Ulvi Aslan 263
- Devlet ve telefon: tarihsel sosyoloji ışığında altyapı politikalarının incelenmesi için eleştirel bir kuramsal çerçeve önerisi**
Sırrı Emrah Üçer 287

PROUDHON İLE MARX BİR SİYASAL HAYAL KIRIKLIĞININ KURAMSAL ÖYKÜSÜ

Ragıp EGE

 Strazburg Üniversitesi, ege@unistra.fr

Başvuru Tarihi/Application Date: 2 Ağustos 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

1846 yılında Marx'la Proudhon arasında çok anlamlı bir mektuplaşma gerçekleşir. Bu mektuplaşma sonucu Marx'ın Proudhon'a duyduğu hayranlık nefrete dönüşür. Marx'la Engels'in, Avrupa düzeyinde etkinliklerini dağınık biçimde sürdüren sosyalist ve komünist hareketler arasında oluşturmaya çalıştıkları dayanışma örgütü girişimlerine Proudhon çok mesafeli kalmıştır. Çalışmamız, Fransız düşünürün bu tutumunun Marx'ın Proudhon'u, özellikle onun *Sefaletin Felsefesi* kitabını okumasını nasıl etkilediği üzerine bir sorgulamadır. Marx'ın *Sefaletin Felsefesi*'ne yönelttiği eleştiriler, bilimsel yaklaşımın ne olması gerektiği konusunda önemli çözümler içerir.

Anahtar Kelimeler: Proudhon, Marx, *Sefaletin Felsefesi*, *Felsefenin Sefaleti*, Devrim, Bilimsellik, Kuramsal Tutarlılık.

ABSTRACT

In 1846 Marx and Proudhon are exchanging one very significant correspondence. As a consequence, Marx's admiration for Proudhon changes into hate. Proudhon was very skeptical about Marx and Engels' initiatives to organize a solidarity network among disparate socialist and communist movements across Europe. Our study aims at analyzing the political and theoretical consequences of Marx's reading of Proudhon's works and particularly his *Philosophy of Poverty*. Criticisms Marx addresses to Proudhon harbor important developments on the nature of scientific approach.

Keywords: Proudhon, Marx, *The Philosophy of Poverty*, *The Poverty of Philosophy*, Revolution, Scientificness, Theoretical Consistency.

1. Giriş

1840'lı yıllarda Proudhon'la Marx arasındaki yazışmalar, Marx'ın Proudhon'a yönelttiği ağır eleştiriler, hem siyasal ve ideolojik hem de kuramsal açıdan önem taşır. Bu çalışmada, iki düşünür arasındaki ilişkileri söz konusu iki boyut açısından inceleyeceğiz. İlişkide, eleştiren ve suçlayan taraf Marx olduğu için, incelememizi Marx'tan kalkarak sürdüreceğiz. Göreceğimiz gibi, Marx'ın Proudhon karşısında takındığı tavır, Proudhon'u anlama ve değerlendirme biçimi, şiddeti sürekli artan bir eleştiri niteliği kazanır. Buna neden çok ağır biçimde yaşanan bir hayal kırıklığıdır. Proudhon Marx'ı onulmaz bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu derin hayal kırıklığı, özellikle siyasal düzeyde, iki düşünürden esin alan devrimci düşüncenin tarihsel gelişimine, bu düşüncenin hedef olduğu yol ayrımının içerik ve nedenlerinin anlaşılmasına ışık tutabilir. Çalışmamızın birinci bölümünde 1846 yılına değin Proudhon'u örnek bir devrimci ve toplum bilim kuramcısı olarak gören Marx'ın, nasıl bir siyasal ve ideolojik bağlamda Proudhon'dan uzaklaştığını belirtmeye çalışacağız. Bu uzaklaşma, bir anlamda, daha sonradan "Marksist" deyimiyile adlandırılan radikal devrimci yaklaşımla "Proudhon'cu", bugün demokratik ya da uzlaşmacı sol deyimleriyle tanımlanabilecek siyasal yaklaşımın birbirinden ayrılma sürecini başlatır. İkinci bölümü, Marx'ın, Proudhon'un *Philosophie de la misère* ("Sefaletin Felsefesi", 1846) adlı kitabına tepkiyle kaleme aldığı *Misère de la philosophie*'de ("Felsefenin Sefaleti", 1847) Proudhon'a yönelttiği yönetsel ve kuramsal eleştiriye ayıracağız. Marx, *Felsefe'nin Sefaleti*'ne değin, toplumsal yaşamı en gerçekçi gözle çözümleyen düşünür olarak nitelediği Proudhon'u, bu kitapta, çözümlemelerini en idealist, en tutarsız, en kötü felsefeyle dolduran yüzeysel bir düşünür olarak niteler. Sorgulamamızı, Proudhon'un kuramsal tutumunda Marx'ı temelden rahatsız eden hatta öfkeye boğan öğelerin neler olduğu konusu üzerinde yoğunlaştıracamız.

2. Siyasal ve İdeolojik Boyut

Marx, çeşitli gazete ve dergilerde uzun süredir amansız bir biçimde eleştirdiği Prusya'da uygulanan baskıcı ve yasaklayıcı rejime daha fazla katlanamayıp 1843 yılının Ekiminde eşiyile birlikte Fransa'ya göç eder, Şubat 1845'e değin Paris'e yerleşir. Bu tarihlerde Prusya devletinin baskı rejiminden kaçan bir çok devrimci genç Alman da Paris'e sığınmıştır. Bu gençler, özellikle, 1841'de yayınladığı *Qu'est-ce que la propriété* ("Mülkiyet Nedir?", 1840) kitabıyla Avrupa düzeyinde en güçlü devrimci ses konumunu kazanan Proudhon'un çevresinde toplanırlar. Marx da bu öbeğe katılır; öteki devrimciler gibi Proudhon'a saygısı ve hayranlığı büyüktür. Marx, Proudhon'un, Fransız düşünüyü Alman düşünüyü arasında gerçek ve sağlam bir köprü kurarak orijinal bir senteze ulaştığına inanmıştır. Proudhon'la 1844'ün Temmuz – Aralık ayları arasında çok sık buluşarak uzun konuşmalar yapar. Marx, sonradan, bu söyleşilerin özellikle Hegel'ci diyalektik konusunda sürdürüldüğünü söyler. Kuşkusuz Feuerbach da bu söyleşilerin başlıca konularından birini oluşturmuştur; bilindiği gibi bu yıllarda Marx'ın Feuerbach'a olan bağlılığı en yüksek derecesindedir. Öte yandan, genç Alman devrimciler arasında Proudhon, "Fransız Feuerbach"ı unvanıyla anılmaya başlamıştır. Marx, Paris'teki ilk aylarında, *Annales fraco-allemandes* ("Alman-Fransız Yıllığı") adlı yayının sorumluluğunu sürdürür. Bu derginin bir tek sayısı 1844 Şubatı sonunda çıkar. Bu sayının Avrupa devrimci düşününde önemli yankıları olmuştur. Özellikle, Engels'in, bu sayıda yayınlanan *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* ("Ekonomi Politğin eleştirisi için bir Taslak," 1844) adlı incelemesi Marx'ı iktisat bilimine yönlendiren, "sivil toplumun anatomisi Ekonomi Politikte'dir" önermesine değin götürülen etmenlerin başında gelir. Söz konusu *Taslak*'ta, Marx'ın giderek

oluşturacağı iktisadî kuramın ana hatlarını, bir anlamda, bu kuramın genel programını bulmak mümkündür (Ege 2012). Marx, Engels'in bu incelemesini, her zaman, "dahiyane bir inceleme" deyiimiyle anmıştır.

Nisan 1844'ten itibaren Marx yoğun biçimde Ekonomi Politik literatürü içine dalar, yılmaz bir enerjiyle kapsamlı okumalara girişir. İngiliz iktisatçıların eserlerini Fransızca çevirilerinden okur: A. Smith, D. Ricardo, J. Mill, MacCulloch. Ayrıca Boisguilbert, S. Sismondi, E. Buret, W Schulz, özellikle de F. Quesnay'in yapıtlarını inceler. Tükenmez bir merak ve bilgilenme arzusuyla sürdürdüğü bu okumalardan devşirdiği alıntılar, notlar, düşünceler, sorgulamalar, çözümlemeler defterler doldurur. Bu çalışmalar, *Ekonomi Politik'in Eleştirisine Katkı* başlıklı bir metinle birlikte, çok sonra, 1932 yılında, *1844 El Yazmaları – Ekonomi Politik ve Felsefe* ("Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844") adı altında yayınlanmıştır. Marx'ın söz konusu defterleri incelendiğinde, öğrenciliğinden beri benimsemiş olduğu bir okuma yönteminin uygulayımıyla karşılaşılır (Rubel, 1965). Bu yöntemi, okunan düşünürle birlikte düşünme çabası biçiminde betimleyebiliriz. Marx, okuduğu kimi kitabın uzun bölümlerini üşenmeden defterlerine kopya eder. Althusser'in de altını çizdiği gibi (Althusser 1968), bu tür bir yöntemle sürdürülen okuma, okunan metni ham madde biçiminde işleme, bu metin aracılığıyla kuramsal bir yapı inşa etme edimine dönüşür. *Dikkatli okuma*, okunan metnin mantıksal tutarlılığına dikkat etme, Marx'ın kuramsal etkinliğinin temel ilkesidir. 1843'ten beri Marx, aynı yöntemle, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin eleştirisini de sürdürür. Bu Eleştirinin bir bölümü *Annales fraco-allemandes*'in yukarıda sözünü ettiğimiz sayısında yayınlanır. İleride belirteceğimiz gibi, Marx, söz konusu dikkatli okuma yöntemiyle, metinlere –önemli olsun olmasın- düşünceler tomarı değil içlerinde belli bir muhakeme, belli bir mantık barındıran sorgulamalar gözüyle bakar. Başka türlü dendiğinde, okuduğu metnin düşüncelerinden çok hangi mantık doğrultusunda inşa edildiğine dikkat eder. Marx'ın *dikkatli okuma* yöntemi konusuna ikinci bölümde döneceğiz.

Marx'la Engels Ağustos 1844 sonlarında Paris'te 10 gün kadar birlikte olur, uzun görüşmeler yaparlar. Bu görüşmeler, dostluklarını, yaşamlarının sonuna değin hiç kesilmeyecek bir ortak dayanışma ve çalışma yönünde perçinler. İki dost, bir süredir Bruno Bauer ve yandaşları genç Hegelci devrimcilerin *Allgemeine Litteraturzeitung*'ta ("Genel Edebiyat Gazetesi") "Eleştirel eleştiri" adı altında son derece ağıdalı ve küçümseyici bir diyalektikle sürdürdükleri felsefi akımın hicivli ve yergili bir eleştirisini yapmaya karar verirler. Bu girişim *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik* ("Kutsal Aile ya da eleştirel Eleştirinin Eleştirisi") adlı kitapla sonuçlanır; 1845 sonunda yayınlanır. Kitap iki düşünürün adını taşısa da, Engels'in bu kitaba somut katkısı çok azdır (200 sayfayı aşan kitap içinde Engels'in kaleminden çıkan sayfa sayısı 15'i geçmez). Marx'ın, kitabın kapağında Engels'in de adının olmasını, Engels'in çekincelerine karşın, özellikle istemesi, ortak çalışmalarının kararlılıkla süreceğinden emin olduğunun göstergesidir.

Marx kitabın önemli bir bölümünü, "eleştirel Eleştiri"cilerin önde gelen yazarlarından "Bay Edgar"ın, Proudhon okuyuşuna, bu okuyuşa karşı Proudhon'u savunmaya ayırır. Yukarıda değindiğimiz gibi, 1843-44'lü yıllar Marx'ın Feuerbach'çı dünya görüşünü ve felsefi yaklaşımını inançla benimsediği yıllardır. Paris'ten Feuerbach'a gönderdiği hayranlık ve saygı içeren uzun bir mektupta, *Hıristiyanlığın Özü* yazarının kimi yapıtlarının Fransızcaya çevrilmekte olduğunu, bu yapıtların ülkede büyük yankılar uyandıracaklarını belirtir. Feuerbach'la birlikte insanın, "cinsil varlık" (*Gattungswesen*), ancak türü içinde bir anlam kazanan varlık kimliğiyle soyut göklerden somut toprağa indirildiği, bu somut toprağın da "toplum"un kendisi olduğu düşüncesine özellikle Proudhon'cu çevrelerin ilgisinin büyük olacağına inanmaktadır (Rubel 1982). Nitekim Marx, "eleştirel Eleştiriciler"e karşı Proudhon'u savunurken başvurduğu mantık, Feuerbach'ın özne/nesne düzeninin teoloji ve spekülâtif felsefe tarafından tersine çevrildiği saptamasından esinlenir. Bu mektupta "eleştirel Eleştiri"cilerin karikatür haline gelmiş aşırı soyut kavramlarla iş görmelerini, bu kafalarda "Eleştiriri'nin aşkın bir varlığa dönüşmüş" olmasıyla açıklar :

“Bu Berlinli yazarlar kendilerini, *eleştiren insanlar* olarak değil, bir talihsizlik eseri *kazayla* insan olmuş eleştirmenler olarak görüyorlar. Bir tek gerçek gereksinim biliyorlar: varsa yoksa *kuramsal* eleştiri. Bu yüzden Proudhon gibi kişileri, “pratik” gereksinimden hareket ettikleri için suçluyorlar. Dolayısıyla bu Eleştiri her şeye tepeden bakan küçümseyici bir ruhaniyet içinde eriyor. Onun gözünde insanın ayırt edici tek niteliği bilinç ya da kendinin bilinci. Örneğin aşk yok sayılıyor; çünkü aşkta sevgili bir “nesne”ye indirgeniyor. *Kahrolsun nesne!* [Marx Fransızca “*A bas*” deyimini kullanıyor]. Bu yüzden, bu “eleştiri”, kendini, tarihin tek *etkin* ögesi olarak görüyor. İnsanlığın tümü, karşısına, bir *Yığın* (*die Masse*), tek değeri ruhun antitezini oluşturmak olan cansız bir yığın biçiminde dikiliyor. Eleştirmenin gözünde en büyük suç, bir *duyarlılık*, bir *tutku* taşıyıcısı olmak : Eleştirmen salt *sofos*, salt bilge olmalı: buz soğukluğunda bir bilge.”

Bütün bunlar Marx’ın, baştan beri, “gerçek” boyuta verdiği önemi gösterir. Temel kaygısı, aşırı soyutlamanın gerçeği boğup buharlaştırması tehlikesini önlemektir.

Paris devresindeki okumalarında Marx’ın Fourier’ye özel bir yer vermesi, “gerçek” sorunsalı açısından anlamlıdır (Ege & Rivot, 2019). Sözü ettiğimiz Feuerbach’a mektupta Fourier ile ilgili şunları okuruz:

“Fransız karakteriyle biz Almanlar arasındaki çatışkı, hiçbir yerde, Fourier’nin şu sözlerindeki kadar açık bir şekilde dile getirilmedi: ”insan tümüyle *tutkularında* saklıdır”. Yalnızca *düşünmek için düşünen, anımsamak için anımsayan, hayal etmek için hayal eden, istemek için isteyen* bir insana rastladınız mı ömrünüzde? Böyle bir şey sizin başınıza geldi mi?... hayır, gayet tabii hayır”. Canlıyı, ister insan, ister hayvan, ister bitki olsun, devindiren, yaşatan güç “tutkusal çekim” (*attraction passionnelle*) gücüdür; düşünceden arınmış tutkusal çekim: “tüm varlıklar, insan, bitki, hayvan ya da küre, evren düzeni içindeki görevine göre belli miktarda güçle donanmıştır. Dolayısıyla “*çekim güçleri* yazgılarla (kaderlerle) orantılıdır” (Rubel, 1982).

Marx, Almanlar’ın artık miâdını (vâd edilen zamanını) doldurmuş olduğunu düşündüğü Hegel’ciliğine karşı Fourier’yi, Fransız sosyalizmini, Proudhon’u çıkarır. Marx’ın, Fourier, Feuerbach, Proudhon arasında gözlemlediği yakınlıklar, ne denli dikkatli bir okur olduğunu ortaya koyar. Marx, “eleştirel Eleştirici”lere karşı Proudhon’u, özellikle özel mülkiyet konusunda Fransız düşünürün geliştirdiği düşünceleri hatırlatarak savunur:

“Proudhon, ekonomi politiğin temeli olan *özel mülkiyet*’i eleştirel bir incelemeden, ilk olarak, kesin, acımasız aynı zamanda bilimsel bir incelemeden geçirir. İşte onun gerçekleştirdiği büyük bilimsel ilerleme budur; ekonomi politikte bir devrim yaratan ve ilk kez gerçek bir ekonomi politik bilimini olanaklı kılan bir ilerleme. Sieyès’in kitabı *Qu’est-ce que le tiers état?* (“Üçüncü Sınıf Nedir?”) modern siyaset için ne kadar önemliyse, Proudhon’un kitabı: *Qu’est-ce que la propriété?* (“Mülkiyet Nedir?”) de modern ekonomi için o kadar önemlidir.” (Marx & Engels, 1845).

Marx’ın gözünde Proudhon’un toplum bilimine ve Ekonomi Politik’e yaptığı en önemli katkı özel mülkiyet eleştirisidir. Modern toplumda bireyin kendisine yabancılaşma derecesini bu eleştiri açığa çıkarır:

“[Proudhon] iktisadî ilişkilerin *insanî görünüşünü* dikkatle incelemiş, ve bu görünüşü, ödün vermez bir kararlılıkla, iktisadî ilişkilerin *insandışı gerçekliğiyle* yüzleştirmiştir. Bu ilişkileri, kendileriyle ilgili zihinlerinde barındırdıkları tasarım (*Vorsetellung*) ne ise, gerçekte de o görünüşte olmaya zorlamış, daha doğrusu, söz konusu tasarımdan

vaz geçip bu ilişkilerin insanlık dışı gerçeğini kabul etmeye zorlamıştır. Nitekim düşünür, sürdürdüğü mantık doğrultusunda -iktisatçıların yaptığı gibi- şu ya da bu özel mülkiyet biçiminin değil, evrenselliği içinde özel mülkiyetin kendisinin iktisadî ilişkileri yozlaştırdığını (*Verfälscher*) göstermiştir” (Marx & Engels, 1845).

Marx’ın *Kutsal Aile* evresinde Proudhon’a beslediği hayranlık, kendisinin de daha sonradan “idealist” sıfatıyla tanımlayacağı bir hayranlıktır. Bu evrede “özel mülkiyet” kavramını, Proudhon’a özenerek, işin kolayına kaçan toptancı bir yaklaşımla, modern toplumdaki tüm olumsuzlukların kaynağı ve nedeni olarak görür. Bu yaklaşım, özel mülkiyet kavramını, bir *Deus ex machina* gibi, makinadan bir çırpıda çıkarılan bir Tanrı’nın her şeyi düzenleyip yerli yerine oturtması gibi, toplumun tüm sorunlarının çözümlenmesini sağlayan sihirli bir kavram biçiminde kullanır. Toplumda sınıf çatışmasını, hem ezen hem ezilen sınıfı üreten özel mülkiyettir. Proletarya özel mülkiyetin antitezidir. Bu yüzden proletaryanın özgürleşebilmesi için özel mülkiyetin dolayısıyla proletaryanın kendisinin ortadan kaldırılması gerekir. Proletarya kendini yok ederek tüm insanlık dışı koşulları da yok edecektir. Bu tür Hegel’ci diyebileceğimiz gözlemler *1844 El Yazmaları*’nda (Marx 1844) yoğun biçimde yer alır. Ancak, Eylül 1845 – Mayıs 1846 arasında Engels’le birlikte kaleme aldıkları *Die deutsche Ideologie* (“Alman İdeolojisi” 1846) boyunca, söz konusu idealist yaklaşım, Althusser’in altını çizdiği gibi, yerini daha yetkin kavramlarla çözümlenmesel bir sorgulamaya bırakır. Özellikle iki düşünürün “üretim biçimi” (*Produktionsweise*) kavramıyla oluşturdukları sorunsal, yabancılaşma felsefesinin toptancı yaklaşımına giderek mesafe almalarını sağlar. Bu evrim boyunca Marx’ın Proudhon’u okuma ve değerlendirme biçimi tam anlamıyla tersine çevrilir; eleştiri çok başka bir kuramsal düzeyde, başka kanıtlarla sürdürülür. Çalışmamızın ikinci bölümü bu eleştiriye ayrılmıştır. Ancak hemen göreceğimiz gibi 1846 Mayıs’ında Marx’la Proudhon arasında gerçekleşen ünlü mektuplaşma, Marx’ın Proudhon’a duyduğu sonsuz hayranlığın ödün vermez bir eleştiriye dönüşmesinin nedenini büyük ölçüde açıklar.

Marx, Paris’te kaldığı sürede haftalık *Vorwärts* (“İleri”) gazetesiyle de ilişki kurar. Bu gazetede devrimci yazılar yayınlar. Engels’in *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (“İşçi sınıflarının İngiltere’deki durumu”) adlı incelemesi bazı bölümleri de bu gazetede yayınlanır. Ancak Prusya’nın baskısıyla Fransa İç İşleri Bakanı Guizot, *Vorwärts*’in başlıca yazarlarını Fransa’dan sınır dışı etme kararını alır. Marx eşiyile birlikte Şubat 1845’ten Mart 1848’e değin Brüksel’e yerleşir (Marx’ın öz yaşam öyküsüyle ilgili bilgiler Maximilien Rubel’in Marx’ın Toplu Eserleri’nin birinci cildi için hazırladığı “Chronologie”den devşirilmiştir: Rubel, 1965).

3. Bağları koparan mektuplaşma

Fransa’yı terk ettikten sonra, Mayıs 1846 tarihinde Marx Proudhon’a siyasal düzeyde giriştiği dava açısından kendisi için dirimsel bir önem taşıyan bir davet mektubu gönderir. Çok nazik ve saygılı bir dille, Proudhon’u, bir süredir örgütlemekte olduğu bir gizli uluslararası devrimci ağın Fransız ayağı olmaya davet eder:

“İki arkadaşla birlikte, Frédéric Engels ve Philippe Gigot, Alman komünist ve sosyalistleri arasında düzenli bir haberleşme ağı örgütledim; bu örgüt, bilimsel sorunlar üzerinde fikir alışverişini, ayrıca halka yönelik yazıların ve sosyalist propagandanın denetimini sağlamayı amaçlıyor. Ancak ağın asıl amacı Alman sosyalistlerini Fransız ve İngiliz sosyalistleriyle ilişkiye sokmak, yabancıları Almanya’daki sosyalist hareketler üzerine bilgilendirmek, Almanları da, Fransa ve Almanya’daki sosyalist etkinliklerden haberdar kılmaktır (...) İngiltere ile şimdiden ilişki kurmuş durumdayız. Fransa’ya gelince, bu ülkede sizden daha iyi bir muhabir bulamayacağımız açıktır: bildiğiniz gibi İngiliz ve Almanlar sizin değerlerinizi Fransızların kendilerinden daha çok bilmislerdir” (Hauptmann, 1982)

Ayrıca Engels bu mektuba eklediği notta şunları söyler :

“Sayın Proudhon, ben de sizin bu daveti kabul edeceğinizi ümit ediyorum, bizimle işbirliğini reddetmeyeceğinize içtenlikle inanıyorum. Yazılarınız bende size karşı büyük bir saygı uyandırmıştır; bunu özellikle belirtmek isterim” (Hauptmann, 1982).

Proudhon’un bu mektuba yanıtı Marx’la Engels üzerinde soğuk duş etkisi yapacaktır. Proudhon, yarım ağızla, Marx’ın girişiminin çok yararlı olacağını, daveti kabul ettiğini ancak, “doğuştan tembel” (*paressse naturelle*) karakteri yüzünden, yazışmalara etkin biçimde katılamayacağını bildirdikten sonra, Marx’la Engels’in genel tutumu ve projeleri hakkında ciddi çekinceleri olduğunu belirtir. “Her şeyden önce” örgütlenme ve girişimleri gerçekleştirme konusunda, “daha uzun bir süre, antik ve şüpheli biçimi muhafaza etmekte yarar var” der :

“Ben, halka yönelik iktisadî etkinliklerde, mutlak biçimde bağınazlıktan arındırılmış (*antidogmatisme*) bir tutum takınılmasını öğütüyorum. Sizinle birlikte, toplumu yöneten yasaları, bu yasaların gerçekleşme tarzlarını, yasaları keşfetmemizi sağlayan ilerlemenin ne olduğunu arayıp bulmaya hazırım; ancak, Tanrı aşkına, her türlü bağınazlığı (*dogmatisme*) yıkıp yok ettikten sonra, halkın zihnini yeni doktrinlerle doldurmamalıyız; Katolik teolojisiyi al aşağıya ettikten sonra, türlü aforozlar ve din düşmanlığı suçlamalarıyla yeni bir Protestan teolojisi kurmaya soyunan yurttaşınız Martin Luther’in çelişmesine düşmeyelim (...) Dünyaya bilgeli ve sakıncalı bir hoşgörü örneği sunalım; hareketin başında olmamızdan yararlanarak, yeni bir dinin şeflerine dönüşmeyelim; bu din isterse mantığın dini, aklın dini olsun. Tüm protesto hareketlerini sevecenlikle karşılayalım, destekleyelim; hiç bir dışlamaya, gizemciliğe geçit vermeyelim” (Hauptmann, 1982).

Yanıtın ilerisi “devrim” kavramını yargılamaktan bile kaçınmaz:

“Belki siz hala, hiç bir reformun, yardımsız, eskilerin dedikleri gibi ‘devrimsiz’, kısaca bir sarsıntı olmadan gerçekleşmeyeceğini düşünenlerdensiniz. Bu kanıyı anlıyorum, paylaşanları kınamıyorum, üzerinde tartışmaya her an hazırım; kaldı ki bu kanıyı ben de uzun süre paylaştım; ancak itiraf etmem gerekir ki son çalışmalarım bu kanıdan ciddi biçimde şüphe etmem gerektiğini öğretti bana. Başarmak için bu kanıya gereksinimiz olmadığını düşünüyorum; dolayısıyla, *devrimci* eylemi toplumsal reformun aracı olarak görmeyi bırakmamız gerekiyor, çünkü bu sözde araç şiddete, keyfi tutumlara davetten başka bir şey değil: tam bir çelişki. Benim gözümde toplumsal sorun şu şekilde özetlenebilir: *bir iktisadî bileşim sonucu toplumun dışına çıkmış zenginlikleri, başka bir iktisadî bileşimle toplumun içine yeniden sokmak*. Başka bir deyimle, Ekonomi politik içinde, Mülkiyet kuramını Mülkiyete karşı döndürmek, siz Almanların “cemaat” (*communauté*) dediğiniz, benim şimdilik *özgürlük, eşitlik* diye adlandırdığım şeye hayat vermek. Bu sorunun kısa sürede nasıl çözüleceğini bildiğimi sanıyorum: dolayısıyla mülk sahiplerine bir Saint-Barthélemy uygulayarak Mülkiyete yeni bir güç vermektense onu hafif ateşte yakmayı yeğliyorum. Şu sırada ilk yarısının baskısı tamamlanmış olan yeni kitabım [*Sefaletin Felsefesi*], bu konuda size çok daha ayrıntılı bilgi verecektir. İşte aziz filozofum bugünkü durumum; yanılmıyorsam, ve eğer gerekli görürseniz, sizin elinizden ceza değneğini (*fërule*) yemeği bekliyorum; bu cezaya canı gönülden katlanacağımı, zamanı geldiğinde de rövanşımı alacağımı belirtmek isterim” (Hauptmann, 1982).

Bütün bunlar, Marx ile Engels için yenilir yutulur, her hangi bir biçimde kabul edilir şeyler değildi. “Mülkiyetin mezar kazıcısı” sıfatıyla tanınmış olan, Avrupa’da “Devrim” düşüncesinin en güçlü, en yetkin en kökten temsilcisi mertebesine yükselmiş bir düşünürün –öyle ki Proudhon uzun yıllar “devrim” sözcüğünü büyük “D” ile yazmaya özen göstermiştir-, bu denli ılımlı, uzlaşmacı, barışçıl reform yandaşı bir siyasal konumu benimsemesi yalnızca üzücü bir gerileme değil, toplumu kökten değiştirmeye, emekçiyi özgür kılmaya, proletaryayı zincirlerinden kurtarmaya adanmış bilinçlere hakaret, en temel davaya ihanet etmek demektir. Üstelik bu ihanet yukarıdan bakan, öğretici hatta azarlayıcı bir üslupla dile getiriliyordu. Devrimin amaç olarak algılanmasını geçelim, devrimi, toplumsal değişimin aracı olarak bile görmeyi reddeden bir bilinci ciddiye almak bundan böyle söz konusu olamazdı. Proudhon’un yanıtı Marx ile Engels’in kurmaya çalıştıkları sosyalizmle Proudhon’cu sosyalizm arasındaki bağları tümüyle koparıyordu. Sınıf çatışmasını, bu çatışmanın içerdiği zorunlu şiddeti bu denli dışlayan bir tutum, Marx’la Engels’in gözünde en zavallı “küçük burjuva” bilince özgü bir tutumdur. “Küçük burjuva” bilinci tanımlayan başlıca nitelik toplumun şiddetsiz değişebileceği inancını beslemektir (Engels’in ileriki yıllarda geliştireceği *Tarihte şiddetin rolü* konusundaki sorgulamasını hatırlayalım, 1888). Proudhon, bu inancı benimseyerek, Marx’ın, Karl Grün gibi, baştan beri mutlak biçimde karşı çıktığı rakiplerinin yakasında yer almış oluyordu. Dolayısıyla bundan böyle siyasal düzeyde Proudhon’la herhangi bir dayanışma söz konusu olamayacağı gibi, kuramsal düzeyde de Proudhon başka bir dikkatle okunacaktı.

4. Kuramsal Boyut

Kuşkusuz, Proudhon Marx’ı bu denli ağır bir hayal kırıklığına uğratmasaydı, Marx’ın kurmaya çalıştığı ağ içinde daha gönüllü yer alsaydı, Avrupa düzeyinde kazanmış olduğu prestijinin, bir biçimde, Marx’ın siyasal davasına saygınlık kazandıracak yönde kullanılmasını kabul etseydi, Marx Proudhon’u başka türlü okuyacak, daha doğrusu aynı dikkatle okumayacaktı. Belki de *Felsefenin Sefaleti* hiç bir zaman yazılmayacaktı. Ancak Proudhon’un Marx’tan gelen devrim yönünde birlikte çalışma davetini terbiyeli ancak, ders verici, küçümseyici bir dille geri çevirmesi, Marx’ı son derece yaralamış, hatta aşağılamış olabileceğini düşünmek akla uzak bir varsayım değil. Marx’ın polemige çok yatkın kişiliğini göz önüne alarak bir değerlendirme yapacak olursak, *Das Kapital* yazarının, bundan böyle, bu yaranın acısını bir biçimde çıkaracağı günü ya da vesileyi beklemeye başladığını tahmin edebiliriz. Nitekim bu bekleme fazla sürmez; Proudhon’un *Sefaletin Felsefesi* kitabını yayınlamasıyla son bulur. *Les Contradictions Economiques ou la Philosophie de la Misère* (“İktisadî Çelişkiler ya da Sefaletin Felsefesi”) 1846 Ekiminde yayınlanır. Marx beklediğine kavuşur. “Ceza değneği”ni, 1847’nin Ocak-Şubat aylarında Fransızca olarak kaleme alıp, aynı yılın Temmuz ayında yayınlayacağı *Felsefenin Sefaleti (Misère de la Philosophie)* sayfalarında acımasızca kullanıma sokar.

Felsefenin Sefaleti’inde Marx’ın eleştiri biçimi, *Kutsal Aile*’nin Proudhon bölümünde “Bay Edgar” a karşı sürdürdüğü eleştiri biçiminin yinelenmesidir denilebilir. Bu ikinci metinde Marx, Proudhon’un çözümlenmelerini “Bay Edgar”ın ne denli saptırdığını, ters anladığını, Proudhon’un metninde anlamı hiç bir belirsizlik içermeyen gözlemleri durmamacasına karıştırarak ne denli belirsiz kıldığını gösterir. Buna neden, “Bay Edgar”ın, gerçek olgulardan, tikel gerçeklerden ivedilikle kopup “kendinin bilinci” düzeyine yükselerek saf düşünce, saf soyutlama evrenine yerleşme arzusu, sürekli genelleme, evrensellik peşinde koşma, olgularla değil özlerle iş görme arzusudur. Aşırı soyutlama tutkusu çok özgün bir korkunun, gerçek korkusunun, gerçeğin yüksek düşünceleri indirgeyeceği, bayağılaştıracağı, ayağa düşüreceği korkusunun belirtisidir. Gerçek, Ruhun yüceliğine, saygınlığına, saflığına göz diken bir tehdittir. Bu tehdidi ancak maddenin yükünden kurtarılmış düşünceler uzaklaştırabilir. Bu yüzden idealist yaklaşım var gücüyle düşünceler yani soyutlamaların sığınağında barınmaya çabalar. Marx, *Felsefenin Sefaleti*’nde aynı eleştirel bakışı Proudhon’un metnine yöneltir. Önceki çalışmalarımızda (Ege 2000, 2015) göstermeye çalıştığımız gibi, Proudhon da, *Sefaletin Felsefesi*’nde saf kategoriler, saf kavramlarla iş görmek ister :

“Amacımız olayların zaman içindeki seyir düzenine göre değil, düşüncelerin bir biri ardına sıralanma düzenine göre bir tarih oluşturmaktır. İktisadî kuramlar da, başka her şey gibi, öz mantıkları doğrultusunda sıralanırlar, anlama yetisi içinde kendi öz mantıkları doğrultusunda bir dizi (*série*) oluştururlar” (Proudhon, 1846).

Başka bir deyimle, iktisadî kategoriler ya da kavramlar kesin bir diyalektik mantık doğrultusunda, sonraki öncekinden ya antitez ya sentez biçiminde türeyerek dizilir, sıralanır. Proudhon iktisadî kavramlara, genel olarak da tüm kavramlara, belli gerçekleri irdeleyip çözümlenmek için üretilmiş araçlar gözüyle değil, tüm evreni yöneten devasa bir diyalektik mantığın uğrakları gözüyle bakar. Yukarıda değindiğimiz gibi bu tür bir yaklaşım, kavramları her türlü somut içerikten soyutlayarak, gerçeği her adımda biraz daha buharlaştıran, eriten bir işleme dönüşür. Marx'ın bu işlemle ilgili gözlemi çok anlamlıdır:

“Bir evin bireyselliğini yapan her şeyi bir bir eleyerek, evi, onu oluşturan gereçlerden, başka nesnelere ayırt eden biçimden soyutlayarak, yol sonunda yalın bir vücuda (*corps*), bu vücudu sınırlarından soyutlayarak saf uzama (*espace*) ve daha da ilerleyip uzamı boyutlarından soyutlayarak saf niceliğe (*quantité*), mantıksal kategoriye ulaşırsanız, şaşılacak bir şey yok bunda. İlinek (*accident*) gözüyle baktığımız her şeyi, canlı olsun cansız olsun, insan olsun nesne olsun, her türlü öznenen soyutladığımız takdirde, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: son soyutlamada elinizde töz (*substance*) olarak, kala kala, mantıksal kategoriler kalır” (Marx ,1847).

Proudhon'un *Sefaletin Felsefesi*'nde benimsediği bakış açısında Marx'ı belki de en çok sinirlendiren yan, bu bakış açısının kötü anlamda Hegel'ci olmasıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi, uzun yıllardır Hegel'in, felsefî düzeyi son derece yüksek metinlerini büyük bir eleştirel dikkat ve sabırla çözümleyen bir bilincin, Proudhon'un ölçsüz metafizik tutkusu karşısında rahatsız olmaması düşünülemezdi. Proudhon, Karl Grün'e, “ben ekonomi politiğin, eylem içinde metafizik (*métaphysique en action*) olduğunu ispat edeceğim” demiştir. Nitekim, *Sefaletin Felsefesi*'nin başına koyduğu “Öndeyiş” şu cümle ile başlar :

“Bu yeni incelemelerin asıl konusuna girmeden, kuşkusuz garip bulunacak ancak göz önüne alınmadığı takdirde ilerlememi ve anlaşılmanı olanaksız kılacak bir varsayım üzerinde durmam gerekiyor: bir Tanrı varsayımından söz etmek istiyorum” (Proudhon, 1846).

Daha sonra 40 sayfa boyunca, ‘Tanrı var mıdır, yok mudur?’, ‘varsa nedir?’, ‘yoksa ne olur?’ türünden sorgulamalara girilir. Doğallıkla Marx, Ekonomi Politik alanında kaleme alınan bir incelemede Tanrı'nın var olup olmadığı sorusuna neden gereksinim duyulduğunu anlamaya çalışır. Proudhon'un yazısı incilerini işleyen mücevhercinin titizliğini içeren zarif cümlelerle donanmıştır. Ayrıca tükenmez bir solukla beslenen bir ırmak gibi akar. Yataklarından taşarcasına coşkuyla akan bu ırmak okurun başını döndürür; okur nereye tutunacağını, nerede duracağını bilemez. Kısa sürede ne dendiğini, neyin dile geldiğini bile bilemez olur. Proudhon'un üslubunun bu sarhoş edici niteliği (Hauptmann bu olguyu “söz enflasyonu” deyişiyle betimler), sözü geçen “Öndeyiş”te özellikle belirgindir. Dolayısıyla tam olarak ne denildiğinin anlaşılabilmesi bir silkinme gerektirir. Ancak bu tür bir silkiniş sonucu ulaşılan temel inancın cılızlığı okuru üzücü bir hayal kırıklığına uğratar; eğer okur Marx'sa, öfkeye boğar. Tüm insan gerçeği, tarih boyunca, basitten karmaşığa, ilkelden gelişmişe, kabadan mükemmele, bilinmezden bilinire, yanılığdan hakikate, eşitsizlikten eşitliğe, adaletsizlikten adalete, karanlıktan aydınlığa, kötünden iyiye uzanan bir ilerleme sürecidir. Bireyler tikel dünyalarında bu ilerlemenin farkına varmazlar. Bu gerçeği ancak bilge metafizikçi görebilir, Tanrı gibi görünmez bir ‘aşkın güç’ü var saymadan bu mucizeyi çözümlenmenin imkansız olduğunu anlar:

“Tanrı varsayımını gereksinmemin nedeni tarihe bir anlam verebilmek, ancak bunun da ötesinde, Devlet içinde gerekli reformları, bilim adına, yasal kılabilmek içindir” (Proudhon, 1846).

Proudhon’a özgü “diyalektik”in işleyebilmesi Tanrı varsayımını gerektirir; bu diyalektiği Tanrı’nın eli devindirir. Kısaca, ödün vermez bir sertlikle eleştirilen, hatta gülünçleştirilen bir Adam Smith’in alçak gönüllü “görünmez el”i, Tanrı adıyla, kaba bir erekbilimsel (*téléologique*) mantık doğrultusunda rahat rahat devreye sokulur; bunun adı da safdil Smith’i kesinlikle aşma olur! Marx’ı bu ‘destursuz’ diye niteleyebileceğimiz Hegel’cilik öfkelenendir. Laf ebeliğinin zarif cümleler içinde yüceltmeye çalıştığı içerik, yakından bakıldığında, fakir bir içeriktir.

Burada, Marx’ı Proudhon’dan da Feuerbach’tan da ayıran başka bir özellik üzerinde durmak gerekir. Marx dinsiz ve Tanrıtanımazdır. Ne dinle ne Tanrıyla bir alış veriş, alacağı vereceği yoktur. Bu kavramların içerdiği “ulvî” düşüncelere yabancıdır; bunlarla ilgilenmez. Dinle Tanrının sayfasını çevirmiş, başka ufuklara yönelmiş, başka sorunsallara dalmıştır. Kısaca gizemci (*mystique*) bir bilinç değildir; gizemcilik, kuramsal bir çalışmanın gerektirdiği durumların dışında, zihnini karıştırmaz. Oysa Proudhon’un akli, Feuerbach’ınki gibi, Tanrı fikriyle depreşen bir akıldır. İleriki yazılarında, Feuerbach gibi, amansız bir din düşmanı olacaktır. Ancak bu din düşmanlığı asla gizemcilikle bağları koparmak anlamına gelmez. Proudhon bugüne değin kurulan dinlere insanın yüceliğini inkar eden, insanı aşağılayan yapılanmalar gözüyle bakar. Dinin ürettiği “Aşkılık” (*Transcendance*) insanın insana eşitliğini inkar eden, insanı insana kul eden, üstün altını ezdiği bir sömürü düzenidir (Proudhon, 1858). Diyalektik gelişimini sürdürdükçe, yani adaletsizliğin yerini adalet aldıkça, “Aşkılık”, yerini, “İçkinlik”e (*Immanence*), her türlü dış gücün (*Arkhe*) boyunduruğundan kurtulmuş, insanın insanı “saydığı” bir dünyaya bırakacaktır. Toplum kendini kendi içinden yönetmeyi öğrenecektir. Proudhon’un “İçkinlik” diye adlandırdığı tarih evresi, toplumun, Tanrının yerini aldığı, toplumun Tanrılaştığı, daha doğrusu, bireylerin, gerçek Tanrının toplum olduğu bilincine vardığı dolayısıyla insanın tam anlamıyla özgürleştiği bir evredir. Marx, toplumsal yaşamı bu tür gizemci yaklaşımlarla irdeleyen tutumlara tamamen yabancıdır. Onun gözünde Proudhon’un Tanrı ile bu denli uğraşması sayıklamaktan başka bir şey değildir.

Proudhon’un kitabı bir Ekonomi Politik kitabı olduğu, daha doğrusu olmak istediği ölçüde, düşünürün, bu bilim alanında üretilmiş kuramların ne derece bilgisinde olduğu, Marx’ın eleştirisinde sorduğu temel sorulardan biridir. Burada “okuma” konusuna dokunuyoruz. Proudhon iktisatçıları gerçekten *okuyor mu?* Marx’ın yanıtı olumsuzdur. Bunun nedeni, Proudhon’un iktisatçıları okuyup anlama yeteneğinden yoksun olması, ya da anlamaya gerekli çabayı göstermemesi gibi yüzeysel öğelerde aranmamalıdır. Nedenin çok daha derin katmanlarda, Proudhon’un varoluşsal seçiminde, dünyaya bakışında, tarihi anlama biçiminde aranması gerekir. İki nokta özellikle vurgulanmalıdır. Birincisi, Proudhon’un o güne değin iktisatla ilgilenmiş düşünürlerle onların yapıtları önünde takındığı küçümseyici tavrıdır:

“Bir yüzyıl gibi bir süredir Ekonomi Politik resmî adı verilen tutarsız kuramlardan oluşmuş kümeye asla bilim gözüyle bakmam (...) Bu kuramlar bize, ekonomi biliminin yalnızca kaba hatlarını, bu bilimin ancak ilk bölümünü sunar (...) Ekonomi Politik’in yetersizliği, düşünen bilinçleri her zaman şaşkınlık içine düşürmüştür” (Proudhon, 1846).

Bu tutumun kibiri, kurumu gerçekten şaşırtıcıdır. Boisguilbert, Mandeville, Quesnay, Turgot, Hume, Smith, Ferguson, Malthus, Ricardo, Sismondi, Say, Cournot, v.b. gibi iktisadî olgular üzerine kafa yorup kuramlar geliştirmiş düşünürlerin yapıtları bir çırpıda, elin tersiyle nasıl silinip atılabilir? Anlaması gerçekten çok güçtür. Doğallıkla Marx, Proudhon’un iktisatçıları üzerine geliştirdiği yorumların, çözümlemeseli derinlik açısından, eleştirilen kuramların berisinde kaldığını ayrıntılı bir biçimde gösterir. Proudhon kendisinin sözü geçen iktisat düşünürlerinden karşılaştırılmaz derecede

ileride olduğundan kesinlikle emin olduğundan, metinleri sabırla okumasının bir gereği yoktur. Sabırlı okumanın kendisine bir şey getirmeyeceğinden emindir. Bu yüzden tüm kendini beğenmiş ‘narsisik’ tutumların başına gelen şey Proudhon’un da başına gelir: deyim yerindeyse, metinleri *iskalar*.

İkinci nokta epistemolojik ve kuramsal açıdan çok daha önemlidir. Proudhon’un diyalektiği hakikatin her adımında, her aşamada, bir parça daha ortaya çıkıp görünür ve belirleyici kılındığı bir ilerleme süreci olduğu için, bilimselliği geçmişte aramanın bir anlamı yoktur. Geçmiş zorunlu olarak bugün ulaşılmış hakikatin berisinde kalır; geçmişte bulgulanmış doğrular, yakından bakıldığında, sezgi türünden gözlemlerdir. Proudhon’un, iktisat bilimine yaptığı en önemli katkı olarak gördüğü, “kurulmuş ya da sentetik değer” (*valeur constituée ou valeur synthétique*) kavramı örneğine bakalım (Proudhon, 1846). Geçmişin emek-değer kuramcıları *zorunlu olarak* yanılığın içindedirler. Smith, ‘insan toplumunun ilk devirlerinde, henüz sermaye birikiminin olmadığı, toprak mülkiyetinin kurumsallaşmadığı devirlerde yalnızca emek faktörü değeri belirler’ dediğinde yanılığın içindedir. Emek-değer kuramının olanaklılık koşulu eski toplumda henüz hazır değildir; dolayısıyla bu kuramın insanlığın bu evresinde bir geçerliliği olamaz. Ricardo, emek değer kuramını biraz daha tutarlı biçimde geliştirir; ürün içine giren emekle ürünün satın aldığı emek arasında Smith’in görmediği farkı ortaya koyar. Ancak Ricardo da, emek-değer kuramının hayata geçmesini sağlayan koşulların toplum içinde henüz oluşmamış olduğunu göremez. Dolayısıyla onun kuramı da tutarsızlık doludur. Emek-değer kuramı ancak “Eşitlik”in –Proudhon “adalet” sözcüğü gibi “eşitlik” sözcüğünü de büyük harfle yazar-, tam olarak kurulduğu toplum içinde, yani “Adalet”in tam olarak uygulandığı toplum içinde geçerli olabilir. Emek-değer kuramının tam anlamda geçerli olabilmesi için bireyler arasında mutlak eşitliğin sağlanması gerekir. Ancak bu eşitlik içinde emek emekle, ürün ürünle değişebilir. Daha doğrusu, ancak mutlak eşitliğin sağlandığı toplumda emeğin emeği satın aldığı, ürünün ürünü satın aldığı önermesi bir anlam kazanabilir. Dolayısıyla toplumun, emek-değer kuramının *kurulması*’nı sağlayan koşulları yaratması gerekir. Ancak mutlak eşitliğin sağlandığı toplum içinde emek-değer kuramı *kurulabilir*, bir *senteze* ulaşabilir. Marx Proudhon’un bu gözlemlerinin herhangi bir anlamı olmadığını belirttiikten sonra Ricardo’nun, değer kuramını, iktisatçının içinde yaşadığı toplumdaki özgün iktisadî koşulları “bilimsel olarak” inceleyerek oluşturduğunu söyler (Marx, 1847).

Ancak Proudhon’un bu tür anlamsız akıl yürütmeleri içine girmesinin nedenini, ispatlamaya çalıştığı tezlerde değil daha baştan benimsediği “diyalektik” anlayışında aramak gerekir. Proudhon, hakikatin geçmişte ortaya çıkmasının, benimsediği diyalektik sürecin mantığı açısından, imkânsız olduğuna *daha baştan* inanmıştır. Dolayısıyla geçmişte dile gelmiş her şey, bu mantık gereği, eksiklikle *malüldür*, yetersiz kalacaktır, sakat olacaktır. Bilim, özünden, ilerleyen -dolayısıyla diyalektik- bir süreç olduğu için, geçmişten bize gelenler, zorunlu olarak, sezgisel bilgilerdir. Gerçek bilginin, bilimsel bilginin, mutlak biçimde olmasa da kuşkusuz daha ileri, daha gelişmiş, daha yetkin kılınmış biçimde “biz”de olduğu tartışılmaz bir hakikattir Proudhon’un gözünde. Marx’ın Proudhon’da gözlemediği kötü Hegel’cilik bu inançtan kaynaklanır. Ancak bu inancın, ‘narsisik’ yanının ötesinde, bilim tasarımı açısından sonuçları çok daha önemlidir. Bu inanç, bilimsel pratiği, bilimsel etkinliği, salt hakikat arayışı, hakikatlere ulaşma girişimi biçiminde tasarlar. Dolayısıyla bu tasarımın gözünde bilim bir bilgiler bütünü, bilgiler kümesidir. Tek sorun, bilgilerin doğru olup olmadığı, hakikati dile getirip getirmediğidir. Bilim bilgiye, bilgilere indirgenmiştir. Bu tasarım bilimi ansiklopediyle eş tutar. Oysa Marx’ın giderek güçlü bir kararlılıkla benimseyeceği -kendisini hem Proudhon’dan, hem de özellikle Feuerbach’tan uzaklaştıracak- bilim anlayışı, bilimsel etkinliğe, özünden, çözümlemeselle bir uğraşı gözüyle bakar. Çözümleme, gözle görülür olguların basit betimlemesi, yani betimlemeselle bir etkinlik değildir. Bir “sorunsal” gerektirir. “Sorunsal”sa yalnızca olguların gözlemlenmesiyle oluşmaz; belli bir alanda üretilmiş çözümlemeleri okuyup inceleyen araştırmacının, bir aşamada, sorulabilecek sonsuz soru arasında belli bir soruya ayrıcalık tanınmasıyla bilimsel çalışma başlar. Sorunsal, sonsuz sorular silsilesi içinden seçilip sınırlanmış bir sorudur. Başka bir deyimle, çözümleme anlamında bilimsel etkinliğin nesnesi bütün olamaz; her zaman bütünü sınırlanmış bir parçasıdır. Bütün içinde bir sorunun sınırlanması ancak varsayımlarla gerçekleşebilir. Varsayımlarsa,

çözümleme boyunca önerilecek gözlemlerin geçerlilik alanını belirleyen sınırlardır. ‘Şu önerme ancak şu alanda, şu sınırlar içinde geçerlidir’ önermesi bilimsel yaklaşımın temel ilkesidir; geçerlilik sınırlarını belirlemeyen düşünsel etkinlik, çözümleme anlamında bilimsel etkinlik olamaz. Bu anlamda bilimsellik, daha baştan belli bir aczi, bir çeşit ölümü yüklenmek, temel bir eksiklik içinde, kesin bir sınırlama içinde iş görüldüğünü kabullenmek demektir. Bütüne ulaşma, bütünü tümüyle kavrama arzusuna, ruhbilimin terimiyle “fantazm”ına veda etmek gerekir çözümlemesel etkinliğe yerleşebilmek için. Gerçek bilimsel, çözümlemesel etkinliğe adım atabilmenin koşulu, kanımızca, Jacques Lacan’ın, “hiç bir şey her şey değildir” (*rien n’est tout*) önermesinin derinden anlaşılması ve içerilmesidir. Sözü geçen önermenin içerilmesi, her genellenenin, son çözümlemede, tikel nitelik taşıdığı, son çözümlemede, bütünün bir kesimi için, bir kesiminde geçerli olduğu gerçeğinin bilincine varılması demektir. Marx’ın spekülâtif felsefeden kopup iktisata yönelmesi, zamanla bu bilinci güçlü biçimde içermiş olmasıyla açıklanabilir. Bilim bir bilgiler kümesi değildir derken söylemek istediğimiz, belli bir sorunsalın çözümlenmesinde güdülmesi gereken amacın söylemi yeni bilgilerle alabildiğine zenginleştirmek (doldurmak) değil, sorunsalın çözümlenmesi boyunca dile getirilen düşünceleri birbirlerine eklemleyen mantığın tutarlılığı ve sürekliliğini sağlamak olduğudur. Sorunsalın çözümlenmesini sağlayan mantığın gerektirdiği nedir? Önemli olan budur. Sorunsalın gerektirmediği budanmalıdır. Bu bağlamda çok anlamlı bir örnek, Smith’in *Ulusların Zenginliği* (1776) kitabında, *Ahlakî Duygular Kuramı*’nda (1759) kullandığı kavramlara yer vermemesi olgusudur. Bunun nedeni, ünlü “*Das Adam Smith Problem*” deyimini uyduran 19cu yüzyıl Alman Tarihçi Okulu (*historicist*) filozoflarının yakındıkları gibi, Smith’in ikinci yapıtta, birinci yapıtın barındırdığı yüce insan anlayışını, insanı insan yapan ahlaki boyutu dikkate almaması, insanı bir *homo economicus*’a indirgemesi falan değildir. Neden, ikinci yapıtın sorunsallarının, birincideki kavramlara gereksinimleri olmaması, bu sorunsalların sınırları içinde, birinci yapıttaki kavramların yalnızca bir *gürültü* oluşturacağı, anlamı gereksiz yere bulandıracığı, dolayısıyla çözümlemesel tutarlılıktan, çözümlemenin gerektirdiği disiplinden uzaklaşılacağı bilincidir. Oysa Proudhon’un bilinci bütüne ulaşma tutkusuyla depreşen bir bilinçtir. Bu açıdan *Sefaletin Felsefesi*’ndeki şu gözlem son derece anlamlıdır:

“Toplum bilimi [toplumun] tüm yaşamında NE olduğunun (*ce qu’elle EST*) mantıklı ve dizgeli bilgisidir. Toplum bilimi insan düzeninin tümünü, tüm ilkeleriyle ve bütün varlığıyla kapsamalıdır” (Proudhon, 1846).

Marx ise giderek bu tutkudan uzaklaşan bir bilinçtir.

Sonuç

Proudhon’un metinleri, siyasal düzeyde, toplum içinde birlikte var olmanın koşulları üzerinde bizleri aydınlatacak, düşündürecek, uyaracak çok değerli sorgulamalar, gözlemler, çözümlemeler barındırır. Bu açıdan yukarıda uzun bölümlerini çevirdiğimiz Marx’ın davetini yanıtladığı mektubun tekrar tekrar okunmasında yarar vardır. Özellikle, 20ci yüzyılda, Marx’tan esinlendiklerini iddia eden ancak Marx’ın yapıtını da bu yapıtın içerdiği tarihsel, felsefi, bilimsel kültürü ve bilgi birikimini de inceleyip anlamaya vakit bulamamış bilinçlerin ürettikleri çeşitli “Marksist” akımların neden oldukları korkunç yıkımlar karşısında, Proudhon’un toplumsal yaşamda “öteki” sorunsalına duyarlı yaklaşımının önemini teslim etmemek olanaksızdır. Adaleti “ötekine saygı” kavramıyla tanımlayan bir siyasal görüşün, toplum yönetimini, toplumu alabildiğince germe, toplum içinde birilerini durmamacasına ötekileştirme ilkesi üzerine inşa eden totaliter rejimlere direnme mücadelesine katkısı büyüktür. Bireyler arasında adil karşılıklığı ve alışverişi kurabilecek “mutlak eşitlik” üzerine geliştirdiği düşünceleri okuduğumuzda, insanın insanı, insanın doğayı her geçen gün daha acımasız ve utanmazca sömürmesi koşuluyla var olan kapitalist düzene son vermenin, kürenin geleceği açısından dirimsel önem taşıdığını daha derinden anlarız. Şiddet ve devrim konularında Marx’a yaptığı uyarı, 20ci yüzyılda Avrupa’nın sahne olduğu felâketleri bir biçimde haber vermesi açısından çok anlamlıdır. Ancak devrim esrikliği içinde devinen Marx’la Engels’in bu uyarıya dikkat etmeleri

doğallıkla olanaksızdı. Dikkat etmek şöyle dursun, bu uyarı, yukarıda gördüğümüz gibi, ikisini de son derece sinirlendirmişti.

Ancak kuramsal düzeyde, Marx'ın Proudhon'a yönelttiği eleştirilerin haklı olduğunu düşünüyoruz. Bu eleştiriler bugün de epistemoloji alanındaki tartışmalara ışık tutabilir. Bütüne ulaşma, olguları her yönüyle, bütünüyle kapsama arzusu, anlamak isteyen, bilmek isteyen bilincin, doğal olarak taşıdığı bir arzudur. Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, çözümlemesel diye nitelendirdiğimiz yaklaşım bu arzuya mesafe almanın öğrenilmesini gerektirir. Bu tür bir mesafe alınmadığı, bütüne ulaşma istemine direnilmediği takdirde Marx'ın, Hegel'e, "eleştirel Eleştiriciler"e, Proudhon'a yaptığı aşırı soyutlama suçlamasının çıkmazına saplanma tehlikesi doğar. Sınırlı kavramlarla bütüne ulaşamadığı görüldükçe sürekli, daha genel, daha soyut kavramlara yönelir. Ayrıca tikel bilgiler, tanımları gereği, bütünün karmaşıklığını tüketmeye yeterli olmadığı için söyleme sürekli daha kapsayıcı bilgiler sokulur. Söylem ağırlaştıkça ağırlaşır. Bir noktadan sonra okur, ne söylendiğini, nereden gelinip nereye gidildiğini bilemez olur.

Referanslar

Althusser, L. 1968 (1978). Du 'Capital' à la philosophie de Marx. In Althusser, L. & Balibar, E. *Lire le Capital*, Maspéro, t.1., 9-85.

Althusser, L. (1973). Sur le jeune Marx (Questions de la théorie). in Althusser, L. *Pour Marx*, François Maspéro, 45-83.

Ege, R. (2000). Marx contre Proudhon : pour une attitude analytique en Histoire de la Pensée Économique. In *Les Traditions économiques françaises 1848–1939*, Pierre Dockes et al. (Eds.), Éditions du CNRS. 745–756.

Ege, R. (2012). Friedrich Engels: The Architect of Marxism as a 'Science'. In *Macroeconomics and the History of Economic Thought. Festschrift in honour of Harald Hagemann*, Hagen M. Krämer, Heinz D. Kurz, and Hans-Michael Trautwein (Eds.), Routledge, 64-77.

Ege, R. (2015). La question de la justice chez Proudhon. In *Pensiero critico ed economia politica nel XIX secolo: da Saint-Simon a Proudhon*, a cura di Vitantonio Gioia, Sergio Noto, Alfonso Sánchez Hormigo, Societa Editrice in Mulino, 222-237.

Ege, R. & Rivot, S. (2019). Charles Fourier : A 'Non Scientific' Conception of Justice. In *The Individual and the Other in Economic Thought*, R. Ege & H. Igersheim (Eds.), Routledge, 26-39

Engels, F. 1844 (1974). *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, Edition Bilingue (Allemand-Français) Aubier.

Engels, F. 1845 (1972). *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*, Marx-Engels Werke, Dietz Verlag, Band 2: 225-506.
http://www.mlwerke.de/me/me02/me02_225.htm.

Engels, F. 1888 (1962). *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte*. In *Karl Marx/Friedrich Engels – Werke*, Dietz Verlag, Berlin. Band 21, 5. Auflage 1975, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage, 405-461. http://www.mlwerke.de/me/me21/me21_405.htm.

Hauptmann, P. (1982), *Pierre-Joseph Proudhon Sa vie et sa pensée (1809-1849)*, Beauchesne Editeur.

- Lacan, J. 1970 (2001). Radiophonie. In *Autres écrits*, Ed. Seuil, 440.
- Marx, K. 1843 (1982). *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. In *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA)*, Band 2, Dietz Verlag, 3-137.
- Marx, K. 1844 (1976). *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, Marx-Engels Werke, Ergänzungsband, 1. Teil: 465-588. <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1844/oek-phil/index.htm>.
- Marx, K. 1847 (1965). *Misère de la philosophie*. In *Karl Marx Oeuvres Economie I*, NRF, Bibliothèque de la Pléiade, Edition établie par Rubel, M., 71-156.
- Marx, K. & Engels, F. 1845 (1972). *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik gegen Bruno Bauer und Kunsorten*, Marx-Engels Werke, Band 2: 3-223. http://www.mlwerke.de/me/me02/me02_003.htm.
- Marx, K. & Engels, F. 1846 (1969). *Die deutsche Ideologie, Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten*, Marx-Engels Werke, Band 3: 5-530. http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm.
- Proudhon, P.-J. 1840 (1966). *Qu'est-ce que la propriété ? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement, Premier mémoire*, Garnier Flammarion.
- Proudhon, P.-J. 1846 (1923). *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*, Edition Marcel Rivière, 1923, 2 tomes (Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).
- Proudhon, P.-J. 1858 (1930). *De la justice dans la révolution et dans l'Eglise, nouveaux principes de philosophie pratique adressés à Son Eminence Mgr Mathieu, cardinal-archevêque de Besançon*, Edition Marcel Rivière, Vol. I. 316 et sq.
- Rubel, M. (1965). Chronologie. In *Karl Marx Œuvres Economie I*, NRF, Bibliothèque de la Pléiade, Edition établie par Rubel, M., 421-426.
- Rubel, M. (1982). Notice, pour La Sainte Famille. In *Karl Marx Œuvres III Philosophie*, NRF, Bibliothèque de la Pléiade, Edition établie par Rubel, M., pp.LVII – CLXXVI.
- Smith, A.1759 (2000). *The Theory of Moral Sentiments*. Prometheus Books.
- Smith, A.1776 (1973). *The Wealth of Nations*. Ed. Skinner, A. Penguin Books.

MORAL İKTİSADI VE LÉON WALRAS

Ercan Eren

 Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, eren@yildiz.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 13 Haziran 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

İktisat teorisinin belki de en yanlış bilinen iktisatçısı Leon Walras'tır. Genel düşünce, gerçekçi olmayan tam rekabet piyasasıyla genel denge analizini temel alan soyut, matematiksel iktisadın öncüsü olduğu yönündedir.

Walras, Marksist olmayan sosyalist Neoklasik iktisat geleneğinin de öncülerindedir. Görüşlerinin kalkış noktası sosyalizmdir ki onun da arkasında moral iktisadı hakkındaki düşünceleri vardır.

Bu çalışmada, ilk olarak moral iktisadı kavramı ele alınacak, daha sonra Walras'ın sosyalizmi incelenerek, düşündüğü sosyalizmi gerçekleştirmede bilime yüklediği rol değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Moral Ekonomisi, Léon Walras, Sosyalizm, Politik İktisat

ABSTRACT

L. Walras might be one of the most misunderstood economists. The common understanding is that he is the pioneer of unrealistic perfect competition market and the abstract and mathematical economics, which are based on the general equilibrium analysis.

Walras is also a pioneer of the non-Marxist socialist neo-classical economy.

The origin of Walras' ideas is socialism that is backed by his ideas on morality economics.

In this work, we first focus on the moral economics concept. We then examine Walras' socialism, and the role of science in realization of this socialism

Keywords: Moral Economics, Léon Walras, Socialism, Political Economy

1. Giriş

“... Değerlendirmeler araştırmaya baştan sona girer: yaklaşımı belirleme, kavramların tanımı, kullanılan ve böylece gözlenen gerçekler, sonuç çıkarım yöntemi ve hatta sonuçların sunulma tarzının belirlenmesi”. G. Mrydral (1972, 162)

İktisat teorisinin belki de en yanlış bilinen iktisatçısı Leon Walras'tır. Genel düşünce, gerçekçi olmayan tam rekabet piyasasıyla genel denge analizini temel alan soyut, matematiksel iktisadın öncüsü olduğu yönündedir.

Gerçekte Walras'ın savunduğu tam rekabettir. Onun için tam rekabet, özgürlük ve eşitliğin bir arada gerçekleştiği durumu, gerçek bir dünyayı değil, ideal bir dünyayı ifade etmektedir. Walras hiçbir zaman kapitalizmi savunmamıştır,

Walras, aynı zamanda Marksist olmayan sosyalist Neoklasik iktisat geleneğinin de öncülerindedir. Walras'ın görüşlerinin kalkış noktası sosyalizm, onun da arkasında moral iktisadı hakkındaki düşüncesidir.

Walras'ın amacı pür ekonomi (bilim) yardımıyla, eşitlik ve özgürlüğün sağlandığı (sosyal ekonomi, moral ekonomisi) ekonomiyi hayata geçirmektir (uygulamalı iktisat).

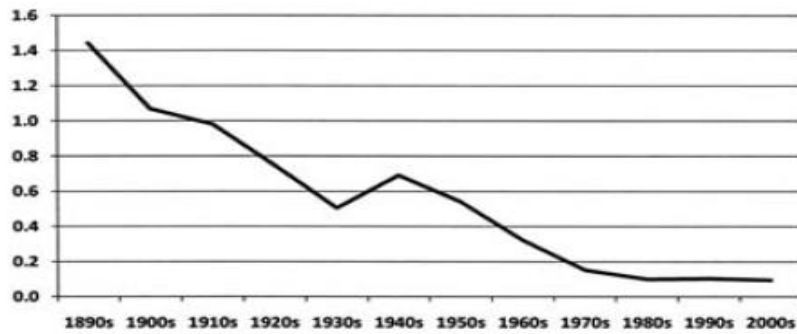
Çalışmada, ilk olarak moral iktisadı kavramı ele alınacaktır. Daha sonra Walras'ın sosyalizmi incelenerek, düşündüğü sosyalizmi gerçekleştirmede bilime yüklediği rol değerlendirilecektir.

2. Moral Bilim¹

İktisat temelde moral bilimdir, doğal bilim değildir. J.M.Keynes, J. M. Keynes to Harrod, 4 July 1938

Smith'in modelini kullanan Charles Darwin, insan ve diğer hayvanlar arasındaki en büyük farkın rasyonel akıl değil, işbirliğinin yaygınlaşmasını kuvvetlendiren etik(moral) değerler (capabilities) olduğunu gözlemiştir. (Wight, 2015, 6)

Moral felsefesi/ Bilimi son yıllara kadar kısmen unutulmuş kavramlardır.² (Şekil 1) Son yıllarda kavramın kullanılmasında belirgin bir artış gözlenmektedir.

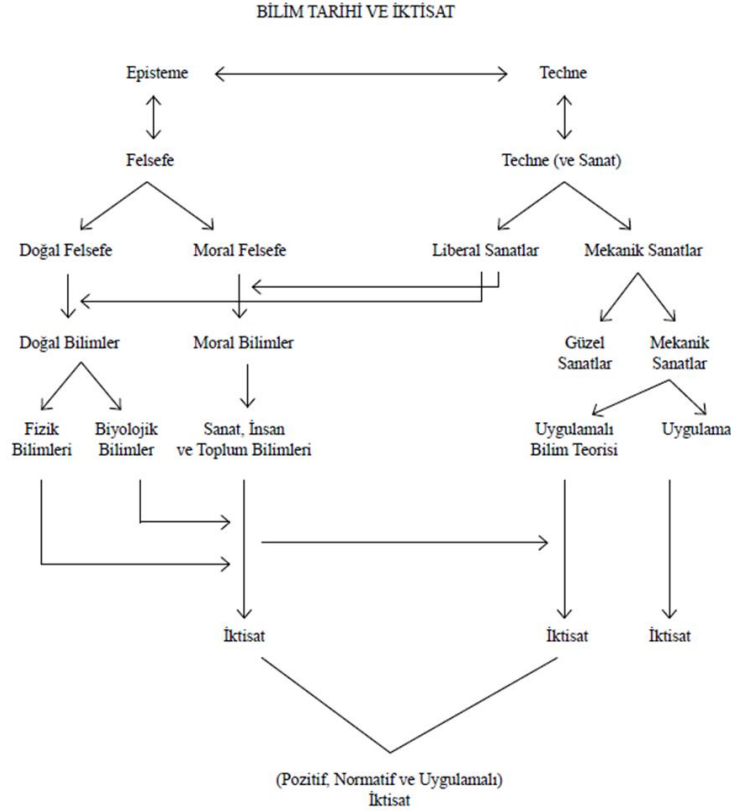
Şekil 1. Önde Gelen Dergilerde “Fayda” Kavramına Oranla “Ahlak” Kavramının Azalması (Hodgson, 2013)

¹ Geniş bilgi için Bkz. Aranzadi, 2018; Arrow, vd.2017; Baker ve White,2016; Beckerman, 2017; Boulding, 1969; Bowles, 2016; Carrier, 2018; Cato ve Lutz, 2018; Davis, 2018, 2019; Götz, 2015; Hajnal, 2018; Hausman, 2006; Hodgson, 2013; Juurikkale, 2018; Klamer, 2017; Kranton, 2019; Pandit, 2016; Irene ve Staveren, 2009, Rogan, 2017; Rona ve Zsolnail, 2017, 2018; Sayer, 2000; Wight, 2015.

² En eskisi 1886, en yeni 1938 yılından beri yayımlanan, American Economic Review, Econometrica, Economic Journal, Economica, Journal of Political Economy, Oxford Economic Papers, Quarterly Journal of Economics, Review of Economic Studies, Review of Economics and Statistics, and Southern Economic Journal, on dergide Morality (ve ethics) ve Utiliy kavramlarının kullanım oranlarıdır. (Hodgson, 2013, 23-24)

Gerçekte iktisadın temelinde moral felsefesi çok daha önceliklidir. Modern iktisadın kurucularından A.Smith, T.Malthus, Jevons, vb. Profesör olarak ilk yükseltelen iktisatçılar, üniversitelerin moral felsefesi bölümlerine atanmışlardı. Aynı şekilde Walras ve Menger de, uygulamalı etik olarak da adlandırılan hukuk fakültelerine profesör olarak atanmışlardı. 20. yy.'a kadar iktisat geniş anlamda moral felsefesi içinde kabul edilirdi. (Pandit, 2016, 3)

19. yy. ve hatta 20.yy.'a kadar iktisada moral bilimin uygulanması olarak yaklaşılmıştı. (Şekil 2)

Şekil 2. Bilim Tarihi ve İktisat

Moral Bilim: Antropoloji, kültür ve sosyoloji temellerinde, değerler seti çerçevesinde insanın insanlarla ilişkisinin incelenmesidir.

Moral ekonomisi: Değerler setinden hareketle iktisadi faaliyetlerinin şekillenmesini incelemektir.

Geniş anlamda moral ekonomisi, ekonomik işlemleri özgecil (altruistic, bencil olmayan, yardımlaşmacı) anlamının kurgusudur.

Moral iktisatçılara göre, iktisat değerlerin gerçekleşmesine çalışan bir disiplindir. (Klamer, 2018)

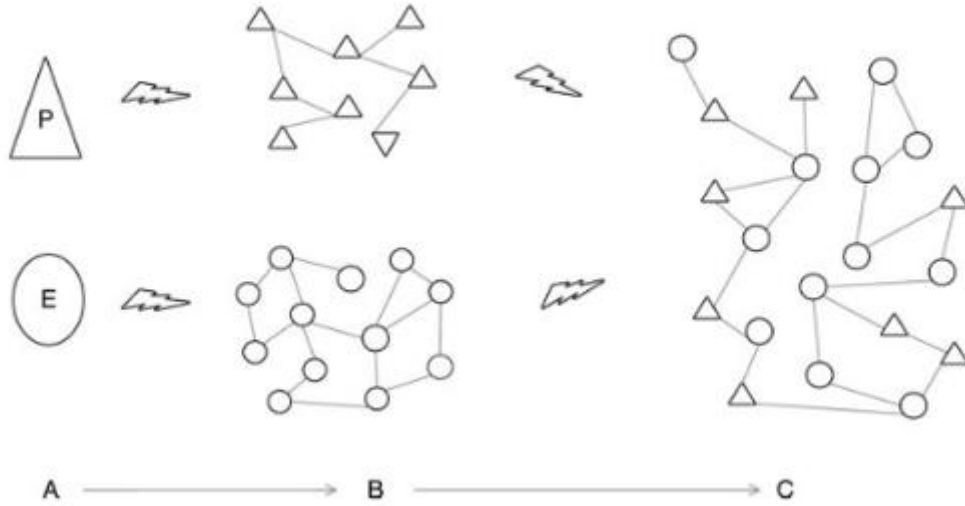
Moral Değerler: Etik, ahlak, temelinde; mutluluk, erdem, adalet, din, kimlik, rasyonellik, özgecilik, kendi çıkarını gözetme, güven, itimat, işbirliği, karşılıklılık, özgürlük gibi değerlerdir.

Moral değerlerdeki kavramların büyük kısmı psikoloji ve davranışsal iktisatta da sık kullanılan kavramlardır. Fakat aralarında temel ayrılıklar vardır. Davranışsal iktisatta yukarıdaki kavramlara birey açısından yaklaşılır, birey temeldir. Moral iktisadında kalkış noktası, antropoloji, sosyoloji, tarihten hareketle toplumdur, sosyal normlardır. Empati, paylaşmak, iş birliği, niyet arayışı, karşılıklılık, ikinci insan perspektifine ihtiyaç duymaktadır. (Keane, 2019) Örneğin ultimatòm oyununun adaletini, sosyal ilişkiler olmaksızın, bireysel psikoloji sınırlı

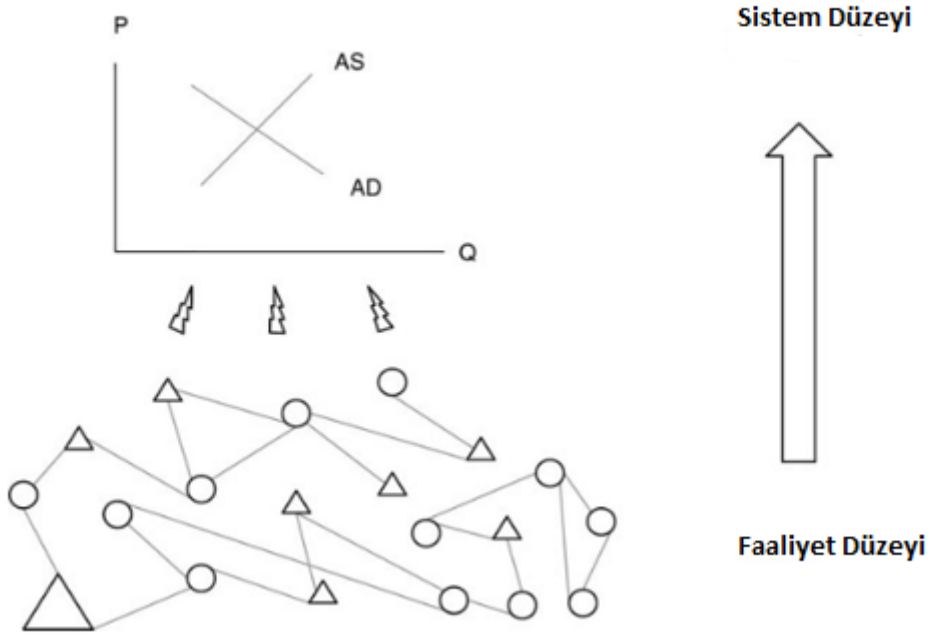
açıklamaktadır. Bir başka örnek moral iktisadında atomize birey söz konusu olamaz. İşbirliği ve karşılıklılık arasında yakın bağlantı vardır.

Bireysel anlamda insanlar kendi çıkarını düşündüğü halde niçin işbirliği yaparlar? Yanıt, karşılıklılıktır.

Moral iktisadında iktisadi ve sosyal(politik) alan birbiriyle iç içedir, ayrılamaz. (Wagner, 2016) (Şekil 3 ve Şekil 4)

Şekil.3. Ekonomik ve Politik Nesnelerin Birbirine Karışması

Şekil.4. Ağ Örüntüsü ve Sistem Performansı

Bu noktada şu soruda ilginç olabilir; İnsanlar bencil, kendi çıkarını düşündüğü için mi kapitalizm var; kapitalizm olduğu için mi kendi çıkarını düşünmektedirler.

Moral bilim ve moral ekonomisi çoğu zaman başka bilimlerle iç içedirler. Moral Bilim, insan bilimleri, metafiziksel bilimler, sosyal bilimler, manevi bilimler kavramları bazen birbiri yerine kullanılabilir. Aynı durum moral iktisadı, politik iktisat, sosyal ekonomi, normatif iktisat, insancıl ekonomi (human ekonomisi), sosyo-ekonomi kavramları için de geçerlidir.

Moral felsefesi ve dolayısıyla iktisadının başlangıç noktası olarak genellikle Aristo alınmaktadır. Aristo'nun insanı sosyal bir varlık (politik bir hayvan) olarak tanımlaması, toplum(değer)-birey ilişkilerinin kalkış noktasıdır. Aristo'da devlet, mutluluk, erdem, adalet öne çıkan kavramlardır. Aristo'da nihai amaç mutluluktur. (Ims, 2017) Devamında doğal hukuktan özellikle söz etmek gerekir. İzleyen süreçte orta çağ düşünürleri, özellikle Thomas Aquino'nun Aristo, doğal hukuk ve Katolik dini düşüncesinin sentezi önemlidir. Süreci aydınlanma dönemi izlemektedir. Burada özellikle farklı aydınlanma yorumları olduğunu belirtmek gerekir. Rasyonalizm(Fransız), bencillik, gelenek(İskoç) ayrı aydınlanma düşüncelerini yansıtmaktadırlar. Bu arada A.Smith'in düşüncelerinin temelini İskoç aydınlanma düşüncesi olduğunu belirtmek gereklidir.

A.Smith, T.Malthus, J.M.Keynes(1938) ve K.Boulding(1969) iktisadın moral bilim olduğunu belirten iktisatçıların başında gelmektedirler. Bu gün moral iktisadı tartışmalarında tarihsel ve güncel olarak öne çıkan isimler A.Smith, Max Weber, K.Polanyi, J.M.Keynes, K.Boulding, Amartya Sen, Rawls, Nozick, G.Hodgson, D.McCloskey, E.Ostrom, S.Bowles, A,Klamer, P.Rona gibi isimlerdir.

P.Rona ve L.Zsolnai'ye (2017, 271-274) göre moral iktisadından hareketle, gerçekçi bilim anlayışı için aşağıdaki başlıklarda bugünkü iktisat bilimi yenilenmelidir:

1. İktisat doğal bilimlere benzemez, ontolojik olarak nesnel süjeye sahip değildir, çünkü ekonomik yaşam, maddeden farklı olarak, insan niyetinin (amacının) ürünüdür. İktisadın objeleri, düşüncenin, teorinin ürünüdür.
2. Amaçlılık (niyetlilik), ekonomik fenomenlerin kurucu ve indirgenemez bir unsurudur. Doğal dünyanın objelerine benzemez, ekonomik objeler insan aklından türetilir. Niyetlilik, daha sonra döngesellikle iç içe geçmiştir. Çünkü ekonomik olayların her biri diğerini etkiler. Ekonomik olgu, tarihsel zaman ve mekânda oluşur.
3. Halk, pratik bilgiyi (veya bilgelik) kullanarak iktisadi kararlar alır. Pratik bilgi, bizim aksiyon yapmak için nedenlerimizin yansıması ve eleştirel değerlendirmesidir. Pratik bilgi, bizim toplam kapasitemizdir. Hislerimiz, zevklerimiz, deneyim, dürtü ve rasyonel akıl yürütme kapasiteye dâhildir. İktisat, teorik pür bilgiden ziyade pratik bilginin biçimidir.
4. Ekonomik yaşamda ontolojik olarak farklı ajan tipleri vardır. İnsanlar, özgür isteğe ve bilince sahip insanların hareketi; organizasyonlar, farklı moral kapasitelerde yapay insanlar gibi hareket ederler. Ekonomik etkileşimler, bireyler arasında, birey organizasyonlar arasında ve organizasyonlar arasında ontolojik olarak farklıdır. Ontolojik olarak farklı ekonomik etkileşimler tek bir modelde tasvir edilemeyebilir. Ontolojik olarak farklı ajan tipleri için farklı ajanların etkileşimlerini geliştirmek için farklı stratejiler geliştirilmelidir.
5. Ana akım iktisadının atomistik varsayımının tersine, ekonomik ajanlar ilişkisi iktisadi yaşamda temel rol oynar. İktisadi ajanların seçimlerinin ana belirleyicisi, diğerleriyle ilişkiler ağının (network) kararlar üzerine etkisidir. Ajanların seçim ve aksiyonları, diğer ajanlarla ilişkileri muhafaza ettirir, güçlendirir, inisiyatif sağlar, geliştirir veya kırar,

mahveder. Kimlik ve kendi bilgisi, ajanların ilişki bağının yönetilmesinde kritiktir. İyi, anlamlı ve karşılıklı faydalı ilişkiler, ajanların iyi olmalarına önemli derecede katkıda bulunur, sürdürülebilirliği ve rekabetçi avantajı artırır.

6. Ekonomik ajanlar farklı motivasyona sahiptirler. Bazı sosyal, bazıları anti sosyaldır, geri kalını kendi çıkarını düşünür. Ajanların motivasyonu kısmen istikrarlıdır. Fakat davranışı içeriğinde değişebilir. İnanç sistemleri önemlidir.
7. İyi çalışan bir piyasa ekonomisinde, politik yönetim ve sosyal sorumluluk dengeli ve birlikte çalışır.
8. Hediye ve bedavacılık, insan yaşamının temel gerçekleridir.
9. İnsan mutluluğu ve refah çok yönlü, kompleks bir olgudur.
10. Korporasyon aktör ve faaliyet arasındaki birliğin kesilmesi sonucu doğmuştur. Firma içinde çıkar çatışmaları, farklı etik değerler ortaya çıkmıştır.
11. İktisadi yaşamda farklı iş örnekleri tanımlanmalıdır; 1. Kar amaçlı. 2.Sosyal ve finansal misyonların birleşmesi. 3. Sosyal misyonlar.
12. Para çok güçlü fakat karmaşık bir kurumdur. Fonksiyonları bir birinden ayıramaz. Çürüme ve yozlaşma göstergesi de olabilir.
13. Mevcut ekonomilerde adalet açığı hayli yüksektir: sosyal eşitsizlik, çok sayıda insan kaybı, biyosferin kötüleşmesi, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin azalması.
14. Adalet çok yönlü bir kavramdır, hepsini kapsayan tek bir teori yoktur.
15. Küresel mallar (iklim istikrarı, biyolojik çeşitlilik, su ve vb.) insanlığın sürdürülebilirliği açısından hayattır.

3.L.Walras ve Moral İktisadı

3.1.Walras'ın Kitaplarının İçerikleri

Walras, 1874 yılında tasarladığı kitap dizisinin ilkinin (*Éléments d'économie politique pure*, Elements of Theoretical Economics) yayınlamıştır. Amacı iki kitap daha yazmaktır; Sosyal İktisat ve Uygulamalı İktisat. Walras, 1890 yılında kitap hazırlıklarına başlamış, fakat sağlık sorunları nedeniyle 1892 yılında emekli olmuştur. Bunun üzerine yeni kitap yazmak yerine, daha önceden yayımladığı *Sosyal İktisat (Études d'économie sociale, Studies in Social Economics)* ve *Uygulamalı İktisat (Études d'économie politique appliquée, Studies in Applied Economics: Theory of the Production of Social Wealth)* makalelerini düzenleyerek 1896 ve 1898 'de kitap olarak yayımlamıştır. Bu kitaplardan *Sosyal İktisat* ancak 2010, uygulamalı *Uygulamalı İktisat* 2005 yılında İngilizceye çevrilmiştir. (Daal ve Walker, 2010)³

Walras'ın eksik ve hatta yanlış anlaşılmasında Fransızca yazması da etkili olmuştur. Walras'ın temel eseri kabul edilen *Éléments d'économie politique pure*(1874), 1954 yılında İngilizceye çevrilmiştir. Gerçek ve doğru tercümesi ise ancak 2014 yılında (*Elements of Theoretical Economics or the Theory of Social Wealth*) gerçekleşmiştir. Belki de birçok kimse “tanımlan” Walras'ı tanımıştır. Gerçekte o kitapta da Walras kendini doğru olarak tanıtmıştır.

³ Daal ve Walker, 2010'a yapılan atıflar Sosyal İktisat kitabının tercümesine yazılan giriş makalesindedir.

Léon Walras, Elements of Theoretical Economics

or The Theory of Social Wealth

Translated and edited by

DONALD A. WALKER

Indiana University of Pennsylvania

JAN VAN DAAL

Triangle, University of Lyons-2

Cambridge University
Press, 2014

Şekil.5. *Elements of Theoretical Economics or the Theory of Social Wealth* kitabının ön kapağı

Pür İktisadın İçindekileri, 1. Bölümü daha ayrıntılı olmak üzere ana hatları ile aşağıdaki gibidir;

BÖLÜM 1: İKTİSADIN NESNESİ VE BÖLÜMLERİ

Ders1: Adam Smith'in ve Say'ın Tanımları

Ders 2: Bilim, Sanat ve Etik Arasındaki Fark

Ders 3: Sosyal Servet. Kıtlığın Üçlü Sonuçları. Değişimde Değer Gerçeği ve Ekonomik Teori.

Ders 4: Endüstri Gerçeği ve Uygulamalı İktisat. Mülkiyet Gerçeği ve Sosyal İktisat.

BÖLÜM II: DEĞİŞİM TEORİSİ

BÖLÜM 3: ÜRETİM TEORİSİ

BÖLÜM IV: SERMAYE OLUŞUMU VE KREDİ TEORİSİ

BÖLÜM V: PARA TEORİSİ

BÖLÜM VI: FİYAT SABİTLEME, TEKEL VE VERGİLEME

Bölüm 1'de görüldüğü üzere iktisadı (political economy) üçe ayırmaktadır; (Pür İktisat) Ekonomik Teori(bilim), Uygulamalı İktisat (sanat) ve Sosyal İktisat (etik). İktisat üçüyle bir bütündür. Nedense Bölüm 1'deki Walras'ın yaklaşımları son yıllara kadar neredeyse göz ardı edilmiştir.

Studies in Social Economics

Léon Walras

Translated by Jan van Daal and
Donald A. Walker

Routledge, 2010

Şekil.6. *Studies in Social Economics* kitabının ön kapağı

Sosyal Ekonomi kitabın ana başlıkları şunlardır:

Bölüm 1: SOSYAL İDEALİ ARAMAK

1: *Sosyalizm ve Liberalizm*

2: *Toplumun Genel Teorisi: İktisat ve Sosyal Bilimin Bugünkü Durumu*

3: *Toplumun Genel Teorisi: İnsanın (Bireyin, of man) ve Toplumun*

4: *Uzlaşma veya Sentezin Yöntemi (1. Sentezin Yöntem İlkeleri, 2. Sosyalizm ve Liberalizmin Sentezi, 3. Faydacılık ve Moralizmin sentezi, 4. Komünizm ve Bireyciliğin Sentezi)*

Bölüm 2: MÜLKİYET

1: *Mülkiyet Teorisi*

2: *Sosyal Sorun*

3: *Entelektüel Mülkiyet Üzerine*

Bölüm 3: SOSYAL İDEALİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

1: *Toprağın Fiyat Teorisi ve Toprağın Devlet Tarafından Satın Alınması*

2: *Bilinmeyen Bir İktisatçı: Hermann Henry Gossen*

Bölüm 4: VERGİLER

1. *Lozan Konferansı Anıları*

2. *Gelir ve Sermaye Vergisi*

3. *Kadaströ ve Toprak Vergisi*

4. *Mali Problem*

Studies in Applied Economics

Theory of the production of social wealth

Léon Walras

Translated and introduced by
Jan van Daal

Routledge, 2005

Şekil.7. Studied in Applied Economics kitabının ön kapağı

Uygulamalı İktisat kitabının ana başlıkları şunlardır:

- a. Para (Yedi fasıl)
- b. Tekeller (Bir fasıl)
- c. Tarım, Endüstri, Ticaret (Üç fasıl)
- d. Kredi (Bir Fasıl)
- e. Bankacılık (İki fasıl)
- f. Borsa (Bir Fasıl)
- g. Bir Doktrin Taslağı

3.2.Sosyalizm Hakkında Fikirleri

1970'lere kadarki Walras üzerine çalışmalarda, onun sosyalist yönünden fazla söz edilmemiştir. Bunda Fransızca yazması kısmen etkili olmuştur. Temel yapıtı *Pür İktisat* bile 1950'lerin ortasında İngilizceye çevrilmiştir. O ise, her zaman sosyalist olduğunu söylemiş ve yazmıştır. Hatta Lozan Üniversitesi'ne ilk atandığında hemen daimi kadro verilmemiştir. Bunda sosyalist olmasının etkili olduğu belirtilmektedir (Baranzini, 2007; Eren, 2011)

Walras, yaşadığı dönemde sosyalistlerle yakın ilişki içinde olmuştur. Örneğin Georges Renard, (Revue Socialiste'in editörü idi) ile yakın ilişkisi vardı. Renard, Walras'ı "*Fransa'nın Karl Marx'ı*" olarak adlandırmıştır (Ménard, 2001, s. 173)

Walras, sosyalizm üzerine ve sosyalist dergilerde makaleler yayımlamıştır. Makalelerde sosyalizm ve liberalizm, bilimsel sosyalizm, bimetalizmin tehlikesi, uzlaşma yöntemi ve sentez, mülkiyet kuramı, mali problem gibi konuları ele almıştır.⁴ İlk ve son dönem çalışmalarının sosyalizm üzerine yoğunlaştığı söylenebilir.

⁴ Socialisme et libéralisme. [Lettres à M. Ed. Scherer.] ([*Le Travail*], octobre et décembre 1866, février 1867) [IX]

La science et le socialisme. (*Le Travail*, décembre) [VI] 1867

Le socialisme scientifique. (*Le Travail*, janvier) [VI] 1868

Ruchonnet et le socialisme scientifique. (Jubilé. [*Gazette de Lausanne*, 13 avril]) [VII] 1909

Le péril bimétalliste. (*Revue Socialiste*, 15 juillet) [X], 1895

Méthode de conciliation ou de synthèse. (*Revue Socialiste*, 15 avril) [IX] 1896

Théorie de la propriété. (*Revue Socialiste*, 15 juin et 15 juillet) [IX] 1896

Le problème fiscal. (*Revue Socialiste*, 15 octobre et 15 novembre) 1896 [IX]

Walras, Marksist anlamda sosyalist değildir. Her şeyden önce, emek-değer teorisini savunmaz, karşıdır. Fayda-değer teorisi çerçevesinde sosyalist görüşlerini geliştirmiştir.(1948 öncesi Neoklasik iktisat tartışmaları, Eren, 2017)⁵

Walras, 1870 yılında Lozan Üniversitesi'nde göreve başlarken sosyal etik ve iktisat biliminin ilkelerini öğretmeye çalışacağını belirtmiştir (Walker, 2001: 44). 1909 yılında bütün kariyeri boyunca yapmak istediğinin reel sorunlara uygulanabilir kuramlar geliştirmek olduğunu açıklamıştır. Amacı sosyal problemleri mümkünse “bilimsel olarak” çözmektir. “İktisat kuramı”nı adalet ve ekonomik amaçları başarmak için geliştirmiştir (Walker, 2001, s. xvii).

Walras'ın amacı neydi? 1909 yılında yaptığı veda konuşmasında, jübilesinde şunları söylüyordu: “Benim sosyalizmden anladığım, insani ve liberal sosyalizmdir”⁶ (Baranzini, 2007). Yaşamı boyunca sosyalist olduğunu söylemiştir. Sosyalizmden anladığı K. Marx'dan farklıdır. Amacı, adalet ve özgürlüğü bir arada gerçekleştiren piyasa ekonomisi yaratmaktır. Eşitlik sorununu hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Eşitliği ve özgürlüğü sağlayan bir model geliştirdiği iddiasındadır. Nitekim bu düşünceyle, 1905 ve izleyen yıllarda Nobel Komitesi'ne mektup yazarak, kendisini Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiştir. Mektubunda kanıt olarak “*Éléments d'économie politique pur*” (Elements of Pure Economics, 1874–1877), “*Études d'économie sociale*” (Studies in Social Economics, 1896) ve “*Études d'économie politique appliquée*” (Studies in Applied Economics, 1898) kitaplarını sunmuştur. Özellikle ikinci kitabı, sosyalizm ve sosyal konular üzerine görüşlerini içermektedir (Sandmo, 2007).

Kısaca, Walras, kendi ifadesiyle akademik anlamda bilimsel sosyalistti. Gerçekte politik olarak da sosyalistti.

⁵ İktisatta unutulmuş veya göz ardı edilen bir düşünce geçmişi, Neoklasik iktisat ve sosyalizm üzerinedir. Neoklasik iktisata, piyasa veya piyasa işlevini yerine getiren merkezi kurul temeldir. Fiyatlar ilke olarak tam rekabet fiyatlarıdır. Fayda değer teorisi asıldır. Özel mülkiyeti savunan ve karşı çıkan da vardır. Bölüşümde adalet temeldir.

1948 Yılına kadar Neoklasik iktisatta güçlü bir sol gelenek vardır. Kitap ve özellikle makaleleri bu gün A sınıfı olarak adlandırılan dergilerde yayımlanma ve neredeyse birçok üniversite öne çıkan görüşü temsil etmekteydi. Neoklasik iktisattaki, genel olarak iktisattaki durum 1948 sonrası değişmiştir. 1948 sonrası soğuk savaş ve özellikle McCharty'cilik bir başka iktisat yaratmıştır!

1948 yılına kadar başta Henry Sidgwick, J.S.Mill, Leon Walras, Weiser, W.Pareto (fikilerin de değişmeler yaşamıştır), A.Marshall, A.L.Pigou (ılımlı), K.Wicksell, E.Barone, G.Cassel (1923), Fabian Sosyalistler (Sidney Webb, Beatrice Webb, G.Bernard Shaw) H.D.Dickinson, Jacob Marshak, daha sonraki jenerasyon H.Hotelling, A.Lerner, O.Lange, E.Durbin, K.Arrow, F.Modigliani, L.Klein, R.H.Coase (A.Lerner ile yakın arkadaş olan ve LSE'de doktora yapan R.H.Coase (Firma teorisi makalesini sosyalist görüşleri temelinde yazmıştır) sayılabilir.

1930 lu yıllarda “Yeni Sosyalizm, New Socialism” görüşleri İngiltere ve ABD de yaygındır. (Bockman, 2011, s.45) 1948 itibarı ile sosyalist iktisat, Neoklasik iktisadın alt dalı olarak düşünülüyordu. (Bockman, 2011, s.45)

1948 yılında ilk kurban Lori Tarshis'dir. Lori Tarshis, Kanadalı bir iktisatçıdır. 1930 larda Cambridge'de öğrenci olarak Keynes'in derslerini takip etmiş, 1947 yılında Keynes'in genel Teorisini yorumlayan giriş düzeyinde “The Elements of Economics” adlı ders kitabı yazmıştır. İlk başlarda kitap çok popülerdi. Sonra “sosyalist”, komünist görüşleri yaydığına ilişkin hücumlar yapılmıştır. (Davidson, 2008, s.549-568) Sonra sorunlu görülerek sözleşmesi uzatılmamıştır. Tarshis dışında, doğrudan (27 Kişi) ve dolaylı birçok “temizlik” yapılmıştır.

Samuelson'un ünlü iktisat (1948) kitabı da Tarshis kadar olmasa da kamu müdahalesi gibi kavramlar nedeniyle eleştirilmiştir

Samuelson daha sonra kitabında “sosyalizm” yerine “alternatif ekonomik sistemler” kavramını kullanmaya zorlanmıştır. (Bockman, 2011, s.53) İndekste sosyalizm kelimesi kullanılmamıştır. (Davidson, 2008) Aynı şekilde geleneksel Neoklasik iktisadın varsayımlarını kullanmaya başlamasıyla, hücum azalmıştır. İlk baskısında Neoklasik sentez terimini kullanmamış, sonra kullanmaya başlamıştır. (Davidson, 2008)

Samuelson, 1986 yılında şunları söylemiştir: (Tarshis'e hücumdan sonra (Çok dikkatli, hukukçu gibi davrandım. (Davidson, 2008).

Bu arada Eisner, Leonid Hurwicz, Don Patinkin, F.Modigliani gibi Keynesçi iktisatçılarda pembe- kıvılcık şeklinde eleştirilmiştir. Aynı durum New Deal savunanlar için de geçerliydi.

O.Lange'nin Chicago'dan ayrılmak zorunda kalmasıyla başlayan süreç, başta Yahudi kökenli (Yahudi kökenliler potansiyel komünistti!) iktisatçılar olmak üzere hemen bütün iktisatçılar matematik istatistiğe yöneler kendilerini güvene aldılar. (Weintraub, 2016)

⁶ Tel est le socialisme auquel je suis arrivé. C'est un socialisme scientifique, libéral et humanitaire.

3.3. Walras'ta Bilim Ayrımları

Walras bilimleri ikiye ayırmaktadır; 1. Doğal bilimler, 2. Moral bilimler. Doğal ve moral bilimler kendi içlerinde pür doğal bilimler, uygulamalı doğal bilimler; pür moral bilimler, uygulamalı moral bilimler olarak ikiye ayrılmaktadır. (Daal, 2005; Daal ve Walker, 2010) Pür doğal bilimlere örnek olarak matematik, fizik ve kimyayı; uygulamalı doğal bilimlere örnek olarak jeodezi, farmakoloji (ilaç bilim), sağlık bilimlerini (tıp) vermektedir. Uygulamalı moral bilimlere örnek olarak hukuk, etik ve teolojiyi vermektedir. (Daal, 2005; Daal ve Walker, 2010)

Uygulamalı doğal bilimler- İmpersonel şeylere karşı insanın yönetim kurallarıdır. Uygulamalı doğal bilimler (insan- şey(nesne)Jeodazi, farmakoloj (ilaç bilim)i, tıp (Daal, 2005)

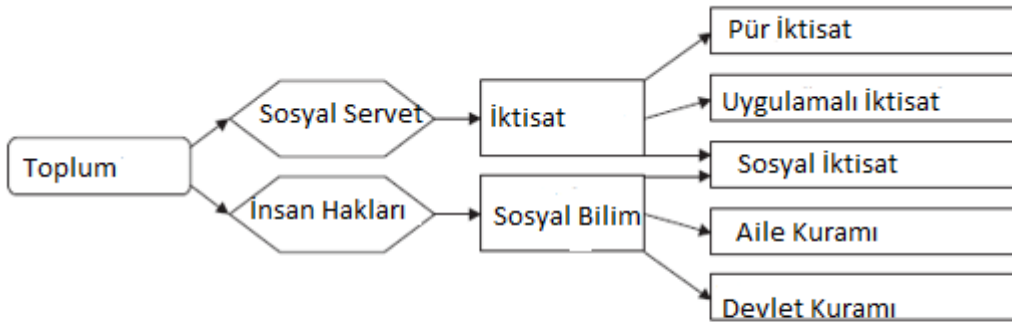
Uygulamalı moral bilimler- Her bireye karşı insanın yönetim kurallarının sağlanmasıdır. (Daal, 2005) Uygulamalı moral bilimlere örnek olarak hukuk, etik, teolojiyi vermektedir.

Walras'a göre bilimde üç aşama vardır; (Daal, 2005; Daal ve Walker, 2010)

1. Pür teori,
2. Uygulamalı teori veya sanat teorisi,
3. Sanatın pratik uygulanmasıdır.

Pür teori →Uygulamalı teori(art teorisi)→Art'ın (artizan) pratik uygulanması

Walras'ın bilim anlayışlarını aşağıdaki şekillerden takip etmek mümkündür. Şekil 5'de toplumu inceleyen bilimlerin sınıflandırılması yapılmaktadır. Buna göre iktisat, sosyal serveti inceleyen bilimdir.

Şekil 8. Toplum ve İlgili Bilimler

Şekil 6'da Doğa ve Moral bilimler pür ve uygulamalı bilimler olarak sınıflandırılmaktadır.

		Bilimler	
		Pür	Uygulamalı
Nesne	Doğa	Pür Doğal Bilimler	
	İnsan -Doğa ilişkisi	Pür Moral Bilimler	Uygulamalı Doğal Bil.
	İnsan-İnsan ilişkisi		Uygulamalı Moral Bil.

Şekil 6. Walras'ın Bilim Sınıflandırması

Şekil 7’de İktisat doğal ve moral bilimler çerçevesinde pür ve uygulamalı bilim olarak sınıflandırılmaktadır. Walras’a göre pür iktisat, doğal bilim gibidir.

		İKTİSAT	
		Pür	Uygulamalı
Nesne	Doğa	Pür Doğal İktisat	
	İnsan -Doğa ilişkisi	Pür Moral İktisat	Uygulamalı Doğal İkt.
	İnsan-İnsan ilişkisi		Uygulamalı Moral İkt.

Şekil 9. Walras’ın İktisat Sınıflandırması

Şekil 8’de, Şekil 7’deki iktisat ayrımları çerçevesinde üç kitabında yer alan bölümler gösterilmektedir.

		Kitaplar	
		Pür İktisat	Uygulamalı İktisat
Nesne	Doğa	Pür İktisat	
	İnsan-Doğa ilişkisi	Sosyal İktisat	Uygulamalı İktisat
	İnsan-İnsan ilişkisi	Kısım 1.	Sosyal İktisat Kısım 2, 3, 4.

Şekil 10. Şekil 7 Çerçevesinde Walras’ın Üç Temel Yapıtı

Şekil 9’da Walras’daki piyasa yaklaşımları ve devletin rolü gösterilmektedir.

		Arz edilen mal ve hizmetler	
		Çok sayıda üretici	Tek üretici
Talep edilen mal ve hizmetler	Çok sayıda Tüketici	Tam rekabet	Ekonomik monopol (Doğal monopol)
	Devlet (Kamu malları)		Moral monopol (Devlet monopolü)

Şekil 11. Tam Rekabet ve Tekel Durumları

3.4. Walras'ın İktisadı ve Moral İktisat

3.4.1. İktisada Genel Yaklaşımı

Walras'ın iktisadını, genellikle bilinenin tersine yalnızca pür iktisat olarak ele almamak gerekir, Walras'ta iktisat, pür iktisat, uygulamalı iktisat ve sosyal ekonomi bir bütündür.

Walras'a göre politik iktisat değişimde değer kuramı (pür iktisat), endüstri kuramı (servetin üretimi) ve mülkiyet kuramından (servetin bölüşümü, sosyal ekonomi) oluşmaktadır. Değer kuramı, pür iktisat fizik gibidir, pozitifdir. Buna karşın mülkiyet, adalet bölüşüm ile ilgilidir, normatiftir Economics ile ilgili bilimler üçe ayırır. (Walras, 2010)

1. Doğal yasalar(değişimde değer, değişim, sosyal servet teorisi→ pür iktisat(ekonomik teori)
2. Tarım, sanayi, ticaret, kredinin en iyi koşullarını çalışma, servetin üretim teorisi, uygulamalı iktisat.
3. Sahiplik ve vergilemenin en iyi koşullarını çalışmak, servetin bölüşüm teorisi, sosyal ekonomi.

Buradan Walras'da iktisat biliminin (economics, political economy) üç bilimden oluştuğunu söyleyebiliriz; a) doğal bilim, b) moral bilim ve sanat(uygulamalı bilim). (Walras, 2014, 9)

Walras'a göre politik iktisat; bilim, sanat ve etiğin bir bileşimidir. Fiyat teorisi, doğal bilimdir. Pür değer teorisi nesnelere arasındaki ilişkiyi incelemektedir. İnsan faaliyetinin seçimleri yoktur. Bilim, gerçektir; etik ve adalet, iyi ve kötüyle; sanat, faydalı ve faydasız olanla ilgilenmektedir.

Bilimde gerçek, hakikat; sanatta, kullanabilirlik, işe yarama, yararlılık; moral bilimde, etik yani iyilik veya adalet sorunu ele alınmaktadır. Walras, 2014, 18)

Bilim ideal ve mutlak alanıdır. Politika oluşturma ve uygulama gerçeklik ve nispiğin alanıdır. Walras, 2010, 15)

Pür bilim ve uygulamalı bilim ilişkisi, rasyonel mekanikten→ makine yapımı gibidir. (Walras, 2010) İlginç bir nokta “Elements” in ilk bölümünde Walras, Smith'de bilimden ziyade sanatın, Say'de doğal bilim vurgusunun öne çıktığını belirtmektedir. (Walras, 2014,7) Bir anlamda Walras, Say ve Smith'in iktisadını birleştirmektedir.

3.4.2. Doğal Bilimci Walras

Walras'ın en yaygın bilinen çalışması, onu NeoKlasik iktisadın kurucusu yapan, 1874'de yayımlanan “*Elements of Pure Economics*” adlı çalışmasıdır. Pür ekonomi açısından yaklaşıldığında Walras, bireylere ekonomik molekül olarak yaklaşan, kalkülüs temelli iktisat bilimi geliştirme gayretinde olan bir kimsedir. Malların ticaretinde dengeye nasıl varılacağı araştırır. Bu anlamda iktisat onun için sosyal fiziktir.

Walras, pür ekonomiyi mekanik gibi fiziksel-matematiksel bir bilim olarak düşünmüştür. Ona göre matematiksel yöntem “*rasyonel yöntem*”dir. Matematikte deneysel yöntem yerine, rasyonel yöntem kullanılır (Marchionatti, 2007, 291–307)

Buraya kadar Walras, tümdengelimci, fiziksel-matematiksel yöntem savunucusu ve tümevarım ile deneye fazla açık olmayan bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Walras'ta tümdengelim zinciri, basitten karmaşığa, “*mutlaktan*” “*nispiliğe*” doğrudur (Daal ve Jolink, 1993, 54) İnsan–nesne ilişkisi kurulmamaktadır.

Özetle, Walras'da pür iktisat–değişim–doğal bilim–fizik ilişkisi görülmektedir. Walras, Newton ve Descartes'tan esinlenerek değişimin nesnelere arasında olduğunu düşünmektedir.

Kısaca, pür iktisatta, sosyal servetin doğası, nedeni ve yasalarını incelenmektedir. Değişim ve fiyatların belirlenmesi pür iktisat içindedir; evrenseldir, idealdir, fizik gibidir.

Walras'da sosyal servet teorisi, pür iktisat, fiziko- matematiksel bilimdir. Fizik teorileri gibi evrenselidir. Yalnız burada bir nokta çok önemlidir; Doğal bilimlerden farklı olarak sonuçlar deneyle doğrulanmazlar, uygulanırlar. Çünkü matematiksel metot, deneysel metot değil, rasyonel metottur.⁷ Fiziko (physico) matematiksel bilimler, matematiksel bilimlere benzerler.(Walras, 2014) Matematiksel metotta, reel tipler yerine ideal tiplerle (soyutlama) çalışılmaktadır.

Bu noktada bir tespitte bulunmak doğru olacaktır, pür ekonomideki (değişim teorisi) iktisat, ideal tipler üzerine kuruludur ve gerçeği ifade etmez.

Pür bilim olarak iktisat(pür iktisat), Şeylerin (material- inmaterial) değişimidir. (Daal, 2005)⁸ Şeyler, faydalı ve miktarda sınırlıdır.

Walras'a göre değişim doğal gerçektir. Çünkü şeylerde doğal olarak miktar sınırlıdır. Değişim bizim psikolojimizden, özgürlüğümüzden bağımsızdır.

Yer çekimi yasası gibi, değişimin özelliklerine saygı göstermeliyiz, çünkü onları değiştirmek mümkün değildir. (Daal, 2005)

Walras'da temel kavramlardan biri sosyal servettir. Sosyal servet, faydalı, miktarı sınırlı bütün kıt kaynakların toplamıdır. Nadir(kıt) şeyler= Sosyal servettir. Faydalı şeyler (sosyal servet) değerlidir ve değiştirilebilir.

Sosyal servet: Dayanıklı mallar + gelir malları veya sermaye malları + gelir mallarından oluşmaktadır. (Walras, 2010, kendi bölümü)

Pür ekonomiyi tam rekabet ve fayda maksimizasyonu ile de tanımlamak mümkündür. Walras'a göre tam rekabet mümkündür ve tam rekabet kural olmalıdır. (Daal, 2005) Bu çerçevede serbest rekabet, genel ekonomik denge, tatonnement, pür ekonominin temel kavramlarıdır. Pür ekonomide, genel denge, tam rekabet, bütçe sınırlamasına bağlı olarak fayda maksimizasyonu ele alınmaktadır. Genel ekonomik dengede karlar sıfır, gelire bağlı olarak bütün fayda tüketicilere gitmektedir. (Dal ve Walker, 2010)

Tam rekabetin olmadığı durumlarda (Doğal monopol ve devlet(moral) monopolü), özel sektör yerine devlet malların üretim ve yönetimini sağlamalıdır.

3.4.3. Moral İktisadı

Walras'da pür ekonomi kadar önemli bir alan moral iktisadıdır. Gerçekte pür iktisat, moral iktisadı açısından önemlidir. Çünkü sosyal ekonomi yoksulluk ve diğer kötülüklerin yok edildiği ideal toplumdur.

Walras'ta sosyal ekonomi ve moral ekonomisi eş kavramlar olarak kullanılmaktadır. Sosyal ekonomi fizik gibi değildir, sosyal bilimdir.

Sosyal ekonomide amaç eşitliktir. Bundan dolayı sosyal ekonomi, bölüşüm, mülkiyet ve vergileme teorisini içermektedir. Bölüşümün âdil olması için, pozisyonlarda eşitsizlikten ziyade, koşullarda eşitlik gereklidir.

Moral ilkeleri nasıl gerçekleşebilir? Walras'a göre, moral ilkelerinin (adalet probleminin çözümü) gerçekleşmesi için 4 element gereklidir; (Walras, 2010, 96)

1. Birey,
2. Devlet,
3. Özel kişisel pozisyonlar,
4. Genel sosyal koşullar.

Çözüm için ise iki element daha gerekli düzen (order) ve adalet.

Birey için özgürlük, devlet için otorite temeldir. Bireysel özgürlük, devlet otoritesi, koşulların eşitliği, pozisyonların eşitsizliği → Sosyal bilimin anayasasıdır.(S.130) Bunun bir diğer adı →Liberal sosyalizmdir. (Walras, 2010) Başka bir ifade ile eşitlik ve özgürlüğün gerçekleşmesidir.

Sosyal ekonomide birinci amaç, sosyal servetin toplum üyeleri arasında bölüşümüdür. Bölüşümde adalet nasıl sağlanacak? Bu bir başka konuya götürmektedir, sosyal servetin mülkiyeti.

⁷ Buradaki bilim anlayışı bana göre doğal hukuku hırlatmaktadır.

⁸ Daal, 2005, Uygulamalı İktisat kitabının tercümesine yazılan giriş makalesidir.

Sosyal servetin mülkiyeti, mülkiyet teorisi→ Etik bilimin konusudur.

Walras, ilke olarak özel mülkiyete karşıdır. Toprak devlete ait olmalı ve kiralanmalıdır. Walras'ın iktisadı daha çok kooperatifçilik temellidir.

Walras'a göre toprak üretilemez, bundan dolayı değeri sürekli artmaktadır. Toprak ulusun donanımıdır, toprağa ulus sahip olmalıdır.

Toprağı özel şahıslara ve girişimcilere kiralamak yoluyla kamu harcamalarını finanse etmek mümkündür. Bundan dolayı kamu harcamaları, vergiler yerine toprak kirası ile finansa edilmelidir.

İki ideali vardır: (a) tam rekabet altında piyasa dengesi, (b) devletin tam (perfect) fonksiyonu (Bürgenmeier, 1994, 342–352; Crillo, 1980, 298).

4. Uygulamalı İktisat

Uygulamalı bilimin iktisattaki karşılığı, uygulamalı iktisattır. Uygulamalı iktisat, sosyal servetin üretimi ile ilgilenmektedir. Sınırlı miktardaki faydalı şeyler endüstriyel olarak üretilebilirler veya çoğaltılabilirler. (Endüstri teorisi, uygulamalı iktisat) (Walras, 2014, 379)

Uygulamalı iktisatta amaç, sosyal ekonomi doğrultusunda pür iktisadın uygulamaya geçmesidir. Bir diğer ifade ile ekonomik problemleri çözmek için teorinin uygulanmasıdır.

Uygulamalı iktisatta kalkış noktası serbest rekabetin mümkün olduğu, olmadığı alanların belirlenmesidir. Mümkün olmadığı alanlarda ekonomi nasıl organize edilebilir, nasıl düzenlenebilir?

Walras'da öne çıkan yaklaşım devlet müdahalesi yerine, düzenlemesidir. Düzenleme, serbest fiyat rekabetinin sağlanması yönündedir. Para, sermaye, kredi, bankacılık, borsa düzenlemeler açısından önemlidir. Parada düzenleme, parasal sistemin istikrarı açısından önemlidir.

Serbest rekabetin olmadığı durumda tekel olabilir. Walras, tekelleri ekonomik (doğal) ve moral (kamu malları) tekeller olarak ikiye ayırmaktadır.

Doğal tekeller millileştirilmeli, serbest rekabetin avantajları korunarak dikkatli bir şekilde düzenlenmelidir. Doğal tekellere örnek olarak su, gaz ve demiryollarını vermektedir. Buralarda tam rekabet mümkün değildir; kurallar bunlar için geliştirilmektedir.

Kamu mal ve hizmetleri, moral tekeller, devletin yükümlülüğü altındadır.

Sonuç

Koppl'a (1995) göre Walras aslında Neoklasik iktisatçı da değildir. Buna göre,

(1) Walras için, serbest rekabet süreç değil, ideal son durumdur. Sosyal politikaların amacı, serbest rekabeti sağlamaktır.

(2) Walras, kapitalizm yerine “bilimsel sosyalizmi” amaçlamıştır. Toprağın millileştirmesi, kooperatif hareketi ve piyasa sosyalizmini savunmuştur. Walras'da her şey özel sektör değildir.

(3) Bireyselciliğin ve kolektivizmin sentezini amaçlamıştır. Uç bireyselciliğe karşıdır. Devlet otoritesini de savunmuştur.

Koppl'ın tespitleri önemli olmakla birlikte, Walras'ın Neoklasik iktisatçı olmadığı görüşü tartışmalıdır. Walras, Neoklasik iktisatçıdır, fakat yaklaşımı genellikle kabul edildiği üzere pür iktisat yapmak değildir. Walras'ın görüşlerini a) bireysel özgürlük, b) devlet otoritesi, c) koşullarda eşitlik, b) pozisyonlarda eşitsizlik çerçevesinde ele almak gereklidir. Bunlar ayrılmaz bütündürler. Walras açısından (Neoklasik) iktisat biliminin evrenselliği çerçevesinde, tam rekabet piyasasında görüşleri hayata geçirilebilir.

Referanslar

- Aranzadi, J. (2018). Economic Reality and Human Action. In *Human Action, Economics, and Ethics* (pp. 5-7). Springer, Cham.
- Arrow, K. J. (2016). *On Ethics and Economics: Conversations with Kenneth J. Arrow*. Routledge.
- Baker, J. A., & White, M. D. (Eds.). (2016). *Economics and the virtues: building a new moral foundation*. Oxford University Press.
- Baranzini, R. (2004). Léon Walras' Socialism and his Economics. Colloque.
- Basu, K. (2019). *New Technology and Increasing Returns: The End of the Antitrust Century?* (No. 146). Institute of Labor Economics (IZA).
- Beckerman, W. (2017). *Economics as applied ethics: Fact and value in economic policy*. Springer.
- Bockman, J. (2011). *Markets in the name of socialism: The left-wing origins of neoliberalism*. Stanford University Press.
- Boulding, K. E. (1969). Economics as a moral science. *The American Economic Review*, 59(1), 1-12.
- Bowles, S. (2016). *The moral economy: Why good incentives are no substitute for good citizens*. Yale University Press, New Haven.
- Bürgenmeier, B. (1994). The misperception of Walras. *The American Economic Review*, 84(1), 342-352.
- Carrier, J. G. (2018). Moral economy: What's in a name. *Anthropological Theory*, 18(1), 18-35.
- Cato, S., & Lutz, A. (1841). Kenneth Arrow, moral obligations, and public policies.
- Davar, E. (2005). I. Walras, Studies in Applied Economics theory of the Production of Social Wealth. *European Journal of Political Economy*, 21, 1016-19.
- Davar, E. (2008). DA Walker, Walrasian Economics, Cambridge University Press, Cambridge and New York (2006) ISBN-13: 978-0-521-85855-7. *European Journal of Political Economy*, 24(3), 713-715.
- Davidson, P. (2008). Post World War II politics and Keynes's aborted revolutionary economic theory. *Economia e Sociedade*, 17(SPE), 549-568.
- Davis, J. B. (2018). Ethics and Economics: A Complex Systems Approach.
- Eren, E. (1989). Léon Walras ve "Bilimsel" Sosyalizm Anlayışı, Maliye Yazıları, 40-44
- Eren, E. (2011). *Walras'ın İktisadi Düşüncesi ve Yansımaları: 'Fransa'nın Karl Marx'ı mı, Kapitalizm'in Savunucusu Mu?*, (eds).O.İşler ve F.Yılmaz, İktisadi Felsefeyle Düşünmek, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Eren, E. (2017). *Neoklasik İktisat Liberal Düşüncenin İktisadi midir?* İktisat ve Toplum, Eylül 2017
- Götz, N. (2015). 'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics*, 11(2), 147-162.
- Hajnal, Z. *MORAL ECONOMICS—FROM A THEORETICAL BASIS TO BUILDING THE NEXT ECONOMIC SYSTEM* (Doctoral dissertation, bgf).

- Hausman, D., McPherson, M., & Satz, D. (2016). *Economic analysis, moral philosophy, and public policy*. Cambridge University Press.
- Hodgson, G. M. (2012). *From pleasure machines to moral communities: an evolutionary economics without homo economicus*. University of Chicago Press, Chicago.
- Ims, K. J. (2017). Happiness and human flourishing. In *Economics as a moral science* (pp. 79-93). Springer, Cham.
- Jolink, A. (1996). The Evolutionist Economics of Léon Walras.
- Jolink, A., & Van Daal, J. (1989). Leon Walras's Mathematical Economics and the Mechanical Analogies. *Journal of the History of Economic Thought*, 11(1), 25-32.
- Juurikkala, O. (2018). Law and Virtue: An Economic Analysis. Available at SSRN 3296973.
- Keane, W. (2019). *How everyday ethics becomes a moral economy, and vice versa* (No. 2019-9). Economics Discussion Papers.
- Klamer, A. (2017). *Doing the right thing*. Ubiquity Press.
- Klamer, A. (2018). Economics Is a Moral Science: A Value Based Approach. In *Economic Objects and the Objects of Economics* (pp. 169-181). Springer, Cham.
- Koppl, R. (1990). *Price theory as physics: The Cartesian influence on Walras*. Fairleigh Dickinson University, Samuel J. Silberman College of Business Administration, Center for Research in Economics and Finance.
- Koppl, R. (1995). The Walras Paradox. *Eastern Economic Journal*, 21(1), 43-55.
- Kranton, R. (2019). The Devil Is in the Details: Implications of Samuel Bowles's The Moral Economy for Economics and Policy Research. *Journal of Economic Literature*, 57(1), 147-60.
- Marchionatti, R. (2006). On the application of mathematics to political economy'. The Edgeworth–Walras–Bortkiewicz controversy, 1889–1891. *Cambridge Journal of Economics*, 31(2), 291-307.
- Ménard, C. (1990). The Lausanne Tradition: Walras and Pareto. In *Neoclassical Economic Theory, 1870 to 1930* (pp. 95-150). Springer, Dordrecht.
- Myrdal, G. (1972). How Scientific are the Social Sciences? 1. *Journal of Social Issues*, 28(4), 151-170.
- Pandit, V. (2016). *Ethics, economics and social institutions*. Springer, Singapore.
- Peil, J., & van Staveren, I. (Eds.). (2009). *Handbook of economics and ethics*. Edward Elgar Publishing.
- Rogan, T. (2017). *The moral economists: RH Tawney, Karl Polanyi, EP Thompson, and the critique of capitalism*. Princeton University Press, Princeton
- Rona, P. (2017). Why Economics Is a Moral Science. In *Economics as a Moral Science* (pp. 3-9). Springer, Cham.

- Rona, P., & Zsolnai, L. (2017). Agenda for Future Research and Action. In *Economics as a Moral Science* (pp. 271-274). Springer, Cham.
- Sandmo, A. (2007). Retrospectives: Léon Walras and the Nobel Peace Prize. *Journal of Economic Perspectives*, 21(4), 217-228.
- Sayer, A. (2000). Moral economy and political economy. *Studies in political economy*, 61(1), 79-103.
- Turpin, P. (2011). *The Moral Rhetoric of Political Economy: Justice and Modern Economic Thought*. Routledge.
- van Daal, J. (2006). Léon Walras's Economics*: From Pure to Normative?. In *From Walras to Pareto* (pp. 51-67). Springer, Boston, MA.
- Van Daal, J., & Jolink, A. (1993). *The equilibrium economics of Léon Walras*. Routledge.
- van Dalen, H. P. (2019). Values of economists matter in the art and science of economics. *Kyklos*.
- Wagner, R. E. (2016). *Politics as a peculiar business: Insights from a theory of entangled political economy*. Edward Elgar Publishing.
- Walker, D. A. (1970). Léon Walras in the light of his correspondence and related papers. *Journal of Political Economy*, 78(4, Part 1), 685-701.
- Walker, D. A. (1984). Is Walras's theory of general equilibrium a normative scheme?. *History of Political Economy*, 16(3), 445-469.
- Walker, D. A. (2001). Introduction", ed. D. A. Walker, *The Legacy of Léon Walras* içinde, EE
- Walras, L. (2010). *Studies in social economics*. Routledge.
- Walras, L. (2014). *Léon Walras: Elements of Theoretical Economics: Or, The Theory of Social Wealth*. Cambridge University Press.
- Weintraub, E. R. (2017). McCarthyism and the Mathematization of Economics. *Journal of the History of Economic Thought*, 39(4), 571-597.
- Wight, J. B. (2015). *Ethics in economics: An introduction to moral frameworks*. Stanford University Press.
- Zsolnai, L. Peter Rona and Laszlo Zsolnai (Eds.): *Economic Objects and the Objects of Economics*. 2018. Springer. pp. 151-159.

THE ROAD TO SERFDOM AGAINST THE GREAT TRANSFORMATION: A COMPARISON WITH REFERENCE TO UNINTENDED CONSEQUENCES

Hüseyin ÖZEL

 Hacettepe Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, ozel@hacettepe.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 16 Temmuz 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Bu çalışma, 1930’larda Avrupada faşizm ile sosyalizmin gelişimini açıklama amacını güden iki yapıtı, Karl Polanyi’nin *Büyük Dönüşüm* kitabı ile Friedrich A. Hayek’in *Kölelik Yolu* kitabını, “niyetlenilmemiş sonuçlar” argümanı çerçevesinde karşılaştırma amacı gütmektedir. Genel olarak bireysel eylemin nasıl olup da bir sosyal düzene, ya da onun yıkılışına yol açtığını dikkate alan bu argüman, sosyal teinin ayrılmaz bir parçası olarak kendini göstermektedir. Bu bakımdan bu iki yazarın aynı argümanı, birbirine tümüyle karşıt sonuçlara ulaşan iki farklı anlayışı geliştirirken kullanmaları ilginç görünmektedir. Bununla birlikte, çalışmada, ilk olarak bu argümanın, özellikle Hayek’te etkin bir sosyal düzeni yaratma “görevini” yerine getiremediği, buna karşılık Polanyi’de daha somut bir düzeyde, sosyal düzenin çelişki ve kurumsal gerilimlerini ortaya koymada daha başarılı olduğu ileri sürülmektedir. Yine de, çalışmanın ikinci bir iddiası, niyetlenilmemiş sonuçlar argümanının kendi başına bir sosyal teori oluşturmak için yeterli olmadığı ve iki düşünür arasındaki temel farkın, insan ve özgürlüğü hakkındaki benimsedikleri “vizyonlar” olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Karl Polanyi, Friedrich A. Hayek, Niyetlenilmemiş Sonuçlar, *Büyük Dönüşüm*, *Kölelik Yolu*

ABSTRACT

The present paper attempt at comparing two opposite accounts, developed to explain the same phenomenon, the rise of fascism and socialism in Europe in the 1930s, namely, Karl Polanyi’s *The Great Transformation*, and Friedrich A. Hayek’s *The Road of Serfdom*, in reference to the notion of the “unintended consequences.” The idea of unintended consequences, postulates, as an answer to the problem of “order” that even though the actions of individual human beings are carried out on their intentions, they will have some consequences that were not intended by any of these individuals, is taken as a reference point because both Polanyi and Hayek use this idea as an important ingredient of their social theories. However, it is argued in the paper firstly that the idea of unintended consequences cannot fulfil its promise, namely to explain the social order, especially in Hayek’s case. In Hayek, it remains essentially a mere abstraction and reduces to a functional argument based on the “representative individual” whereas in Polanyi it was conceived in terms of interactions between individuals who belong to different sections of the society, and thus it is helpful in presenting the institutional strains and contradictions of capitalism on a more concrete level. But, secondly, it is argued that it is not the differences in the use of the idea of unintended consequences *per se* but the difference between the respective visions of these two thinkers, concerning human beings and freedom, which actually constitutes the essential, unbridgeable gap between their social theories.

Keywords: Karl Polanyi, Friedrich A. Hayek, Unintended Consequences, *The Great Transformation*, *The Road to Serfdom*.

1. Introduction

Albert O. Hirschman (1982), in an interesting article, compares different theses regarding the working of the capitalist system and argues that the two basic but contradictory positions maintained in these theses apply equally well to the system. That is, capitalism is both “self-reinforcing” and “self-undermining” at the same time. But all of these theses, interestingly, in some way or another employ the hypothesis of unintended consequences of intentional human action as an explanatory mechanism. This observation can easily be generalized. At least since Adam Smith, if not Bernard Mandeville (1962), the idea of unintended consequences, in the sense that although the actions of individuals are intended in nature, some of the consequences that follow from these actions give rise to the emergence of an “order” that nobody intends to create, has been an integral part of social theory, irrespective of its specific form. At a general level, alternative and often incompatible social theories, whether it was developed by Karl Marx or by Friedrich A. Hayek, can be observed to be founded on such a hypothesis, appearing, of course, with some variations. Even as an ardent liberal as Karl Popper says that Karl Polanyi once suggested to him that “it was Marx who first conceived social theory as the study of *unwanted social repercussions of nearly all our actions*” (Popper 1950, 668 n).

In the present paper, I will be dealing with the idea of unintended consequences by considering two alternative, and almost diametrically opposite, accounts concerning the market system: that of Karl Polanyi, as developed in his *The Great Transformation* (hereafter *GT*), and that of Friedrich A. Hayek, as developed in his *The Road to Serfdom* (hereafter *RS*), both of which were published at the same time, i.e., the end of the Second World War. The reason for such a comparison is, first of all, that both books seek to explain the same phenomenon: the rise of fascism and all forms of “collectivism,” including socialism in Europe during the 1930s. More importantly, both books use, I argue, not only similar models to explain the working of capitalism, but, even more interestingly, similar social-theoretic positions founded on the hypothesis of unintended consequences.

The present paper is based upon the conviction that the unintended consequences argument by itself cannot constitute a demarcation line between an individualist social theory and a “collectivist” one, Hayek’s view notwithstanding; and it takes Polanyi’s and Hayek’s positions as particular instances which confirm this conviction. The idea of unintended consequences is a general hypothesis that is valid only at the most general level, i.e., it is not an explanatory mechanism *per se*. Without an understanding how it works at particular, concrete instances, this general hypothesis cannot be strong enough to sustain the whole of a social theory, be it individualist or “collectivist.” Nevertheless, in regard of Polanyi’s and Hayek’s social theories, it should be stressed that the distinguishing character of their social theories is not how they handle the unintended consequences, but their respective “visions” of the market society: While for Polanyi, it is the prevalence of the “market mentality” arising out of the institutional structure of capitalism which is responsible for the ultimate annihilation of freedom and disintegration of society, such an institutional structure for Hayek actually secures personal freedom. This position of Hayek’s stems from his belief that the human sphere is conditioned by scarcity and its result, choice, and such a belief requires an “economistic” framework, to use Polanyi’s word. On the other hand, Polanyi can be said to be under the influence of “economophobia,” (*RS*, 222) to use this time Hayek’s word, who denies the importance of scarcity and choice for the human condition. Thus, it is this difference of understanding of the human condition which gives rise to the antagonism between the two authors. In order to see this, it might be helpful to outline the “Invisible Hand” theory whose basic ingredient is the unintended consequences hypothesis.

2. “Invisible Hand” as a Social Theory¹

The notion of the “Invisible Hand” is generally used in the liberal economic tradition in relation to both the problem of resource allocation, and the problem of a stable social order. These two dimensions of the notion is a key in delimiting the discipline of economics, ever since Adam Smith

¹ This section is based on Özel (2009).

had put forward it. The Invisible Hand approach not only maintains that in market economies, the coordination between different decision-making agents is spontaneously established without any need for another authority, but also argues that this harmony can generate a sustainable stable economic and social order, even though not intended or desired by anybody. In this respect, Adam Smith deserves as a “founding father” of not only economics, but also other social sciences. The reason is that Smith was one of the first philosophers who was successful to present a satisfactory answer to the problem of “order,” which is still with us. As a matter of fact, it can even be argued that since Smith, the answer to the question of social cohesion in modern societies, that is, the hypothesis of “*unintended consequences of intentional human action*”, has hardly changed (Giddens 1984, 9-14).

Smith’s challenge was to find a way of reconciling individual “virtues” and their self-interest on the one hand and, individual interests and social order and well-being on the other hand. In *The Wealth of Nations*, he argued that the “system of natural freedom” would emerge as a consequence of people acting in their own self-interest; individuals, while pursuing their own interests, increase social welfare as well. The Invisible Hand implies that the social order emerges “spontaneously,” as Hayek would say, as an outcome of the tendency to exchange and social division of labor. Invisible Hand can solve the “problem of order” without any need for outside intervention or an authority. This “spontaneous order” does not emerge by force; quite the reverse, it an exchange activity based on the self-interest motive. The functioning of such system relies on freedom of individual enterprise and free competition. There is no need for intervention of the state or any other authority for the smooth operation of the order; as a matter of fact, such intervention will not only have a deteriorating effect on resource allocation, but will also eliminate individual freedom, the most precious value (Hayek, 1944). In short, there is no conflict but harmony between the individual’s self interests and the interests of society.

As a general social theory model, the Invisible Hand metaphor encompasses two basic mechanisms or processes (Ullmann-Margalit 1997, 181-99): Firstly, Invisible Hand should have a “filtering mechanism,” which keeps out all beings, impacts or processes that might ruin the achievable pattern. Secondly, as each piece or element will also affect the harmonization of other pieces or other elements while adopting local changes, Invisible Hand should contain an “equilibrating mechanism,” which ensures the generation of a specific pattern as a consequence of all harmonization processes. The simultaneous functioning of these two mechanisms not only exclude the impacts that might ruin the order, but they also assure the emergence of a specific pattern as an outcome of very different incidents that seem completely unrelated to one another in an anticipated or intended manner. As it is known, these two mechanisms, which are employed chiefly in economics and social theory, are rational choice theory and equilibrium mechanism. The actions of numerous individuals, who pursue their own divergent interests, combine to bring about a well-structured yet undesigned structure. However, such supposition is nothing other than the preassumption of the consequence. The reason is that a functionalist and/or teleological approach adds an “explanatory” dimension to Invisible Hand: The primary function of Invisible Hand is to ensure optimal resource allocation and a stable social order. However, not presenting, but merely assuming these causal mechanisms is not an “explanation”. For example, such kind of reasoning reminds us of Hegel’s famous notion of the “The Cunning of Reason” (Sarfati, 2007).² Even if individuals seem to act of their own free will, there might actually be some “cosmic” forces, whose existence they are unaware of, that lead them towards achieving a more noble goal. Such an explanation, which claims that individuals are in fact nothing but puppets to be employed for attaining certain goals, will guide us either to a Hegelian kind of metaphysical teleology, or at least to functional “explanations” that link the cause of the existence of the whole economic and social system to the fulfillment of certain functions. Another problem is that especially liberal approaches employ teleology or functionalism to support their proposition that the

² Yet Edna Ullmann-Margalit (1997) states that Invisible Hand and the Cunning of Reason should not be mistaken for each other and argues that Hegel used the notion of the ‘Cunning of Reason’ mostly for explaining the behavior of historical personalities, who shaped history.

system always produces the best results. That is to say, this notion might make us adopt Dr. Pangloss's viewpoint, who, as a caricature of philosopher Leibniz (Russel 1945, 581), argues that "this world is the best of all possible worlds."

Such teleological or functionalist explanations argue that any being, organism, system, institution or social practice exists because of their function in the first place. In other words, the "explanation" for the functioning of the system involves the achievement of preset goals or functions. In social sciences, functionalism argues that social systems have certain "needs," therefore it should be decided how societies or social systems will meet these needs. How any component of society can create the conditions that would be helpful for a more extensive system is still among the basic questions, to which functionalism seeks an answer (Hollis 1994, 95-100; Giddens 1984, 293-97; Little 1991, 91-93; Mahner and Bunge, 2001). Yet, a social component, practice or system's fulfillment of some functions does not explain how the component, practice or system in question emerged in the first place.³ Functionalism may be helpful in explaining the working of artificial systems designed for attaining specific goals via characteristics or processes, some of which are chosen; however, Invisible Hand clearly rejects the existence of such kind of design.

A most frequent strategy to justify the argument of the invisible hand is to invoke methodological individualism, and Hayek is no doubt a most well-known champion of this strategy. In his famous "Scientism and the Study of Society" articles (Hayek, 1942 and 1943a), he argues that social science deals with the unintended consequences of intentional individual behavior and its repercussions, and that the proper method, therefore, for the social science is methodological individualism (Hayek 1942, 284, 288). As to unintended consequences, he says:

If social phenomena showed no order other except in so far as they were consciously designed, there would indeed be no room for theoretical sciences of society and there would be, as is often argued, only problems of psychology. It is only in so far as some sort of order arises as a result of individual action but without being designed by any individual that a problem is raised which demands a theoretical explanation." (Hayek 1942, 288)

And, as to the methodological individualism, he argues: "It is not the whole of the individual minds in all their complexity, but the individual concepts, the views of people have formed of each other and the things, which form the true elements of the social structure" (Hayek 1942, 284), and immediately adds: "The individuals are merely the *foci* in the network of relationships and it is the various attitudes of the individuals towards each other (or their similar or different attitudes towards physical objects) which form the recurrent, recognisable and familiar elements of the structure" (Hayek 1942, 284).

Methodological individualism (Giddens 1984, 214; Little 1991, 183-88) refers to a reduction of the explanation of all large entities, i.e. social phenomena, systems or relationships, by reference to smaller ones without loss of meaning. Even some individualists argue that terms such as "society" or "social system" only refer to abstract, fictional models used by researchers for making their postulations easy to understand. In the most general term, methodological individualism maintains that some beings, characteristics and particularly forces such as society and social relations can be explained via their components like individuals, or they can be presupposed based on the behavior of these components.

Assuming that an individual is the ultimate explanatory category, the Invisible hand model is founded on "representative individuals", who are not different from one another; whose main form of interaction in the market is exchange relations and each of who displays optimization behavior

³ Another factor that makes this situation more complicated is that same institution can fulfil more than one function. Besides, according to Karl Polanyi, this is a rule rather than an exception: "no institution ever survives its function—when it appears to do so, it is because it serves in some other function, or functions, which *need not include the original one*" (Polanyi 1944, 183).

(Kirman, 1992). Undoubtedly, this understanding neither refers to social and institutional contexts, where individual behavior takes place, nor to social interactions between individuals. Individuals are solely expected to behave so as to pursue their own interests similar to the gears that have to work in a particular manner. Thus, the possibility of non-optimal consequences such as inefficiency in resource allocation or social conflicts is eliminated at the very beginning. But, the achievement of unintended consequences does not always assure Panglossian consequences. On the other hand, these two hypotheses are jointly used in Invisible Hand's mechanical conceptualizations and therefore, for instance, the thought of the possibility that the functioning of the system might produce tendencies that might hinder its smooth operation is totally excluded as it will contradict with such functionalist or teleological explanations.⁴

In conclusion, the efforts towards filling the content of the Invisible Hand metaphor with functional or teleological "causal" mechanisms have caused two important problems in respect of the methodology (Rothschild 1994, 319-321): Firstly, this notion, which is based on the "representative individual" construct, overlooks idiosyncracies among individuals as well as differences in responses to the same effects on the part of different individuals and sections of the society. The Invisible Hand approach assumes that all decision-making agents (or "organisms") act only to perform a specific function. Secondly, even though metaphysical consequences like "the cunning of reason", or religious outcomes like "creation" are avoided, the optimization understanding that lies behind the Invisible Hand approach will eventually lead to a Panglossian state, which will result in the exclusion of non-optimal states from the very beginning. Therefore, all these efforts to provide Individual Hand with a causal mechanism cannot produce any other result but the preassumption of a state that needs an explanation. So, abandoning such a "Panglossian" approach and adopting disequilibrium and non-optimal states will not only provide Invisible Hand with a causal context, but will also allow for a more realistic conceptualization in economics and social theory. In order to understand Now, after this methodological note, we can start comparing two books on the basis of the notion of unintended consequences.

3. Polanyi's *The Great Transformation*⁵

3.1. Fictitious Commodities and the Separation of "Economic" from "Political"

Karl Polanyi's *The Great Transformation* is primarily a critique of capitalism, or what he calls the "market economy," itself. The overall argument of the book is that "the nineteenth-century civilization" disintegrated not as the result of some external causes, like invasion or revolution, but as the result of "the measures which society adopted in order not to be, in its turn, annihilated by the action of the self-regulating market" (*GT*, 249). According to Polanyi, it is in general impossible to form an economic system according to the prescriptions given by the utilitarian outlook concerning human societies, an outlook which is based upon the "invisible hand" paradigm and its basic ingredient, the principle of *laissez-faire*; such a "self-regulating" economic system, to be established on the basis on the motive of individual gain and the fear of hunger is "in the very nature of things impossible" (*GT*, 269). This impossibility reveals the fact that the institutional structure upon which the market system is founded is self-undermining and gives the capitalist society its unstable character.

⁴ Another line of defense for the invisible hand argument is to use an evolutionary approach, and the most vigorous defender of the evolutionary approach in economics was unquestionably Hayek himself again (Hayek, 1967, 1973, 1976, 1979), even if the present paper does not consider this aspect of Hayek's work, for it limits itself with his arguments in the *Road to Serfdom*. For an inclusive criticism of Hayek's views on evolution, see Hodgson (1993, Chapter 12). However, the use of evolution does not prevent his approach, or any other argument based on the mechanisms of evolution for that matter, from falling into functionalism, or an 'adaptationist' evolutionary approach (Gould and Lewontin 1979, 581-98; Lewontin 1991, 145-46) and Lewontin (2007). For a critique of the use of evolutionary notions and mechanisms in the social science and economics, see Güzel and Özel (2011).

⁵ This section is based on Özel (1997).

Polanyi's analysis can be seen as formed by three main analytical components: the creation of the three "fictitious commodities," the institutional separation between the market and the "rest of the society"; and the "double movement" (Özel 2019, 132). The first two aspects define the institutional structure of the market society whereas the last component provides us with the mechanism of the "social collapse." The establishment of the market system required the creation of the three "fictitious commodities," namely, labor, land and money, and this creation gave rise to an institutional separation between the "economic" and the "political" spheres. The "self-regulating market," in the sense of its being subject to the "laws of supply and demand" (Polanyi 1957, 68) needs no intervention from the "political" sphere in order for it to function smoothly. This forces individuals to live through a separated life; on the one hand, in the market, they are to be guided by the "motive of gain and the fear of starvation" (Polanyi 1947, 113), and on the other, they are to be "political animals," the social being proper, who are concerned with achieving a "good life" in the Aristotelian. That is to say, the institutional structure of the market system forces human beings to live through a separate, fragmented life; in other words, under capitalism the "totality" of human existence breaks down. However, against this break down is a protective counter movement on the part of the society, which takes the form of continuous social (political) interventions to curb the extension of the market. (Polanyi 1944, 132-33). And the result was that "the nineteenth century civilization has collapsed" (Polanyi 1944, 3).

The institutional structure of the "disembedded" economy, i.e. the "self-regulating" market, presupposes the three "*fictitious commodities*", namely, labor, land and money, all of which must be subjected to sale in the market for the system to function. However, creation of markets for them is of important consequences for the society, because what the term "raw materials" indicate is nothing but nature itself, whereas what we call labor is the whole human life activity. But since these commodities are necessary for the functioning of the system, the very livelihood of individuals and indeed the whole of the society has become dependent upon the market. Under such a system human beings for their own existence need to buy commodities on the market with the incomes they earn by selling other commodities they could offer for sale, including their own labor power and natural environment, land (Polanyi 1947, 97). In other words, the desire of gain and the fear of hunger are the "universal motives", for these two motives are the main drives for human beings to earn incomes, in order to survive, in a market economy. This *market society*, the society which is "embedded" in or becomes subordinate to the *market economy* (Polanyi 1977, 9), was an "*economic society*" in the full sense of the term: Not only are the social classes identical with "supply" and "demand" for the markets for labor, land and capital, but all institutions existing in the society, including family, organization of science and education, and of religion and arts, in short every aspect of life, must conform to the requirements of the market (Polanyi 1947, 100). The immediate corollary of this is, of course, the "market mentality" with its postulate, the notion of economic "rationality." Once a human being is reduced to an "individual in the market" (Polanyi 1977, 29), i.e., to *Homo Oeconomicus*, it was now easy to argue that "economic" action "was 'natural' to man and was, therefore, self-explanatory" (Polanyi 1977, 14). That is, from now on, the term "economic" could safely be identified with the market activity.

The most significant aspect of this institutional change, above all creation of the labor market, is the separation of man from his own life activity itself because "labor" is nothing but the whole human activity which cannot be separated from life. To put this activity under the rule of the market, by making it subject to the fear of hunger, then, will mean nothing less than the breaking down of the "totality" of the life itself. Human life activity is now broken down into specific compartments, such as economic, political, religious, etc., and only the "economic" motives, namely the fear of hunger and hope of gain, are allowed to govern individuals' lives; all other motives, which are usually considered as typical motives affecting every-day lives of human beings, such as honor, pride, solidarity, moral duties and obligations, are regarded as irrelevant to the everyday activities, and forced to gain an esoteric nature, summed up by the word "ideal," since they cannot be relied upon to conduct in the production process (Polanyi 1947, 100-101).

The most immediate effect of the commodification of labor is the dissolution of the society into “atoms,” each of which only behaves in accordance to the motive of the profit and the fear of starvation irrespective of the other members of the society. This, as a result of the application of the principle of freedom of contract, would in practice mean that the noncontractual organization of kinship, neighborhood, profession, and creed, the traits that characterize early, precapitalistic forms of society, “were to be liquidated since they claimed the allegiance of the individual and thus restrained his freedom.” (*GT*, 163). That is to say, labor contract is the manifestation of the “freedom” from the social bond, so that the threat of hunger becomes an individual phenomenon forcing human beings to sell their labor power in the market. On the other hand, regarding the other fictitious commodity, land, this process of disintegration of the society is also a process of separation of human life activity from the natural setting within which it takes place, for it is reduced to a commodity. The result of this “dehumanization” process within which human beings were separated from the very attributes that define their “humanity”, was the fact that the relations between human beings lose their direct, personal character for they are reduced to relations between “atoms.” But this could not go on forever because it was contrary to the human nature: “Human relationships are the reality of society. In spite of the division of labour they must be immediate, i.e. personal... (H)uman society will be real, for it will be humane: a relationship of persons” (Polanyi 1935, 375-76).

The threat that the system posed for the society as a whole had to call for the “self-protection” of the society from “annihilation”; since such a system, and its result, the subordination of the society to the market, violates the essential features of humanity, and destroys both human and natural substance of the society, it should not be any surprise for society as a whole to try to protect itself against these destructive forces of the market. That is to say, the disintegration of the nineteenth century civilization in the form of fascism, was due to a “double movement”, which refers to the struggle between the expansion of the market on the one hand and the “self-protection” of society on the other. As will be seen below, it was the existence of this self-protection which was responsible for the rise of fascism and, indeed, all kinds of “collectivist” attempts. But in order to understand full implications of this process, we need to consider the social theoretical position underlying Polanyi’s analysis.

3.2. Polanyi’s “Societal” Perspective

According to Polanyi, the institutional separation between the economic and political spheres is “merely the restatement, from the point of view of society as a whole, of the existence of a self-regulating market” (*GT*, 71). This dichotomy presupposed four institutions, two of which were economic in character and the remaining two were political: while the self-regulating market and the gold standard formed the economic sphere, the “liberal” state and the balance of power system formed the political. However, since the self-regulating market is the dominant institution within this setting, all other institutions, namely the gold standard and the balance of power system within the international sphere, and the state within the domestic, to use another taxonomy, must be at the service of the market institution (*GT*, 3). That is to say, these three institutions are to be characterized by their functionality: They exist by virtue of their roles in facilitating the working of the market smoothly.

Polanyi continuously emphasizes the fact that in the emergence of such an institutional structure, the role of conscious design was crucial. The market economy as a “project,” designed by the liberals and implemented by the state interventions, is a prevalent theme throughout *The Great Transformation*. According to him, “(t)here was nothing natural about *laissez-faire*; free markets could never have come into being merely by allowing things to take their course” (*GT*, 139). An “enormous increase in continuous, centrally organized and controlled interventionism” was necessary, in order to “make Adam Smith’s ‘simple and natural liberty’ compatible with the needs of a human society” (*GT*, 140). To this end, the most suitable means was the state. In fact, the significance of the state in the establishment of the market system with continuous and conscious interventions was actually one of the cornerstones of the liberal doctrine itself:

Of the three things needed for economic success –inclination, knowledge, and power– the private person possessed only inclination. Knowledge and power, Bentham taught,

can be administered much cheaper by government than by private persons. It was the task of the executive to collect statistics and information, to foster science and experiment, as well as to supply the innumerable instruments of final realization in the field of government. Benthamite liberalism meant the replacing of Parliamentary action by action through administrative organs (*GT*, 139).

Nevertheless, these remarks should not make us think of the whole system as an intentionally devised, giant “conspiracy” against humanity; for Polanyi, the process of establishment of the system were a mix of both intended and unintended results, which were at constant interaction with each other. For example, in his argument that the market economy was a “stark utopia” (*GT*, 3), he argues that “(i)t was an illusion to assume a society shaped by man’s will and wish alone.... The radical illusion was fostered that there is nothing in human society that is not derived from the volition of individuals and that could not, therefore, be removed again by their volition (*GT*, 257-58). The liberal vision envisaged a “utopia” because liberal thinkers could not foresee the consequences of the actions they recommended: since the market economy was inhumane in the sense that it requires the separation of human beings from their environment and from their own life activity, and hence poses a threat of destroying of the very social fabric, the “self-protection” of the society would inevitably be on the way. From this argument, it is possible to infer that the process within which the market economy developed has rather been a “two way” process in the sense that both intentional actions and their unintended consequences had played a significant role.

As an example to the interaction between intended and unintended consequences of intentional action, one should recall Polanyi’s comments on the Speenhamland period. This period between 1795 and 1834, which was an attempt at creating a “capitalism without a labor market” (*GT*, 124), a contradiction in terms, characterizes a clash between the two opposing tendencies working at the same time: one capitalistic, forcing the poor to sell their labor, and other paternalistic, which deprives their labor of its market value (*GT*, 80). While the Speenhamland Law was designed to prevent the “proletarianization of the common people, or at least slow it down,” the result would be the opposite of what had been intended; it caused to the “pauperization of the masses, who almost lost their human shape in the process” (*GT*, 82), because it depressed wages even below the subsistence level (*GT*, 97). Therefore, the abolishment of the Speenhamland system and the establishment of the labor market, by distinguishing the helpless poor whose place was the workhouse and the laboring poor who offered his labor for sale, were to prove financially beneficial to all (*GT*, 77).

In other words, Polanyi’s account should not be treated as a purely “voluntarist” one, for it allows a dynamic interaction between ideas and the material conditions within which these ideas are effective. For example, in another context, Polanyi (1946, 280) argues that the social revolution in England was made possible by an “English way” of social action “which subordinates thought to life, and seeks to find solutions in life itself. If one only tries long enough, questions may spontaneously resolve themselves...” Such a notion of the “subordination of thought to life” can be conceived as lying in the framework of what Anthony Giddens calls the “*double hermeneutic*.” On this conception, the social world is constituted by both the actions of the actors and the “metalanguages” invented by the social sciences (Giddens 1984: 284, Özel, 2003). In other words, social science is not only affected by society, but at the same time an effective agent in shaping society; that is, social science is internal to its “subject matter” in a way natural science is not. On the basis of this conception, one can argue that social science, especially political economy, had played a significant role in the development of capitalism. Political economy in the nineteenth century, or in the twentieth for that matter, has been both a reflection of the market relations, of the newly emerging independent economic sphere, and an active participant of production and reproduction of these relations. Polanyi is aware of this:

Laissez faire meant to Bentham only another device in social mechanics. Social not technical invention was the intellectual mainspring of the Industrial revolution.... The triumphs of natural science had been theoretical in the true sense, and could not

compare in practical importance with those of the social sciences of the day. It was to these latter that the prestige of science as against routine and tradition was due, and, unbelievable though it may seem to our generation, the standing of natural science greatly gained by its connection with the human sciences. The discovery of economics was an astounding revelation which hastened greatly the transformation of the society and the establishment of the market system, while the decisive machines had been the inventions of uneducated artisans some of whom could hardly read or write. It was thus both just and appropriate that not the natural but the social sciences should rank as the intellectual parents of the mechanical revolution which subjected the powers of the nature to man (*GT*, 119).

Therefore, by allowing a dynamic interaction between “science” and its “subject matter,” it is possible to avoid “voluntarism”: although the process was a “reflexively monitored” one, to use Giddens’s term, it has also been carried out by the social dynamics independent of the individuals and their intentions. Nevertheless, this should not be taken to imply that Polanyi’s conception of society is a “holistic” one, which denies the individual and its actions as proper units of social science. For Polanyi it is essential to avoid reifications, i.e., converting human properties into abstract entities, like regarding society as something completely independent from or above the individuals, as Polanyi himself put:

How is a society conceivable which is not a relationship of persons? This implies a society which would not have the individual as its unit. But in such a society, how can economic life be possible if neither co-operation nor exchange –both personal relationships between individuals– can take place in it? How can power emerge, be controlled, and directed to useful ends, if there exists no individuals to express their wills or wishes? And what kind of human being is supposed to populate this society if this being is to possess no consciousness of itself and if its consciousness is not to have the effect of relating him to his fellows? In human beings endowed with the type of consciousness we know such a thing seems frankly impossible. (Polanyi 1935, 371)

Escape from this reification is essential if one wants to avoid some positions, such as “functionalism” and “structuralism”, that give quite a limited role for the individual agency. In this regard, it is possible to suggest that Polanyi’s position is very close to the conception of the “*duality of structure*,” which states that “the structured properties of social systems are simultaneously the *medium and outcome of social acts*” (Giddens 1981, 19; Bhaskar 1979). On this conception, societies or social systems cannot exist without human agency, but nevertheless it is not the case that actors create social systems; they reproduce or transform them, remaking what is already made in the continuity of *praxis* (Giddens 1984, 25). In other words, structures always both constrain and enable intentional human action, yet their production and reproduction are the “unintended consequences” of this intentional action. Even though this gives us a sketch of how the social institutions and structures are reproduced, it should be stressed that this reproduction requires active practices of individuals, or the “positioned practices,” again to use Giddens’ term, which requires the conceptualization of the society as constituted by real individuals who are at constant interaction with each other.

Actually, it is this impossibility, impossibility of separating individuality from sociality, that is essential for Polanyi’s conception of human nature; human beings, for him, are defined by the unity of individuality and sociality: the discovery of the individual *is* the discovery of mankind. The discovery of the individual soul *is* the discovery of community. The discovery of equality is the discovery of society. Each is implied in the other. The discovery of the person *is* the discovery that society is the relationship of persons. (Polanyi 1935, 370)

In short, Polanyi’s conception of the human condition, which is the basis of his critique of capitalism, requires a conviction that human beings are social beings, even though this never implies that they are not individuals at the same time. A human being is characterized by the unity of sociality

and individuality, the two inseparable characteristics of the human condition, a unity which is broken down in the market society.

According to Polanyi, only within such a “societal” perspective (Dalton 1968), whose outline was given above, can the rise of fascism be understood. An essential ingredient of this “societal” perspective is the notion of the “double movement,” as referring to the institutional tendencies within the system, to be conceived in a broad perspective within which all the agents existing in the society interact with each other. The double movement denotes the struggle between the “two organizing principles in society”, namely, the principle of economic liberalism and the principle of social protection. While the former aimed at the establishment of the self-regulating market, used free trade as the appropriate method for this aim, and relied on the support of the trading classes, the latter aimed at “the conservation of man and nature as well as productive organization”, relied on “the varying support of those most immediately affected by the deleterious action of the market –primarily, but not exclusively, the working and the landed classes” and used “protective legislation, restrictive associations, and other instruments of intervention as its methods” (*GT*, 132). The double movement works at two distinct yet related levels: the class level, for the social classes, above all the working class, are the causal agents who actually carry out the protective countermovement, and the institutional level, for the protectionist countermovement caused the strains in the institutional structure of the market system, which eventually led to the catastrophe. These two angles, the interaction between the institutional strains inherent in the market system and the conflict of classes, are essential in understanding the catastrophe, i.e. fascism. (*GT*, 134).

The institutional strains that had arisen in the organization of the market system as a result of the protectionist countermovement, are, according to the institutional spheres they belong, unemployment for the domestic economy, tension of classes for domestic politics, pressures on exchange rates for the Gold Standard, and the imperialist rivalries for the Balance of power system, respectively. (*GT*, 209). All of these conditions characterize the crisis of the capitalist “world order,” the result of which would have been the “collapse” of the system out of which fascism came as a “solution.” In this regard, Polanyi identifies two factors as the sources of these disruptive strains: First, the conflict between international and national spheres within the market system, for the functioning of the system required the gold standard and the balance of power at the international level which both demand that the domestic economy and politics must be at their service, thereby negating the popular and nationalist considerations, and, second, even more important, the institutional separation of the economic and political, for the tensions between the social classes created in the market sphere sooner or later had to be transferred to the political sphere, which in turn creates further problems in the market. That is to say, “since society was made to conform to the needs of the market mechanism, imperfections in the functioning of that mechanism created cumulative strains in the body social” (*GT*, 201). In other words, the process of double movement will tend to break the institutional separation of the economic and political upon which the market system is built. Here Polanyi emphasizes that the strains in the markets for the three fictitious commodities, labor, land, and money, “would transcend the economic zone and the balance would have to be restored by political means. Nevertheless, the institutional separation of the political from the economic sphere was constitutive to market society and had to be maintained whatever the tension involved.” (*GT*, 218). Therefore, fascism should be seen as a way to reestablish this institutional separation, albeit with brutal force. But such a “solution” could be reached at the expense of the annihilation of all democratic institutions, a fact that shows the degenerative character of fascism: fascism “offered an escape from an institutional deadlock which was essentially alike in a large number of countries, and yet, if the remedy were tried, it would everywhere produce sickness onto death” (*GT*, 237). According to Polanyi, in the emergence of fascism, the condition of the market system played the essential role: “fascism, like socialism, was rooted in a market society that refused to function” (*GT*, 239).

Therefore, what fascism, or any kind of “collectivism” for that matter, signifies for Polanyi is the disintegration of the market society itself, which was the result of the double movement. Here, however, one important point to be emphasized is that the protectionist countermovement was not

the result of some conscious design. It was purely spontaneous, an unconscious process arising out of the resistance of individuals to the market dominating their every-day lives. In other words, contrary to the beliefs of the liberals, definitely to those of Hayek as we will see shortly, there was no “collectivist” conspiracy which aimed at destroying the market by intervening into it: “While *laissez faire* economy was the product of deliberate state action, subsequent restrictions on *laissez faire* started in a spontaneous way. *Laissez faire* was planned; planning was not” (GT, 141). In other words, the collectivist movement needs to be conceived as an unintended consequence of the liberal attempt to form an “economic”, i.e., a “market” society. In other words, the proposition that it is impossible to shape a society “by man’s will and wish alone” for the whole process is not an outcome of conscious individual behavior, even though it presupposes such behavior, is a useful one in explaining the market system. In order to understand the importance of this point, however, we should consider Hayek’s arguments.

4. Hayek’s *The Road to Serfdom*

4.1. The “Spontaneous Order” and the Critique of Collectivism

Just like for Polanyi, for Hayek too, fascism needs to be conceived as the destruction of the market society, at least an attempt at such a destruction. According to Hayek, National socialism is a “counter-Renaissance,” and he argues that National socialism “was the decisive step in the destruction of that civilization which modern man had built up from the age of the Renaissance and which was, above all, an individualist civilization” (RS, 17) For him, the Western civilization is characterized by “liberalism and democracy, capitalism and individualism, free trade and any form of internationalism or love of peace” (RS, 26). However, unlike Polanyi, he believes that such a phenomenon is actually a result of the “protectionist” tendencies which were products of conscious design, especially by the state.

Hayek considers *The Road to Serfdom* as a warning against those who would be inclined to the view that protectionist interference with the working of the market is necessary, as can be seen from the dedication of the book to “the socialists of all parties.” He maintains that such people cannot see “that the unforeseen but inevitable consequences of socialist planning create a state of affairs in which, if the policy is to be pursued, totalitarian forces will get the upper hand” (RS, xlii) thereby destroying individual freedom. That is to say, contrary to Polanyi who sees the market economy as a “utopia,” socialism itself, to be conceived as a means to achieve freedom, is “The Great Utopia” (RS, ch. 2).

Hayek’s criticisms are directed against collectivism, or more appropriately against the belief that a central planning authority is necessary in order for an economic system to function efficiently. These criticisms can be classified under two interrelated headings. First, in a complex society such as ours, a central planning agency cannot solve the coordination problem, that is, the task of accomplishing compatibility between the optimal plans of different individuals. The reason for this is that in a context of scarcity and the dispersion of knowledge among individuals, a central agency cannot have all the information relevant to the working of the system in an efficient manner for the optimal allocation of scarce resources. Only within a market system, can the coordination problem be solved without any outside intervention, and without any conscious attempt. The second heading of criticisms is that even though such an agency may have the potency to affect economic affairs, this potency should not be called for because to do so will invariably result in violation of individual freedom and hence in creation totalitarian tendencies, no matter how limited the intervention is. The reason for this is that such an intervention is necessarily coercive, forcing individuals to those kinds of behavior which may disturb their plans. Both of these arguments, it should be emphasized, is exclusively founded on the idea of the “spontaneous order,” or the unintended consequences of intentional individual action. Here, in respect of the first type of argument, the working of the market system is conceptualized as a spontaneous order based on individual plans while in respect of the second, the coercive action of the state will have, by its very nature, the consequence of restriction,

if not a complete annihilation, of personal freedom, in a way even unintended by those individuals who would guide the action of the state, no matter how “noble” their intentions are.⁶

As to the first argument, one should bear in mind that Hayek is a methodological individualist *par excellence*, as opposed to what may be called an “ontological individualist” position, which claims that society is composed only of individuals and this necessitates an individualist position for an appropriate understanding of society. According to Hayek, when the essential characteristics of individualism are considered,

the first thing that should be said is that it is primarily a *theory* of society, an attempt to understand the forces which determine the social life of man, and only in the second instance as a set of political maxims derived from this view of society. This fact should by itself be sufficient to refute the silliest of the common misunderstandings: the belief that individualism postulates (or bases its arguments on the assumption of) the existence of isolated or self-contained individuals, instead of starting from men whose whole nature and character is determined by their existence in society. If that were true, it would indeed have nothing to contribute to our understanding of society. But its basic contention is quite a different one, it is that there is no other way toward an understanding of social phenomena but through our understanding of individual actions directed toward other people and guided by their expected behavior. This argument is directed primarily against the properly collectivist theories of society which pretend to be able directly to comprehend social wholes like society, etc., as entities *sui generis* which exist independently of the individuals which compose them. (Hayek 1946, 6)

According to Hayek, such an individualism finds its origins in the eighteenth century British tradition characterized by the thought of David Hume, Bernard Mandeville, and, above all, Adam Smith.⁷ This individualism is not only the true alternative to the collectivist social theory, but it is even drastically different from an “individualism” of the Cartesian school emphasizing the Reason, with a capital R, which is thought to be able to shape the society suitable to man’s needs, a view which forms foundation of the radical French Enlightenment thought. Contrary to this latter position, Hayek maintains that “human reason, with a capital R, does not exist in the singular, as given or available to any particular person, as the rationalist approach seems to assume, but must be conceived as an interpersonal process in which anyone’s contribution is tested and corrected by others” (Hayek 1946, 15). In other words, in respect of individual agents, it should be stressed that “all man’s mind can effectively comprehend are the facts of the narrow circle of which he is the center, that, whether he is completely selfish or the most perfect altruist, the human needs for which he *can* effectively care are an almost negligible fraction of the needs of all members of the society” (Hayek 1946, 14). Therefore, since at a given instance knowledge is dispersed among the members of society and each human being could have only some limited portion of the knowledge as to the working of the society, it is an illusion to assume that a particular individual can comprehend the full extent of the society by his own reason, unless there is an agency which promises to gather and organize all the necessary knowledge.⁸ In such a context, the importance of the market as a coordinating agency arises because,

⁶ In this regard, Hayek says: “That socialism can be put into practice only by methods of which most socialists disapprove is, of course, a lesson learned by many social reformers in the past” (*RS*, 151)

⁷ However, Jeremy Shearmur (1986), challenges this belief and argues that this tradition is *not* as much important for Hayek’s views as he thinks.

⁸ Part of the argument here is based on the recognition of the hermeneutical character of society. That is, the “facts” of social sciences are not given, they have to be reconstructed through introspection; these composite “facts” can be known through interpreting in terms of analogies from our own mind. If an individual has only an insignificant portion of the information necessary to understand the social processes, then the knowledge of such processes require the category of interpretation. According to Hayek, “the so-called ‘facts’ are rather precisely the same kind of mental models constructed

it gives an answer to the central question of economics, and, indeed, of all social sciences: to understand the social “order” arising out of independent, decentralized individual behavior. And to find an answer to this question requires to “show that in this sense the spontaneous actions of individuals will, under the condition which we can define, bring about a distribution of resources which can be understood as if it were made according to a single plan, although nobody has planned it” (Hayek 1937, 54). The existence of a competitive market as an overall coordination agency is an appropriate answer for this question because the market combines and conveys all the piecemeal information, through prices, without invoking of any kind conscious intervention, like that of the state (Hayek 1945). An essential part of Hayek’s argument here is that the market, and its basic characterizing disposition, competition should be understood as a *process*: what we call equilibrium is not just a state of rest of the system at a given point in time; it requires individual plans to be mutually compatible and, consequently, the emergence of “a conceivable set of external events which will allow all people to carry out their plans and not cause any disappointments” (Hayek 1937, 40). These adjustments must be made continuously, for the relevant information that individuals have constantly changes. Then, it is easy to understand why a central planning authority cannot be a proper coordinating agency: No central planner can know these dispersed and constantly changing information by itself in every instance. Therefore, any society that uses central planning cannot solve the economic problem efficiently; only the market, through competition, solve the problem of the mutual compatibility of individual actions based on their plans. If this is the case, it is quite straightforward to argue that the working of this institution must not be hampered by an outside intervention.⁹

On the other hand, as a second type of argument, Hayek argues throughout *The Road to Serfdom* that state interventions into the working of the market pose a great threat to individual freedom. The alternative for the refusal to submit to the spontaneous order is to submit to the central authority; and while the former secures personal freedom, the latter will result in the annihilation of this freedom. According to Hayek, the erroneous rationalism which refuses to recognize the importance of the market as a coordinating agency fails to see that, unless this complex society is to be destroyed, the only alternative to submission to the impersonal and seemingly irrational forces of the market is submission to an equally uncontrollable and therefore arbitrary power of other men. In his anxiety to escape the irksome restraints which he now feels, man does not realize that the new authoritarian restraints which will have to be deliberately imposed in their stead will be even more painful. (RS, 224)

It should not be forgotten that, according to Hayek, the moral values associated with the western civilization, among which individual freedom comes in the first place, are the product of the market, to be conceived as a spontaneous order coordinating individual plans and actions. Then, any kind of conscious attempt to plan the working of the system will invariably result in the restriction of personal freedom and hence even the destruction of the morals which are the product of this very freedom. With respect to the importance of the freedom of choice Hayek argues that the direction of social development in the modern European history “was one of freeing the individual from the ties which had bound him to the customary or prescribed ways in the pursuit of his ordinary activities” (RS, 18-19), and that this could only be achieved through the realization of the fact that purely spontaneous behavior of individuals is capable of producing a free growth of economic activity:

Only since industrial freedom opened the path to the free use of knowledge, only since everything could be tried –if somebody could be found to back it at his own risk– and, it should be added, as often as not from outside the authorities officially entrusted with the cultivation of learning, has since made the great strides which in the last hundred and fifty years have changed the face of the world. (RS, 19)

by us from elements which we find from our own minds as those which we construct in the theoretical social sciences” (Hayek 1943b, 69).

⁹ For a recent examination of Hayek’s arguments against socialism, see Caldwell (1997, 2004).

However, the argument that state interventions in the form of conscious planning will be harmful to the working of the market does not necessarily imply a dogmatic laissez faire attitude, that is, the state need not necessarily be completely inactive. On the contrary, it has a very important function: to determine “a carefully thought-out legal framework” (RS, 41), especially concerned with the precise definition of property rights, within which the market operates. Among certain kinds of government actions to protect competition are an “adequate organization of certain institutions like money, markets, and channels of information” and, above all, organization of an “appropriate legal system, a legal system designed both to preserve competition and to make it operate as beneficially as possible.” (RS, 43). Therefore, the liberal, far from defending an extreme laissez faire position, must have the attitude toward society “like that of the gardener who tends a plant and, in order to create the conditions most favorable to its growth, must know as much as possible about its structure and the way it functions,” and this requires an “increasing intellectual mastery of the forces of which we had to make use” (RS, 22). But beyond this, state action aiming at governing the economic life itself is not admissible, because not only that it will result in an less than efficient allocation of resources, but also that, even more importantly, it will restrict the choices open to individuals and therefore violate personal freedom. In short, it is clear that the philosophy of individualism requires the conception that man is essentially selfish or egoistic. Individualism according to Hayek presupposes that an individual’s power of imagination is limited and therefore a comprehensive scale of values that applies to the whole of society is impossible to form; there exists only partial scales of values which may not, and generally are not, consistent with each other. This, on the other hand implies that the individuals should be allowed, within defined limits, to follow their own values and preferences rather than somebody else’s; that within these spheres the individual’s system of ends should be supreme and not subject to any dictation by others. It is this recognition of the individual as the ultimate judge of his ends, the belief that as far as possible his own views ought to govern his actions, that forms the essence of the individualist position. (RS, 66)

Because of the existence of these partial scales of values, the best way for the market to function is freedom. That is, there is a one to one correspondence between freedom and the market; each presupposes the other. Then, it should be obvious that the market actually protects individual freedom for its very existence depend on it.

4.2. The “Market Mentality” in Hayek

The above discussion can reveal the similarities and the differences of Hayek’s social theoretical position with that of Polanyi, as the table (1) shows.

Regarding this comparison, first of all, one can contend that Hayek defends almost every single point that Polanyi attributes to a liberal. Especially with regard to the market institution, it is startling to observe that both authors see the institutional structure of capitalism in the same way, terminological differences notwithstanding. Not only that the functioning of the market requires some specific institutions like markets and money, but also, even more importantly, that the state itself must be at the service of the market, by defining and protecting the legal framework which designates the boundaries of private property.

In this regard, it should be emphasized that Hayek too gives a role, however limited, to conscious design, not in the functioning of the system, but in defining this very framework within which the market has to operate. In other words, just like Polanyi, Hayek is aware of the existence of the “double hermeneutic,” that is, the social science is an active agent in the constitution of its “subject matter,” the society.¹⁰

However, as to the unintended consequences, there is a very important distinction between them. For Hayek, the market is a process which arises spontaneously, as a by-product of intentional individual behavior even though it has a different ontological status from such behavior. That is, it exists and

¹⁰ As to the double hermeneutic, what Milton Friedman says in the Introduction to the Fiftieth Anniversary Edition of *The Road to Serfdom* is quite illuminating: “There is little doubt that Hayek’s writings, and especially this book, were an important intellectual source of the disintegration of faith in communism behind the Iron Curtain’ as on our side of it” (p. xix). In other words, Hayek’s arguments in the book has become “self-fulfilling prophecies” in the above sense.

act by virtue of individual behavior but no single individual intends to create such an institutional framework. More crucially, Hayek maintains that such a spontaneous order will always create socially desirable outcomes, both in terms of efficiency and of freedom, whereas any conscious attempt to create an order based on design will invariably result in undesirable outcomes, especially if it is tried to be comprehensive enough to include the whole of the society. On the other hand, for Polanyi, historically speaking, the market was the product of conscious design whereas the “collectivist” countermovement was purely spontaneous even though it operates through individual behavior. It is this countermovement which is in the interest of the society as a whole for otherwise it would be “annihilated” in the sense that the relations between individuals lose their direct and “human” character. I will return to this issue shortly but before this, an evaluation of Hayek’s conception of the unintended consequences is in order.

Table 1 : THE MARKET SYSTEM IN HAYEK AND POLANYI

	HAYEK	POLANYI
Main Issue	Freedom in a ‘‘complex society’’	Freedom in a ‘‘complex society’’
Institutional Structure	Separation of the Economic from the Political	Separation of Economic from the Political
Creation Mechanism	‘‘spontaneous order’’ (no design): Unintended consequences	Conscious design (state intervention interacting with unintended consequences)
Maintenance of the Institutional Structure	By conscious design (state action for protecting the legal framework)	By conscious design (state action for protecting the overall institutional structure)
Consequence of the System	Socially desirable outcomes (efficient allocation and freedom)	‘‘dehumanization’’ (violation of sociality and freedom)
Cause and Effect of ‘‘Collectivism’’	Conscious design → fascism: violation of freedom	Spontaneous (protectionist countermovement) → fascism

Source: The Author

If Hayek’s main contribution is to be understood as to point out that “in an environment of scarcity in which information is disaggregated or dispersed, the price-system is a low-cost mechanism for its aggregation and transmittal” (Caldwell 1997, 1877), the strength of his argument depends exclusively on the plausibility of the hypothesis of unintended consequences, for the whole burden of Hayek’s argument is carried by this hypothesis. Then, it is appropriate to ask whether or not the idea of unintended consequences is strong enough to fulfil this function. Unfortunately, this is not so in Hayek’s case. Given his dislike of formal general equilibrium models (Hayek 1937, 1945), for they cannot consider competition as a process, it is hard to say that Hayek has given an explanation about, first, how this mechanism really works, and, second, why such a process always create socially

desirable outcomes. In other words, unintended consequences is used as an *explanan* which itself needs to be explained. The implausibility of such a reasoning would become transparent if we consider Hayek's position that the main function of the market is to combine piecemeal information. Without giving an explanation about how it came into existence in the first place, such an argument reduces to a *functional* one: the market exists by virtue of its being functional in solving the coordination problem. That is to say, Hayek unintentionally paints himself into the corner of functionalism, for he seeks the "explanation" of the working of the market in its function to convey piecemeal information, as if it was designed intentionally. But when he also asserts that the institution in question emerges spontaneously, then such a functional argument loses its strength.¹¹ Actually, there is a tension in Hayek's arguments here, a tension which could be fatal for his entire reasoning: On the one hand he admits the importance of the state and its designing role in the working of the market, especially in defining and maintaining an appropriate legal framework, while on the other he excludes any role played by design in the working of the market within this legal framework. But such a reluctance of admitting the importance of design causes his whole analytical structure to become weaker.

Alternatively, Polanyi's argument too has a strong functionalist tendency: in order for the market economy to function properly, not only must the commodity fictions be created and sustained, but even the social and political institutions (i.e., the state, the gold standard, and the balance of power system) must be at the service of the market; all social institutions are determined by the "needs" of the market system. Yet, if one accepts with Polanyi that the market economy was created by such a deliberate design, functionalist explanation makes sense. In other words, since it is possible to assert that this economy functions as if it were designed intentionally, functional questions can be quite useful in understanding the system.

This brings us to the second problem in Hayek's conception of the unintended consequences. As we have just seen, Hayek simply accepts it as an explanatory mechanism at the most abstract level and develops his theses on the basis of this mechanism. However, contrary to his wishes, his reasoning here still presupposes a "representative individual" by whose behavior the whole mechanism emerges. That is to say, Hayek is not willing to consider the asymmetries that can arise in behavior of different individuals having different backgrounds, different social status, and different class origins. Depending on the status of the individual within the overall social system of stratification, his or her response to the same impulse may vary. For example, in Polanyi, different individuals coming from different classes respond differently to the same phenomenon, the establishment of the market institution. While one class who in general favor the establishment of the market will take side with the extension of it, the other, whose very existence is in danger that is posed by the market, will try to resist this extension. If this is the case, different intentions will result in different consequences, be them intended or unintended. As the history of fascism has shown, those who resisted the market, namely, the working class and its allies, had "achieved what had been intended: the disruption of the market for that factor of production known as labor power" (*GT*, 176), whereas the intentions of those who tried to establish and maintain the institutional structure of the market society had the unintended consequence of the disintegration of the whole society. Therefore, so long as Hayek is not willing to take account the importance of the asymmetrical behavior, his mechanism becomes a reification, independent of the individuals constituting the society. That is to say, Hayek's spontaneous order argument once again cannot carry the burden that is imposed on it: even though he is willing to consider individuals' plans and intentions, the fact that his arguments are reduced to functional ones based on the "representative individual" shows that he is not able to resolve the

¹¹ At this point, it could be asserted that Hayek argues in his later works that the spontaneous order is a result of social evolution. Although Hayek's views about evolution does not lie within the scope of the present paper, for in *The Road of Serfdom* he does not specifically mention evolutionary arguments in favor of the spontaneous order, these views too are not immune to the above criticisms for they rest heavily on functionalist arguments. For a thorough evaluation of Hayek's views on evolution see Hodgson (1993, ch. 12); on the other hand, for the problems associated with the use of evolutionary ideas in social theory, see Giddens (1984, ch. 5).

dilemma between “the Scylla of populating the world with imaginary powers and dominions”, and “the Charybdis of reducing everything to the verifiable behavior of identifiable men and women” (Berlin 1969, 54n).

The third problem in Hayek’s reasoning in this context, a point which actually constitutes the main difference between the “visions” of Polanyi and Hayek, is that “if one were even able to show that such a Hayekian liberalism represented the best attainable social order, there would still be problems concerning its acceptability to those who actually live within it. For it may not be possible to make its advantages clear to them, and such a society may appear to lack moral legitimacy,” as a sympathetic critic of Hayek (Shearmur 1986, 220) formulates. And this is exactly how Polanyi criticizes both the liberal thinkers and their “work,” namely the market system. That is, liberalism, presupposes an “economistic” outlook to which we are turning now.

Hayek’s arguments in *The Road to Serfdom* presupposes a particular view about the human condition: it is to be characterized by the ubiquity of scarcity and choice. For Hayek, the people who would wish that “the choice should not be necessary at all” and who “are only too ready to believe that the choice is not really necessary, that it is imposed upon them merely by the particular economic system under which we live” in fact resent “that there is an economic problem” (RS, 107). But such people hold the erroneous belief that there are purely economic ends separate from the other ends of life. Yet, apart from the pathological case of the miser, there is no such thing. The ultimate ends of the activities of reasonable beings are never economic. Strictly speaking, there is no “economic motive” but only economic factors conditioning our striving for other ends. What in ordinary language is misleadingly called the “economic motive” means merely the desire for general opportunity, the desire for power to achieve unspecified ends. (RS, 98)

Therefore, what such people forget is that, if human beings are intelligent and rational, they have to solve the economic problem irrespective of the nature of their ends, economic or “noneconomic.” In this case, the problem of making choices among alternatives is necessary for every human being. In this regard, it should be stressed that human beings are characterized by their individual freedom for Hayek. If individual freedom is to be conceived primarily as the freedom of choice, then Hayek’s argument concerning the working of the market economy can be said to be an argument also for the human condition. That is to say, a market economy is the best system among its alternatives because it conforms fully to the characteristics that define human beings: only within this system can the individual realize his or her freedom and hence affirm his or her humanity. This, as can be seen, constitutes the most significant difference of Hayek’s vision from that of Polanyi, who would maintain that the market system creates a “dehumanization” process, as argued above.

From Polanyi’s standpoint, what such a proposition in effect amounts to is the fact that the economic sphere governs individuals’ lives. In Polanyi’s analysis, the immediate effect of the creation of the fictitious commodities is the fact that economic determinism had to dominate our minds within the market society, which is nothing but an “accessory” of the economic system (GT, 75). In other words, the disembedded market economy makes the rule of the “changelessness of man as a social being” (GT, 46) obsolete, for it inevitably leads to the dissolution of the society into “atoms.” This implies that Polanyi’s notion of the human condition is not primarily given by the economic motives; a notion of the human condition emphasizing the “economic” motives is based upon the failure to distinguish between historically specific and general aspects of the human existence, the consequence of which is ubiquitous economic determinism. This “*economistic fallacy*,” i.e., identification of economic phenomena with market phenomena (Polanyi et al. 1957, 270; Polanyi 1977, 20), or the extrapolation of the categories that are prevalent in capitalism to other societies and/or other times, which has always been the hallmark of the liberal thinking, is therefore merely a product of capitalism.

Such an analytical framework which conceives the market system as consisting of two independent spheres, the economic and the political, informs Polanyi’s understanding of fascism, which was, for him, a “social,” not economic, “solution” for the functioning of the market system, which denies individual freedom and almost every kind of human spontaneity. But the fascist solution actually characterizes the “collapse” of the society with all institutions that are both expressions and

means for the affirmation of freedom and hence humanity. In fact, it even signifies the collapse of the whole of a western civilization, for it amounts to the denial of the very values that characterize this civilization. The only way to restore these values for Polanyi is to accept both the “uniqueness of individual” and the “oneness of mankind” (GT, 258A) which indicates two inseparable characteristics that define humanity, which, he thought could be achieved only with socialism, contrary to Hayek.

5. Conclusion

The argument of the present paper is threefold: First, although Hayek’s and Polanyi’s arguments concerning the market economy are almost symmetrically opposite, the underlying social-theoretical positions adopted by these two thinkers are quite similar, in conceptualizing both the institutional structure of the market system and its working. At a general level, an essential characteristic uniting their respective social theories is the use of the idea of unintended consequences by both writers. However, as the second argument of the paper, such an idea by itself is not strong enough to carry their respective arguments, even though Polanyi’s analysis is superior to that of Hayek in that it recognizes the “asymmetries” between different individuals, or different group of individuals coming from different social strata. That is to say, Polanyi gives some descriptions concerning how unintended consequences operates at specific instances and concrete levels, while in Hayek’s argument it remains essentially as an abstraction by which everything is explained. But above all, as the third argument of the paper, it is the difference between the respective “visions” of Polanyi and Hayek regarding human beings and freedom that constitutes the essential difference between their understandings of the capitalist society. Whereas for Polanyi human beings are not characterized by that they behave under the guidance of “economic” motives, the fear of hunger and the hope of gain, which should be conceived as violating freedom, Hayek conceives freedom basically as defined within the market sphere, only in the sense of “free enterprise.” In fact, it is this divergence between their visions which is unbridgeable, not, definitely, their differences in the handling of the idea of unintended consequences.

References

- Bhaskar, Roy. 1979. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Brighton: Harvester.
- Berlin, Isaiah. 1969. “Historical Inevitability,” in *Four Essays on Liberty*. Oxford, New York:OxfordUniversity Press.
- Caldwell, Bruce. 1997. “Hayek and Socialism”, *The Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No.4. pp. 1856-1890.
- Caldwell, Bruce. 2004. *Hayek’s Challenge: An Intellectual Biography*, Chicago: Chicago UniversityPress.
- Dalton, George. (ed.) 1968. *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, New York: Anchor Books.
- Giddens, Anthony. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism (vol. 1:) Power, Property and State*. London: Macmillan.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gould, Stephen J. and R. C. Lewontin. 1979. “The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme”, *Proc. B. Soc. Lond. B*, Vol. 205, p. 581-98.
- Güzel, C. and H. Özel. 2011. “İktisat ve Sosyal Teoride Evrim Düşüncesi, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 3, Eylül, pp. 1-26.

- Hayek, Friedrich A. von. 1937. "Economics and Knowledge," *Economica*, vol.4; reprinted in *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, pp. 33- 56 (page number references are given to the latter edition).
- Hayek, F.A. 1942. "Scientism and the Study of Society, Part I," *Economica*, vol. 9, no. 35, August, pp. 267-291.
- Hayek, F.A. 1943a. "Scientism and the Study of Society, Part II", *Economica*, vol. 10, no. 37. February 1943, pp. 34-63.
- Hayek, Friedrich A. von. 1943b. "The facts of the Social Sciences," *Ethics*, vol. 54; reprinted in *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, pp. 57-76 (page number references are given to the latter edition).
- Hayek, Friedrich A. von (RS). *The Road to Serfdom*, Chicago: The University of Chicago Press, 1944.
- Hayek, Friedrich A. von. 1945. "The use of Knowledge in Society," *American Economic Review*, vol. 35, no.4, pp. 519-30; reprinted in *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, pp. 77-91 (page number references are given to the latter edition).
- Hayek, Friedrich A. von. 1946. "Individualism: *True and False*," in *Individualism and Economic Order*, 1948, pp. 1-32 (page number references are given to the latter edition). Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. 1948. *Individualism and Economic Order*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, Friedrich von. 1973. *Law Legislation and Liberty*. Vol. I. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich von. 1976. *Law Legislation and Liberty* , Vol. II. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich von. 1979. *Law Legislation and Liberty* , Vol. III. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich von. 1984. "Competition as a Discovery Procedure", Nishiyama, C. - K. Leube (Eds.), *The Essence of Hayek*, , p. 254-265. Stanford, Ca.: Hoover Institution Press.
- Hirschman, Albert O. (1982). "Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?" *Journal of Economic Literature*, vol. 20, December, pp. 1463-84.
- Hodgson, Geoffrey M. 1991. "Economic Evolution: Intervention Contra Pangloss", *Journal of Economic Issues*, Vol. 25, No. 2 (June), pp. 519-533.
- Hodgson, Geoffrey M. 1993. *Economics and Evolution: Bringing Life Back into Economics*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hollis, Martin. 1994. *The Philosophy of Social Science: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirman, Alan P. 1992. "Whom or What Does the Representative Individual Represent?", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 6, No. 2, p. 117-36.
- Lewontin, Richard. 1991. "Facts and the Factitious in Natural Sciences", *Critical Inquiry*, Vol. 18, Autum, pp. 145-46.
- Lewontin, Richard. 2007. *Üçlü Sarmal: Gen, Organizma ve Çevre*, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Little, Daniel. 1991. *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Science*, Boulder: Westview Press.
- Mahner, Martin and Mario Bunge. 2001. "Function and Functionalism: A Synthetic Perspective", *Philosophy of Science*, Vol. 68, No. 1 (March), p. 75-94.

- Mandeville, Bernard. 1962. *The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits*, I. Primer (Ed.), New York: Capricorn Books.
- Özel, Hüseyin. 1997. *Reclaiming Humanity: The Social Theory of Karl Polanyi*, Unpublished Ph. D. Dissertation, The University of Utah.
- Özel, Hüseyin. 2003. "Closing the Open Systems: Two Examples for the "Double Hermeneutics in Economics," *METU Studies in Development*, vol. 30, December 2003, pp. 223-248.
- Özel, Hüseyin. 2009. "İktisat ve Sosyal Teoride 'Görünmez El' Eğretilemesi," *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 42, sayı 2, Haziran, s. 45-65 (English translation: "The 'Invisible Hand' Metaphor in Economics and Social Theory," *TODAİE's Review of Public Administration*, vol. 3, no. 2, June 2009, pp. 51-74).
- Özel, Hüseyin. 2018. "Four Horsemen of the Apocalypse: Marx, Weber, Schumpeter, and Polanyi," *Yıldız Social Science Review*, vol. 4, no. 2, pp. 111-24.
- Özel, Hüseyin. 2019. "Commodification," in *Exploring the Thought of Karl Polanyi*, Christopher Holmes, Gareth Dale, and Maria Markantonatou (eds.), London: Agenda Publishing, pp. 131-49, forthcoming.
- Polanyi-Lewitt, Kari and Marguerite Mendell. 1989. "The Origins of Market Fetishism," *Monthly Review*, vol. 41, no. 2, June, pp. 11-32.
- Polanyi, Karl. 1935. "The Essence of Fascism" in *Christianity and The Social Revolution*, J. Lewis, K. Polanyi, D.K. Kitchin (eds.), London: Victor Gollancz Ltd, 1935.
- Polanyi, Karl (GT). *The Great transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. (paperback edition: Boston: Beacon Press, 1957) New York: Rinehart & Co., 1944
- Polanyi, Karl. 1946. "Whither Civilization? British Thinkers Ponder the Atomic Age," *Commentary*, vol. II, July-December, 280-285.
- Polanyi, Karl. 1947. "On Belief in Economic Determinism" *The Sociological Review*, vol. 39, Section One, pp. 96-102.
- Polanyi, Karl. 1977. *The Livelihood of Man*, ed. by Harry W. Pearson, New York; Academic Press.
- Polanyi, Karl, Conrad M. Arensberg and Harry W. Pearson. (eds.) 1957. *Trade and Markets in the Early Empires: Economies in History and Theory*, New York: The Free Press.
- Popper, Karl R. 1950. *The Open Society and Its Enemies*, Princeton, Princeton University Press.
- Rotschild, Emma. 1994. "Adam Smith and the Invisible Hand", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, May, p. 319-322.
- Russel, Bertrand. 1945. *A History of Western Philosophy*. New York: Simon and Schuster.
- Sarfati, Metin. 2007. "Smith'de Bütünlük Sorunu", *İktisat Dergisi*, Sayı 490, (Ekim-Kasım).s. 32-47.
- Shearmur, Jeremy. 1986. "The Austrian Connection: Hayek's Liberalism and the Thought of Carl Menger," in *Austrian Economics: Historical and Philosophical Background*, W. Grassl and B. Smith (eds.), New York, New York University Press.
- Smith, Adam. 1776. *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, Edwin Cannan (Ed.), 1976. The University of Chicago Press.
- Ullmann-Margalit, Edna. 1997. "Invisible Hand and the Cunning of Reason", *Social Research*, Vol.64, No. 2, Summer, pp. 181-99.

Yahudi'nin kaderi; insanın kaderi veya "Homo judaeus"tan "homo capitalius"a, Marx'tan Sombart'a düşünce tarihinden kısa notlar
Metin SARFATI

 Nişantaşı Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, metinsarfati@gmail.com

"Karanlık, uykuyu dağıtır." - Valéry

Başvuru Tarihi/Application Date: 25 Ağustos 2019
Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Eski ismi ile ekonomi politik yeni ve deforme edilmiş içeriği ile iktisat nihayet zenginleşmenin bilimi değil miydi? Yahudi de bir yerde para tutkusunun kendisinde somutlaştığı bu halk değil miydi? Önce Weber sosyolojik ve yöntemsel tezine uygun bir şekilde "Antik Yahudiliği" ama daha sonra asıl Sombart "Yahudiler ve iktisadi hayatı" yazacaktır (Sombart, 2012). İki yapıt da Marx'ın Yahudilik sorunundan yaklaşık 50 yıl sonrasına rastlayacaktır. Alain Besançon'un "yüzyılın trajedisi; Komünizm, Nazizm ve Büyük Yahudi Soykırımının gerçekleşmesine de henüz vakit vardır ama sanki hazırlıklar başlamıştır (Besançon, 2005).

Makalede yapılacak olan temelinde Sombart 'ın Yahudilik ve ekonomi veya kapitalizmle ilgili tezine yukarıdan beri anlatılanların ışığında elden geldiğince tarafsız yaklaşmaya çalışmak olacaktır öncelikle ama daha sonra Marx, Weber ve Sombart'ın büyük kaderden, kapitalizmden bağımsızlaşmayı ararken niye Yahudiliğin sorunundan geçmek zorunda olduklarına dair tarih koridorunun loşluğunda ipuçları yakalanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sombart, Marx, Weber

ABSTRACT

Is not political economy, with its old name, or economics with its new and deformed content, ultimately the science of enrichment? Were the Jews not the society whom the passion of money was identified with? First, Weber would write on "Archaic Judaism" in accordance with his methodological thesis, however, it would be Sombart who discussed "Jews and their financial lives" afterwards (Sombart, 2012). Both of these works emerged approximately 50 years after Jewish problem of Marx. Despite the fact that Communism, Nazism and The Jewish Holocaust, defined as "tragedy of century" by Besançon, did not take place yet, the stage had been already set (Besançon, 2005).

The first aim of this study is to bring an objective approach to the thesis of Sombart on Jews and economics in or capitalism in the light of previous data given. Then, the answer of the question of why Marx, Weber and Sombart had to stop by Jewish problem while looking for becoming independent from the big fate or capitalism through the dim corridor of history.

Keywords: Sombart, Marx, Weber

1. Giriş

Kutsalın geri dönüp dönmediği tartışılacaktır bugün birçok toplumda. Kimi düşünürler, özellikle son dönem gelişmelerine baktıklarında bunun ciddiye alınması gereken bir tez olduğunu ileri süreceklerdir. Özellikle dünya halklarındaki ve siyasadaki muhafazakârlaşma eğilimleri dikkate alındığında kutsalın bu sürecin ayrılmaz bir parçası olduğu varsayımından hareket edeceklerdir muhtemelen. Belki de dinin şiddetle iç içe görüntüleri bunu düşündürülecektir.

Kimilerine göre de modern zamanlarda din, artık çoktan anlamını yitirmiş olacaktır. Üstelik kutsalın yer üstü yaşamını tümünden ve tek başına belirleyici olmasından kurtulma çabaları, modern zamanların özgürleşme mücadelesindeki temel yönelimleri oluşturacaktır. Kesinlik peşindeki bilimin yanında muğlak olanın var olması beklenemeyecektir (Simmel, 2016, s. 8). Buna karşılık din bir Weber veya bir Durkheim için güçlü bir sosyal olgu olacak ve genel bir sosyoloji oluşturma çabalarının vazgeçilmez bir unsuru olacaktır (Simmel, 2016, s. 8). Üstelik Levinas’ın dediği gibi, insanlar “kutsalsız” yaşayamazlarsa dinin tümünden ortadan kalkması beklenemeyecektir (Levinas, 2015).

Daha derin bir tahlil yapıldığında ise Gauchet’nin dediği gibi “dinden çıkışın son aşamasının yaşandığı” savının gerçeği daha çok yansıttığı düşünülebilecektir (Gauchet, 2017). “İktisadın toplumu”nda din, artık (en azından Batı toplumlarında) ancak belli koşullar altında siyaseten var olabilecektir. Dinin kişisel alana indirgendiği toplumlarda dahi kutsalın ideolojisi, iktisadın ideolojisi ile kol kola girmiştir.

Teolojik olan, Weberyen düşüncede kapitalizmin ve siyasanın oluşumunda ve gelişiminde azımsanamayacak ölçüde belirleyici olmuşsa da modern zamanlara doğru gidişte bir yandan da onunla ve politik düzeyle de ölümüne kavgası (Gauchet, 2017, s. 146) sanki yok olmaya yüz tutmuştur. Bununla birlikte Strauss’un deyişi ile modernite teolojik olanın başka bir dille devamından başka bir şey değilse kutsalın toplumsal ve kişisel belleğin kaybolmuşluğunun içinde hala yaşadığını sezinlememek de doğru olmayacaktır. Öyle ise bugün hala bireysel dünyanın sonsuz gizeminde dolaşmak da toplumsalın dokusunun tahlili de din-birey-toplum ilişkisini dikkate almaktan geçecektir.

İktisat bilimi de neoklasik dünyanın yalnızlığında savrulmayıp tarihin, sosyolojinin, antropolojinin ve hatta dinsel fenomenin verimli topraklarında onlarla iş birliği yaparak hakikati aramaya soyunduğunda kuşkusuz bu konuda büyük katkı sağlayacaktır.

Weber, Sombart ile birlikte bir anlamda bunu yapmaya soyunacaklardır. İkisi de tarihçi okulun içinde arayacaklardır toplumsal değişimin dinamiklerini. Ve din, bireyselliği olduğu gibi toplumsal yaşamın değişimin sağlayan temel unsur olacaktır onlar için. Simmel, şöyle özetlemeyecek midir dinsel yaşantıyı: “din” diyecektir; aynen sanat gibi, bilim ve diğerleri gibi mümkün bir dünyadır ve tıpkı öteki teorik ve pratik gerçeklikler gibi dünyanın tümünün bir resmini verecektir (Simmel, 2016, s. 65).

Belki buna yakın bir anlamda modern zamanların kendilerine özgü bir anatomisini çıkarmaya çalışacaklardır; biri aslen sosyolog, diğeri iktisatçı olan bu iki düşünür. Aynı işe soyunmuş bir başka filozoftan, Marx’dan farklılaşacaklardır. Kimi zaman da aynı kaderin içinde ilginç bir şekilde örtüşeceklerdir.

Marx da, Weber de modern zamanların kaderini ve bu kaderden kaçamayacak olan insanı anlamaya ve anlatmaya koyulacaklardır Löwith’in dediği gibi. Löwith, böyle bakacaktır tarihe felsefenin optiğinden (Löwith, 2002, s. 8). Marx, bu kaderin teoloji ile ilgisiz olduğu tezine yakın duracaktır. Önce mutlaka Spinoza, sonra Hegel’in optiğinin ters tarafından da olsa onun kavramları ile çıkacağı yola ara ara sürtüşerek, Feuerbach’inki (Feuerbach, 1992) ile devam edecektir. Materyalizmin ve tarihsel materyalizmin gözlüğünü takarak tahlil etmeye çalışacaktır kapitalist sistemi Marx (Marx & Engels, 1976) “Gerçeğin kendisi ortaya konduğunda özerk felsefe varlık ortamını yitirir” diyecektir Marx (Engels & Marx, 2007, s. 16). Gerçek ve gerçek olmayanı çok kesin hatlarla ortaya koyması en azından kuşku uyandırıcı da olsa spiritüel olmayacak bir optikten tahlil edecektir bu büyük sistemi. ”Kader”den nasıl kaçılacağının resmini de doğal olarak aynı netlikle ifade edecektir.

Toplumsalın dokusunu ve bireyin “modern zamanlardaki yazgısı”nı Weber de Sombart da kendi aralarında kimileyin örtüşerek, kimi zaman çatışarak da olsa kuşkusuz genel olarak aynı dünya görüşünde; spiritüel bir dünya kavrayışı içinde materyalizmin kendi deyişleriyle “sığığından kaçınarak” yapmaya çalışacaklardır. İnsanın modern zamanlardaki özgürleşmesini ve insanın sınırlarını ortaya koymaya çalışacaklardır. Bunun zihniyetidir onlar için temel paradigma. Toplumsal ve bireysel olgular ancak spiritüel düzeyde olan bitenle kavranabilirse modern kapitalizm de ancak onun zihniyeti kavranarak açıklanabilecektir (*L'esprit Capitaliste*). İktisadi hayat maddi düzeyde olan bitenin değil tersine insan imgesinde olan bitenle açıklanabilecektir. Ama bu kez onlar da insan zihnindeki *a priori* savların nerden geldiğine cevap veremeyeceklerdir. Marx'ın bir taraftaki yanılığına onlar da ters tarafta düşmüş olacaklardır sanki. Sabri Ülgener, yine de savunmaya kalkacaktır bu yöntemi. Şöyle yazacaktır: ”Halbuki iktisadi hayat, alelade bir emtia yığını değildir... Maddiyatçı telakki iktisat tarihçisini zihniyet meseleleri üzerinde düşünmekten uzun müddet alıkoymuştu. Marx'a göre var olan bütün beşerin kafasında başka bir kalıba dökülmüş maddeden başka bir şey değildir (Ülgener, 2012, s. 13).

Weber ve Sombart'a göre toplumsal olgular ve özel olarak kapitalizm spiritüalist bir yaklaşım içinde ve bir zihniyet sorunu olarak ele alınmalıydı. Metodun sakıncaları ikisi için de avantajları olarak gösterilecekti. Weber şöyle yazacaktır: “Tüm bir kültür biliminin transandantal ön varsayımı belirli bir tikel kültürü ya da herhangi bir genel kültürü değerli bulmamıza değil tam tersine bizlerin dünyaya dair bilinçli bir davranış sergileme ve ona anlam katma kapasitesine ve iradesine sahip kültürel varlıklar olmamıza dayanır (Weber, 2012, s. 128).

Fakat burada ciddi bir sorun belirecektir. Weberyen yöntem büyük bir zaafı da taşıyacaktır. Yöntem, öznel bir değerlendirmeye ve duygusal yönelimlere açık olacaktır. Sombart özellikle bundan kaçınamayacaktır.

Yazının bundan sonraki aşamasında temel problematiğe gelinmiş olacaktır: 19 ve 20. yüzyılın Almanya'sının çok tanıdık bir sorunu olacaktır anlatılabilenlerle ilişkisi kurulmak istenen. Zor olacaktır bu. Zorluğu nesnel olduğu kadar öznel de olacaktır. Kim bilir belki de Weber'in ama daha çok Sombart'ın yaşadığı güçlüklerle bu zorluk benzeşecektir.

19. yüzyılın bildik bir sorununa gelecektir sıra; Yahudi sorunu modern zamanlarda yeni bir giysi ile mutlaka gündemde olacaktır bu yüzyılda Alman entelejensyasını cezbedecektir “Yahudi” Ama ismi ”“Yahudi sorunu”” olacaktır. Sartre'in dediği gibi, ismi kendisini var etmiş olacaktır böylece. Hegel'den Marx'a, Engels'e; oradan Weber, Sombart'a. Ekonomi politik de aynı dönemde yükselen kapitalizmin teorik temeli olarak gündemdedir.

Engels, 19. yüzyılda Yahudi'yi ”tüm ırkların en pisi” olarak resmederken (Enzo, 1998) Luxembourg 1917 de “tüm kaybolmuş çığılıkların içinde getto için yüreğimin derinliklerinde özel bir yer saklıyorum” diye hıçkırarak yazacaktır (Grinberg, 2009).

Eski ismi ile ekonomi politik yeni ve deforme edilmiş içeriği ile iktisat nihayet zenginleşmenin bilimi değil miydi? (Sarfati, 2019). Yahudi de bir yerde para tutkusunun kendisinde somutlaştığı bu halk değil miydi? Önce Weber sosyolojik ve yöntemsel tezine uygun bir şekilde “Antik Yahudiliği” ama daha sonra asıl Sombart “Yahudiler ve iktisadi hayatı” yazacaktır (Sombart, 2012). İki yapıt da Marx'ın Yahudilik sorunundan yaklaşık 50 yıl sonrasına rastlayacaktır. Alain Besançon'un “yüzyılın trajedisi; Komünizm Nazizm ve Shoah”ın gerçekleşmesine de henüz vakit vardır ama sanki hazırlıklar başlamıştır (Besançon, 2005).

Makalede yapılacak olan temelinde Sombart 'ın Yahudilik ve ekonomi veya kapitalizmle ilgili tezine yukarıdan beri anlatılanların ışığında elden geldiğince tarafsız yaklaşıma çalışmak olacaktır öncelikle ama daha sonra Marx, Weber ve Sombart'ın büyük kaderden, kapitalizmden bağımsızlaşmayı ararken niye Yahudiliğin sorunundan geçmek zorunda olduklarına dair tarih koridorunun loşluğunda ipuçları yakalanmaya çalışılacaktır.

2. Sosyal felsefenin materyalizmi

Spinoza ile yeryüzünün kutsalsızlaştırılması süreci başlamış olacaktır (Sarfati, 2009). Ve sanılacaktır ki henüz 17. yüzyılda başlayan dönem bu anlamda radikal bir dönüşümü sağlamıştır. Ama daha sonra anlaşılacaktır ki kutsala yeryüzünden el çektirilmesi kolay tamamlanacak bir süreç

olmayacaktır. 18. yüzyılda Smith–Hume, 19. yüzyılda Hegel-Feuerbach-Marx’la ve nihayet 20. yüzyılın başlarında da Weber-Sombart daha sonra da Derrida (ve diğerleri) ile devam edecek tartışma ve gelişmelerle görülecektir ki dinselğin toplumsal değişim dinamikleri üzerindeki etkisinde henüz net bir azalma sağlanamamıştır. Yeryüzü, yerin üzerinden kopamamıştır henüz (Sarfati, 2009, s. 6). Bu durumda modern zamanların insanının bağımsızlaşma-özümlenme istemi de gerçekleşmemiş olacaktır.

Gökyüzünün bu tarafı yönetebilme yetisine sahip olup olamayacağı tartışmaları bu dönemde de henüz devam edecektir böylece. Kutsal ile toplumsal değişim veya kutsal ile toplumsal-iktisadi sistemler arasındaki etkileşim işaret edilen nedenlerden dolayı modern zamanlardan itibaren kimi zaman mistik yüklü tezlerle kimi zaman da felsefi ve bilimsel düzeyde tartışmalarla ele alınacaktır. Teolojinin, felsefenin ve metafiziğin projektörleri ile aydınlatılmaya çalışılacak bu sorunsala genel olarak iki tane temel yaklaşımla katkı getirilmeye çalışılacaktır. Zaman içinde tartışmanın bu iki tarafı uzlaşmak bir yana katılışip sertleşecekler, bu da modern zamanların ufğunun bulutlanıp kararmasına neden olacaktır. Hakikat gizli kalacaktır sonuçta. İki taraf da dogmalaştırdıkları kısmi gerçekliklerin, hakikatin tümüne denk düştüğünü ileri sürdüklerinde karanlık koyulaşacak ve biraz da bu nedenle 20. yüzyıl insanlığın tanıdığı en hüzünlü yüzyıl olacaktır (Besançon, 2005).

Bu makalenin temel problematiğinin genelde din ve toplumsal değişim ama özelde Sombart’a, (ve kısmi de olsa Weber’e) ait olan “Yahudi’nin ve dininin kapitalizmin oluşumundaki rolünün incelenmesi” olacağından, işaret edilen iki ayrı perspektifin dayandığı metodolojik yaklaşımların öncelikle gözden geçirilmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Materyalizmin metodolojik yaklaşımının temelinde kutsala ve onun görüntüsüne itiraz yatacağıdır. Çünkü Tevrat “önce ruh ve söz vardı “ diye başlayacaktır. Evrendeki sonsuz sükûneti ilk bozan onlar olacaktır. Materyalizm sonuna kadar reddedecektir bu önermeyi. Bağımsız ve soyut bir bilinç olamayacaktır çünkü. Üstelik görünmeyen müktedir olması da beklenemezdi. Yapmak bir güç gerektirirdi çünkü. İrade isteyebilirdi ama bu istek salt onu hisseden özneye ait olamazdı (Misrahi, 2003, s. 17). İrade göksel olmadığından, tarihsel ve maddi koşullarla belirlendiğinden öznenin isteği de bağımsız olamayacaktır.

Öyleyse önce bilinç değil madde olacaktır. Üstelik gerçek olan ancak maddi değil midir? Materyalizm de doğal olarak realist olacaktır. Materyalizm varlığın (*étant*) tümüne denk düşen ontolojik bir monizm olacaktır. Demokritos da ifade etmişti; atom ve boşluğun dışında hiçbir gerçeklik yoktur (Godin, 2004).

Modern zamanlarda Feuerbach-Marx ekseninde büyüyecektir materyalizm ve onun itirazı. Önce metodolojik olacaktır bu ama orada kalmayacaktır. Yukarıda işaret edildiği gibi Spinoza ve Smith’den beri tamamlanamayan insanın aklının esaretten tümünden kurtarılması amaçlanacaktır. Marx; Demokritos-Spinoza-Feuerbach sürecindeki materyalist dünya kavrayışını kendi teorik açıklamasına büyük bir hipotez olarak koyacaktır. Bu hipotez belirli bir metodolojinin belirleyici hareket noktasını oluşturacaktır. Bu bilimsel bir açıklama olma niteliğini içerecekse de onu aşacaktır. Felsefe artık açıklayıcı değil dönüştürücü olmalıdır. Eylem müktedir olmaksız o da ancak materyal olanın eseri olabilirdi.

Öyleyse önce spiritüel olanın eleştirilmesi gerekecektir. Bu aynı zamanda gerçekliği tahrif eden bir unsur olarak dinin eleştirilmesi anlamına gelecektir. Feuerbach’la şöyle başlayacaktır Marx: “Strauss’tan, Stiner’e Alman felsefesinin eleştirisi dinsel simgelerle sınırlıydı.” Devam edilecektir: “Onlar için (Hegelciler için) insanların ilişkileri bilinçlerinin ürünüdür. Bu durumda onlar için (Genç Hegelciler) şu temel ahlaki postüladan hareket edilecektir: ”Bilincin değişimi, var olanın değişik bir şekilde görünümünden ibarettir” (Marx, Feuerbach. Conception matérielle contre conception idéaliste: Extrait de L’idéologie allemande , 2009). Aklın uykuya bırakıldığı, Feuerbach da Marx da görüntünün gerçekle karıştırıldığı bir süreçten bahsedecektir.

Hayali olanın yerine somut olan konulacaktır materyalizm ile. Somut varlıklardan yola çıkılması önerilecektir. Somut varlıklar, maddi olarak var olanlardır. Kutsaldan, hayalden değil, insanın bizzat kendisinden başlamalıdır tahlil süreci. “Tarih analizinde onun kendi doğal temellerinden yola çıkılmalıdır. Tüm doğal temellerin insan eylemi ile değişebilir olmalarıdır asıl

olan ve bu da insanın fiziki organizasyonu tarafından belirlenmiştir. Belirlenmiş olan ve hazır buldukları hayat biçiminden başlayacaklardır insanlar var olanı değiştirmeye” (Marx, 2009).

Öyleyse diye ilave edecektir Marx: “varlıkları üretim biçimleri belirleyecektir.”

Marx’ın materyalizminde düşünce sonradan gelen olacaktır. Toplumun dini de maddi ilişkilerinin sonucu olacaktır. Ahlak ve aynen bilinç gibi bağımsız olmayacaktır. Çok bilinen deyişle: “Hayat olacaktır insan bilincini belirleyecek olan”.

Belirtmeden geçmemek gerekecektir; Marx burada Spinoza’dan ayrılacaktır. Bilinç belirlenmiş olanın bir ürünü ise modern zamanların büyük ideali özgürleşme nasıl mümkün olacaktır sorusu cevapsızdır artık.”

Ama bellidir ki Marx’ın yolu Weber’den de Sombart’dan da ayrıdır. Sombart, Yahudi’nin dinini ve ekonomi ile ilişkisini tahlil ederken, materyalizmin perspektifinden aynen Weber gibi tümü ile kopmuş olacaktır.

Sombart daha sonra göreceğiz; “Yahudi dininin eseridir” diyecektir. Din de buna eğilimin ürünü ise Sombart’ın dediği gibi burada da çıkış yolu kapanacaktır; kaçılmayacaktır sanki kaderden. Hazindir; Marx da kendi Yahudilik sorununun tahlilinde kendisi ile çelişkiye düşecektir: “Dininin dışında ele alınan Yahudi tarihsel bir sürecin ürünü olabilecektir “ (Marx, 2006, s. 65) dese de kendi değerlendirmesini tümü ile esansiyalist (özcü) bir çerçevede yapabilecektir”¹O da kurtuluşu ve Yahudi’nin kurtuluşunu aslında kendinden kurtuluş olarak görecektir.

Sonuçta materyalizm bir dünya kavrayışı olarak özgürleşme arayışında bütün katkılarına rağmen belli sınırları aşamamış olacaktır. Gerçek aranırken kısmi olanın tüm sanılması yanlışlığına da düşmekten kaçınılmamış olunacaktır.

3. Hakikat spiritüel olanda arandığında

“Ve yer ıssız ve boştu. Allah’ın ruhu suların yüzü üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah dedi Işık olsun ve ışık oldu”.²

Musa’nın birinci kitabında yaratılış böyle tarif edilecektir. Ruh ve söz olacaktır önden. Spiritüeldir başlangıçta olan ve olmayanı var eden. Öyle ise önce bilinç olacaktır. İrade olacaktır. Kutsalın ruhunun iradesidir olmayanı var edecek olan. Hakikati yaratmaya soyunan spiritüalistler buradan başlayacaklardır tezlerini inşa etmeye. Hakikat da buradan yola çıkılarak aranacaktır. Güçlü bir idealizmin çerçevesinde düşünce *a priori* oluşacaktır. Varlık sadece düşünceye değil zihne indirgenecektir ”spiritüalizm”de. Aslında Antik Yunan’dan beri evreni kavrayışın bir metodolojisi olacaktır. Modern zamanlara Platon’u işaret etmek için Leibniz tarafından taşınacaktır (Godin, 2004). Marx’tan bu yana pek uzun değildir geçecek zaman ama Weber buradan yola çıkarak şiddetle eleştirmeye koyulacaktır Marx’ı ve materyalizmini. Kendi yöntemini, onu genelde takip edecek olan Sombart’la beraber ve Alman tarihçi okulunun çerçevesinde bu doğrultuda inşa edecektir.

Teolojinin egemenliğinin Spinoza’ya rağmen aşılammamış olması, Marx’ı genel olarak filozofun yolunu (ara ara farklılaşmalarına rağmen) ısrarla izlemeye iterken; Weber ve Sombart spiritüalizmin teolojisinde aramaya koyulacaktır hakikati. Marx’la karşılaştırıldıklarında takip ettikleri yolun ara ara mistikleştiğini, bulanıklaştığını, sübjektivizmin tuzaklarına düştüklerini söylemek yanlış olmayacaktır ama itiraf etmek gerekir ki Weber’in de dediği gibi Marx’ın materyalizmi de bu kez kendine özgü bir tür spiritüalizmin renklerine boyanacak onların gizini yansıtacaktır.

Bu durumda kendi yönteminin daha makul olduğunu ileri sürebilecektir Weber. ”Deneyci” diyebileceğimiz bir idealizmin çerçevesinde yapacaktır toplumsal tahlillerini. Buna göre İnsanların sosyal, ekonomik ve politik tarihleri aslında bir dinsel mücadele tarihinden ibaret olacaktır. Modernitenin tarihi aslında teolojik söylemin laikleştirilmiş kavramlarla devamından başka bir şey olmayacaktır türünden tezleri hatırlatacaktır Weber’in bu savunusu. Bu doğrultuda tarihsel olgular

¹ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgiyi İletişim Yayınlarından çıkan İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx adlı kitapta yer alan Universal Enternasyonal Sarmalında “Marx ve Yahudi Sorunu” başlıklı yazıdan bulabilirsiniz.

² Tevrat I-II-III

tek tek anlamlı (*univoque*) olarak ele alınacaktır. Marx'ın yaptığı gibi tarih nedensellikli bir bütün içinde kavranmaya çalışılmayacaktır. Böyle bir iddia içinde de olunmayacaktır (Löwith, 2002). Olaylar tek tek incelenebilecek ve doğrulanabilecektir. Spiritüalist kavrayışın çerçevesinde dinsel olgudan hareketle sosyal olanın analizine girilecektir. Gerçeklik ölçülebilir, sayılabilir olanın ötesindeyse dinsel olgunun sosyal boyuttaki önemini ölçecek bilimsel bir yöntem yoktur diyecektir Weber (Weber, 2012). Belirtmek gerekir ki Weber Sombart'la birlikte kendi önermeleri ile ters düşebilecektir zaman zaman.

"Din Sosyolojisi"nde Weber, dedektif metodunu reddederek eleştirecektir materyalizmi (Weber, 2006). Ancak olsa olsa bir sorgulama yapılabilecektir. Michel Serres şöyle doğrulayacaktır farklı bir anlamda Weber'i: "Bilgide mitoloji ne kadar yoğunsa mitolojideki bilgi de azımsanmamalıdır diyecektir."

Tarih yorumunda Weber için tümdengelim dogmatizmle eş tutulacaktır. Materyalist tezin tümden gelimi ne kadar ispat edilemezse kendi yöntemi de o kadar ispat edilemezdir. Michel Serres şöyle doğrulayacaktır farklı bir anlamda Weber'i: "Bilgide mitoloji ne kadar yoğunsa mitolojideki bilgi de azımsanmamalıdır diyecektir."

Öyleyse tarihsel somut bir analiz dogmatik materyalizminin yerine tercih edilecektir. Sınıfsal gerçekliğin tek boyutlu algısı yerine tarihsel gerçekliğin tüm faktörleri ile ele alınması tarihsel metafiziğin tek boyutlu yaklaşımını sarsacaktır.

Materyalizmin dogmatizmine kendininkini tercih edecektir sanki Weber. Bundan dolayı önce "materyalist tarih anlayışı denen şeyi emin adımlarla reddetmek gerekecektir: tüm kültürel olguların maddi çıkar varsayımının bir ürünü olduğu tezinden kurtulmak gerekecektir." (Weber, 2012, s. 95). Spiritüalizmin içinde yer almadığını iddia eden Weber'in temel kaygısı dogmatik olduğunu ileri sürdüğü materyalizmden kurtulmak olacaktır.

4. Kader kaçınılmaz olurken

*"Büyücülerin savaşında hakikati
Onu yok etmek için öğreniyorlar
Hakikat rahat yastıkların üzende dinlenemez
Hakikat onurun çıplaklığı
Onu yerin ta altından her yerden çekip çıkarırsın"*
Friedrich Gundolf

Braudel kapitalizmi piyasa ekonomisinden ayıracaktır. Onun ortaya çıkmasını incelediği "Maddi medeniyet ve kapitalizm"de insan, zekâ ve tecrübesini onun ortaya çıkmasında etkili olan unsurlardan ancak biri olarak gösterecektir (Braudel, 1992, s. 45-70). Ticaretle siyasetin birbirini nasıl desteklediğini de vurgulayıp kapitalizme gidişin önemli öğelerinden biri olduğunu da vurgulayacaktır. "Kapitalizmin ancak XX. yüzyılın başında bütün patlayıcılığı ile ortaya çıktığını da ekleyecektir (Braudel, 2017, s. 33).

Weber ve Sombart için kapitalizmin dinamikleri arasında sayılabilecek daha az sayıda belirleyici faktör olacaktır. Sombart da Weber de Braudel'in saydığı nedenlerin arasında sadece insana ve onun zihinsel niteliklerine ait olanları ön plana çıkararak tahlillerini yapacaklardır. Bekleneceği üzere metodolojilerinin ve felsefelerinin doğal bir çıkarımı olacaktır bu. Zihniyet (mentalité) sorunu kapitalizmin oluşumunda etken olan nedenlerin başında gelecektir

Örneğin "doğaya yakın olan insan" Sombart'a göre "sahip olma tutkusunu"na sahip değilse, buna sahip olacak insanın sistemi olacaktır kapitalizm (Sombart, 1932, s. 34). Bu "kapitalist zihniyet"e sahip olan, insan olacaktır.

Bu aşamadan sonra Kapitalist zihniyet Sombart ve Weber için temelde rasyonel davranışı simgeleyecektir. Doğadaki insan rasyonel değildir çünkü.

Marx ise materyalizmden hareketle somut olanla tanımlamaya çalışacaktır kapitalizmin oluşumunu: Maddi güçler, üretici güçlerdir bunlar; sistemin temel dinamiklerini oluşturan onlardaki değişimlerdir

Weberyen ve Marxyen tarih ve felsefe yaklaşımları birbirine ne kadar zıt olsalar da modern zamanların temel bir arayışıdır onları bir araya getirecek olan. Birazdan ele alınacak olan "Yahudi

sorunu” da bu zamanlara ait olacaktır. “Yahudi sorunu” doğal olarak Yahudi’nin kendisine değil onu öyle görenin koyduğu isim olacaktır. Önce Marx ardından Weber ve Sombart ele alacaklardır bu sorunu. Yahudi’nin sorun olarak tarihe geçmesinde onların da katkıları olacaktır.

Ama önce modern zamanların temel arayışını veya Löwith’in deyişi ile “kaderini anlamak” gerekecektir. Gerekecektir çünkü kader hem Sombart-Weber için hem Marx için biçimi kader olacaktır. Kaçınılmazın kaçınılmaz hale gelmesi olacaktır kapitalizm. Ve kaçınılmaz olandan nasıl çıkılacağı olacaktır temel uğraş. Kapitalizm ikisi için de bir var olma biçimi bir üretme biçimi olacaktır. Bu yapay, amoral ve sonuç olarak saçma bir sistemdir ikisi için de (Löwith, 2002, s. 37). Kapitalizm tümü için bir var olma biçimi, bir üretme biçimi olacaktır. Bu yapay, amoral ve sonuç olarak saçma bir sistemdir ikisi için de. (Löwith, 2002, s. 37). Rasyonalite de aslında irrasyonalite olacaktır.

Kapitalist dünyada insanın kaderi veya insanın kapitalist dünyadaki yazgısı ele alınacaktır materyalist felsefe ile idealist felsefenin buluştuğu veya çatıştığı yerde. Marx’la Weber olacaktır çatışmanın temel tarafları. Herkesin veya kimilerinin özgürlüğüdür aranacak olan. Ve aynı yerde iki düşünür için de garip bir rastlantı olarak “Yahudi’nin kaderinde “aranacaktır kapitalizmin anlamı. Weber, Marx ve Sombart’da tutsak edenin anlamı tutsak olandan hareketle aranacaktır.

Sombart kapitalizmin gelişini Yahudiliğe bağlarken, Marx da Yahudi’nin kurtuluşunu hızını alamayıp kapitalizmden çıkışa bağlayacaktır (Marx, 2006). Burada yine ayrılacaktır ustasından, Spinoza’dan. Diğer ustası Moses Hess belki de bunun için kesecektir onunla ilişkisini (Sarfati, 2012). Weber de affetmeyecektir Marx’ı Löwith ‘e göre;”Ekonomi tarihsel gelişmenin motoru olamazdı.Hümen olan buraya indigenemezdi.Bu olsa olsa bir değer yargısı olabilirdi.

Tıpkı kendisinin var oluşu siyasaya veya kutsala indirgemesine bezeyecekti söyledikleri.

Weber de Marx ve Sombart da bütünü kavradıklarını düşüneceklerdir. (Löwith, 2002, s. 181). Kaderin kaçınılmazlığını hissedeceklerdir. İkisi de “Yahudi” ile başlamışlardı analizlerine ve insanın kurtuluşunu üstü örtük veya değil ondan kurtulmaya bağlayacaklardı Kapitalizmi kavrarken Yahudi’nin ve hümen olanın bütünü içinde kaybolma riskini ikisi de görmeyecekti Olabilecek olan Anders’in deyişiyle olabilecek hale gelecekti. (BAK). 20. yüzyıl tesadüfen mi “büyük kurtuluşun” yüzyılı da olacaktı?

Marksizm belirlenmişlikler zincirinde özgürleşme veya kurtuluş sorunlarına yaklaşımında sorulara açık kalacaktır. Bilimselliği her zaman kendi savladığı oranda olacak mıdır? Zordur olumlu cevaplandırmak bu soruyu. Girişimi müspet olan adına başlayacak, ama Spinoza’nın sorularına acele ve “caute” siz(temkin) yanıtlar getirecektir. Spinozyen analizden ayrılıp katılacaktır akıl yürütmesi.. Katılma bireyin hümen yanını ortadan kaldıracaktır. Birey kendi özgünlüğü ve özgürlüğü içinde var olamayacaktır.

Gizemli bir güç kaderin kader olmaktan çıkmasını engellemek istemektedir sanki.

Öte yandan Weberyen din merkezli analiz Feueurbach’ın dediği gibi kendi hayalinin seyrinden ibaret olacaktır. Tekil olandan, dinsel olandan, bütünü kavranmasına geçemeyecektir.

Neyse ki özgürleşmenin hayal olmasının sorumluluğundan kurtulacaktır iki taraf da. ”İktisatın dünyası” imdada yetişecektir.

Özgürlük sanılı bir imge ile amoral (ahlak ötesi) kapitalizme gönüllü teslimiyet nefes aldirmayacaktır bugünün dünyasında (Ülgener, 2012).

Hayalin Yahudi’si, gerçeğin insanında gün yüzü görecektir dünyasında.

5. Kapitalizmin zihniyetinden ideal tipe

Batının diğer toplumlarına göre her alanda gecikmiş olan Almanya İçin 19. yüzyıl, kendi ile hesaplaşmasının dönemi olacaktır. “Tarihçi okulun doğuş ve yükselişinin önemli nedenlerinden birini oluşturacaktır bu kendi ile yüzleşme” (Faccarello, 2000). Siyasi olduğu kadar iktisadi ve toplumsal

olanı da kapsayacaktır geçmişten geleceğe bakış. Ve kaçınılmaz olarak Almanya kendi “Yahudi”siyle de hesaplaşmaya girişecektir. Yahudi, ülkenin entelektüel yaşamına ağırlığını koysa da bu dönemde, Siyonizm ve antisemitizm merkezli sorgulama orta Avrupa’yı kuşattığı gibi daha kuzeydeki bu ülkenin de öncelikle düşünsel yaşamına ağırlığını koyacaktır (Enzo, 1998, s. 77).

Gizemli bir güç, sanki bir yüzyıl sonra olacıklara herkesi hazırlamaya başlamıştır.

Kökenini felsefi düzeyde Alman romantizminde bulacaktır bu özgün tarihçi hareket. Romantizmin, aydınlanmanın evrensel insan projesinin reddinde büyüyen düşüncesi çok temelde Alman tarihçi okulunu da besleyecektir (Sarfati, 2017). Eylem, liberal düşüncede büyük bir parantez oluşturacak fakat son tahlilde onun dışında kalmaya asla hevesli olmayacaktır. Büyük Dünya sisteminin, kapitalizmin, dışında kalmaya soyunmayacaktır tarihçi okul. Weber belki de bu nedenle “büyük kaderi” anlamaya çalışırken insanı özgürleştirici eylemin nasıl ve nerede mümkün olacağı konusunda çok net olamayacaktır.

Okulun güçlü isimleri arasında olacaktır Weber’le birlikte Sombart. Tarihsel sübjektivitelerin, tek tek iktisadi olgular üzerinde belirleyiciliğini savunacaklardır (Faccarello, 2000, s. 39-59). Bununla birlikte bireyin de tarihsel olarak belirlenmişliğin üzerinde etkisi olabileceğini kabul edeceklerdir.

Weber sübjektivitinin bilimsel nesnellikle bağdaştığını ileri sürse de bu yöntem birçok riske gebe olacaktır. Yorumsamacılığa açık olması bu yöntemin risklerini ve zayıf yönünü oluşturacaktır. Marxist belirlenmişlikler zincirinin güvenilmezliği gibi bu yöntem de kuşku yaratıcı olacaktır son tahlilde. Bununla birlikte tarihsel sübjektivite hem Weber’in hem de Sombart’ın dünyalarının ve kapitalizm tahayyüllerinin anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

“İktisat biliminin her kategorisinin toplumsal bir kategori olduğu önermesi”nden (Faccarello, 2000) yola çıkacak olan Weber ve Sombart için iktisadi eylem de doğal olarak kaynağını belli bir toplumsal ortamda oluşturacaktır. İktisadi sistemin “kültürel karakteri ”Sombart’a göre burada mayalanacaktır. “Kapitalist zihniyet” (Sombart, 2012, s. 43). “*Mentalité économique*” olarak adlandırılacaktır bu ortamın ürünü. İktisadi eylem ancak bundan sonraki aşamada tahlil edilebilecektir kendisine göre. Çünkü iktisat bilimi Sombart’a göre “hadiseleri sadece dış vasıfları ile toplayan ve terkip eden bir izah tarzına değil; bilakis onları ifade eden, ettikleri mana bütünlüğü ile kavrayabilen bir anlayış usulüne inhisar ettirilecektir (Ülgener, 2012).

Sombart’ın takipçisi Sabri Ülgener’in yorumundan anlaşıldığı gibi “kapitalist zihniyet” Sombart’la beraber artık saf bilimsel yöntemin dışındadır İnsana dair çok kapsayıcı ve çok etraflı anlatımları bilimsel yöntemin eksikliğini tamamlamak için kullanılacaktır.

Ama Ülgener her şeye rağmen kimi zaman da eleştirecektir yöntemi. Şöyle yazacaktır: “...Fakat objektif ve sübjektif fikrin birbirinden başka sahalara ait olmayıp aynı manevî vahdet içerisinde birleşmiş olmalarını ispat etmek lâzım gelince, burada yeniden metafizik hudutlarına yaklaşan ve hatta belki de onları aşan spekülâtif bir düşünce tarzının göze çarpmaması imkânsızdır. Sombart’ın bu ciheti ispata çalışırken, rasyonel bir düşünce ve muhakemenin hudutları dışında tam bir «*intuition*» dünyasının biraz karanlık ve bulanık sahasına girmiş olduğunu hissediyoruz”.

Weber de netliğin eksikliğinin farkına varacak ve Protestan Etiği’nde şöyle yazacaktır: “kapitalist zihniyet kavramının açıklanması gerçekten biraz zor olacaktır. Terim, çok iddialıdır (Weber, 1991, s. 100). Sosyolog, Din Sosyolojisi’nde bunu şöyle tanımlayacaktır: “Kapitalizmin gelişmesinin itici güçlerini araştırmak, kapitalist zihniyeti araştırmak demektir öncelikle” (Weber, 2006).

Daha ilerde göreceğiz kapitalist sistemin önce doğuşu sonra süregelmesi Sombart tarafından da özellikle “zihniyet” ve “tıpleme” kavramları ile izah edilecektir. İlerde görebileceğimiz gibi bu idealist yaklaşımın (mutlaka belirli avantajları ile) toplumsal olguları tahlilde tamamen sübjektif bir davranışı çağırıştırabileceğini dikkate almak gerekecektir. Nitekim Sombart’tan yola çıkan Ülgener de bunun farkına varacaktır. (Ülgener, 2012, s. 109).

İdeal bir yapılandırma olacaktır Weber’e göre bu; “mantık anlamında buna ait özelliklerin tek taraflı olarak vurgulanması ve buradan hareketle bu kavram özel birtakım somut olgularla bağlantı kurulması olarak tarif edilebilecektir.

Weber şöyle yazacaktır bu konuda, “bütün istediğimiz gerçekliği tüm yönleriyle kavramaktır ve bu, kültürel anlamı da içerecektir.” Sombart da bu konularda Weber gibi düşünecektir.

Burada özellikle Sombart’ın Yahudiliğin iktisadi hayattaki yerini incelerken düşeceği yanlışların bu metodolojinin yapısal tanımıyla ilişkili olduğunu şimdilik sadece belirtmekle yetinilecektir. Sombart’ın buraya dayanarak çizeceği Yahudi tipolojisi gerçekliğin sadece olgunun bir yanını gösterecektir. Sombart, bilerek veya bilmeyerek görüleceği gibi gerçekliğin unsurlarından bir tanesini bu tipolojik metodolojiye dayandırarak tüm gerçeklikle bağlantılandıracaktır. Gerçeklik eksik tarif edilecek. Eksik olan bütün olarak gösterilecektir.

Sübjektiflik Sombart’ın yapıtının “ırklar” bölümünde niyet gütmeye dönüşebilecek midir? Bu, soru olarak bırakılacaktır şimdilik.

Metodoloji kısmında bu işaret edilenlerden sonra artık Weber ve Sombart’ın “kapitalist zihniyetinin” içeriğinin anlatımına geçmek gerekecek çünkü ancak ondan sonra Sombart’ın Yahudi tiplemesinin bilimselliğini hangi kuramlara dayanarak savunduğunu anlamak kolaylaşacaktır.

Weber için fakat kuşkusuz Sombart için de temel amaç yukarıda görüldüğü gibi içinde yaşanan gerçekliği nedenleriyle ve özellikle kültürel faktörleri vurgulayarak tahlil etmek olacaktır. Modern zamanların gerçekliği kuşkusuz kapitalizmdir. Burada Weber, Marx’la tamamiyle aynı fikirdedir fakat bundan sonra bu büyük sistemin analiz metotlarından başlayarak varılacak sonuçlara kadar tümünden yolları ayrılacaktır. Analiz yöntemi hakkındaki farklılıkları yukarıda belirtildiğine göre artık; asıl olana, sistemin unsurlarına, onların değerlendirilmesine ve sonuçlarına gelecektir sıra.

Sombart için olduğu gibi Weber için de kapitalizm öncelikle “akıl yönetimindeki eylem” demek olacaktır. İktisadi deyimle “rasyonalite”dir bu. Sombart aynı vurguda olmazsa da burda Weber’i takip edecektir. Weber için, Löwith’in de belirteceği gibi rasyonel olanın aslında irrasyonel olacaktır aslında (Löwith, 2002, s. 81).

Gerçekten de yaşantısını sürdürebilmek için insanın para kazanması, ne kadar akıllıca bir eylem olsa da Aristo’nun da belirttiği gibi para için para kazanmak (*chrématistique*) etik açıdan onaylanmayacak olması bir yana bunun için çaba sarf etmek de akıllıca bir iş olmayacaktır. Bu durumda açıktır ki bütün radikal rasyonalizasyon eylemi neredeyse bir kader olarak irrasyonel eylemleri kapsayacaktır. Bunu zaten Weber, Dinler Sosyolojisi’nde belirtecektir (Weber, 2006, s. 35). Öyleyse bu rasyonalizasyon çabasının anlaşılması kaçınılmazdır. Weber için Dinler Sosyolojisi’nin temel işlevi son tahlilde rasyonalizmin sosyolojisine katkıda bulunmak olacaktır (Löwith, 2002, s. 83).

Weber’in daha sonra Sombart’ın da onu izleyebileceği gibi temel sorunu akılsızlığın akılı olarak nitelediği gizeme, bilimin güçlü ışığını tutmak olacaktır (Dupuy J.-P. , 2012, s. 206).

Gördük ki bilimin ışığı, Weber ve Sombart için bütün tarihçi ekolde olduğu gibi salt bir nedensellik kategorisine indirgenemeyecektir. Bu, gerçeklik ancak insanın insanlık durumunu oluşturan tüm kültürel faktörler deşifre edilirse aydınlatılabilecektir. Görüyoruz ki Sombart’ın “kapitalizmde” ve (Sombart, 1932) Yahudiliğe ilişkin yapıtında, (Sombart, 2012) Weber’in “Protestanlığın Etiği”nde (Weber, 1991) ve “Dinler Sosyolojisi”nde (Weber, 2006) olduğu gibi kültürün temel kaynağı din olacaktır.

Çelişki ancak böyle bir bütünsel yaklaşımın, içinde anlaşılabilir. Modern zamanlara ait bir yaşam biçimi de ancak burada kavranabilecektir. Belirli bir etiğin sonucu olacaktır bu (Weber, 2006, s. 230). Bu etik kapitalizmin ama aynı zamanda da burjuvanın etiğinde somutlaşacaktır. Protestan burjuvazinin etiği olacaktır bu. Tümünde aslında rasyonalizmin bir unsuru olacaktır. Ama belirtmek gerekir ki rasyonalite Weber için aslında dinsel rasyonalitesidir.

Weber, “kapitalist zihniyeti” bilindiği gibi temelde Protestanlık dininin temel etiğine bağlayacaktır. Fakat burada vurgulanmak istenen kapitalizmin bir nedensellik ilişkisi içinde Protestanlığın sonucu olduğunu ileri sürmek değildir (Dupuy J.-P. , 2012).

Pierre Chaunu’nun belirttiği gibi ikisinin arasında bir ilişki olduğunun altının çizilmesidir sadece. Şöyle diyecektir Chaunu: “1560 ile 1980 yılları arasındaki haritaya bakarsak iki oluşum arasında büyük bir çakışma olduğunu görürüz. Her şey 1520 ile 1550 yılları arasında olmuştur. Aşağı yukarı 16. yüzyıl ortalarının haritasıyla 20. yüzyıl haritası birbiriyle çakışacaktır. İncelememizi Rostow’a göre yaptığımızda %80 oranında Protestan olan ve Calvinist geleneğin ağırlıklı olduğu

ülkelerle kapitalist büyümenin başlayıp hızlandığı ülkelerin neredeyse aynı olduğunu görürüz (Chaunu, 1981, s. 46).

Weber temelde birçok farklı toplumda insanların davranışlarının onların varlığa ilişkin genel düşünceleri ile ilişkili olarak oluştuğunu ve dinsel dogmaların da bu düşüncelerinin ciddi bir parçasını oluşturduğunu ileri sürecektir.

Öte yandan Kalvinizm’in doktrinine göre inanç, ancak mesleki bir aktivite ile doğrulanabilecektir. Ayrıca inançlı olan neredeyse Smith’in ileri sürdüğü gibi tanrının dünyayı yarattıktan sonra artık hiç müdahalesiz, eylemsiz en mükemmelini oluşturduğunu ileri sürmeyecektir. Tanrı, evren denen bu mükemmel makinede herkesin eylemi ile ona katkıda bulunmasını isteyecektir (Lerminier, 2017, s. 14). Çok benzer bir düşünce Yahudilik teolojisinin de temelini oluşturacaktır. Calvin’in, teolojii eleştirmesiyle beraber aslında rasyonalizm ciddi bir şekilde gelişecektir. Calvin, böylece niyeti olmazsa da felsefeye hizmet edecektir (Lerminier, 2017, s. 37). Ayrıldıkları noktaları dikkate nimetlerinden yararlanmak günah sayılacaktır. Aslında irrasyonel olan birikim böylelikle rasyonalize edilmiş olacaktır.

Kapitalizmin iki büyük temeli rasyonalite ve birikimi dinsel motifle açıklamış olacaktır. Kapitalizm sonsuz birikim, kâr ve bunların rasyonalite içinde düzenlenmesi demekse rasyonalite bunların içinde nerede ise en önemlisi olacaktır.

Sombart’a göre ise geleneksel iktisadi zihniyetin yerine geçen ve orada bir dinginliğe bir stabiliteye yer açan eski sistemin yerine bireyin başını çektiği bir fırtınalı deniz olacaktır kapitalizm. Kapitalizm bu durumda ihtiraslı bir kazanç isteğinin buz gibi bir rasyonalite tarafından yönetimi olarak tanımlanabilecektir.

6. Sombart’ın kapitalizmi-Yahudi’nin kapitalizmi Homo judaeus ve homo capitalius

“Lanet olsun zenginlik biriktirene”

İşaya

Weber’le beraber Sombart’a göre de insan, sözün veya kutsalın eseridir. Maddenin değildir. Öyle ise iktisadi olanın zihinsel her zaman tek başına belirleme yetisi yoktur.

İktisadi olan tersine, öncelikle yukarıdan beri belirtildiği gibi bir zihniyetin yansımasıdır. Zihniyet, kültürel düzeyde oluşandır. Din de zihniyetin temelidir. İdeal tip bu sürecin sonunda nihayet ortaya çıktığında iktisadi ve toplumsal düzey tahlil edilebilecektir. Bu mantık zinciri takip edildiğinde iki düzeyin temel belirleyicisi anlaşılıyor ki din olacaktır.

Şimdiye kadar söylenenleri özetlemeye devam edersek Weber’in ideal tipi asketik, püriten, rasyonel, disiplinli bir Protestan olacaktır. ”Sonsuz kazanç sağlama hırısının kapitalizm ile bir ilgisi” olmayacaktır. İdeal tipte asıl olan zihniyet ve kazancın rasyonalizasyonu”dur.” (Weber, 1991). Temelde Weber’in yöntemi ile örtüşen Sombart “ideal tipin tarifinde “ondan ayrılacak ve daha çelişkili görünecektir. Değişik ve birbirleri ile ters düşen kriterleri aynı tanımın içine soktuğunda nesnelliği kuşku uyandıracaktır.

Sombart, Yahudilikle kapitalizm arasındaki ilişkileri incelemeye kendisini Weber’in teşvik ettiğini söyleyecektir. Arkadaşı olan Weber ise onu hem ”burjuva” hem de “Yahudi” hakkındaki görüşlerinden dolayı eleştirecektir.

Sombart için kapitalizmin ideal tipi önceden belirlenmiş kriterlerde değil “Yahudi”nin kendince evrensel karakterinde tanımlanacaktır. Yahudi burada zaman ötesi, mekân ötesidir. Koşulları değişik tarihsel zamanlarda değişen bir varlık olmayacaktır Yahudi Sombart için. Marx’ın yanlısına bilinmez nedenlerle o da düşecektir. Öyle olduğunda Sombartyen tezde önceliğin nesnel kriterler değil Yahudi’nin bizzat kendisinde olduğu kuşku uyanacaktır.

Yahudi hakkındaki tekil tespitlerinin önemli bir kısmı doğru da olsa buradan tarihsel bir genel yargıya gidış yöntemi kuşku uyandıracaktır. Sombart metodolojisinde buna karşı olduğunu söylese de “Yahudi-iktisadi yaşam” ilişkisinin tahlilinde tekilden kesin sonuçlu genele gitmeye soyunacaktır

Gerektiğinde aç gözlü, kurnaz, doyumsuz, hırslı olan kapitalizmin bu ideal tipi Yahudi, kimi zaman da püriten, asketik olacaktır. Lüks düşkünü, gösterişçidir bu tip ama kimileyin de rasyonel, tutumlu, hesaplayıcıdır.

Weber'in püritanizmin kapitalizme giden yolda önemli olduğu tezine her zaman katılmayacak ama yine de bunun daha çok Yahudiliğe özgü bir yaşam felsefesi olduğunu ve bu nedenle Protestanlıktan çok önceye ait olduğunu ileri sürecektir (Assoun, 1976).

Sombart bu çelişik özelliklerin tümü için Yahudi dini kaynaklarından örnek bulabilecektir. Lüks düşkünlüğünü eleştirmek için kutsal yazından "Hayatı, neşeyi, zeytinyağını ve şarabı seven bir insan asla zenginlik bitiremeyecektir" ³ örneğini getirecek ama başka bir yerde Amsterdam'da Yahudilerin nasıl gösterişçi yaşadıklarını ve bunun kapitalizmin gelişmesinde olumlu payını belirtebilecektir (Sombart, 2012, s. 17). Bu nedenle Sombart için kapitalizm hangi zihniyetin ürünüdür bilinemeyecektir.

Yine de bellidir ki iktisatçıya göre kapitalizm son tahlilde sonsuz kazanç hırslarının egemen olduğu bir sistem olacaktır. Bu hırs da Yahudi'ye özgü bir hırstır. Yahudiler kapitalist sistemin gerektirdiği insan tipinin tüm özelliklerine sahiptirler. Bu özellikler de onlara ait oldukları dinlerinden gelmektedir.

Yahudi'nin dinidir öncelikle kapitalizmin oluşumunda Yahudi'yi etkili yapacak olan. Din, inançların davranışında etkili olacaktır. Din ilginç bir şekilde Sombart için zihnin bir yönelimidir, sübjektif bir davranıştır. Yahudi'nin bu *a priori* eğiliminin nerden geldiğini izah edemeyecektir Sombart. Dinin bir halkın iktisadi davranışını etkilemekte önemli olduğunu söyleyip Weber'e atıfta bulunmakla yetinecektir.

Sombart din kapitalizm ilişkisini vurgulamak için Rotschild'ın bir dindar olduğunu ileri sürecektir kadar ilginç bir sav da ileri sürebilecektir.

Sombart anlaşılıyor ki nitelikli bilimsel bulguları ile en bayağı yargıları ayna anda verebilecektir yapıtında. İlkel kapitalizmle modern kapitalizmi bilinmez hangi nedenlerle karıştıracaktır. Temel amacı sanki insan varlığının dininin ürünü olduğunu kanıtlamak (Léon, 2018, s. 6) ve belki de ayrıca Yahudi'yi en azından karikatürize etmek olacaktır (Poliakov, 1961). İnsanı hayrete düşürecek şekilde Marx'ı ve "Yahudi sorununu" bu yapıtı ile hatırlatacaktır.

Bununla birlikte "Yahudiler ve iktisadi hayat"ın bir tez olmadığını bilimsel bir çalışma olduğunu belirtecektir Sombart sıklıkla. Olanı olduğu gibi yazdığını ileri sürecektir (Sombart, 2012, s. 13). Nesnellik üzerine yukarıya alınan metodolojik yaklaşımları bilindiğinde ve Sabri Ülgener'in de dediği gibi metafiziğin dahi sınırlarını zorladığı akla geldiğinde çok da güvenilemeyecektir dediklerine. Çelişik mekan ve zamanlardan alınan dini örnekleri de yazarın ideolojisine uygun bir tez ortaya getirme peşinde olduğu kuşkusunu uyandıracaktır.

Weber gibi o da rasyonalizmi kapitalizmin temel bir unsuru olarak göstermek istediğinde "ticaretle uğraşan Yahudi'nin nitel olanla değil nicel olanla ilgilendiğini" söyleyecektir. "Satıcı" diyecektir önce mübadele ile ilgilenendir.

Bu da sayısallığa öncelik vermek anlamını taşıyacaktır. Bu da sayısallığa öncelik vermek anlamını taşıyacaktır. Sombart burada ani bir sıçrama ile bu kez bunun rasyonalite olduğunu ileri sürecektir (Sombart, 2012). Satıcı rasyonel düşüncenin bu şekilde temelini oluşturmuş olacaktır.

İlginç bir rasyonalite yaklaşımı ile devam edecektir Sombart: cennete giriş izninin de tanrı ile bir hesaplaşmadan sonra mümkün olduğunu ve bunun da Yahudi'nin rasyonalitesinin temeli olduğuna işaret edecektir Uzun uzun anlatacaktır cennete giriş izninde iyi ve kötünün borç ve alacak hesabını nasıl oluşturduğunu Kuşkusuz doğru olan bu anlatıdan, dinle ilgili ontolojik bir çıkarım yerine ve mesela İslamda bu tür bir hesaplaşmanın daha da baskın olduğunun altının çizilmesi beklenirken, Sombart bunların hiçbirinden bahsetmeyecektir.

Sombart önce 1250'lerde başlattığı kapitalizmi sonra Yahudilerin İspanya'dan kovulma tarihlerine çekecektir. Bu kez kapitalizmin başlangıç tarihi 1492 olacaktır. Bunun sonucunda kuzey ülkelerinde 17. yüzyıldan itibaren büyük bir iktisadi gelişme görülecektir (Sombart, 2012, s. 26). Zenginlik bu şekilde kapitalizmin oluşma dinamikleri ile birlikte güneyden kuzeydeki uluslara (Hollanda, Belçika, Fransa, İngiltere vs...) geçecektir.

Amerika'da da kapitalizm bir Yahudi'nin (Kolomb'un) komutasında buraya giden Yahudilerle kök salmaya başlayacaktır. Kolomb'un not defterlerine bakıldığında Yahudi'nin böyle

³ Tevrat/Meseller/21,17

bir misyon yüklendiğini belirten satırlara değil bilimin övgüsüne rastlansa (Schmidt, 2012). Sombart’ın zorlamalı tahayyülüne göre Colomb’un 3 Ağustos 1492’de Amerika’ya ilk yelken açması bu kıtada kapitalizmin zihinsel ve maddi yapısının ayrıca sömürgeciliğin kök tutmasını sağlayacaktır “Yahudiler, Atlantik kıyısında **kapitalist zihniyetin** ilk uyanışını sağlayacaklardır” Sombart.

Yahudi varlığının bireyci zihniyeti, onu özgür ticarete ve rekabete yöneltecek böylece herkesten en az on yüzyıl öncesinden kapitalizmin mantığını hazırlamış olacaktır. İspanya’dan çıkan Yahudiler, Sombart’ın verdiği rakamlardan anlaşılmaktadır ki büyük oranda Osmanlı imparatorluğuna göç edeceklerdir. Bu zaten Benbassa’nın çalışmalarından da teyit edilebilecektir (Benbassa, 2002). Bu durumda ister istemez gittikleri tüm ülkelere kapitalizmin de mantığını götüren Yahudilerin aynı şeyi neden Osmanlı ve İslam topraklarında gerçekleştirmedikleri sorusu takılacaktır. Arap ve Kuzey Afrika’daki Yahudi sayısının mesela bir Norveç e göre ne kadar büyük olduğu bilindiğinde, Kanuni’nin döneminden sonra zenginleşme ve kapitalistleşmenin Osmanlı topraklarında neden gerçekleşmediği akla takılacaktır. Attali’nin de “Yahudiler ve para” isimli çalışmasında belirttiği gibi Yahudi’lerin diğer Avrupa ülkelerine zenginlik götürdükleri mümkün bir tez olsa bile böylesine büyük bir dönüşümü salt bu nedene bağlamak tarihsel olarak da yöntemsel olarak da en azından tutarsızlık olacaktır. Yine de Sombart kendi bilgilerinden hareket ederek modern kapitalizmin aslında Yahudi’nin özünün yansımasından başka bir şey olmadığını ileri sürecektir (Sombart, 2012, s. 49).

Sombart’a göre Yahudi, spekülasyona özel bir yeteneği olan tiptir bundan dolayı hamiline kâğıdı da icat edecektir. Sombart prekapitalist zihniyetin spekülatif eğilimi ile modern kapitalizmi karıştırmaya devam edecektir.

Sombart, Tomizmin egemen olduğu dönemde katı bir ahlak kuralına tabi olan Hristiyan ın bu yüzden kapitalizme geçiş yapamayacağını söyleyecek ve buna sadece Yahudi’nin uymayacağını belirtecekti. Hâlbuki Le Goff iktisadi birikimin orta çağdan başladığını belirtecektir (Goff, 2014). Devam edecektir Sombart, Yahudi bir iş adamıdır ve o sırada sadece işin gerektirdiğini yapandır. Kâr onun için en önemli unsurdur (Sombart, 2012, s. 151).

Ama Yahudi’nin tefeci niteliğinin prekapitalist döneme ait olduğunu yine görmezden gelecektir Sombart ve para ödünç verme işlemin kapitalizmin doğuşundaki önemini vurgulayacaktır. (Sombart, 2012, s. 206).

Uzun bir dinsel açıklama yapacaktır Sombart ve sonunda şu sonuca varacaktır: “Yahudi dininin temelinde kapitalizmin temelindeki prensiplerin aynıları vardır, ikisinin zihniyeti aynıdır. Yahudi dini aklın bir ürünüdür entelektüel bir yapısı vardır ve finalist bir kurgusu vardır. Dış dünyaya dönüktür, mekanik bir organizmaya benzer doğal hayatı yok etmeye ve kendine tabii kılmaya dönüktür. Hayatın her alanında egemenliği sağlamaya çalışır. Aynen kapitalizm gibi o da yabancı bir öge gibi davranır, nereden geldiği ve ne zaman geldiği belli olmayan yaratıcı bir gücün egemenliğinde güdülerin ve ani olanların dünyasında rasyonel ve yapay bir üründür. Yahudi dininde gizem yoktur. Bu kapitalizmle aynı özelliktedir; rasyonalizm ve entelektüalizm. Yahudi dini de kapitalizm de irrasyonel olan, gizemli olan her şeye karşıdır. Yahudi dininde kendinden geçme yoktur. Bu açıdan diğer dinlerden ayrılır. Hristiyanlık dininin bile gizemi yoktur Yahudilikte.

Kapitalizmle ortak yanları Yahudi dinindeki ve sistemdeki sözleşmecî düzenlemedir. Tanrı ile Yahudilik arasında durmaksızın bir sözleşme vardır. Yahudilik neredeyse budur, tanrı ile seçilmiş halk arasında bir sözleşmedir; neredeyse ticari bir sözleşmedir.

Yaşam, Yahudi dininde bir muhasebe defteri gibidir. Aktifi ve pasifi vardır, borç ve alacak vardır. Önemli olan aktif ve pasif arasındaki olumlu sonuçtur; sürekli bu hesap yapılır. Bu durumda kutsallık hayatın olumsuzlanması değildir. Hayatın aynı zamanda güdülerin peşine takılması da değildir. Çünkü o zaman hayat doğru insan için gerçekleşmeyecek bir şey olacaktır. Kutsal bir yaşam rasyonel bir yaşam demektir Yahudi için.

Sombart yetinmeyecektir. Daha önce yaşama dönük olarak nitelediği Yahudi’ye dolaylı seks yasağı konduğunu ileri sürecektir. Freud’a da atıfta bulunarak seksüel asketizmin Yahudi tarafından kazanç hırsıyla telafi edileceğini ileri sürecektir. Sekste doyurulamayan güdü, sonsuz kazanç isteği ile doyurulacaktır.

Homo judaeus ve homo capitalius Sombart'a göre aynı türün ürünleridir ikisi de yapay, rasyonel insanlardır.

Sonuçta, Yahudi varlığının bireyci ve rekabetçi zihniyeti onu özgür ticarete yöneltecek ve herkesten en az on yüzyıl öncesinden kapitalizmin mantığını hazırlamış olacaktır.

Sombart kimi zaman doğru olan şeylerin tespitini yapsa da bunun sonucunda beklenen bu özelliklerin bir çoğunun tek tanrılı dinlerin ontolojisi olduğu çıkarımını yapması iken o bilinmez hangi nedenlerle bunları sadece Yahudiliğe yoracaktır.

7. Bitirirken veya Kimdir Yahudi?

Yahudi kimliği üzerine kendini sorgulamak zaten onu kaybetmiş olmak demektir ama yine de kaçınmamak gerekir bundan, aksi takdirde sorgulamak mümkün olmayacaktır.

Levinas

Yahudi'nin dışında kendinin varlık nedenini araştırmaktan sorumlu bir varlık yoktur demek yeterli olmayacaktır. Çünkü onun varlık nedeni aynı zamanda kendi dışındakinin de irdelediği bir sorun olacaktır diyecektir" (Levinas, 2015, s. 3), "Yahudi Varlığı"nı sorgulamaya giriştiğinde.

Şaşılacak derecede doğru bir tespit olacaktır filozofunki. Bu gök kubbe altındaki var oluş nedenini sürekli araştıran veya araştırmak zorunda kalan ender varlıklardan biri olacaktır Yahudi. Kendi dışında kalanlar da sürekli onu sorguladığı için mi oluşmuştur bu ağır yük yoksa *a priori* kendi varlık nedeni ile mi ilgilidir bu durum bilinemeyecektir. Bilinen, kendi dışındakinin de aynı varlığı sorguladığının apaçık bir gerçek olmasından dolayı bu kaderin kaçılmayacak olmasıdır. Tıpkı Löwith'in de belirttiği gibi modern zamanların insan varlığının kapitalizmden hatta iktisadın hayaletinden kaçınmasının mümkün olmamak bir yana tahayyül bile edilemez olması gibi.

Sorgulanmaması mümkün olmayan bu "Yahudi-varlık" Sombart'ın tipolojisini içerip aşacaktır. Sombart'ın kısmi doğru analizleri binlerce yıllık bu varlığın ancak karikatürü olabilecektir bu haliyle. Yazık da olacaktır. Kısmi gerçeklikler iddiasını makul tutsaydı "Yahudi-varlık"la modern zamanların "insan-varlığı" arasında daha anlaşılır bir çizgi çekilebilecekti. Ve ikisinin de esareti anlaşılabilir olacaktı kim bilir.

Marx'sız, Freud'suz, Kafka'sız, Proust'suz soyunmasaydı Sombart bu işe ama önce o da özgür olsaydı.

Maimonides'ten Spinoza'ya oradan Proudhon'a, Marx'a, Voltaire'den Feuerbach'a, Hegel'e, Troçki'ye; Freud'dan Arendt'e, Sartre'dan Heidegger'e, Keynes'ten Sombart ve Weber'e; Yahudi üzerine düşünülecek bir sorun olmaktan kurtulamadığında...

Sorun evet tek başına olmamak demek olacaktır."Yahudi sorununda" da tamlamanın tamlayanı da olacaktır öbür tarafta Tamlayanla tamlanan birbirlerini var edip büyüteceklerdir hep. Niteleyen, niteleneni var edecektir boşlukta.

Belki de onun için Sartre kendi egzisyantalizmi içinde Yahudi'yi "başkalarının ona Yahudi dediğidir" diye niteleyecektir (Sartre, 1985). Yahudi sanki bir tamlayanı veya tanımlayanı beklemektedir "Yahudi" olmak için. Tarihin kim bilir belki anlamsızlığında veya gök kubbenin boşluğunda "Adonai"ı beklemektedir. Ama tanımlayan da sanki onun aracılığı ile kavramayı beklemektedir varlığı.

Tarihin başından ama özellikle modern zamanlardan beri tüm tasarımların sorumluluğunun ona atfediliyorsa sormak ve sorgulamak isteyecektir o da varlığını.

Kaf dağımın arkasındaki bu büyük gizemli kimileyin Weber'in "parya halkı" (Weber, 2010) kimi zaman Abraham Léon'un sınıf-halkı olacaktır (Léon, 2018). Şaşılacak bir şekilde Marx ile sömürenin prototipi olmayı da yüklenecektir (Marx, 2006) ve nihayet gördük Sombart'ın "kurnaz, muhteris akıllısı" olacaktır.

Levinas "Yahudi olarak varlık salt Yahudi'nin varlığına ait olmayacaktır, tüm insanın varlığına ait olacaktır " derken haklı mı çıkmıştır sanki; (Levinas, 2015) "Yahudi'nin kurtuluşu insanlığın Yahudilikten kurtuluşu ile mümkün olacaktır" diyen Marx'la ikisi istemeden örtüşmüş mü olacaktır böylece?

Kapitalizm veya daha genişliğine anlatımı ile “İktisadın toplumu” bugün insanın bir var olma biçimini anlatıyorsa bu yer üzerinde, bu da Sombart’a göre Yahudi’nin vaz ettiği ise Yahudi’nin durumu artık insanlığın durumu ile bütünleşmiş demek olmayacak mıdır ve bunun günahı varlığın tümüne ait olmayacak mıdır?

Ve Yahudi seslenmeyecek midir tarihin dipsiz kuyularından bugüne;”Tanrım elimde silahım yoktu, korkak dediler, silah aldım saldırgan dediler, bana yol göster.”

Marcel Proust’suz, Benjamin’siz, Zweig’siz bu Yahudi varlığı kavramaya çalışan Sombart’ın paradokslarına şaşmaya bile gerek yoktur. Kolomb, itirazlar yükseldiğinde gemicilerinden size değil sadece bilime bakarım; pusulaya diyecektir.

Tarihe ve bugüne nasıl bakılacak? Yahudi evet küreselleşmeye babalık yapmıştır ; onun çocuğudur küreselleşme ama kendisi de kaptalizmin çocuğudur aynı zamanda (Morin, 2006, s. 56). Mommsen haksız olmayacaktır Sombart çalışmasını heba etti derken (MOMMSEN, 2011). “Zenginlik bilgenin yoksulluk kötünün evinde olacaktır”⁴ alıntısında haklıydı Sombart eğer İşaya’yı unutmuş olmasaydı.

Bilmeliydi ki Sombart çünkü “Yahudi olmak sadece para ile özdeşleşmek değildi, “Yahudi olmak tarih boyu aynı zamanda mahrum olmak da demektir.” Sombart haklı olarak kutsal kitaptaki “kendininkilere değil diğerlerine faizsiz ödünç vermeyeceksiniz”i işaret edecek ama ödünçülerin tarih boyu yoksulluk ve yoksunluğunu gözden kaçıracaktır.

Egemen iktisat bilimi kıtlıktan ve yokluktan bahseder. Bu hipotezle yola koyulur. Sombart’ın Yahudi’ye atfettiği kapitalizm de doğal olarak aynı varsayım ile hareket edecektir. Bununla birlikte Sombart’ın işaret etmeyi unuttuğunu hatırlatmak gerekecek: Yaratılış şöyle başlar: “Tanrı gördü ki yaptığı iyiydi”.

Kıtlık (*rareté*) bu perspektifte insanın iyiyi veya yeterli olanı görememesinden kaynaklanandır. Kutsal’ın bu yorumuna göre belki de sonsuz sahip olma isteğidir kıtlığı yaratan; insanı kendine aç hissettiren (Trigano, 2011).

Tekrar edince “Yahudi varlık” Sombart’ın kapitalizmi inşa eden sonsuz hırs taki varlığına sığmamaktadır. Çok bilimsel olduğundan kuşku duyacağız Sombart’ın (Zgadanski, 2006).

Nasyonal sosyalizmin hazırlığında mıydı Sombart bilinmez. Bilinen tarihi Marx gibi kısmi doğrulardan hareket ederek kavramak isteyeceğidir. Ve Marx gibi bilinmezin mıkna tısında savrulup eskatolojiyi bilimsel sanmaktan kurtulamayacağıdır (Sarfati, 2012), (Löwith, 2002), (Marx, 2006). Tarih Attali’nin de Poliakov’un da dediği gibi Sombart’ı belki hak etmediği bir yere koyacaktır (Attali, 2003).

Kim bilir düşünmüş müdür Sombart; Nefreti, nefret edilen mi yaratmıştır? Yoksa itirafa bile utarılan nerede ise müstehcen bir küstahlık duygusu mu? (Levinas, 2015). Bugün Yahudi’nin sahteliği ile dünyanın sahteliği iç içe büyümekte midir?

Kaynakça

- Assoun, P.-L. (1976). Durkheim et le socialisme de la chaire. *Revue française de science politique* , 957-982.
- Attali, J. (2003). *Les Juifs, le monde et l'argent* . Paris: Le Livre de Poche.
- Benbassa, E. (2002). *Histoire des juifs sépharades : De Tolède à Salonique* . Paris: Points.
- Besançon, A. (2005). *Le malheur du siècle*. Paris: Tempus Perrin.
- Braudel, F. (1992). *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. İstanbul: Ağaç.
- Braudel, F. (2017). *Maddi Uygarlık II*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Chaunu, P. (1981). *Église, culture et société : Essais sur Réforme et Contre-Réforme, 1517-1620* . Paris: SEDES.
- Dupuy, J.-P. (2012). *L'Avenir de l'économie : Sortir de l'économystification*. Paris: Flammarion.
- Dupuy, J.-P. (2012). *L'Avenir de l'économie : Sortir de l'économystification*. Paris: Flammarion.
- Dupuy, J.-p. (2015). *Petite métaphysique des tsunamis* . Paris: Points .

⁴ Tevrat/Deuterenome/15/6

- Engels, F., & Marx, K. (2007). *L'idéologie allemande*. Paris: Nathan.
- Enzo, T. (1998). *Les Marxistes et la Question Juive*. Paris: Kimé.
- Faccarello, G. (2000). *Nouvelle histoire de la pensée économique : Des institutionnalistes à la période contemporaine, tome 3*. Paris: La Découverte.
- Feuerbach, L. (1992). *L'essence du christianisme*. Paris: Gallimard.
- Gauchet, M. (2017). *L'avènement de la démocratie, IV : Le nouveau monde: L'Avènement de la démocratie IV*. Paris: Gallimard.
- Godin, C. (2004). *Dictionnaire de philosophie*. Paris: Fayard.
- Goff, L. (2014). *Mrchands et bangiques du moyen Age*. Paris: Press Universitaires de France.
- Grinberg, A. (2009). *Rosa, la vie : lettres de Rosa Luxemburg*. Paris: de l'Atelier.
- Léon, A. (2018). *La conception matérialiste de la question juive*. Paris: Editions Entremonde.
- Lerminier, E. (2017). *Le Calvinisme*. Paris: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Levinas, E. (2015). *Etre juif : Suivi d'une Lettre à Maurice Blanchot*. Paris: Rivages.
- Löwith, K. (2002). *Histoire et salut : Les Présupposés théologiques de la philosophie de l'histoire*. Paris: Gallimard.
- Marx, K. (2009). *Feuerbach. Conception matérialiste contre conception idéaliste: Extrait de L'idéologie allemande*. Paris: Folio.
- Marx, K. (2006). *Sur la question juive*. Paris: La Fabrique.
- Marx, K., & Engels, F. (1976). *Alman İdeolojisi – Feuerbach*. Ankara: Sol Yayınları.
- Misrahi, R. (2003). *Le Sujet et son désir*. Paris: Pleins Feux.
- MOMMSEN, T. (2011). *Histoire romaine*. Paris: Bouquins.
- Morin, E. (2006). *Le Monde Moderne et la Question Juive*. Paris: Le Seuil.
- Poliakov, L. (1961). *Histoire de l'antisémitisme II*. Paris: Calmann-Lévy.
- Sarfati, M. (2009). *Ekonomi Politigin İnsanı Kim'dir?* İstanbul: Derin Yayınları.
- Sarfati, M. (2017). Lıst'ın İktisadi Düşüncesinin “Türkleştirme Süreci”. M. E. Özgür, A. Duman, & A. Y. Kaya içinde, *Türkiye'de İktisadi Düşünce* (s. 131). İstanbul: İletişim.
- Sarfati, M. (2019). Rousseau-Smith- Walras – Nordhaus: İktisadın, Zenginliğin Bilimi Olma İhtirasının Anatomisi. *İktisat ve Toplum Dergisi*.
- Sarfati, M. (2012). Üniversal Enternasyonel Sarmalında Marx Ve “Yahudi Sorunu”. S. K. Sevinç Orhan içinde, *İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx* (s. 239). İstanbul: İletişim.
- Sarfati, M. (2012). Üniversal Enternasyonel Sarmalında Marx ve Yahudi Sorunu. S. Orhan, S. Koloğlugil, & A. Yalçıntaş içinde, *İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx* (s. 239). İstanbul: İletişim.
- Sartre, J.-P. (1985). *Réflexions sur la question juive*. Paris: Gallimard.
- Schmidt, M.-F. (2012). *Christophe Colomb*. Paris: Editions Gallimard.
- Simmel, G. (2016). *Philosophie de la religion*. Paris: Payot.
- Sombart, W. (1932). *L'Apogée du capitalisme*. Paris: Payot.
- Sombart, W. (1932). *L'Apogée du capitalisme I*. Paris: Payot.
- Sombart, W. (2012). *Les Juifs et la vie économique*. Paris: Groupe Saint-Rémi.
- Trigano, S. (2011). *le judaïsme et l'esprit du monde*. Paris: Grasset.
- Ülgener, S. (1940). İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*.
- Ülgener, S. (1942). İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 106.
- Weber, M. (2010). *Le judaïsme antique*. Paris: Editions Flammarion.
- Weber, M. (1991). *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*. Paris: Pocket.
- Weber, M. (2006). *Sociologie des religions*. Paris: Gallimard.
- Weber, M. (2012). *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Zgadanski, S. (2006). *de l'antisémitisme*. Paris: Climats.

**F. LE PLAY'İN SOSYAL BARIŞ DÜZENİ İLE L. BOURGEOIS ve S. WEIL' in
DÜŞÜNSEL İLİŞKİLERİ: DAYANIŞMACILIK (SOLİDARİZM)**

BURAK GÜRBÜZ

ID Nişantaşı Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, mubgurbuz@gmail.com

Başvuru Tarihi/Application Date: 2 Ağustos 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Çalışma Le Play'in toplumsal çatışmaları önlemek adına sosyal uzlaşma temelli barış düzeninden bahsetmektedir. L. Bourgeois örneğinde Fransız Solidaristleri ile önceleri Marksist olup sonra Hristiyan düşüncesine yakınlaşacak S. Weil'in, Le Play örneğinde muhafazakâr düşünceden ne kadar etkilendiklerinden söz edilmektedir. Son olarak da tüm bu yazarların ortak noktası olan dayanışmacılıktan (solidarizm) söz edip aralarındaki olası farkları tartışmaya açmaktadır. Makalenin cevap aradığı sorular şunlardır: incelenen üç yazarın dayanışmacılıktan (solidarizm) kastettiği nedir? Bu üç farklı düşüncenin kendi aralarında yakınlaştığı ve uzaklaştığı düşünsel alanlar hangileridir? Niye yakınlaşıyorlar ve niye uzaklaşıyorlar?

Anahtar Kelimeler: Dayanışmacılık, Sosyal Barış Düzeni

ABSTRACT

The study mentions Le Play's peace order based on social consensus in order to prevent social conflicts. In the case of L. Bourgeois, S. Weil, who was formerly a Marxist with the French Solidarist and then came closer to Christian thought, is mentioned in the Le Play case to the extent that they were influenced by conservative thought. Finally, they talk about solidarism, which is the common point of all these writers, and discuss the possible differences between them. The questions that the article seeks to answer are: what do the three writers examined refer to solidarism? What are the intellectual areas in which these three different ideas converge and move away? Why do they get closer and why they move away?

Keywords: Solidarism, Peace order based on social consensus

Giriş

XIX yüzyılın ikinci yarısı farklı okullardan gelen birçok sosyal bilimcinin Avrupa'da artan sosyal sorunları önlemek için çaba gösterdiklerine tanık olunmuştur. Hepsinin ortak isteği "laissez-faire" liberalizmine alternatif bir model oluşturabilmektir. Bu arayış içinde olanların muhafazakâr, korporatist, hatta sosyalist gibi farklı düşünce okullarına ait olsalar bile ortaklaştıkları noktaları mevcuttur. Bu noktalar temelde XIX yüzyılda artan toplumsal mücadelelere duyarsız olup onları sosyal kargaşa olarak nitelendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Ve buradan hareketle de liberalizme siyasal bir düzen oluşturma gayreti içinde yer almalarıdır. Mesela G. Pirou'nun 1941 tarihli "Neo-liberalisme, néo-socialisme et néo-corporatisme" adlı kitabında farklı düşünce okullarının aralarındaki ortak fikir birliğinden söz eder. Ve hepsinin ortak gayesinin "laissez faire" liberalizmine alternatif siyasal model önermektir. Pirou'nun kitabında bahsettiği ve başına neo eklediği liberal, sosyalist ve korporatist düşünce okullarının "laissez faire" liberalizmini eleştirme nedenleri farklı olsa da 1789 Cumhuriyet siyasal sisteminin toplumsal ahengi sağlamada yeterli olmadığı konusunda hem fikirdirler. Fakat başta da belirttiğimiz gibi klasik liberal sistem eleştirilerinin sebepleri her biri için farklı farklıdır. Örneğin muhafazakârlar "laissez-faire" sisteminin toplumsal mücadeleleri azdirdiğini iddia ederler. Bu bağlamda bırakınız geçsinler ilkesinin sadece iktisadi mal ve hizmetlerde geçerli olması gerektiğini, siyasal alanda özellikle sınıfsal eksenli siyaset yapan siyasal partilere kapalı olması gerektiğinden söz ederler. Dolayısıyla Le Play gibi bu düşünce okuluna mensup olanlar mevcut iktisadi yapıları ve kapitalist üretim süreçlerini sorgulamak yerine ahlak temelli bir toplumsal düzeni sağlamak isterler. İleride göreceğimiz üzere bu önerdikleri yeni sistem aslında salt sosyal ahengi sağlamakla beraber yeniden siyasal alanı biçimlendirmek arzusu içindedir. Yine muhafazakârlar arasında Le Play'in de dahil olduğu fakat özellikle Fransa'nın üçüncü Cumhuriyet döneminde (III'eme République) yer alan Le Tour du Pin gibi aşırı sağcı siyaset adamlarının başını çektiği korporatist düşünce okulunda ise yine kapitalist üretim süreçlerine dokunmadan işçi ile işveren arasındaki uyumu gözetken korporatif üretim sistemlerini sosyal ahenginin yeniden oluşması için sınıfsal antagonizma üzerine kurulu eski sisteme alternatif olarak önerirler. Fakat bu ikinci düşünce okulunda da ana gaye toplumsal kaos diye nitelendirdikleri sosyal olayların bastırılması üzerine kuruludur. Bu fikirlere yazımızda inceleyeceğimiz Simone Weil'de katılacak olup Tour du Pin ile fikirleri ortaklaşabilecektir. Üçüncü okul olan sosyalistlere gelince Pirou bunlara néo-sosyalistler der, bu okuldan olan düşünürler için laissez-faire liberalizmini eleştirmeleri toplumsal sorunları arttırdığı nedenden dolayı değil fakat piyasa odaklı kapitalist üretim ilişkilerinin sosyal eşitsizliği arttırdığı için eleştirirler. Fakat bu kişiler aynı zamanda sınıf mücadelesi yürüten Marksist sosyalistlere de karşıdirlar. Bu düşünürler arasında çalışmamızda söz edeceğimiz ve S. Audier'nin sosyalist olarak adlandıracağı Leon Bourgeois tıpkı Le Play gibi muhafazakârlar gibi hem bireyciliğe (individualisme) hem de sosyalist devletçilik anlayışına karşıdır. Bu bağlamda kendisinin önerdiği sentez olan adını solidarizm (dayanışmacılık) koyacağı ve "yarı-toplumsal sözleşme" üzerine kurulu yeni bir sosyal model üzerinde duracaktır. Simone Weil ise yukarıda bahsettiğimiz düşünürlerle kıyasladığımızda onlarla benzeşmeyen a-tipik özellikler barındırmaktadır. Bu özelliklerden ilki Devlet denen yönetim aygıtına karşı gelişidir. İkincisi de Marksizm'den etkilenmiş bir anarşist oluşudur. Fakat bütün buna rağmen muhafazakâr düşünürlerin ilgisini çekmeyi bilmiştir. Bunun bize göre üç nedeni vardır, ilki, sosyalist olduğu dönem dahil yaşamının her döneminde Fransız Cumhuriyetinin kuruluş felsefesi olan Rousseau'cu toplumsal mutabakat ilkeleriyle sorunlarının oluşudur, ikincisi her ne kadar kapitalist üretim süreçlerini eleştiriyor olsa bile Devletçi sosyalizmi de tıpkı Le Play ve diğer muhafazakârlar gibi kişisel özgürlükleri törpülediğinden yani ahlaki nedenlerden dolayı karşı geliyor olmasıdır. Ve sonuncusu da yaşamının sonlarına doğru Hristiyan öğretisini benimsemesi olmuştur.

Yazımızın konusu olan farklı düşünce okullarına mensup Le Play, S. Weil ve L. Bourgeois'nın ilk olarak "laissez-faire" liberalizminin tahrip ettiği hümanizmadan kastettikleri nedir ve buna alternatif kendilerinin önerdikleri toplumsal düzen nasıl olmalıdır sorularına cevap arayacağız. Çalışmanın ikinci bölümünde yine bu üç yazarın kendi aralarında yakınlaştıkları ve uzaklaştıkları

noktalar üzerinde duracağız. Acaba bu üç yazardan yola çıkarak ortak bir düşünce oluşturmamız mümkün olabilir mi? Niçin? Sebepleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Liberalizmde bireycilik eleştirisi, hümanizma sorunu ve sosyal düzen arayışı

Aşağıda bahsedeceğimiz yazarlar olan Le Play, Bourgeois ve Weil'in farklı düşünce okullarına ait olmuş olsalar bile, ortaklaştıkları noktaların "laissez-faire" liberalizminin toplum üzerinde olumsuz etkileri üzerinde anlaşıyor olmalarını söylemiştik. Buna mukabil bu üç yazardan Simone Weil'i biraz daha ayrı tutmak gerekir. Bunun üç sebebi vardır: ilki 1909-1943 yılları arasında yaşayan ve sadece 34 yıl hayatta kalmış olan Yahudi asıllı Fransız felsefecisinin bu kısa ömründe sonradan kitaplaştırılacak olan makaleleri ve mektuplarından oluşan çokça yazısı olsa bile Le Play ve Bourgeois'ya nazaran önerdiği "özgün" bir sosyal düzen olmayacaktır. Gerçi yaşamının sonlarına doğru ise bir düzen önerecektir ama o da özgün olmaktan öte olan Hıristiyan öğretisine ait "Tanrının yolu" olacaktır. İkincisi Weil laissez faire liberalizminden çok daha fazla 1789 Fransız Cumhuriyeti ile Marx'ın olgunluk eserleri olan Engels ile beraber yazdıklarını, Lenin'i ve dolayısıyla SSCB'ni eleştirecektir. Hatta Hıristiyan öğretisini benimsediği dönemde sermaye birikimi rejimini engellediğinden sorumlu tutacağı siyasi oluşumları engellemeye bile kalkacaktır (bkz: Weil, 1949: 28). Üçüncüsü ise Weil, Marx'ın sadece gençlik eserlerine sahip çıkacak ve Marx'ı bir ideoloji olarak değil bir çalışma yöntemi olarak benimseyecektir. Diğer iki yazar olan muhafazakâr Le Play ile solidarist Bourgeois'nın Marx ile hiçbir ilgileri olmayacaktır. Tersine her ikisi de Marx ve Marksistleri toplumsal düzeni bozucu faktörler olarak görecekle ve önerecekleri kendi yeni düzenlerini toplumsal kargaşaya yol açtıklarını iddia ettikleri sınıf mücadelesi güden Marksistlerin baskılanması üzerine kurmaya çalışacaklardır. Weil'de yaşamının sonlarına doğru sosyalizmden Hıristiyanlığa geçmesinden sonra o da Marksistleri özellikle Le Play gibi toplumda sorun çıkartan kişiler olarak görecektir.

Peki, genç Weil'e neden bu makalede yer verdik? Bunun yine üç sebebi var: ilki Weil'in daha önce de söylediğimiz üzere sosyalizmden Hıristiyanlığa geçmesinden dolayı yazarın Marx'ı ve Marksizmi yorumlaması ile sonrasında Hıristiyan öğretisini insanlığın kurtuluşu olarak görmesi arasında düşünce bütünlüğünü aramak ve tartışmak içindir. Weil'i ele almamızın ikinci nedeni ise Sosyal Katoliklerin yayın organı olan La Chronique Sociale'de 2015 yılında basılan "Du solidarisme a l'économie solidaire" (Dayanışmacılıktan dayanışmacı ekonomiye) adlı çok yazarlı bir kitapta yer alan E. Gabellieri'nin "Solidarisme, laïcité et christianisme: de L. Bourgeois et C. Bouglé a S. Weil" adlı bir makalesine dayanıyor olmasıdır. Bu makale S. Weil ile L. Bourgeois arasında hümanizma ve dayanışmacılık üzerinden düşünsel benzerliklere ışık tutmaktadır. Çalışmamızın bir sebebi de bu tezin doğruluğunu tartışmak olacaktır. Ve son neden ise onun her ne kadar Marx'ın gençlik eserlerine sahip çıkıp Marx'ı bir çalışma felsefesi olarak sosyal bilimlerde yöntem olarak benimsese bile yine de Le Play, sosyal Katolikler ve kısmen Bourgeois gibi anti-Marksist olup, hatta ideolojik manada Marksizmi diğer yazarlardan çok daha fazla eleştirmiş olmasıdır. Bu durumun sebepleri üzerinde duracağız.

1856-1925 Yılları arası yaşamış 1920 yılında Nobel Barış Ödülü sahibi Fransız siyasetçisi Leon Bourgeois ise yukarıda Gabellieri'nin makalesinde bir başka solidarist olan C. Bouglé ile beraber tanımlandığı gibi dayanışma öğretilerinin muhafazakâr ahlak anlayışına yakın olmalarıyla beraber Bourgeois aynı zamanda laik olup muhafazakârlığa bir açıdan mesafelidir. Bize göre L. Bourgeois'nın laik ve seküler bakış açısı ve 1789 devrimi ile Cumhuriyet ilkelerine sahip çıkması onu, bu ilkelere eleştirel yaklaşan diğer iki yazardan ayrı tutacaktır. Üç yazarın da Marx ve marksizimi eleştirel yorumlanması temelinde bir ortaklıktan söz etmek mümkün olacaktır. Tabii bu eleştirel yorumların hem yazarların kendi düşünce sistematiği içinde hem de kendileri dışında diğer yazarların düşünceleriyle karşılaştırmak suretiyle farklı anlam ve açıklamaları olacaktır.

Ve son olarak incelediğimiz üçüncü yazar olan muhafazakâr Frederic Le Play'e de Bourgeois ve Weil gibi "bırakınız yapsınlar" liberalizmi eleştirisi üzerine inşa ettiği sosyal barış adını verdiği toplumsal düzeni, 1789 eleştirisi, sınıfsal siyasete karşı olması, ailenin toplumda önemi gibi konularda onu zaman zaman yukarıdaki yazarların düşüncelerine yakınlaştırırken bazen de

uzaklaştırmaktadır. Şimdi üç yazarın temel eserlerinden yola çıkarak onların düşünce dünyalarına kısaca değineceğiz.

1.1. Frederic Le Play ve sosyal barışı: aile dayanışması

Le Play 1806-1882 yılları arasında yaşamış sosyoloji üzerinde birçok eserler vermiş Fransız düşünürdür. İlk önceleri Fransa'nın ünlü mühendislik okullarında okuyarak kendi mesleğini icra etmiş fakat Fransa'daki devrimci ayaklanmalar ve siyasal, sosyal kargaşalar onu mühendislik mesleğini bırakıp sosyal bilimlere yönelmesine sebep olmuştur. Bu makalede Le Play'in üç eserini inceledik. İlk onun çalışmalarını derleyip uzun bir önsöz yazmış olan Louis Baudin'in Le Play'i. Bu kitap Frederic Le Play: Textes choisis par L. Baudin" adıyla 1947 yılında Dalloz yayınevinde çıkmıştır. Heretik yayınlarından 2015 yılında Türkçeye kazandırılan bu eserin bizce önemi neo-liberallerin katıldığı 1938 yılındaki Lippmann konferansında yer alan L. Baudin tarafından derlenmiş olmasıdır. Onun yazdığı önsözde görüleceği gibi Baudin, Le Play ile birçok konuda hemfikir olacaktır. İkinci kitap ise Le Play'in 1881 tarihli "La constitution essentielle de l'humanité" adlı kitabı olacaktır. Bu kitap Baudin'in Le Play'den derlediği tüm konulara büyük ölçüde değinmektedir. Böylece Baudin'in Le Play'in Seçme eserlerinde önem verdiği düşüncelere yine Le Play'in kitabıyla ilk elden yeniden bakmamıza vesile olmuştur. Sonuncu kitap ise yazarın sosyal barış düşüncesini sistematige döken 1881 tarihinde basılmış kitabı "L'école de la paix sociale" dır.

Le Play'in sosyal barış modelinin dayandığı temel dayanağı aile kurumudur. Aile sadece baba, anne ve çocuklardan oluşan bir yapı değil aynı zamanda bir eğitim kurumu ve bir sosyal kurumdur (Le Play, 1881-a: 31). Gelecek nesilleri geleneksel değerlere bağlı kalarak eğiten bir yapıdır (Le Play, 1881-a: 31). Fakat aynı zamanda gelecek nesilleri kötünden de koruyan da bir sosyal yapıdır. Bu bağlamda aile hem aile fertlerinin eğitimi ile ilgilenen hem de onların güvenliklerini sağlayan babaerkil temelli bir hiyerarşiye dayalı mikro bir devlet modelidir. Yazara göre toplumsal istikrarsızlık aile kurumlarının işlevsiz hale gelmesiyle oluşmaktadır. İstikrarlı aile kurumlarının dayandığı temeller ise şunlardır: "çalışma ruhu, sadelik, tasarruf yapma, eskilerin geleneklerine sahip çıkma, aileye ve aile mülkiyetine sadakat" (Le Play, 1881-a: 31-32). Aile birliğinin iki önemli mekânı vardır: ilki ailenin tüm fertlerinin yaşadığı hane halkıdır, ikincisi de aile fertlerinin çalıştığı atölyedir. Bu ortak yerler ortak çıkarlara dayandığından aile fertlerinin egoizmini baltalar. Bu yapılar baba otoritesi altında işler. Baba ailenin tüm fertleriyle ilgilenir. Kız ve oğlan çocuklarının yakın çevreleriyle evlenmelerini sağlar. Böylece yazarın istikrarlı aile dediği aile yapıları çoğalarak genişler (Le Play, 1881-a: 33). Yazarın istikrarlı aile dediği soy-aile biçimi babaerkil olup aile bütünlüğüne sahip çıkan fakat aynı zamanda gelişmeleri, yenilikleri de takip eden aile biçimidir. Erkek çocuk büyüdüğünde geleceğini kendi belirleyecektir. Baba buna müsaade edecektir fakat çocuğunun doğduğu büyüdüğü aile evine sadakati her zaman devam ettirmesini isteyecektir (Le Play, 1947: 22). Ailenin erkek çocukları arasında bir tanesi ailenin temsiliyetini devam ettirecek olmasından dolayı 1789 Cumhuriyeti ve laissez-faire liberalizmi soy-ailenin iki açıdan en büyük düşmanı olmuştur. İlk sanayi devrimiyle beraber şehirleşme, ailelerin bölünmesini ve baba otoritesinin yıkılmasına neden olmuştur. İkinci nedeni ise Cumhuriyetin mülkiyet yasası ve miras kanunu tüm mülklerin aile fertleri arasında eşit bölünmesine hükmetmektedir. Bu durumda yazara göre aile birliği bozulacaktır (Le Play, 1947: 68). Bu tür aile yazara göre istikrarsız ailedir ve sanayide çalışan işçi ailelerinde çokça görülmektedir. Bu bağlamda Le Play'in kapitalist büyük üretim ilişkilerine eleştirel duruşu ve görüşleri Weil ve Bourgeois gibi farklı düşünce okullarına dâhil yazarları etkileyebilecektir. Le Play'in sözleri sanayinin mekanik çarkları arasında ezilen işçi ailelerine yönelik hümanist (insancıl) çözümler olarak görülebilecektir. Le Play ve arkadaşları yazarın öğretilerinden hareketle bir tür korporatist yapı şeklinde örgütlenmiş beş adet kurum oluşturular: bunlar sırasıyla sosyal iktisat şirkettir, Barış birlikleridir, Gezi okullarıdır, Sosyal konferanslardır ve Kütüphane komitesidir (Le Play, 1881-b: 5). Fakat hümanizm temelli tüm bu oluşturulan kurumlar istikrarsız aile diye nitelendirdiği işçi ailelerini ıslah etmek üzerinedir. Ama aslında burada ıslah edilmek istenen işçi ailelerinden çok, onların mevcut kapitalist sisteme getirdikleri eleştirileri ve yürüttükleri mücadeleleri bastırıp ıslah etmek vardır.

Yazarın sosyal barış düzenini sağlayacak olan Anayasasında Hz.Musa'nın on emri, baba temelli hiyerarşik yapı, din ve egemenlik gelmektedir. Daha önce de söylediğimiz üzere Le Play her ne kadar 1789 Cumhuriyetine karşı çıkıyor olsa bile yönetim olarak Devlet otoritesini önemsemektedir. Bunun içindir ki milletin egemenlik haklarını koruyacak olan bir Devlet olmalıdır (Le Play, 1881-a: 89). Ona göre dini ve geleneksel değerlere dayalı babaerkil bir otorite sosyal barışı tek başına sağlayamaz. Dolayısıyla milletin egemenlik hakkını koruyacak olan Adalet hizmetleri ve silahlı kuvvetler toplumsal şiddeti bastırmada ve sosyal barışı sağlamada çok önemli görevleri olacaktır (Le Play, 1881-a: 89). Le Play'in sosyal düzeni sağlamada gerekli gördüğü egemenlik hakkı ve soy-aile düzenine, geleneklere karışmayan yeni Modern devlet otoritesini kabul etmesi (Le Play'e göre 1789 Cumhuriyeti bunu sağlayamamaktadır) 1789 Cumhuriyeti dahil her tür devlet modeline karşı çıkacak olan muhafazakar Weil ile farklı düşüneceklerdir. Çünkü Weil'in insanı Le Play'in soy-ailesinden farklı olarak tüm bürokratik aygıtlardan bağımsız bir bireydir. Oysa Le Play'in insanı asıl aile içinde kendi kimliğini bulan bir bireydir. Dolayısıyla Le Play'de aile, devlet gibi hiyerarşik kurumlar düzeni sağlamada önemli rol oynarken Weil'de toplumsal düzen Tanrıya bağımlılık olacağından bürokratik yapılardan arınmış, kişinin kendi görev bilinci içerisinde bir toplumsal yapı öngörmektedir.

1.2. Leon Bourgeois ve yarı-toplum sözleşmesi: sosyal dayanışma

Leon Bourgeois 1851-1925 yılları arası yaşamış Fransız siyasetçi ve düşünürdür. Radikal Parti'den parlamento'ya girmiş sonrasında Sosyalist Radikal Partinin Genel Başkanlığını yapmıştır. Milletler Cemiyetinin kurulmasında gösterdiği çabalar nedeniyle de 1920'da Nobel Barış Ödülüne layık görülmüştür. Le Play'e nazaran sosyalist düşünceye sahip olan Bourgeois tıpkı onun gibi sosyal düzeni nasıl tesis edilebileceği konusunda fikirler üretmiştir. Le Play'in Sosyal barış modeline karşın o da Solidarizm (Dayanışmacılık) düşüncesini geliştirmiştir. Bu iki öğretinin birbirleriyle farkları ve benzerliklerini şimdiden söylemek gerekirse Bourgeois'da Le Play gibi "bırakınız yapınlar" felsefesine karşıdır. Bu bağlamda bireyi sürekli rekabet içinde olan kişi olarak tanımlayacak ve zayıfların yok olduğu en güçlülerin ayakta kaldığı bir düzenin insanları olarak gösterecektir (Bourgeois, 1896: 19). Ona göre iktisadi rekabete dayalı bireycilik sosyal sorunların temelinde yatan yanlış bir uygulamadır (Bourgeois, 1896: 20). Bunun içindir ki Devlet sosyal yaşamın sorunlarını çözmek için, sosyal düzeni tesis etmek için vardır. Buna Bourgeois maddi barışı sağlamaya yönelik kamu düzeni diyecektir (Bourgeois, 1896: 20). Devletin görevi kişilerin güvenliğini sağlamak olacaktır. Le Play'in Anayasasındaki egemenlik ilkesi kişilerin güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler içerdiğini biliyoruz. Le Play insanları sanayinin çarklarında ezilenleri ve sınıf mücadelesi sürdüren sosyalistlere karşın Devleti güvenliği yeniden tesis etmeye çağırılmaktadır. Benzer nedenlerle Bourgeois "kamu otoritesini" sağlamak lazım geldiğini söyleyecektir. Fakat Le Play'in geleneksel aile modeli yerine vatandaşlar arası dayanışmayı pekiştirecek bir sosyal model üzerinde durur. Rekabete dayalı bireyci ve insanların yaşamak için savaştığı bir düzen yerine insanlar arası dayanışmayı sağlayacak olan bir modeli benimser (Bourgeois, 1896: 21). Bourgeois'nın "solidarizm" modeli kişiler arası bağımlılık üzerine kurulu sosyal bir mekanizma üzerine kuruludur. Zamanda ve uzayda olduğu gibi her şey bağımlıdır. Newton fiziğinde yıldızların birbirine bağımlı belli yörüngeleri vardır. Diğer bir deyişle güneş sistemindeki gezegenler kendi aralarındaki çekim kuvvetleri sayesinde birbirlerine çarpmadan dönerler. Bu mükemmel mekanizmanın oluşumu bir gezegene veya yıldıza ait beceriden dolayı değil tüm gezegen ve yıldızların birbirlerine bağımlı olmaları sayesinde mümkün olacaktır. O zaman sosyal bilimlerde de insan sosyal bir varlık olduğundan çevresiyle iletişim halinde olacak ve sosyal düzen de tıpkı yıldızlarda olduğu gibi insanlar arasındaki karşılıklı görevlere dayalı bağımlılık ilişkisi sayesinde mükemmel işleyecektir (Bourgeois, 1896: 21-22). Bu bakımdan yazara göre insanlar arası ortak görev dağılımına dayalı dayanışma yasaları evrenseldir. Çünkü her yerde ve her zaman geçerlidir. Le Play'in soy-aile içinde yer alan aile fertlerinde ise dayanışma ve yardımlaşma sadece aile içindedir. Aile dışına çıkan aile fertleri rekabetçi düzen ile uyum sağlayacaklardır. Le Play'in aile babası kendisine sadakat edildiği sürece erkek çocuklarının dünyadaki gelişmeleri ve yenilikleri görüp uygulamayı izin vermektedir

Oysa Bourgeois'da dayanışma ailesel bir görevin ötesinde toplumsal bir mecburiyettir. Çünkü dayanışmacılık üzerine kurgulu bir toplum yapısında herkesin topluma karşı bir görevi vardır. Buna yazar Rousseau'nun Toplumsal Sözleşmesinden esinlenerek yarı-Toplumsal Sözleşme adını vermektedir. Buna göre her yeni doğan kişi doğduğu gün itibarıyla topluma borçlu olacaktır. Beslenmeden giyinmeye, eğitimden sağlığa, konuştuğu dilden miras yoluyla elde ettiklerine kadar hep geçmişe karşı eski nesillere karşı borçlu olacaktır (Bourgeois, 1896: 46-48). Onun içindir ki her kişi topluma karşı bu borçlarını ödeyebilmesi için kendisi de çalışacak ve gelecek nesillere kendisinin ürettiği yeni değerler bırakacaktır. Topluma borcunu ödemek zorunda olacağı için toplum için çalışması bir istek ötesinde mecburiyettir. Onun için üretim sadece bireysel çıkarlara yönelik olmayıp toplumsal çıkarlara uygun olmalıdır. Onun içindir üretim kişisel olmayıp maliyetleri ortak bölüşülen kurumsal yapılarda mesela kooperatifler, içinde yapılır (Bourgeois, 1896: 54). Bourgeois'ya göre insanın sadece iktisadi çıkarları yoktur aynı zamanda fizyolojik, psikolojik ve ahlaki istekleri de olacaktır (Bourgeois, 1896: 56). O zaman sosyal sorunları salt iktisadi yönden çözmek yetersiz kalacaktır.

1.3. Simone Weil'in kısa hayatında baskıcı bürokratik devlet karşıtlığı

Yukarıdaki yazarlar içinde en fazla a-tipik olanı Weil'dir. Bunun iki nedeni vardır: ilki diğerlerine nazaran çok genç yaşta ölmüştür ve ikincisi de Marksist iken Hıristiyan düşüncesine kaymıştır. Fakat aynı zamanda diğer yazarlarla yakınlaştığı, uzaklaştığı noktalar itibarıyla incelenmeye değerdir. Onun içindir ki diğer yazarlara nazaran onun hayat hikâyesini daha uzunca yazmak istedik. 1909-1943 yılları arasına sığan çok kısa yaşamında Simone Weil ailesi ve ağabeyi tarafından agnostik bir biçimde yetiştirilmiştir. 5 yaşındayken 1914 Birinci Dünya savaşında gördüğü yoksulluk ve acı onun tüm yaşamını etkileyecektir (Weil, 1966: 8). Daha sonra Fransa'nın köklü okullarından olan önce Henri IV Lisesi sonra da (Ecole Normale Superiure) ENS d'Ulm'de okumuştur. Lisedeysen asıl ismi Emile-Auguste Chartier olan felsefeci Alain adıyla ünlenen hocasından çok etkilenmiştir. Ve tüm yaşamı boyunca onun fikirleri etkili olacaktır (Weil, 1966: 8). ENS d'Ulm'deki üniversite hayatında okuduğu okulun Müdürü olan soldiarist öğretinin temsilcilerinden Célestin Bouglé ile fikir tartışmaları yaşayacaktır. Onun 1789 Cumhuriyet ilkelerine bağlılığı ve ulus-devletçi düşünce yapısı her türlü otoritarizme ve merkezi yapıya karşı gelecek olan Weil'e uygun düşmeyecektir (Gabellieri, 2015: 49). Komünizmden anarşizme oradan Hıristiyan öğretime doğru gidecek olan düşünce dünyasındaki tüm değişimlere rağmen onda değişmeyecek olan şeyler bürokratik merkezi yapı düşmanlığı ile bireye, kişiye verdiği önem olacaktır. Weil daha sonra 1931 yılında Lycée de Puy'e öğretmen olarak atanır. Ailesinden ayrı kendi başına yaşayan Weil, çalıştığı yer olan St-Etienne'de maden ocağında çalışan işçiler ve sendikacılarla tanışır. 1934 yılının Aralık ayında emek sömürsünü doğrudan görebilmek için bir fabrikaya düz işçi olarak girer ve orada gördüklerini Journal d'Usine (Fabrika gazetesi) başlığıyla not alır. Bu notları ve 1934-35 yılları arası fabrikada çalıştığı esnada yazdığı mektupları "La Condition Ouvrière" (İşçinin Durumu) adıyla ölümünden sonra 1951 yılında Gallimard yayınevinde basılır. Yazarın sosyalist iken emek sömürsünü yerinden görmek üzere fabrikada işçi olarak çalışmaya başlaması onun işçi sınıfının ortak özelliklerinden ziyade ezilen insana, kişiye önem veren yönetsel yaklaşımı daha sonra Hıristiyan öğretisini benimsemesine kolaylık sağlayacaktır. Yukarıda sözünü ettiğimiz La Condition Ouvrière adlı kitaba önsöz yazacak olan Weil'in St-Etienne'deki sendikacı arkadaşı Thévenon, Simone'un "bireye karşı saygısı ve sevgisinin çok yüksek olduğundan stalinizm'e meyletmediğini" (S. Weil, 1951: 7) yazar. Yine Thévenon'un yazdığı önsözde okuduğumuz kadarıyla 1934 yılında Loire bölgesinden ayrılır, sonra 1938 yılında Kızıl milislerin yanında İspanya İç savaşına katıldığı haberini duyarlar ve savaşın sonuna doğru Londra'da öldüğü haberini öğrenirler (S. Weil, 1951: 11). O zamandan yoldaşı Albertine onun fazla yaşayamayacağını bildiklerini çünkü çok az yemek yiyip çokça okuduğunu söyler (S. Weil, 1951: 9). Weil'in ona yazdığı mektuplar bu öngörüye doğrulamaktadır. Albertine'e 1934-35 yılları arasında yazdığı mektupta da yaşadığı zorluklardan söz eder. Baş ağrısının kendisini bitirdiğini aynı zamanda fabrikadaki makine seslerinin başını daha da fazla ağrıttığını yazacaktır (S. Weil, 1951: 14). Fakat ona rağmen emek sömürsünü yakından izlemek ve notlar almak için bu zorlu

işi devam ettirmeye azimlidir. Bu zorlu işe devam etmesinin bir diğer sebebi de orada sömürülen işçilerle beraber olmak ve onların zorluklarını hissedebilmek ve kendince onlara dokunabilmektir. Le Play'in hiyerarşik ailesel düzeni, Bourgeois'nın topluma karşı bireye dayattığı görevlerin yanında Weil tüm bürokratik mekanizmaların ötesinde kişilerle birebir olarak ilgilenmek ve onların sorunlarını dinlemek isteyecektir. İkinci bölümde Weil'i Bourgeois ve Le Play ile karşılaştırırken bu konuya daha fazla değineceğiz.

Simone Weil'in ölümünden 12 yıl sonra 1955 yılında Gallimard yayınlarından çıkan kitabı olan "Oppression et liberté" (Özgürlük ve Tahakküm) adlı kitabın editörünün notlarında okuduğumuz kadarıyla yazarın 1934 yılında yazdığı çeşitli yazılarından oluşmaktadır. Weil bu yazıları öncesinde eski hocası olan Alain'e yollayacak o da cevabında yazıları çok beğendiğini fakat bitmemiş olması ile dağınık olmasından dolayı yazıların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğinden söz edecektir. Fakat her halükarda SSCB karşıtı yazılar olmuş olması Alain'den ve çevresinden belli başına övgü alacaktır (Weil, 1955: 7). O dönemki ve ikinci dünya savaşından sonraki dönemde de artarak devam eden anti-Sovyetizm'in muhafazakârlar için nedeni salt Stalin figüründen öte Çarlık Rusya'sını Bolşeviklere kaptırmanın kuyruk acısıdır diyebiliriz. Le Play'de, Weil'de 1789 devrimine ve Cumhuriyet ilkelerine kuşku ile yaklaşırlar ve sonrasında Fransa'da kurulacak olan bürokratik devlet aygıtının kendisini ve laissez faire felsefesini sosyal sorunları yaratan neden olarak görürler. Aynı baskıcı bürokratik devlet aygıtı 1917 devrimi sonrası Sovyet Rusya'da da kendini göstermiştir (Weil, 1955: 9). Buradan hareketle yazar Stalin gibi tek adam üzerine kurulmuş bürokratik Rus devletiyle Faşist İtalyan devletini ve Nasyonal Sosyalist Hitler Almanya'sını bir tutacaktır. Weil'e göre Stalin Rusya'sında şimdiye kadar tarihte görülmemiş yeni bir devlet oligarşisi işçiler adına sorumsuzca kararlar alıp ülkenin iktisadi, siyasi ve entelektüel yaşamını tek merkezden kontrol etmektedir (Weil, 1955: 11). Yazar daha sonra Ferdinand Fried'in "La Fin du Capitalisme" adlı kitabına atıfta bulunarak Avrupa'daki faşist rejimlerin ve özellikle Stalin Rusya'sının üç tür bürokrasinin hâkimiyeti altında olduğunu iddia eder. Bunlar sendika, sanayi ve Devlet bürokrasileridir (Weil, 1955: 30). Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Weil'e göre ABD'de yeni bir teori yeşermektedir. O da teknokrasidir. Bunlar geleceğin yeni teknisyenleri olup baskıcı bürokratik devlet mekanizmalarına alternatif bir model oluşturabilecektir (Weil, 1955: 31).

Weil'in SSCB karşıtlığı ve buna mukabil Fried'den atıfla ABD'deki teknokrasiyi bürokrasiye alternatif görebilmesi günümüz ABD güdümlü neo-liberal düşünce dünyasına katkı sağlamaktadır. Söylemek istediği Marksist, SSCB yanlısı sınıf siyaseti güdenlerin hem sosyal düzenin ahengini bozuyor olmasıdır, hem de klasik "laissez faire" liberalizmini işlevsiz hale getirmektedir. Çaresi klasik liberalizme alternatif olan teknokratların öncülüğündeki ABD'deki sosyal modeli rol model alan neo-liberalizmdir. 1938 yılında Paris'te toplanan Lippmann konferansı neo-liberalizmin doğuşunu müjdeleyecektir. Weil'in kısa hayatının üçüncü evresinde (ilki okul çağları, ikincisi anarşist sendikacı, işçi dönemi) Hristiyan öğretilerine geçmesi vardır. Yaşamının sonlarına doğru olan bu evrede Weil kendine özgü düşüncelerine bir doğrultu arar. Toplumsal sorunların çözümü ne olacaktır? Ona göre bu herkesin karşısındakinin karşılıksız sevmesine ve yardım etmesine bağlıdır. Bu bir sorumluktan öte kişinin kendisine biçtiği görevidir. Özellikle bu konuyu diğer iki yazar ile beraber toplumsal düzenden ne kastettiklerini, onun 1949 yılında basılan "L'enracinement" (köksüzleştirme) adlı kitabından yararlanarak aşağıda inceledik.

2. Üç yazarın birbirine yakınlaşan (yakınsama) ve birbirinden uzaklaşan (ıraksama) sosyal düzenleri

Farklı düşünce okullarına ait olan üç yazarın (muhafazakâr, radikal-sosyalist, Marksist-Hristiyan) ortaklaştıkları iki noktadan ilki laissez-faire liberalizmini eleştirmeleridir, ikincisi de bozulan sosyal düzeni yeniden tesis etmek için öneriler getirmeleridir. Bu bölümde cevabını arayacağımız sorular toplumsal düzeni tam olarak ne veya neler bozmaktadır? Sosyal dokuyu bozan veya bozanları önlemek için üç yazarın alternatif önerileri arasında birbirleriyle yakınsadığı ve ıraksadığı noktalar nelerdir? Daha önce yazının başında bahsettiğimiz G. Pirou'nun 1941 tarihli Neo-liberalizm, neo-sosyalizm, neo-korporatizm kitabı, muhafazakârlar, sınıf mücadelesine mesafeli sosyalistler ve klasik

liberalizmi eleştiren liberaller arasında ortak bir düşünce sistematığının olduğuna işaret etmektedir. Leon Bourgeois'nın 1896 yılında yazdığı "Solidarité" (Dayanışma) adlı kitabının Siyasal ve sosyal Fikirlerin Gelişimi adlı ilk bölümünde solidarizmi (dayanışmacılığı) iktisadi bilimler okulu ile sosyalist okul arasında sürekli devam eden çatışmanın önlenmesine yönelik sentez olarak tanımlar. Solidarizm düşüncesinin arkasında Fransız devrimi ilkeleri olacağından, bu ilkelerin kendisinin sistemi tıkayan öğeler olduğunu iddia edecek olan G. Pirou ve 1938 Lippmann konferansı sonrası neo-liberallerden farklı bir sentez olacaktır.

Yazar bu sentezin oluşmakta olduğunu çünkü solidarizmin farklı siyasal ve felsefi okullardan gelen düşünürlerin benimseyebileceği bir ilke olduğunu söyler (Bourgeois, 1896: 10). İktisadi bilimcilerin iktisadi ahengi ile sosyalist Hristiyanların İncilden aldıkları düşüncelerin temelinde dayanışma olduğunu iddia eder (Bourgeois, 1896: 10). Yazara göre bu farklı okulların "sosyal dayanışma" temelinde ortaklığını sağlayan iki düşünce olduğunu söyler: bunlar ahlaki düşünce ile bilimsel yöntemdir (Bourgeois, 1896: 11). Çalışmamızın başında Le Play ve Weil'in de sosyal sorunların temelinde bir ahlak sorunu olduğu tespitini yaptıklarını biliyoruz. Ama aynı zamanda Le Play'in Bourgeois'nın bilimsel yöntemine uzak olacağını da biliyoruz. Fakat Bourgeois bilimsel yöntemlerin açıkça bilinir ve bilim adamları tarafından kabul edilmiş geçerli bir tanımlı olması gerekirken, sosyal bilimlerin öyle olmadığını söylüyor. Yazara göre sosyal bilimler bilimsel meraktan öte ahlaki bir görev olarak tanımlanmalıdır (Bourgeois, 1896: 15). Dolayısıyla insanlar arası düzen diğer bir deyişle toplum düzeni, laissez-faire gibi salt iktisadi mekanizmaların kendi işleyişlerine teslim edilemezler. Çünkü yazara göre insan sadece akıl değil aynı zamanda bir bilinç olduğundan insanlık trajedilerine kayıtsız kalmamaz (Bourgeois, 1896: 15). Sonuçta sağdan sola geniş bir yelpazeye dayanan düşünceler iLeon Bourgeois'nın solidarizm ilkesiyle uyumlu olacaktır. Bunlar içinde şiddet yanlısı olamayan barıştan yana olup toplumdaki kötülöklere çare arayacak olan sosyalistler olacaktır. Ayrıca liberallerin laissez-faire felsefesinde bilimsel yöntemi benimsemelerini Bourgeois önemsemektedir. Ama aynı zamanda laissez faire felsefesine ahlaki sorumluluğu da eklemek gerekecektir. İyinin gerçekleşmesi ancak doğrunun, gerçeğin ortaya çıkarılmasıyla ve ahlaki duyguların tatmini ile mümkün olacaktır (Bourgeois, 1896: 18).

2.1. Aile dayanışması, sosyal dayanışma ve karşılıksız yardım

Leon Bourgeois'nın da yukarıda belirttiği gibi dayanışma ilkesi birçok düşünce okuluna yabancı bir fikir değildir. Özellikle 19 yüzyıl sonrası sanayileşmeyle beraber değişen yaşam koşulları ve üretim ilişkileri şehirlerde yaşayan çalışan kesimleri mağdur etmiştir. Bunun sonucu olarak da her düşünceden yoksulları korumaya yönelik dayanışmacı fikirler gelişmeye başlamıştır. Bunlardan Marksistler hariç diğer düşünce okulları sistemi yıkmadan revize etme yoluna gideceklerdir. Bunlar içinde Leon Bourgeois Fransa'nın 3'cü Cumhuriyetinin ilkelerinin temeli olacak olan solidarizm öğretisi en önemlisidir. Yazarın 1789 Cumhuriyet ilkelerine bakışı diğer iki yazardan farklı olacaktır. Çünkü onlara Rousseau'nun Toplumsal sözleşmesine temel alındığı Fransız Cumhuriyet ilkeleri sosyal sorunların muzibidir. Tabii ki Bourgeois'nun öğretisi Rousseau'nun fikirleriyle bire bir örtüşmez. Çünkü Rousseau'cu insan hakları ilkesinden çok insanın görevleri temelinden hareket ederler. İnsanların topluma karşı borçları vardır onları çalışarak ödeyeceklerdir. Örneğin yazar "Devrim hakların beyannamesiydi. Buna görevlerin beyannamesini eklemek gerekir" (Gabellieri, 2015: 51) der. Hatta Fransız devriminin şiarı olan "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" ilkesini "Dayanışma, Adalet ve Özgürlük" olarak değiştirecektir (Gabellieri, 2015: 51). Fakat bu durum temelde Rousseau gibi Bourgeois'nın seküler ve laik bir düzen yanlısı olmasını değiştirmeyecektir. Yukarıda da bahsettiğimiz sosyal Katoliklerin yayın organı olan Chronique Sociale'de çıkan yazısında Gabellieri, Bourgeois ile Katolik düşünce arasında bağ kurmak istemektedir. İki düşünce arasındaki düşünce birliği ikisinin de kolektivizme karşı tutumu ve bireye verdiği önem nedeniyle olacaktır. Bourgeois bu şekilde diğer sınıf siyaseti güden kolektif sosyalistlerden ayrılacaktır kişisel sosyalist (socialiste personel) olarak tanımlanacaktır (Gabellieri, 2015: 51). Bourgeois laissez-faire liberalizminin kendi çıkarını düşünen bireyciliğine karşıdır fakat kişi özelinde bireyi destekleyecektir.

Buna göre Gabellieri Weil'den alıntı yaparak onun sosyalizm tarifindeki temel değer kolektivizm yerine bireyin olduğunu söyler (Gabellieri, 2015: 52).

Yine aynı kitapta yazısı bulunan solidarizm ve neo-liberalizm üzerine çalışmaları ile tanınan Serge Audier'nin "Le socialisme liberal" adlı kitabında Louis Bourgeois'da yer almaktadır. Kitabında Bourgeois'ı liberal sosyalist ve "morcellisme" ideolojisinin temsilcisi olarak tanıtır. Morcellisme ideolojisi küçük üreticiliğe dayalı küçük mülkiyetleri özgürlüğün temeli olarak gören bir anlayışı temsil edip hem komünizme hem de iktisadi liberalizme mesafelidirler. Kapitalist sömürüye karşı özgürlük ve adaleti savunurlar ve M. Faure'a göre de bu kişiler muhafazakâr anti-kapitalist olarak tanımlanır (Audier, 2015: 44). Bourgeois'nın solidarizmi morcellisme'den gelmektedir. Sosyal dayanışma zayıfların güçlülere karşı korumak için vardır ve morcellistler dayanışmayı sadaka gibi değil hak olarak görmektedir (Audier, 2015: 44). Bu bakımdan Fransız devriminin sosyal eşitlik ilkesine sahip çıkarlar ama aynı zamanda "kimse başkasının sırtından zengin olmamalıdır" ilkesiyle de emek sömürüsüne dayalı kapitalist üretim ilişkilerine de karşı gelirler. Le Play'in soy-ailesinin ana faaliyeti olan tarımsal üretimi ve küçük üreticiyi savunduklarından morcelliste'ler ya da liberal sosyalistler muhafazakâr düşünceye yakın olup ama aynı zamanda büyük sanayilere ve küresel kapitalizme mesafelidirler. Bourgeois'ı Audier'nin tanımlamasına dayanarak Liberal sosyalist olarak varsayalım, peki Weil'de mi öyleydi? Yine Audier'nin tanımıyla hareket ettiğimizde değildir. Bunun en temel üç nedeni vardır: ilk nedeni Bourgeois ve solidaristlerin aksine 1789 Cumhuriyetine ve ilkelerine karşıydı. İkinci temel nedeni ise Weil'in sosyalist kökenlerinden dolayı şehirlerin, sanayilerin ve işçilerin sorunlarını inceledi. Hıristiyan öğretilerine geçtikten sonra bile işçilerin sefaletini konu etmeyi bırakmadı (bkz yazarın 1949 tarihli L'enracinement adlı kitabının Déracinement ouvrier adlı bölümüne). Oysa hatırlayalım muhafazakâr Le Play için işçiler ve aileleri istikrarsız aile tipine girmektedirler ve sosyal sorunları yaratanların başında geliyorlardı. Onun istikrarlı aile dedikleri patriyarkal (babaerkil) aile yapısına sahip toprağı olup köylerde yaşayan soy-ailelerdi. Üçüncü ve sonuncu nedeni ise Weil Bourgeois'nın aksine laikliği savunmaz tersine onu elleştirir ve Hıristiyan yaşam biçimini toplumsal model olarak önerir. Muhafazakâr Le Play ise her ne kadar modern devleti ve toplum yapısını Weil gibi eleştirse de yine de ondan vazgeçmez. Ona göre çözüm ailevi örf ve adetler ile gelenekleri koruyarak yeniliklere uyum sağlamak şeklinde özetlenebilir. Bu bakımdan özellikle Audier'nin tanımında hareketle liberal sosyalistler Le Play'e daha yakın buna mukabil Weil'in öğretilerine daha uzaktırlar.

Weil'e gelirsek eğer, Simone Weil'in hümanizması Hıristiyan öğretilerine dayandığından muhtaç olan kişiye yardım derhal ve koşulsuz olmalıdır. Bunu kişiye birileri hatırlatmamalı kendi yapmalıdır. Bu bağlamda Le Play'e nazaran Weil'in hümanizması daha fazla Bourgeois'nın dayanışmasına benzer diyebiliriz. Le Play'in toplum düzeninin temeli olan soy-ailesi içe dönük bir yapıdır. Oysa Bourgeois'nın solidarizmi (dayanışmacılığı) kapalı bir aile düzeninden çok ulus-devletin tüm bireylerine açıktır. Weil'de bu yaklaşımın seküler olmayan diğer bir yapısını temsil eder. Onda da aile her ne kadar kutsal da olsa kendi içine dönük yaşamayacaktır tersine dışa dönük olup muhtaçlara yardım edecektir. Fakat benzerlikler bu kadardır. Aksine Weil ile Bourgeois arasında ayrışma benzerliklerden daha fazladır. Bunlar üzerinde kısaca duralım.

Weil için "mecburiyet", "haklardan" daha önemlidir. Çünkü insani görevler kişileri bu görevleri yerine getirmeye mecbur kılacaktır. Dolayısıyla hak, hukuk tanımı genel kavramlar olacağından gerçeklerden kopuk olmamalıdır. Oysa 1789 devrimi ve ilkeleri Hak hukuk kavramlarını toplumun ihtiyaçlarından ve sorunlarından bağımsız olarak oluşturmuşlardır (Weil, 1949: 6-7). Yazarın başta belirttiği muhtaç olanlara karşı yardım mecburiyetinin 1789 Cumhuriyetinin sosyal güvenlik haklarından ayırmak için bu yardım fiilinin hiçbir hukuki bağlayıcılığının olmaması gerektiğini belirtir (Weil, 1949: 8). İnsan olmanın görevidir kişilere saygı ve bu sadece kişilere yönelik değil aynı zamanda aile, vatan gibi bir topluluğa karşı da yapılır. Fakat bu saygı o topluluğun tüzel kişiliğine değil onun içinde yer alan ve yardıma muhtaç kişilere yönelik olacaktır (Weil, 1949: 8-9). Diğer bir deyişle Weil, devlet gibi merkezi bürokratik yapılara olan saygıdan çok o ülkenin içinde yer alan bireylerine yönelik bir saygıdan söz etmektedir. Peki Weil'in düşünceleri sadece 1789 Cumhuriyet

ve 1917 devrimi eleştirileri üzerine midir? Önerdiği bir toplum düzeni yok mudur? Vardır elbette ve fakat önerdiği düzen Bourgeois ve solidaristlerden çokça ayrışmasına neden olacaktır. Ayrıca Hristiyan öğretilerine dahil olduğu düşünceleri öncesindeki sosyalist fikirlerinden zaman zaman ayrışmaktadır. Hatta önereceği düzen Hristiyan öğretisinin kendi iç hiyerarşisine dayalı otoriter meyilli bir düzen olacaktır. Her ne kadar baskıcı devlet otoritarizmi diye adlandırdığı modern devlete karşı çıkıp bireyi ve özgürlüğü savunuyor olsa da Hristiyan öğretisinin içindeki hiyerarşik yapı, onu Fransız devriminin evrensel ilkeleriyle yaşadığı sorunlarla beraber demokratik prensiplerden de uzaklaştırmaktadır. İki dünya savaşı arası yükselen Katolik, gelenekçi korporatist siyasetçilerin düşüncelerine meyleden bir yaklaşım benimsemiştir. SSCB düşmanlığı ve benimsediği Hristiyan pasifist öğretisi Vichy dönemi Fransa'sında onu zor durumda bırakmıştır. "L'enracinement" adlı eserinde Vichy rejimi hakkındaki görüşleri ulus-devlet karşıtlığı kadar keskin ve belirgin değildir. Ayrıca korporatizmi savunan sözlerini de hatırlatmamız gerekir. Weil'in fikirlerini etkilemiş hocası olan filozof Alain'in, Vichy dönemi Fransa'sında pasifizm adına Nazilerle ortaklaşan Pétain hükümetini desteklemiş olmasını da hatırlatmadan geçmeyelim.

2.2. Üç yazarın liberalizm, sosyalizm ve korporatizm hakkında düşünceleri

İlk bölümde kısaca hayatında kesitler sunup merkezi bürokratik yapıya eleştirel olduğunu belirttiğimiz Simone Weil'in önereceği toplumsal düzeni insanlar arası karşılıksız yardım mecburiyeti üzerine kuruludur. Fakat yazar bu mecburi görev tanımlarının farklılıkları düzen yerine düzensizliğe yol açacağını söyler (Weil, 1949: 12). Görevlerin farklı tanımları görevler arası uyumsuzlukları artırırken aynı zamanda düzensizliği daha da şiddetli hale getirmektedir (Weil, 1949: 12). Biraz sonra açıklayacağımız yazarın bu sözleri Weil'in liberalizm, sosyalizm ve korporatizm hakkındaki görüşlerini de kapsayacaktır.

Kitabının biraz ilerisinde yazar toplumda iki oluşumdan söz edecektir: ilki çıkar birliğine dayalı birliklerdir, ikincisi de düşünsel oluşumlardır. Yazara göre ilki "... belli bir yere kadar izin verilebilir ama fikir oluşumları yasaklanmalıdır" (Weil, 1949: 26) der. Bunu söylemesindeki amaç, birçok farklı siyasal düşünce oluşumlarının sosyal görevleri farklı tanımladıklarından toplumda düzensizliği sebep olacaklardır. Bunu önlemenin tek yolu Hristiyan öğretilerine göre doğal olarak Tanrının yolu olacaktır. Weil'in kısa hayatına baktığımızda komünizmden anarşizme, troçkizmden sendikalizme kadar hep bir arayış içinde olduğunu görüyoruz. Sonrasında ise Hristiyanlığa geçmesi ve öğretisi olarak benimsemesi ile bu arayışı bitiyor. Bu düşünce savruluşunda Weil'in değişmeyen tek yanı ise insana verdiği önem olmuştur.

Weil'e göre toplum düzeninin oluşması için itaat gerekir. Yazara göre itaat emir sonucunda olmamalıdır. İtaat tamamen kişilerin karşılıklı istemleriyle olacaktır. Bu bakımdan itaat edilecek olan kişi bir insandan çok herkesi çevresinde toplayabilecek ve sosyal hiyerarşinin en tepesine olacak bir sembol olmalıdır (Weil, 1949: 15-19).

Hemen yukarıda söz ettiğimiz Weil'in parlamenter demokratik düşünceye ters gelebilecek çokça düşünceleri yine yukarıda söz ettiğimiz 1949 tarihinde basılmış kitabının "Fikir Özgürlüğü" adlı bölümünde yer almaktadır. Weil fikir özgürlüğü ile örgütlenme özgürlüğünün aynı manada kullanılmasına karşı gelecektir (Weil, 1949: 22). Çünkü ona göre fikirler kişilerin zekâsına bağlıdır ve insanlar istedikleri fikri istedikleri gibi söylemekte serbesttirler. Fakat insanların ortak düşüncelerini ifade etmek için bir fikir etrafında kurdukları derneklerin kişilerin zekâlarından bağımsız ortak bir düşünceyi temsil eder ki çoğu zaman bu ortak fikir kötü ve yıkıcı olabilir (Weil, 1949: 23). Böylece o örgüt içinde olan farklı zekâlar mecburen ortak kötü bir akla hizmet edeceklerdir. Yazar bunun için fikir özgürlüğü ile dernek kurma özgürlüğünü farklı sınıflandırmalara ayırır ve ortak akıl üzerine kurulu bir örgütte fikir özgürlüğünün olamayacağını savunur. Yazar onun için yukarıda da söylediğimiz gibi örgütlenme özgürlüğüne karşı gelir ve yasaklanmasını ister (Weil, 1949: 26). Burada kalmaz basın yoluyla yıkıcı, ahlaki olmayan fikirlerin savunulmasına karşı gelir ve bu durumda bu basın organlarının kapatılmasını isteyecektir (Weil, 1949: 25). Fakat burada yasaklanacak "kötü ve yanlış haber" yapan gazeteler olacaktır yoksa fikirlerini açıklayanlar için

hiçbir yaptırım olmayacaktır. Kısacası kötü ve yıkıcı fikirleri söyleme özgürlüğü kişisel olduğu sürece ve başkalarını etkilemediği sürece kabul edilebilir. Weil bütün bu söylediklerinden yola çıkarak siyasi partilerin yasaklanması gerektiğini söyleyecektir. Çünkü ona göre partilerin kendi aralarındaki çatışmaları toplumda istikrarsızlık yaratmaktadır. Yazar Fransa'daki siyasi partilere alternatif olarak İngiltere ve Amerika'daki örneklerini verir. Bu ülkelerde ona göre siyasi partiler arası yıkıcı bir mücadele yoktur tersine yapıcı bir rekabet vardır (Weil, 1949: 26). Weil'e göre sermayenin ücretler üzerindeki baskısı komünistlerin toplumdaki etkilerini artırmaktadır. Böylece düşük ücretlerden mağdur olmuş birçok işçi komünizmin ve devrimin büyümesine daha çabuk kapılmaktadır (Weil, 1949: 27). Weil'e göre Fransa'da sermayedar ile işçiler arasında süregelmekte olan yıkıcı çatışmayı önleyecek önlemler Vichy hükümeti tarafından alınmıştır (Weil, 1949: 27). Adına korporasyon denilen işçi ile sermayedarı bir araya getirecek olan sendikaları siyasi partilere ve yıkıcı siyasi birliklere alternatif görmektedir.

Weil'in kısa yaşamında sosyalist geçmişi ile sendikacı yaşamı Hıristiyan öğretiye geçişle beraber tamamen değişmiştir. O kadar ki şu aşağıdaki cümleleri kurabilmiştir:

“Profesyonel kuruluşların greve gitmesini yasaklamanın belki de çok avantajı olacaktır(...) iktisadi yaşamın devamını sağlamak olabilir. Lokavta gelince tam olarak yasaklamak için bir neden olmayabilir” (Weil, 1949: 28).

Siyasal partilerin ve siyasi örgütlenmelerin bireysel düşüncüyü boğacağı fikri o kadar çok ağır basmaktadır ki bunu önleyebilmek için bu kurum ve örgütlere karşı, karşı baskıyı önermektedir. 1938 yılında neo-liberallerin bulunduğu Lippmann konferansında Hayek başta olmak üzere Rougier, Lippmann, Baudin'in sınıf savaşı güden sosyalistlere karşı, karşı baskı uygulanmasını savunmalarıyla Weil'in düşünceleri aynı düzlemde yer almaktadır. Weil bunun içindir ki Bourgeois'dan çok neo-liberallerin meylettikleri muhafazakar düşüncelere ve Le Play'e daha fazla yakındır.

Yukarıda da sıkça söz ettiğimiz üzere Weil merkezi bürokratik devlet modeli olarak tanımladığı 1789 Cumhuriyetine karşıdır. Fakat aynı hassasiyetini Nazilerle işbirliği yapmış olan Fransız Vichy hükümetine karşı esirgemmiştir.

“Ülkenin genel hastalığı bir tür uyku haline sokarak belki iç savaşı önlemiştir. Fransa kendisinin uyumasını engelleyecek olan savaştan nefret etmiştir. Mayıs ve Haziran 1940'ın şiddetli tokadı ile yarı baygın Fransa sözde güvenlik içinde uyumasına devam etmek için Pétain'in kollarına atılmıştır. Fakat sonrasında düşmanın baskısı bu uykuyu acı bir kabusa çevirmiş olduğundan (Fransızlar) rahatsızdırlar ve dış güçlerin gelip kendilerini kurtarmalarını (uyandırmalarını) beklemektedirler” (Weil, 1949: 40).

Bu yukardaki satırlarda Weil'in Pétainci olduğunu elbette söyleyemeyiz fakat Weil'in kısa yaşamındaki hümanist pasifist düşüncelerinde hareketle (mesela 1789 Cumhuriyetinin egemenlik hakkının baskı ve savaşı körüklemesi nedeniyle karşı çıkması) onun savaş yanlısı değil karşıtı olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Oysa yukarıdaki cümlesinde Fransa'nın uyuduğunu olumsuz bir anlam olarak kullansa bile o sayede iç savaş önlenmiştir diyecektir. Her ne kadar bu uyku kâbusa dönüşecek olsa bile yine yazara göre Almanlarla işbirliği yaparak Fransızlar uykularına devam etmişlerdir. Aynı kitabında sosyal düzeni sağlamak için sınıf siyaseti güdüp toplumsal şiddeti artıran siyasi parti ve oluşumların yasaklanmasını söyleyecektir (Weil, 1949: 22-27). Aynı kitabın 10 sayfa önceki sözlerinden hareketle yazarın iç savaş yanlısı olabileceğini çıkartmak pek mümkün olmasa gerek. Oysa 1789 Cumhuriyeti ve ilkeleri eleştirisi yorumlamaya mahal bırakmayacak ölçüde çok net ve serttir:

“Devrim Fransız Krallığına ait olan nüfusu ulusal egemenlik sarhoşluğu içinde tek bir kütle içinde eritmiştir” (Weil, 1949: 78) diyecektir.

Yazara göre Fransa'da yurtseverlik geçmişe yönelik bir sevgiyi barındırmaz tersine geçmiş şiddetle yok edilmelidir. Bu bakımdan 1789 devrimi sonrası modern devletlerin oluşmasıyla ortaya

çıkacak olan yurtseverlik sadece bugünü ve yarını düşünmektedir (Weil, 1949: 78). Bu durum yazara göre kitabının da ismi olan Fransa'nın köksüzleştirilmesidir.

Weil'in öne sürdüğü 1789 Fransız Cumhuriyetinin toplumu köksüzleştirdiği fikri ile Bourgeois'dan fazla Le Play'e yakınlaşır. L. Baudin'in Le Play'den derlediği seçme eserlerine (Le Play: Textes choisis par L. Baudin) yazmış olduğu önsözde Fransız devriminin yanlış inançlar üzerine kurgulu olduğunu söyleyecek olan Le Play'den alıntı yaparak onun Fransız devriminin şiarı olan Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik yerine Ahlak, Hiyerarşi ve Otoriteyi önerdiğini söyler (Le Play, 1947: 19). Çünkü Le Play'e göre mutlak özgürlük olarak tanımladığı özgürlük kavramı toplumda ahlaksızlığı artıracığından onun yerine Ahlak almalıdır. Eşitlik ise doğal yaşamda var olmayan boş bir inançtan öte bir kavram olup toplumsal düzensizliği arttırabilir. Onun içindir ki, Le Play eşitlik yerine Hiyerarşiyi önerecektir. Son olarak da Devrimin kardeşlik ilkesini Le Play ayaklanma hakkı olarak görecektir ve onun yerine otoriteyi önerecektir (Le Play, 1947: 18-19).

Yazarın 1881 tarihli eserine baktığımızda modern toplumun sorunlarını üç ana grupta toplamaktadır. İlki 1789 ilkeleridir. İkincisi natüralizmdir, üçüncüsü de evrimciliktir. 1789'un ilkeleri olan özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin eleştirilerini yukarıda yazmıştık. Yazara göre devrim şiarı ve ilkeleri insanları ayaklandırmaya özendirmektedir hatta hak olarak tanımaktadır. Bu da toplumu şiddete doğru yöneltmekte olup barışın önüne geçmektedir (Le Play, 1881-a: 218). Ayrıca devrimin ilkelerindeki ayaklanma hakkı ulus-devlet mantığını da zayıflatmaktadır (Le Play, 1881-a: 219). Le Play'in bu son cümlesinden çıkardığımız sonuç, onun ulus-devlet veyahut modern devlet ile bir sorunu olmadığını gösterir. Sadece modern devletin Rousseau'cu sosyal mutabakata dayalı ideolojisiyle meselesi vardır. Aşağıda göreceğimiz sosyal barış modelinde de Devlet her zaman olacaktır. Yazarın Fransız devriminin özgürlük, eşitlik, kardeşlik ilkesini ayaklanma hakkı olarak yorumlamasının pratik sebepleri Fransa'da 1830, 1848 ve 1870 yıllarındaki sosyal çalkantılar ve devrimlerdir. Bu durumun bir sebebi 1789 ideolojisidir. İkinci sebebi Rousseau ve liberal iktisatçıların sahiplendiği "natüralizm" ilkesidir. Yazara göre 1789 dogmasından farklı olarak siyasetçilerden çok bilim adamlarının sahiplendiği bir ilkedir. Natüralizmden hareketle bilim adamları, fizik ve sosyal bilimlerde yöntem geliştirmişler ve toplumsal barışın kökeninin doğa yasalarında var olduğunu söylemişlerdir (220). Le Play natüralizm kavramını aşağıdaki tarifıyla eleştirir ve kabul etmez:

"... Hayvan barış içinde yaşayacaktır çünkü kendi doğal istemlerine göre davranır; oysa insan açmazlar içinde acı çekmektedir çünkü gelenekler tarafından kuşatılmıştır..." (Le Play, 1881-a: 221-222).

Le Play doğa yasaları çerçevesinde gelenekleri, görenekleri insanın önünde engel olarak gören yaklaşımını reddedecektir. Burada yazarın temelde sosyal barışı bozduğunu iddia edeceği sosyal bilimlerdeki "laissez-faire, laissez-passé" (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) ilkesidir. Kapitalist üretim süreçlerini kolaylaştırıcı, ticareti geliştirici bir ilke olduğunun hakkını teslim ediyor olsa bile üç açıdan bu ilkeye karşı gelecektir: ilki geleneklere düşman olduğundandır, ikincisi "laissez faire" in siyasal arenada toplumsal barışı bozanlara söz hakkı sağlıyor olmasındandır, üçüncüsü de salt ticari yaklaşımın ahlak erozyonu yaratıyor olacağındandır. Bu manada "bırakınız yapsınlar" ilkesi "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ilkesi kadar toplum nezdinde tehlikelidir.

Yazarın son olarak "evrimcilik" ilkesiyle de sorunları olacaktır. Yazara göre evrimcilik ilkesinin tanımı insanın zaman içerisinde sürekli değişimi üzerine kuruludur. Bu süreçler içerisinde modern zamanlarda makineleşmeyle beraber değişen çalışma ilişkileri evrimcilerin ilgi alanlarıdır (Le Play, 1881-a: 222-223). Her ne kadar bu değişim evrelerini incelerken toplumsal ahlaki çöküşü de Le Play tespit ediyor olmalarına rağmen onun kadar bu konuya ilgi göstermeyeceklerdir. Ayrıca evrimciler geleneksel kurumları "doğalcılar" kadar (natüralist) eleştirip reddetmeyeceklerdir (Le Play, 1881-a: 223). Fakat yine de toplumsal gelişimin (evrimin) eski kurumları işlemez hale getirip yenilerini kuracağını söyleyeceklerdir (Le Play, 1881-a: 223). Le Play'in evrimcilerle ortaklaşabileceği noktaları geleneksel olana saygı ile toplumda ahlaki sorunları tespit ediyor olması

Bourgeois ve Weil ile ortak bir düşünce zeminine yaklaştığını gösteriyor. Yazar “natüralizm” (doğalcılık) ve “evrimcilik” ilkelerini toplumsal kuralların içine sızmasından dolayı daha az tehlikeli olarak addedildiğini söyler. Çünkü bu ilkeler fizik kurallarının içinde yer almaktadır (Le Play, 1881-a: 225). Bilimsel kisvesi içinde olduğundan eleştiriden muaf olması onun toplumsal yaşamda dal budak salmasına ve böylece sosyal sorunların anlaşılmaz olmasına neden olmaktadır (Le Play, 1881-a: 226).

Bourgeois’ın başta da belirttiğimiz üzere Le Play ve Weil ile yakınlaştığı düşünce zemini ahlak üzerine olmuştur. İnsanların hakları ve görevleri dayanışma temelinde ve ahlaki ölçülerde olacaktır (Bourgeois, 1896: 33). İnsan sadece kendisi için var değildir çevresi için de var olacaktır. Dolayısıyla hem birey hem de sosyal varlıktır. Birey olarak haklara sahiptir ama sosyal varlık olarak da çevresine karşı görevleri olacaktır. Bourgeois’ın insanı Le Play’in insanı gibi sadece ailesine bağlı değildir. Ve aile içinde bir birey değildir tersine toplum içinde bir bireydir ve sosyal varlıktır. Dolayısıyla Devlette insan yapımıdır ve onun için insanlar üstü değildir (Bourgeois, 1896: 36). Bourgeois’ın devlet tanımı Le Play ve Weil’in tanımlarına yakınlaşırken Rousseau’cu yaklaşımdan uzaklaşır. Örneğin yazar laissez-faire’ci oldukları için iktisatçı diye adlandırdığı liberallere özgürlük adına Devlet sosyalizmini reddettiklerinden hak vermektedir (Bourgeois, 1896: 36). Hatta şu sözleriyle Rousseau’dan ayrıldığını açıkça ortaya koyar:

“Rousseau sosyal mutabakat fikrinden gördüğü, her üyenin tüm haklarını topluma terk etmesidir ve sosyalist teori de bu sözü alarak her üyenin tüm mülkiyet haklarını topluma terk etmesi olarak yorumlamıştır” (Bourgeois, 1896: 41).

Sonuç olarak Bourgeois Rousseau ile Devlet-birey konusunda anlaşamasa bile Weil ve Le Play gibi muhafazakâr düşünürlerden çok yine de Rousseau’ya daha yakındır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere onlardan en önemli farkı 1789 Cumhuriyetinin ilkelerine sahip çıkıyor olmasıdır. Unutmayalım Bourgeois’ın solidarizm öğretisi Weil’in en çok eleştirdiği Fransa’nın III’ncü Cumhuriyetinin temel felsefesini oluşturmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki üç yazarın da solidarizm tanımı birbirleriyle farklılıklar göstermektedir. Fakat Bourgeois’ın 1896 tarihli solidarizm öğretisini temel aldığımızda, bu doktrinin ana çıkış noktası laissez-faire liberalizminden sorunu olan, Marksistler hariç, farklı düşünce okullarının dayanışma ile ilgili düşüncelerini, Fransanın III’cü Cumhuriyetinin ana felsefesini de teşkil edecek olan, solidarizm öğretisiyle ortaklaştırmak isteğidir. Buna göre üç yazarın yazılarındaki birey ve ailenin toplum içindeki görevleri arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklarda bulunmaktadır. Mesela Bourgeois ve Weil’in insanı dışa dönük ve toplumsal sorumluluk sahibidir. Oysa Le Play’in insanının varlık nedeni için bir ailenin olması gerekir. Diğer bir deyişle Le Play’in bireyi içe dönük olup, aile fertleri içinde tanımlanmış görevleri olacak buna göre de aile içinde sorumluluklar üstlenecektir. Bourgeois ve Weil’in insanının dışa dönük olup sorumlu olacakları sosyal görevleri olacaktır fakat buna rağmen ikisinin solidarizm (dayanışmacılık) anlayışlarının birbirine yakın olduğunu iddia edemeyiz. Gerçi her ikisinde de kişilerin topluma karşı sorumluluğu mecburiyet esasına göredir. Fakat bu mecburiyet Bourgeois’da kişilerin topluma karşı ödemeleri gereken sosyal borçtan dolaydır ve bu bakımdan kişinin inisiyatifine bırakılmayan resmi bir görevdir. Oysa Weil’de insanlar arası dayanışma insanın kendine karşı sorumluluğundan dolayı mecburiyet içermektedir. Bourgeois’da olduğu gibi yukarıdan gelen siyasi bir otorite bunu onun adına deklare etmemektedir. Ayrıca Weil’in Hıristiyan olmadan evvel sosyalistliği döneminde Marks’ı Marksizm’den ayırmasının temel sebebi Marks’ın gençlik eserlerinde önem verdiği emek sömürüsüne duyduğu ilgidir. Weil’in daha sonra bir fabrikaya işçi olarak girip çalışmasının nedeni de işçilerin çalışma yaşamında yaşadıkları zorlukları yerinde görmek ve onlarla birebir dayanışma kurmak içindir. Oysa yazar için Marksizm, kendi başına bürokratik merkezî bir yapı üzerine inşa edilmiş olan bir modelden öte bir şey değildir. Weil, Bourgeois’ın aksine merkezî bürokratik yapıları pekiştirmiş olduğunu düşündüğü 1789 Cumhuriyet ilkelerini gereksiz görmektedir. Bu bağlamda Weil’in Marks’ı sadece emek sömürsünden okuması ve sınıfsal kimliğinden ayırması onun daha sonrası Hıristiyan

F. LE PLAY'İN SOSYAL BARIŞ DÜZENİ İLE L. BOURGEOIS ve S. WEIL' in DÜŞÜNSEL İLİŞKİLERİ: DAYANIŞMACILIK (SOLIDARİZM)

öğretisine geçmesinde kolaylık sağlayacaktır. Diğer bir deyişle Weil'in yardımı muhtaç fabrika işçisi, yardıma muhtaç bireyi halini alacağından iki farklı ideoloji olan sosyalizmden Hristiyanlığa geçerken Weil'in hümanist düşüncesi değişmeyecektir. Önemli olan çünkü kişinin birey, insan, işçi, çiftçi olması değil sadece yardıma muhtaç olmasıdır.

Üç yazar da liberalizmdeki laissez-faire felsefesini eleştirirler. Özellikle Le Play ve Weil, "laissez-faire" liberalizmine sosyal kargaşaya siyasal zemin hazırlamasından dolayı karşı çıkmaktadırlar. Bu yaklaşım onların "ortak düşman" olarak tanımladıkları ve sosyal düzeni bozduğunu varsaydıkları sınıf siyaseti güden siyaset anlayışına karşı birleşmelerinin sonucudur. Weil (Hristiyan olduktan sonra son yazıları) ve Le Play "laissez-faire" liberalizmini kapitalist üretim biçimini sorgulamadan daha çok toplumsal ahengin bozulmasına vesile olduğu için siyasi manada eleştiriler. Oysa Bourgeois, Bouglé ve Gide gibi solidaristler muhafazakârlardan farklı olarak liberalizmi iktisadi manada da sorgulayacaklar ve vahşi kapitalist üretim süreçlerinde azami ölçüde işçilerin sermaye karşısında haklarının korunmasına yönelik (çalışanlara yönelik kooperatifler gibi) adımlar atacaklardır. Oysa Le Play ve Weil için çözüm sermaye ile çalışanlar arasında uyuma dayalı işleyecek iki tarafı da kapsayan korporatif yapılar olacaktır. Bu iki farklı anlayışın sebebi Bourgeois ve solidaristlerin 1789 ilkelerine sahip çıktıklarından mevcut siyasal sistem içinde (karşıt ideolojili siyasal partilerin olduğu çoğulcu parlamenter demokratik rejim) çözüm arayacaklardır. Diğer bir deyişle işçilerin haklarını işverene karşı korumak için (işçi kooperatifleri gibi) çözümler arayacaklardır. Solidarizm öğretisinin (quasi-contrat social) yarı-sosyal mukavelesinde kişilerin geçmişte yapılanlara sahip çıkıp geliştirmesi topluma karşı bir borcudur. Buna göre de işçi hakları da bundan nasibini alacaktır. Oysa Weil ve Le Play her ikisi de 1789 ilkelerine karşıdır. Onları gereksiz ve suni gördüklerinden modern devletin kurumları ile sosyal çatışma üzerine kurulmuş siyasal partilerini, sınıf siyaseti güden örgütlenmeleri sosyal ahengi bozduğundan "kötü" olarak nitelendirip kabul etmezler. Bu bağlamda onların düzeni sosyal çatışmalara dayanmayan işçi-patron uyumu üzerine kurulu korporatif yapılar ve uygulamalarıdır.

Referanslar

- Audier, S. (2006). *Le socialisme liberal, Ed. La Découverte*. Paris
- Bourgeois, L. (1896). *Solidarité, Armand Colin et Cie*. Paris
- Gabellieri, E. (2015). "Solidarisme, laïcité et christianisme: de L. Bourgeois et C. Bouglé a S. Weil" sous la direction de Emmanuel Hombres, *Chronique Sociale*. Lyon
- Le Play, F. (1881-a). *La constitution essentielle de l'humanité, Tours, Alfred Mame et Fils*. Paris
- Le Play, F. (1881-b). *L'école de la paix sociale: son histoire, a méthode et sa doctrine, Tours, Alfred Mame et Fils*. Paris
- Le Play, F. (1947). *Frédéric Le Play: Textes choisis par L. Baudin, Librairie Dalloz*. Paris
- Weil, S. (1957). *Ecrits de Londres et dernières lettres, Les éditions Gallimard*. Paris
- Weil, S. (1966). *Attente de Dieu, Editions Fayard*. Paris
- Weil, S. (1951). *La condition ouvrière, Les éditions Gallimard, Collection idées*. Paris
- Weil, S. (1955). *Opression et liberté, Les éditions Gallimard*. Paris
- Weil, S. (1949). *L'enracinement: Prélude a une déclaration des devoirs envers l'être humain, Les éditions Gallimard*. Paris

KİMLİK VE EKONOMİ

Ensar YILMAZ

 Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, enyilmaz@yildiz.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 26 Ağustos 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Dünyayı anlama araçları sosyal ilişkiler ve etkileşimler yoluyla edinilir. Biliş, bireysel olduğu kadar sosyal bir süreçtir. Bu bağlamda bireyler, tercihlerini salt parasal teşvikler ile değil, ait olduklarını hissettikleri kimliklerinden de hareketle yapmaktadırlar. Kimlik kavramını ekonomiye taşımak teşvik anlayışımızı değiştirebilir. Ekonomik ve sosyal davranışları daha iyi analiz etmek için kimlik ekonomisinin içgörülerinden ve kavramsal araçlarından faydalanabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, etnisite, cinsiyet, iktisat.

ABSTRACT

The means of understanding the world are necessarily acquired through social relationships and interactions. Cognition is a social as well as an individual process. In this sense, individuals do not make their preferences only with respect to monetary incentives but also the identities they perceive to belong. Bringing the concept of identity into economics can change our understanding of incentives. We can benefit from the insights and conceptual tools of identity economics to analyze economic and social behaviors better.

Keywords: Identity, ethnicity, gender, economics.

1. Giriş

Kimlik yoksa varlık da yoktur (Quine)

Bireyi analizinin merkezine alan yaygın iktisat anlayışı, onu tam ve doğru bir şekilde kavramaktan yoksundur. Temel sosyolojik kavramları benimsememekte ve bunları görmezden gelmektedir. Bunun nedeni, pek çok ana akım iktisatçının bu kavramları teoriye veya ampirik çalışmalara bilgi sağlayamayacak kadar belirsiz bulmasıdır.

Ne var ki; iktisatçılar arasında bireysel tercihlerin belli ölçülerde bireyin bulunduğu sosyal çevre tarafından belirlendiğine dair artan bir fikir birliği söz konusudur (örn; Bowles, 1998; Fehr and Hoff, 2011; Postlewaite, 2011). Sosyal çevrenin etkin olduğu alanlardan bir tanesi olan sosyal kimlik, bir sosyal gruba mensup olmanın yarattığı algıdan doğan bir kendini algılama biçimidir. Bir gruba ait olma hissine bağlanan bireyler, uygun tutumlara sahip gruba özgü kurallarla uyumlu olacak şekilde hareket etmeleri durumunda fayda sağlarlarken, söz konusu kurallara uymayan bir biçimde hareket etmeleri halinde herhangi bir fayda sağlayamazlar. Sosyal kimlik yaklaşımı, sosyal topluluklardaki sosyal kimlikler ile ilgili olan sosyal tercihleri anlamak için bir metodoloji sunmaktadır. Aslında buna benzer bir yaklaşım, çok daha önce Vilfredo Pareto (1920 [1980]) tarafından ortaya atılmıştır. Pareto, sağlanan faydanın, iktisatçıların genellikle düşündüğünün aksine, yalnızca zevklerle ilgili değil, aynı zamanda insanların kendileri ve başkalarının nasıl davranması gerektiğine dair düşüncelerini belirleyen normlarla da ilgili olduğunu savunur. Fakat bu kavramsallaştırma, son birkaç on yıla kadar ana akım iktisat üzerinde güçlü bir etkiye sahip olamamıştır.

Sosyal kimlik teorisi, 1970'lerde Henri Tajfel (1974) tarafından ilk defa formüle edilmesinin ardından farklı düzenlemelerden geçti. Başka pek çok çalışmanın çıkış noktası olurken, grup dinamikleri ve gruplar arası ilişkilere dair çeşitli konular ve sorunların incelemesinde kullanıldı. Kimlik ekonomisi, sosyal kimlik teorisinin iktisattaki yayılma alanlarından biridir. Kimlik ekonomisinin temel savı; bireylerin tercihlerinin yalnızca parasal saikalarla değil, aynı zamanda aidiyet duydukları kimliklerle de şekillendiğini anlatır. Kimlik kavramını ekonomi alanına getirmek, eylemlerin sebeplerini anlama şeklimizi değiştirebilir. Bu çalışmanın konusunu, Roman topluluğunu inceleyebilmek için kimlik ekonomisinin kavramsal araçlarından ve kavrayışlarından yararlanacağız. Bu, bizim Romanların ekonomik ve sosyal davranışlarını daha iyi anlamamızı sağlayacak.

Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle sosyal kimlik yaklaşımı anlatılmış, ikinci bölümde kimlik ekonomisi ve kavramın uygulandığı alanlar incelenmiş, son olarak üçüncü bölümde ise bu araştırmadan elde edilen sonuç tespitlerinde bulunulmuştur.

2. Sosyal Kimlik Yaklaşımı

Son yıllarda sosyal ve davranışsal bilimlerde kimlik kavramına yaygın bir şekilde atıfta bulunulmaktadır. Kavram, psikiyatri ve psikolojiden siyaset bilimi, sosyoloji ve iktisada kadar farklı disiplinlerce kullanılmaktadır. Bu, belirli kimliklere sahip bireylerin, ait oldukları gruplar ve sosyal bağlamlar içindeki rolleri göz önünde bulundurularak anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Kimlik, bireylerin kim oldukları ve ait oldukları grup içinde ne tür yakınlıklara sahip oldukları gibi kendilerini tanımladıkları anlamlar dizisidir. Örneğin; bireyler işçi, kadın, ebeveyn, Müslüman ya da Latin olduklarında kendilerine uyguladıkları birtakım anlamlar vardır. İnsanlar birden çok kimliğe sahiptir, birden çok gruba mensuptur ve birden çok kişisel özellikleri kendilerinde barındırır. Ve bu kimliklerin anlamları, toplumun üyeleri tarafından paylaşılır. Dolayısıyla birey, toplumsal yapı bağlamında varlığını sürdürür. Birey ve toplum, aynı madalyonun iki farklı yüzüdür. Bir başka ifadeyle; bir yandan toplum, bireylerin eylemleriyle meydana getirilirken, diğer yandan da bu eylemlerin, yarattıkları toplumsal yapının bağlamında üretildiği ve bu bağlamdan etkilendiği bir gerçektir. Bu nedenle bireyin özellikleri ile toplumun özellikleri arasında karşılıklı etkileşimlerden oluşan bir sistem söz konusudur.

Tarihsel süreçte, bilim insanları ilk olarak bireysel kimliğe odaklanmış; insanların toplumsal yapıdaki konumlarının –üstlendikleri rollerin- kendilerini algılayış ve davranış biçimlerini

şekillendirdiği düşüncesinin üzerinde ciddiyetle durmuşlardır. Kimlik teorisi bu bakış açısından hareketle geliştirilmiştir. Ancak daha sonra gelen bilim insanları, dikkatlerini bireylerin kendilerini grup üyeleri olarak nasıl algıladıkları konusu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Sosyal kimlik yaklaşımının gelişimi bu sayede gerçekleşmiştir.

Aslında hem kimlik teorisi hem de sosyal kimlik teorisi, bireysel davranış ve toplumsal yapı arasında toplumsal olarak inşa edilen benlik üzerinde, birbirine önemli ölçüde benzeyen görüşlere sahiptir. Fakat bu iki teori, zamanla farklı yönlerde ilerleme kaydetmiş ve gündeme getirdikleri ve vurguladıkları konular değişiklik göstermiştir. Hogg vd. (1995)'nin bu iki teori arasında yapmış olduğu karşılaştırma, onları farklılıkları göz önünde tutulduğunda bunları birleştirmenin doğru olmadığı sonucuna götürmüştür.

Kimlik teorisi, bireyin doğası ve birey ile toplum arasındaki ilişkiye dair fikirlere atıfta bulunan sembolik etkileşimcilik kavramıyla başlamıştır ve insanın paylaşılan sembolleri kullanarak etkileşim kurmasına odaklanmaktadır. Sembollerin ve anlamların önemi, dünyaya dair algılarımızı şekillendirdiği ve etkileşimi, düşünmeyi ve planlamayı mümkün kıldığı için önem arz etmektedir. Dolayısıyla; sosyal davranışı en iyi şekilde, bireylerin kendilerine ve başkalarına dair tanımları ve yorumlamaları üzerinde durarak anlayabiliriz. Etken öznenin çevresindekilere atfettiği anlamı tanımlayarak, insanların eylemlerinin nedenlerini anlayabiliriz. Bu nedenle; kimlik teorisinin sembolik etkileşimcilikten yararlanan odak noktası, bireylerin eylemlerini nasıl ürettikleri ve bu eylemlerin etkileşimde olan bireysel ve kolektif hedefleri gerçekleştirmede diğerleriyle nasıl uyum sağladığı ile ilgilidir (Burke ve Stets, 2009).

Fakat yine de sosyal kimlik yaklaşımı, kimlik teorisine kıyasla, sosyo-bilişsel süreçlere, bağlamsal duyarlılığa, grup davranışlarına ve gruplar arası ilişkilere ve rol ile grup arasındaki daha net bir ayrıma daha fazla önem atfetmektedir. Sosyal kimlik yaklaşımı, benlik sınıflandırmalarının sosyo-bilişsel süreçlerine odaklanmaktadır. Kimlik teorisi, belirli bir rol ile özdeşleşmenin sebepleri ve sonuçları üzerinde dururken; sosyal kimlik yaklaşımı, bir sosyal grup veya sınıf ile özdeşleşmenin sebepleri ve sonuçları ile ilgilenmektedir.

Bir grubun mensubu olmak, kim olduğunuzla; roller de ne yapmanız gerektiğiyle ilgili anlamlar içerir. Sosyal kimlik teorisi, bireyin belli bir grupla özdeşleşmesi ya da kurduğu bağlantılara ve grup içi ilişkilere odaklanırken kimlik teorisi, üyelerin grup içindeki rol ve davranışlarını inceler.

Yine de, Burke ve Stets (2009)'in belirttiği üzere; kimlik teorisi, davranışa daha fazla odaklanmasına rağmen çelişki azaltıcı, rol üstlenme, yansıtımlı değerlendirme ve kendi kendini doğrulama gibi temel sosyo-bilişsel süreçlerden de yararlanmaktadır. Bu nedenle kimlik teorisi ve sosyal kimlik teorisinin sosyo-bilişsel süreçleri değerlendirmede o kadar dar farklı olmadığını söyleyebiliriz. Her iki teori de farklı sosyo-bilişsel süreçlere odaklanmaktadır. Dolayısıyla aralarındaki ayrım da net farklılıklardan ziyade üzerinde önemle durdukları alanlarla ilgilidir.

Sosyal kimlik yaklaşımının tarihsel kökleri, 2. Dünya Savaşından sonraki süreçte yaşanan akademik tartışmalara kadar gitmektedir. Pek çok sosyal psikolog grup içi ilişkilerin psikolojisini anlayabilme ihtiyacı duymuştur; çünkü bazı soruların, örnek vermek gerekirse özellikle psikolojik olarak hangi yönlerden Yahudi soykırımına gidildiği sorusunun cevabını aramışlardır. Daha önceki dönemlerde, bilim insanları bunu, bireyin içindeki önyargı gibi bazı hislerin neden olduğu akıl dışı eylemler şeklinde açıklamaya çalışmışlardır. Ki bu da, onların böyle olayları sosyal psikoloji kapsamında içruhsal ya da kişiler arası süreçlerin sonuçları olarak değerlendirmeleri anlamına geliyordu.

1960'ların sonları ve 1970'li yılların başlarında, akıllarda sosyal psikolojik teorisinin başarılı bir şekilde ilerleyip ilerlemediğine dair bir soru vardı. Grup süreçleri ve gruplar arası ilişkilere dair yapılan tartışmalarda bu daha da belirgindi. Pek çok bilim insanı, bu alanı, içruhsal ve kişiler arası süreçlere önem vererek dil, tarih ve kültür gibi önemli oluşumları göz ardı ettiği için eleştiriyordu (bkz. Hogg ve Williams, 2000). Gruplar arası ilişkiler ile ilgili var olan teorilerin bireyci ve indirgemeci yaklaşımlarına önem veren düşünceler de aynı şekilde eleştirilmekteydi. Doğal olarak, bu farklı bakış açıları yeni bir kurama dönüştü. Bu kuram, sosyal kimlik ve benlik sınıflandırma teorilerini de içeren sosyal kimlik yaklaşımı altında sınıflandırıldı.

Sosyal kimlik yaklaşımının ilk teorisi, Tajfel (1974, 1978) tarafından ortaya atılan ve daha sonra Tajfel ve Turner (1979) tarafından sosyal grup dinamiklerini analiz etmek için geliştirilen sosyal kimlik kuramıdır (SKK). Bu teori, grupların algılanan statü farkları temelinde gruplar arası davranışları, söz konusu statü farklarının istikrarını ve bir gruptan diğerine geçiş işlemini inceler.

SKK, olumlu bir benlik algısını sürdürebilmek için gruplar arası davranışlarda bir motivasyon unsuru olduğunu savunur. Bu şekilde insanlar, sosyal kategorileri tanımlar ve karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirebilir. Gruplarıyla ilgili olumlu bir değerlendirmede bulunabilmek için grup üyeleri kendi gruplarıyla dışarı arasında olumlu bir farklılık (örn. ayırt edici bir olumlu özellik) kurmaya motive olacaktırlar (Tajfel, 1978). Üstün kabul edilen bir grubun üyesi olmak, olumlu bir sosyal kimlik yaratacak; ancak söz konusu grupla ilgili aşağı dereceden olduğuna dair bir algı mevcutsa, bu gruba mensup olmaya olumsuz bakılacaktır. Bu algılayış, grup üyeleri için var olan toplumsal hiyerarşi ve onun aşağı derecelerine karşı bazı zorluklar yaratabilmektedir.

SKK, bireylerin kendilerini ve başkalarını grup içi ve grup dışı şeklinde değerlendirmesini açıklayabilmek adına, üç zihinsel kavramdan bahseder: sosyal sınıflandırma, sosyal özdeşleştirme ve sosyal karşılaştırma (Tajfel ve Turner, 1979). Sosyal sınıflandırma, bireylerin insanları anlayıp tanımlamak için onları sosyal sınıflara atfetmesini ifade eder. Bu şekilde grup içi ya da grup dışı veya 'biz' ve 'onlar' şeklinde bir ayırım oluşur. İnsanlar, sosyal sınıflandırmaları siyah, beyaz, İranlı, Hıristiyan, Müslüman, doktor vb. şeklinde kullanır; çünkü bu, çevrelerindeki insanları anlamak için işlerine yarar. İkinci kavram olan sosyal özdeşleştirmede insanlar, kendilerini içinde sınıflandırdıkları sosyal grubun kimliğini benimserler. Böylece grupla özdeşliklerine dair duygusal bir bağ kurarlar ve özsayıgıları grup üyeliğiyle yakından ilişkili hale gelir. Örneğin; kendinizi siyah olarak sınıflandırıyorsanız, siyah kimliğini benimser, siyahların nasıl davrandığına inanıyorsanız o şekilde hareket eder ve grubun kurallarına uyarınız. İnsanlar, özsayıgılarını sürdürebilmek için kendi gruplarını diğer gruplardan daha olumlu düşünmek zorundadır. Çeşitli psikolojik çalışmalar, insanların özsayıgılarını yükseltmek için sosyal sınıflar oluşturduğunu göstermektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi; SKK, önceleri, gruplar arası ilişkilerin bilişsel, güdüsel ve sosyo-tarihsel etmenler tarafından yönetildiğini savunmuştur. Ancak daha sonra, 1980'li yılların ortalarında diğer bazı bilim insanları, sosyal kimlik teorisindeki bilişsel unsuru işlemeye çalışmıştır. Bu şekilde SKK'nin gruplar arasına yaptığı vurgunun ötesine geçmeyi ve grup içi süreçler üzerinde de düşünmeyi amaçlamışlardır. Tüm bu farklı görüşler, kendini sınıflandırma kuramı (KSK) şeklinde adlandırılan yeni bir teori etrafında birleşmiştir (Turner vd., 1987). Sosyal kimliğe dair bu daha kapsamlı yaklaşımla KSK, zamanla akademik sosyal psikoloji alanında SKK'den daha etkili olmuştur. Sosyal etki, grup dayanışması, grup kutuplaşması ve kolektif eylem başta olmak üzere farklı konuların incelenmesinde kullanılmıştır (Turner vd., 1987). Daha sonraki yıllarda ise liderlik (Haslam, 2001), grup dışı türdeşliği ve güç (Turner, 2005) gibi konularda da yine KSK'den yararlanılmıştır.

Aslına bakılırsa, KSK, grup içi bağlamdaki davranışların bilişsel teorisi olarak görülmekte ve bireyin kendini sınıflandırma ve gruplar arası farklılaşma süreçlerinin altında yatan bilişsel işlemlere dair açıklamalar sunmaktadır (Turner, 1999). Teori, orijinal SKK'nin daha fazla işlenmiş ve genişletilmiş bir sürümü olarak görülmektedir. Turner vd. (1987), KSK'nin gruplar arası davranışların sosyo-bilişsel temeliyle ilgilendiğini öne sürer. KSK; insanların, ait oldukları sosyal sınıflar açısından nasıl bir ben kimliği oluşturduklarını açıklar. Ve aynı zamanda insanların kendi sınıflarının üyeleri ile diğer sınıflara ait insanlar arasında ayrımcılık yapmasına da neden olur.

Bu süreci üst zıtlık (meta-contrast) ilkesi açıklamaktadır. Buna göre; belirli bir duruma sahip herhangi bir sayıdaki bireylerin, kendi aralarındaki farklılıkların, kendileriyle başkaları arasındaki farklılıklardan daha az olduğunu düşünmeleri halinde, kendilerini bir sosyal grup olarak sınıflandırmaları muhtemeldir. Gruplar arası farklılıkları grup içi farklılıklardan daha görünür algılamaları durumunda, bu bireyler kendilerini sosyal gruplara üyelikleri üzerinden tanımlayacak ve grup içi ve grup dışı ayırımı yapacaktır. KSK, bireyler kendilerini bir sosyal grupla özdeşleştirdiğinde bir benlik yitimi yaşadıklarını, bununla bireyselliğini kaybetmek değil kendini kendi özgün özelliklerinden ziyade grup üyeliği üzerinden tanımlamak anlamına geldiğini ifade eder. Kendini sınıflandırma, bilişsel olarak bireyi grup içine benzeter (Hogg ve Terry, 2001). Dolayısıyla, her grup

üyesi, kendi bireysellikleri de dahil olmak üzere, aynı değerleri ve ahlak düşüncesini paylaşır ve bu şekilde grup normlarına bağlı kalır.

KSK, kendini sınıflandırmayı bağlama bağlı olarak değerlendirir. Herhangi bir sınıfın anlamlılığı, verili herhangi bir bağlamda mevcut olan sosyal karşılaştırmalara bağlıdır. Ulusal kimlik örneğini ele alalım; bağlam, kıyaslanabilecek bir ulusal dış grubu içeriyorsa, bireylerin kendi ulusal grupları daha fazla dikkat çeker ve grubun algılanan türdeşliği de artar. Ancak, tek bir ulusal grup söz konusu ise, kişisel kimlikler ve bireysel farklılıklar öne çıkar ve dolayısıyla grubun algılanan türdeşliği azalır. Sonuç olarak; bu bakış açısına göre, bağlama bağlı olarak insanlar bireysel kişiler ve sosyal gruplar olarak hareket edebilirler. Dolayısıyla, bir bağlamda özgün bir karakter olarak davranış gösteren birey, başka bir bağlamda bir grup üyesi olarak kolektif benzerlikler gösterebilir. İnsanlar değişen seviyelerde bireysel farklılıkları veya kolektif benzerlikleri ile gündeme gelebilirler. KSK, bu farklı türdeki yükselişleri bağlama bağlı şekilde açıklamayı hedeflemektedir. Bu anlamda, insanlar kendilerini herhangi bir özel durumda tanımlar ve görür, bu seviyeler ve her bir seviyedeki farklı kimlikler arasında aşağı ve yukarı gidip gelir ve bunu tamamen normal kabul ederler. Dolayısıyla insanların kendilerini tanımlama şekillerinde, bireysel kimlikten sosyal kimliğe, her zaman değişiklikler olmaktadır.

Sonuç olarak; SKK gruplar arası seviyedeki davranışları açıklarken, KSK bu davranışları grup içi düzeyde incelemektedir. İnsanların belli koşullar altında nasıl farklı olabildiği, düşünebildiği, hissedebildiği ve psikolojik bir grup olarak davranabildiğini açıklamaya çalışır. İnsanlar bireysellikten grup psikolojisine ve davranışına kayabilmektedir. Bu aynı zamanda kendilerini kişisel kimliklerle ifade etmekten, paylaştıkları sosyal kimliklerle ifade etmeye geçiştir. SKK'yi gruplar arası davranışın sosyal kimlik teorisi olarak tanımlamak daha doğru iken, KSK'yi grupların sosyal kimlik teorisi olarak ifade etmek daha yerinde olacaktır.

Beraberinde getirdiği bu yeni bakış açılarına rağmen, KSK'ye yöneltilen bazı eleştiriler de mevcuttur. Örneğin; Taylor ve Moghaddam (1994) KSK'nin sosyo-yapısal etkenleri göz ardı ettiği ve gerçek yaşamdaki çatışmaların tutkusundan yoksun olduğunu savunur. Buna göre; KSK, güdüsel ve duygusal konulara gereken önemi vermemektedir. Bu anlamda, SKK, radikal toplumsal olayları açıklamakta daha başarılıdır. Örneğin; Reicher vd. (2008), SKK'nın getirdiği bakış açılarının, önyargıya, ayrımcılığa ve gruplar arası davranışların farklı türlerini destekleyen koşullara –çatışma, işbirliği ve toplumsal değişim gibi- odaklanması nedeniyle Nazizmi nasıl açıklayabildiğini tartışmıştır. Fakat KSK daha çok, insanların kendilerini gruplarla özdeşleştirmelerine ve grup davranışları sergilemelerine neden olan sosyal bilişsel süreçlere odaklanmaktadır. Yöneltilen bir başka eleştiri ise KSK'nin, kimlik gelişiminde önem arz eden bebeklikteki kimlik gelişiminden ziyade yetişkinlerdeki kimlik oluşumuna odaklandığı yönündedir. Dolayısıyla çocuklar üzerindeki grup etkisini açıklamada yeterli değildir.

SKK ve KSK, yukarıda tartışıldığı gibi aralarında bazı farklar bulunsa da, birtakım aynı varsayımları ve metotları paylaşmakta ve aynı ideolojik ve kuramsal bakış açısından gelmektedirler. Bu benzerliklerinden dolayı, her iki teori de sıklıkla 'sosyal kimlik bakış açısı' veya 'sosyal kimlik yaklaşımı'na atfedilmektedir. Bu teoriler, grup üyeliği ve hareketi ile ilişkilendirilen sosyal psikolojik süreçleri anlamak ve buna önemli bir katkıda bulunmak için bulunulan kuramsal girişimlerdir.

3. Kimlik Ekonomisi

1970'lerden bu yana, sosyal kimlik yaklaşımı pek çok değişiklik ve güncellemeden geçti. Birçok araştırmacının benzer konular üzerinde yazmasına neden oldu ve grup dinamikleri ve gruplar arası ilişkilerle ilgili birtakım konu ve sorunların incelenmesinde yararlandı. Kimlik ekonomisi, sosyal kimlik yaklaşımının iktisattaki bu yayılma alanlarından biridir.

Kimlik ekonomisi, insan davranışını anlamak için yeni bir yol sunar. Kararlarımızın yalnızca ekonomik saikalardan değil, aynı zamanda sosyal kimliklerimizden nasıl etkilendiğini açıklamayı amaçlar. Temel hedefi, kim olduğumuza dair algımızın ekonomik refahımızı nasıl şekillendirdiğini araştırmaktır; çünkü bu çalışma, öğrenme, harcama, uygulama ve birikim yapma şeklimizi belirlemede önemlidir. Dolayısıyla kimlik ekonomisi, ekonomiyle ilişkili normlar ve kimliklere

odaklanır. İnsanların neyin kurallara uygun ve neyin yasaklı olduğuyla ilgili düşünceleri çalışma, öğrenme, harcama ve biriktirme biçimleri açısından temel niteliktedir. Ayrıca toplum tarafından insanların kimliklerine atfedilen sınırlar da, onların ekonomik refahının önemli belirleyicileri olabilir. Bu nedenle; kimlik ekonomisinin bize sunduğu yenilikçi kavramlarla, farklı sosyal kimlikler ve gruplardan insanları güdüleyen unsurları daha iyi anlayabiliriz.

Kimlik kavramının bireysel tercihler üzerine bir iktisadi düşünme modeline girmesiyle, sosyal bağlam da önem kazanır. Kimlik konularının iktisadi düşünceye eklenmesiyle, rasyonalite algısı genel iktisat anlayışından uzaklaşır. Akerlof ve Kranton (2000: 179) bundan şu şekilde bahsetmektedir: “‘seçme’ fiilini üstünde iyice düşünerek kullanıyoruz. Alışveriş yapan bireyin yaptığı tercihin nedenlerinin farkında olup olmadığı konusunda agnostik bir yaklaşıma sahip standart fayda teorisindeki gibi insanların kendi motivasyonlarının farkında olduklarına dair herhangi bir varsayımda bulunmuyoruz.” Akerlof ve Kranton (2000), kimliği bir ‘kişinin benlik algısı’ olarak tanımlamaktadır. Bu algı, kişinin kendini yakıştırdığı sosyal sınıfla ilişkilidir.

Farklı sosyal sınıflar, ister sabit (cinsiyet, etnisite gibi), ister zaman içinde seçilebiliyor (sigara içen veya içmeyen) olsunlar, kendi şekillerini ve davranışlarını yaratırlar. Bu anlamda, sosyal sınıflar, üyelerinden belirli davranışları talep ederler. Üyeler kendilerinden beklenene uygun davranmazlarsa psikolojik veya fiziksel yaptırımlarla karşılaşırırlar. Bu ise onların refahını olumsuz şekilde etkiler (olumsuz fayda). Ancak grubun üyeleriyle uyumlu bir şekilde hareket ederlerse, refahları artar (fayda).

İktisatçılar, 2000’li yılların başında kimliğin rolünü çok daha fazla dikkate almaya başladılar ve farklı alanlarda bu bakış açısından yararlandılar. Örneğin; Akerlof ve Kranton (2000), kimliğin bireysel ekonomik davranışları ve sonuçları etkilediğine dair birçok örnek verir. “Şirket-işçi” ilişkisiyle ilgili benzer bir çalışmada, Akerlof ve Kranton (2005), işçinin şirketle özdeşleşmesi veya içinde bulunduğu çalışma ekibinin onun performans kalitesini geliştirdiğini göstermektedir. Benabou ve Tirole (2011) bireyin kimliği dahil olmak üzere, bireylerin değer verdiği ve yatırımda bulunduğu bir dizi inancı tanımladıkları bir kuramsal model sunar. Söz konusu model, insanların kendileriyle ilgili düşüncelerinin ve kendilerine dair algılarının hareketlerini ve dolayısıyla bunların sonuçlarını nasıl etkilediğini göstermektedir. Bazı iktisatçılar kimlik kavramını, toplumsal cinsiyet bazında ya da farklı etnik gruplar arasında gerçekleşen maaş farklarını deneysel yolla açıklamak için kullanır (Bowles vd., 2001). Ve birçok ampirik çalışma, eğitimde tercihler ve seçimleri açıklamak için kimliğin rolünü inceler. Özellikle bazı makalelerde; bazı Afro-Amerikalı ergenlerin, akranlarının reddetmesi üzerine, standart İngilizceyi öğrenmeyi, yani çoğunluk kültürüne uyum sağlamayı reddetmesinin temelindeki “beyaz gibi davranma” fenomeni incelenmektedir (Austen-Smith ve Fryer, 2005).

Bir diğer yandan, yakın zamanda kimlik ekonomisiyle ilişkili yeni bir akademik alanın ortaya çıktığını da belirtmeliyiz. Bu alan tabakalaşma ekonomisidir. Söz konusu alan, genel itibarıyla, grup temelli eşitsizlikler ve bireylerin sosyal gruplarla özdeşleşmesi ile ilişkili olan sosyoekonomik hiyerarşilerle ilgilenmektedir. Sınıf kimliğinin toplumsal inşası, gruplar arası eşitsizlik ilişkilerinde derin bir yerleşikliğe sahiptir ve bu nedenle değişime dirençlidir. Aslında sosyal sınıflar sıklıkla ikincil sınıflara göre göreceli baskın sosyal grupların güvenliğini sağlayan önyargı sistemlerini devam ettirme işlevi görür. Dolayısıyla, bireyler bazı zamanlarda sınıflarının kendilerine atfettiklerine direnç gösterebilir ve belirli bir sosyal grup sınıfını tanımlayan ortalama özelliklerin kendileri için geçerli olup olmadığına inanıp inanmamayı ya da ne derece inanacaklarını değerlendirebilirler.

Sosyal olarak tabakalaşmış toplumların ciddi etik ve ekonomik bakımdan yetersizlik sorunları olduğu yaygın bir kabul görmektedir. Bunlar, gruplar arasında adalet ve gelir eşitsizliği bakımından istenen şeyler değildir. Herhangi bir grubun refahı, toplumsal cinsiyet, doğum veya sosyal sınıf tarafından önceden belirlenmiştir. Bir grup azınlık bu tesadüften yararlanırken; çoğunluk, kendi başarı seviyeleriyle bağdaşmayan birçok dezavantaja sahiptir. Böyle bir toplumda ekonomik üretim potansiyelin altına düşer; çünkü beceri kaynakları görevler ve yetilerin sistemli bir şekilde yanlış eşleştirilmesi ile verimsiz bir şekilde kullanılır; bu ise genel refah seviyesinin düşmesine neden olur. Dolayısıyla, sosyal tabakalaşma seviyesinin azalması, bu tür toplumların hem etik hem de ekonomik açıdan cazip toplumlar inşa etmelerinde etkili olacaktır. Örnek vermek gerekirse; damgalama

uygulamalarının azaltılması, tabakalı bir toplumda bazı bireylerin hareketliliğini arttırabilir ve damgalanmış gruplar, yoksulluktan kaçmak için nesiller boyu bir hareketliliği sürdürme kapasitelerini sınırlandıran kaynak dezavantajlarından halen mustarip olabilirler (Darity, 2009).

Sosyal kimliği iktisada dahil etme çalışması, resmi olarak ilk defa Akerlof ve Kranton tarafından üstlenilmiştir (2000). Akerlof ve Kranton (2000), çalışmalarında kimliğin üyelerinden bazı davranış formları beklenen (davranış için bir norm veya kural koyma) sosyal sınıflar olarak tanımlandığı bir neoklasik fayda fonksiyonu inşa etmektedir. Buna göre; beklenenden sapmalar olumsuz faydayı yaratır. Bu düşünme biçimini sosyal dışlanma ve yoksulluğun iktisadi, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık, hanede iş bölümü (Akerlof ve Kranton, 2000), eğitimin iktisadi (Akerlof ve Kranton, 2002), ve sözleşme teorisi (Akerlof ve Kranton, 2005) gibi alanlarda kullanmaktadırlar. 2010'da ise, kimlik ekonomisi çerçevesinden yararlanan tüm alanların özetini sunan *Kimlik Ekonomisi* isimli bir kitap yayımlamışlardır. Akerlof ve Kranton (2000) tarafından tasarlanan düzenekte j bireyinin faydası U_j , kendi eylemleri a_j 'ye ve diğer insanların eylemleri a_{-j} 'ye ve ayrıca kimliği I_j 'ye bağlıdır:

$$U_j = U_j(a_j, a_{-j}, I_j)$$

a_j ve a_{-j} eylemlerinin vektörlerinin yanı sıra, I_j kimliği de bireyin c_j sosyal sınıflarına değer vermesine bağlıdır. Bireyin kimliği ayrıca aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$I_j = I_j(a_j, a_{-j}; c_j, \mathcal{E}_j, P)$$

Ki burada bireyin kimliği kendi eylemleri a_j ile başkalarının eylemleri a_{-j} 'nin, P normlar tarafından uygun görülen davranışlara nasıl karşılık verdiğiyle bağlıdır. Ayrıca j kişisine atfedilen sosyal sınıflar olan c_j ile bireyin kendi özellikleri olan \mathcal{E}_j 'ye de bağlıdır. Burada birey j ; faydasını a_{-j} , c_j , P ve \mathcal{E}_j şeklinde maksimize eder.

Kimliği fayda işlevine dahil etmek, bireyin kendi eylemleri açısından fazladan bir sonuç doğurur. Standart bir duruma kıyasla, bireyler burada eylemden doğruca ve ek olarak kimlik bölümü aracılığıyla bir dışsallıktan faydalanmaktadırlar. Kimlik şeklen I_j 'ye bağlıdır, dolayısıyla yukarıda yer verilen bir eylem için toplam fayda (U_j), eylemin kendisinden ve bireyin ait olduğu sosyal sınıfın davranış normları ve ideallerine ne kadar iyi uyum sağlayabildiğinden oluşur. Eğer gerçekleştirilen eylem normlara uyuyorsa, kimlik vasıtasıyla olumlu bir dışsallık söz konusu olur. Eylemin normlarla çatıştığı durumlarda ise bunun tam tersi geçerlidir. Bu yüzden kimlik, bir eylemin faydasını arttırabilir ya da azaltabilir. Bu model, iktisadi analizi en az üç farklı nedenden dolayı derinleştirmektedir: (1) Kimlik davranışın temelinde yer alır; kimlik seçimi, bireylerin aldığı en önemli iktisadi karar olabilir. Bireyler, az ya da çok bilincinde olarak, kim olmak istediklerini seçerler. Bu seçimin sınırları, bireyin ekonomik refahının da en önemli belirleyicisi olabilir. Yoksulluk, işgücü temini ve okullaşma gibi konulara dair daha önceki dönemlerde yapılan iktisadi analizler bu ihtimalleri hesaba katmamıştır. (2) Eylemler, bir tür dışsallığa ve dolayısıyla başkaları üzerinde kimlik temelli dışsallıklara sahiptir. Kişinin eylemleri, başkaları için bir anlam ifade edebilir ve onlarda karşılık verme gereği uyandırabilir. Toplumsal cinsiyet bunun bir örneğidir. Elbise, kadınsılığın sembolüdür. Eğer bir erkek elbise giyerse, bu diğer erkeklerin kimliğini tehdit edebilir. Burada bir dışsallık söz konusudur ve diğer erkeklerin karşılık vermesi durumunda daha fazla dışsallıklar doğabilir. (3) Kişinin kendi kimliğiyle ilgili seçimi, bireyler ve durumlara göre değişiklik gösterebilir; yani bağlamsaldır. Kimliğe dair düşünceler toplum içinde evrilir ve toplumun bazı üyelerinin onları kendi yararına kullanmak için nedenleri olabilir.

Kimlik ekonomisi, ana akım iktisadın geçmişten beri göz ardı ettiği toplumsal konulara yeni bir anlayış getirmiş olsa da, alana yöneltilecek bazı eleştiriler mevcuttur. İlk olarak, kimlik ekonomisinin esnekliği, yararlılığına dair şüphe uyandırmaktadır: Teori, uygun sosyal sınıflar ve normları benimseyerek her şeyi açıklayabilmektedir. Ayrıca sosyal sınıfları ve ilişkili normları deneysel olarak ölçmek hayli zor olabilir.

Kimlik kavramının çalışma alanı çok yönlü olup mekanik olmadığından, insanların sınıf, din, toplumsal cinsiyet ve eğitim geçmişi gibi pek çok yönü söz konusu olabilir. Dolayısıyla insanların kendilerini nasıl gördüğünü ve birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını anlatan; toplumsal cinsiyet ya da ırk gibi biyolojik yönlerle dayanan toplumsal olarak inşa edilmiş bir anlama sahip; ulusal, kültürel veya dilsel sembollerle özdeşleştirilen; insanların kendilerini anlamak ve dünyayı görmek için yararlandıkları bilişsel bir akıl yürütme, siyasi aktörlerin tanımlayıcı temsili ve çok daha fazlası olarak kullanılan bir kavramdır. Bu nedenle kimlik kavramı, yaygın bir şekilde farklı şeyleri açıklamak için kullanılmaktadır. Bu nedenle, terimin bu çok çeşitli kullanım ve tanımları, kimlik ve eylem arasındaki nedenselliği açıklayan kavramın yeterliliği ve kullanışlılığı ile ilgili soru işaretlerine neden olmaktadır (Aguiar vd., 2010).

Akerlof ve Kranton, bu eleştirileri fark etmişlerdir. Fakat teorilerini savunmak yerine, hipotezin ekonomi bilimi içinde test edilmesi uygulamasına daha fazla dikkat göstermişlerdir. Onlara göre; model seçiminde kullanılan test yöntemleri, ekonomik modellerin karmaşıklığı ve açıklama için büyük seçim alanı nedeniyle yeterince işlenmiş değildir. Bu durum, her bir modeli yanlıştır ve kılımlıdır. Dolayısıyla onların önerisi; sadece niceliksel veriye güvenmektense, sosyal bağlam ile ilgili bilgi edinmek için gözlemsel ve niteliksel verinin de kullanılması yönündedir.

Kimlik ekonomisine getirilen bir başka eleştiri ise, sosyal kimlik kavramının kapsamı ile ilgilidir. Akerlof ve Kranton, sosyal kimliği, modellerine dahil etmektedir. Ancak, öne sürmüş oldukları, gözlemlenen ve uygulanan sosyal sınıflar ve normlara dayalı kimlik kavramı, toplumsal bağlamla ilişkilidir ve bu nedenle bu, bireylerin toplu kimliği değil sosyal kimlik kavramıdır. Buna insanların bireysel kimlikleri dahil edilmemektedir (Davis 2007 ve Aguier vd. 2010). Aslında, bireyin özsaygısı ve kimliğinden etraflıca bahsetseler de, bu terimlerin her ikisi de halen sosyal sınıflara bağlıdır. Modellerinde bir bütün olarak benlik U_j fayda fonksiyonudur ve kimlik bileşeni I_j bir özsaygı biçimi olarak kimlik dönüşlü olmadığı için U_j 'ye bağlı değildir. Modelde yer alan özsaygı, bireyin özelliklerinin veya hareketlerinin belli bir sosyal kategoriye ait özellikler ve hareketlerle ne kadar iyi eşleştiğini ve dolayısıyla I_j 'nin bireyin benimsediği benliğin toplumsal görünümü şeklinde daha iyi adlandırılabilirliğini göstermektedir (Davis, 2007).

Toplam kimlik, yalnızca toplumsal bağlam üzerinden temellenmez; aksine, sosyal kimlik bireyin kimliğinin yalnızca bir parçası olduğu için bireyin kişisel kimliği de bu noktada önem ifade eder. Kişisel kimlik, başkalarından farklılık arz eden bireysel düzeyi daha fazla ifade eder. Aynı zamanda çeşitli sosyal kimlikler arasında bir tür referans olarak da düşünülebilir, insanların birden fazla kimliğinin olabildiğini düşünürsek, bireysel kimlik sosyal kimlikler için bir referans olarak kullanılmalıdır. Bu anlamda Davis (2007), sosyal kimliklerin "taşıyıcı"sının bir tanımı yoksa, farklı sosyal kimlikler arasında nasıl bir sıralama yapacağımızı sorar. Dolayısıyla Davis ve Aguier gibi yazarlar, bireysel kimliğin sosyal kimlik inşasında önemli olduğuna dikkat çeker.

3.1. Kimlik Ekonomisi Çalışmaları

Bu başlık altında kimlik ekonomisindeki bazı ampirik konuları aydınlatacağız. Bu konular ağırlıklı olarak toplumsal cinsiyet, din ve tüketicilik akımıdır. Bunlar, ekonomik eylemlerimizi ve dolayısıyla ekonomik refahımızı şekillendirme potansiyeli olan temel sosyal kimliklerdir. Şimdi bunları sırasıyla inceleyeceğiz.

3.1.1. Ekonomide Toplumsal Cinsiyet Kimliği

Toplumsal cinsiyet, genel olarak, kadınlar ya da erkekler için toplumsal olarak inşa edilmiş nitelikler ve davranışlar grubu şeklinde tanımlanmaktadır. Toplumsal cinsiyet kimliğimiz, büyüdüğümüz ve aidiyet hissettiğimiz kültür ve toplum içinde belirlenir. Bu nedenle, toplumsal cinsiyet kimlikleri kültür, zaman ve mekana bağlı olarak değişiklik gösterebilir.

Toplumsal cinsiyet, farklı toplumlarda değişen ölçülerde toplumsal eşitsizliklerin, özellikle de ekonomik olanların önemli nedenlerinden biridir. İktisatçıların bakış açısından bu tür eşitsizlikler, çoğunlukla kimlikle ilişkili etkenlerden çok ekonomik etkenlerle ilgilidir. Örneğin; bazı iktisatçılar toplumsal cinsiyet eşitsizliğini açıklamak için kadınların işgücüne katılımlarının dinamiklerine vurgu yapmaktadır (Eckstein ve Lifshitz 2011). Diğer bazı iktisatçılarsa beşeri sermayedeki farklılıklara

(Mincer ve Polachek, 1974), meslek içi eğitime (Blau ve Kahn, 2000) ve aile planlama tercihlerine (Goldin ve Katz, 2002) vs. dikkat çekmektedirler.

Ne var ki, bu açıklamaların yalnızca, özellikle toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili toplumun temelinde yatan kültürel inançlardan kaynaklanan daha temel etkenlerin sonucu olan yaklaşık nedenleri anlattığı açıktır. Örneğin; beşeri sermaye yatırımında cinsiyetler arası farklılıkların, genellikle kadınların işgücüne katılımına yönelik muhafazakar tutumlardan kaynaklandığı görülmektedir. Benzer şekilde Fortin (2015), toplumsal cinsiyet tutumlarındaki değişimler ve kimliğin, kadınların emek arzındaki değişimleri öngören en güçlü unsurlar olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, söz konusu esasların rol ve mekanizmasının anlaşılması, toplumsal cinsiyet eşitsizliği tartışmasında kilit bir öneme sahiptir.

Son yıllarda, bazı makalelerde toplumsal cinsiyet kimliği modelinin kadın emek piyasası çıktılarına açıklayıp açıklayamayacağı sorusunun yanıtı aranmıştır. Örneğin, Akerlof ve Kranton (2000), toplumsal cinsiyet kimliği kavramını kullanarak bir kimlik modeli inşa etmiştir. Bu modelde “kadın” ve “erkek” gibi ilgili sosyal kategoriler bulunmaktadır. Ve bu iki kategori, belirli davranış yönergeleriyle ilgilidir. Örneğin; yönergelerden biri, işgücüne katılımı ilgilidir. “Erkekler işgücüne katılır ve kadınlar evde çalışır,” şeklinde güçlü bir davranışsal yönerge var olduğu sürece, toplumsal cinsiyet kimliğine ilişkin normlar, kadınların işgücüne katılımlarının yavaş bir şekilde artmasının nedenini açıklayabilir. Benzer şekilde, Dünya Değerler Araştırmasından veriler kullanarak 25 OECD ülkesinde 10 yıllık bir periyotta kadınların benlik algılarının işgücüne katılımlarıyla ilişkisini değerlendiren Fortin (2005), kadınların ev hanımı, erkeklerinse ailenin geçimini sağlayan kişi olduğuna dair toplumsal temsillerinin, kadınların emek piyasası çıktılarında etkili olduğunu göstermektedir. Kadınlara karşı daha az eşitlikçi tutumların diğer bazı formları da (“işlerin az olması durumunda, erkeklerin çalışmaya kadınlardan daha fazla hakkı vardır,” ifadesindeki gibi) kadınların kazancı ve istihdamında etkilidir. Fakat, bu tutumların zaman ve mekan boyunca değiştiği açıktır. Fortin (2005), başka bir yönergenin daha (“çalışan bir anne de çocuğuyla, tıpkı çalışmayan bir anne kadar, sıcak ve sağlam bir ilişki kurabilir” ifadesinde kendine yer bulduğu üzere), kadınların işgücüne katılımlarıyla yakından ilişkili olduğunu savunmaktadır. Başka bir makalesinde Fortin (2009), Amerika Birleşik Devletlerindeki (ABD) benzer bir sorunu yeniden değerlendirmekte; kadınların toplumsal cinsiyet rollerine dair tutumlar istikrarlı bir şekilde daha az geleneksel ve daha fazla eşitlikçi olurken, işgücüne katılımlarının da artmakta olduğunu belirtmektedir.

Toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili tutumların çoğunlukla erken çocukluk döneminde belirlendiği yaygın şekilde kabul görmektedir. Bu da toplumsal cinsiyet kimliğiyle ilişkili normların nesilden nesle aktarıldığını ifade eder. Örneğin; Fernandez v.d. (2004) tarafından yapılan bir araştırmada, çalışan annelerin olduğu ailelerde büyüyen erkeklerin eşlerinin çalışması konusunda daha rahat olma eğiliminde oldukları kanıtlanmıştır. Söz konusu erkekler, toplumsal cinsiyete dayalı istihdama daha az eğilim göstermekte ve toplumsal cinsiyet rollerine dair basmakalıp tutumları daha az benimsemektedir. Hatta bu şekilde, kadınların istihdama katılımının söz konusu erkekler ile daha kolay olduğu ve onların da oğullarına daha az geleneksel davranmayı öğretip onları motive ettiği verimli bir döngü oluşmaktadır. Dolayısıyla, anneleri çalışan erkeklerin çalışan eşlere sahip olmaları daha olasıdır. Yakın zamanda yayımlanan bir makalede Fernandez ve Fogli (2009), ABD’deki işgücü katılımına bakmaktadır. Bunun için kadınların soylarının dayandığı ülkelerdeki kadın işgücüne katılım ve doğurganlık oranlarını kültürel ölçütler olarak kullanmaktadırlar. Araştırma sonucunda, hem bireysel ve hem de eşlerin sosyoekonomik altyapılarını dikkate almak kaydıyla, büyük akrabaları kadın işgücüne katılım oranının daha yüksek olduğu ülkelere gelen ikinci nesil Amerikalı kadınların çalışma olasılıklarının da daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir.

Bu araştırmalar, çoğunlukla toplumsal cinsiyet normlarının kısa süreli işlenebilirliğine odaklanmaktadır. Ancak diğer bazı araştırmalar, bu normların uzun süreli zorluğuna dikkat çekmektedir. Örneğin; Alesina vd. (2013), soyları toprağı sabanla sürerek işleyen (fiziksel güce daha fazla ihtiyaç duyulan ve dolayısıyla kadın emeğine daha az uyumlu olan) etnik yapılar ve ülkelerde, kadınların işgücüne katılımlarının bugün dahi daha düşük seviyede olduğunu kanıtlamıştır.

Kadınlar ve erkekler arasındaki mesleki ayrım, emek piyasaları bağlamında toplumsal cinsiyet kimliği ile ilgili yaygın olan bir başka durumdur. Akerlof ve Kranton (2000), mesleki ayrımın

bugün dahi neden sürdüğünü tartışmakta ve bunu bir örnekle açıklamaktadır: “Denizcilerin tamamı çoğunlukla erkek olarak görüldüğünden, bu meslekteki bir kadın kendini rahatsız hissedebilir. Kadın bir denizci olması, onun toplumsal cinsiyet sınıfı için uygun bir davranışsal yönerge değildir (yalnızca erkekler denizci olabilir, kadınlar değil). Bu durum, kadınların bazen finansal saikalarla giriyor olsalar bile neden erkeklerin mesleklerine yavaş girdiklerini açıklamaktadır. Dahası, erkek denizciler kadın denizcilere sıklıkla kötü davranmaktadır, çünkü onları iş arkadaşı olarak kabul etmek kendi toplumsal cinsiyet kimliklerini tehdit etmektedir.

Akerlof ve Kranton (2000), aynı makalede kendi toplumsal cinsiyet kimliği modellerini, eşler arasındaki ev işi görevlerinin dağılımına da uygularlar. Burada toplumsal cinsiyet kimliğinin, emek piyasasında tam zamanlı çalışan kadınların dahi halen neden orantısız bir ev işi yükünü üstlendiklerini açıklayabileceğini savunmaktadırlar. Söz konusu durum, çoğunlukla “erkeklerin işgücüne katıldığı ve kadınların evde çalıştığı” yönündeki davranışsal yönergelerden kaynaklanmaktadır, çünkü erkeklerin toplumsal cinsiyet kimliği, eşlerinin emek piyasasında çalışmaları durumunda tehdit edilmektedir. Kadınlar, bu tehdidi dengelemek için, ev işi görevlerinin daha büyük bir kısmını yapmaya psikolojik olarak zorlanmaktadır.

Sık sık toplumsal cinsiyet kimliğiyle ilişkilendirilen başka bir yönerge de, erkeğin eşinden daha fazla kazanması gerektiği yönündedir. Yakın zamanda yayımlanan bir makalede Bertrand vd. (2015), toplumsal cinsiyet kimliğinin, özellikle de erkeğin geçim sağlayan kişi ve kadının ev hanımı rollerini üstlenmesinin, hane halkının ekonomik kararlarına etki ettiğini belirtmektedir. Bu konudaki kaynakları, 1995-1998 Dünya Değerler Araştırmasında Doğu ve Batı Almanya ile ABD’deki kişilerin “Eğer bir kadın, eşinden daha fazla kazanıyorsa, bu neredeyse kesinlikle soruna yol açar,” ifadesine verdikleri tepkilerdir. Söz konusu ülkelerin üçünde de, katılımcıların üçte birinden fazlası ifadeye katılmıştır. Bu tutum, evli kadınların emek arzını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Wieber ve Holst, 2015).

ABD verisini kullanan Bertrand vd. (2015) bu cevapları destekleyen kanıtlar bulmuşlardır. Buna göre; eşlerinden daha fazla para kazanabilecek kadınların işgücünden ayrılma ve potansiyel gelirlerinin daha altında kazanmaya eğilimli olduklarını ifade etmektedirler. Yani kadınların potansiyel gelirleri ile gerçekteki gelirleri arasındaki aralık daha büyüktür (kısmen daha az çalışma saatine bağlı olarak). Bir başka ifadeyle, kadınlar evden işe bir cam tavan getirmektedir. Codazzi vd. (2018), Bertrand vd. tarafından ileri sürülen bu analizi Brezilya örneğiyle genişletmekte ve özellikle ‘bir erkek, eşinden daha fazla kazanmalıdır’ yönergesinin toplumsal ve ekonomik sonuçlarına odaklanmaktadır. Brezilya nüfus sayımlarından sağlanan veriler incelenerek edinilen sonuçlarda, evli çiftler arasında yalnızca yüzde 7’lik bir bölümde kadının erkekten daha fazla kazandığı gözlemlenmiştir. Araştırma, eşlerinden daha fazla kazanma olasılığı olan kadınların işgücüne daha az katılma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu kadınlar çalışsalar bile, daha az saat çalışmak gibi yollara başvurarak, potansiyel gelirlerinden daha az kazanmaya çalışmaktadırlar.

Bertrand vd. (2015), ayrıca geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini ihlal etmenin fazladan maliyetleri olduğunu belirtmektedir: Kadının daha fazla para kazandığı çiftlerde boşanma eğilimi daha sık görülmektedir. Araştırmacılar, bu gerekçeye dayanarak, düğünlerin sıklığının, hane halkı gelirinin kadından gelen kısmının 0.5’ten daha yüksek olması halinde kesintiye uğradığını kanıtlamaktadır. Basitçe söylemek gerekirse, kadının erkekten daha fazla kazandığı durumlarda evliliklerde keskin bir düşüş yaşanmaktadır. 0.5’teki göreceli gelirin dağılımında bir kesinti olduğu görülmektedir; ki bu da çiftlerin kadının erkekten daha fazla kazandığı durumlardan kaçındıklarını göstermektedir. Bir başka ifadeyle, bireysel gelirle ilgili ABD idari verileri kullanılarak, kadının eşinden daha fazla kazanmaya başlaması durumunda, çiftler arasında göreceli gelir dağılımı (kadının geliri / (kadının geliri + erkeğin geliri)) 0.5’in sağ tarafına ciddi bir düşüş göstermektedir.

Watson ve McLanahan (2011) de benzer sonuçlar elde etmişlerdir. Rastgele seçilen bir kadının, yine rastgele seçilmiş bir erkekten daha fazla kazanma olasılığının olduğu durumlarda evlilik oranları düşmektedir. Bu, aynı zamanda iki sosyoekonomik gelişmeyle ilgili olabilir: Erkekler için kadınlar daha fazla kazanmaya başlamışlardır ve evliliklerde bir düşüş olmuştur. Wieber ve Holst (2015) ve Hederos ve Stenberg (2015) de iki yüksek gelirli ülkede, sırasıyla Almanya ve İsveç’te benzer çalışmalar yürütmüştür. Almanya’da yapılan çalışmada kadının erkekten daha fazla

kazanması halinde evlilikte aynı şekilde bir kesinti olduğu gözlemlenirken; İsveç'teki çalışmada hane halkının göreceli gelir dağılımıyla ilgili herhangi bir kesintiye rastlanmamıştır.

3.1.2. Etnik Kimlik ve Ekonomi

Etnik kimlik, bireylerin kendilerini nasıl algıladıkları ve aynı ya da farklı etnik kökenden başka insanlarla kendilerini nasıl kıyasladıklarını ifade eder. Dolayısıyla bu kimlik türü, aynı ülkede farklı kökenlerden insanlar ya da farklı etnik kökenden göçmeler arasında çeşitlilik gösterebilir. Etnik kimlik, kimlik algımızın en önemli niteliklerinden biridir; çünkü bir etnik grup içindeki insanları karşılaştırabilmeyi ve farklı etnik grupların temsilcileri arasında paraleller çizmeyi mümkün kılmaktadır. Bu nedenle etnik kimlik kültür, normlar ve köken toplum ile ev sahibi kültür ve toplumla özdeşleşme arasında bir denge görevi görür.

Etnik kimlik, bir gruba ya da kültüre ait olmanın öznel kavranışına odaklanan kültürel etkileşim sürecidir ve göçmenlerin yeni bir topluma gelmesiyle belirginleşir. İnsanlar yeni bir ülkeye taşındıklarında, hemen kültürlerin çarpışmasını hissederler. Kültürler, diller ve gelenekler arasındaki zıtlık sorun yaratır. Göçmen, sonunda kendi kimliğini koruyup köklerine ve geçmişine sadık kalarak köklerine bağlılık gösterme ve yeni kültürü benimsemek ile ikisinin bir birleşimini bulmak arasında düşünmeye başlar (Constant, 2014). Yoğunlukları ve etkileşim şekillerine bağlı olarak dört farklı kültürel etkileşim stratejisi bulunmaktadır: entegrasyon, asimilasyon, ayrışma ve marjinalleşme. Hem ev sahibi hem de geride bırakılan ülkenin kültürüyle özdeşleşme entegrasyon şeklinde adlandırılırken; ev sahibi ülkeyle güçlü bir özdeşleşme ve köken ülkeye zayıf bir bağlılığın söz konusu olduğu durumlar asimilasyon olarak tanımlanmaktadır. Bu durumun tam tersi, yani varılan ülkeyle düşük bir özdeşleşme ve köken ülkeye güçlü bir bağlılığın söz konusu olduğu durumlara ayrışma adı verilmektedir. Dördüncü stratejiyse, her iki ülkeye de düşük bir aidiyetin hissedildiği marjinalleşmedir.

Aslında, göçmenlerin ekonomik olarak içerilmesiyle ilgili ilk çalışmalar, etnik kimliği bireyin ekonomik davranışının bir nedeni olarak görmemiştir. Bu çalışmalar çoğunlukla yabancılarla yerliler arasındaki gelir eşitsizliğine odaklanmış ve beşeri sermayedeki farklılıkları söz konusu eşitsizliğin temel nedeni olarak tanımlamıştır (örn; Chiswick, 1978; Borjas, 1982). Bu çalışmalara göre; ev sahibi ülkeye özgü bir beşeri sermaye oluşturma süreci, göçmenlerin yerlilerle arasındaki ekonomik mesafeyi ortadan kaldıracaktır, çünkü bu şekilde çalışanların üretkenliklerindeki farklılıklar da azalmış olacaktır. Ne var ki, daha sonraki çalışmalar, sorunun çok daha karmaşık olduğunu göstermekte ve göçmenlerin ev sahibi ülkenin emek piyasasında karşılaşmaları muhtemel ırksal ayrımcılık sorunu gibi diğer etkenlere odaklanmaktadır.

Bu bağlamda Mason (2004), çoğunluk kültürü ile özdeşleşme ve ten renginin İspanyol asıllı Amerikalıların emek piyasası çıktıları üzerindeki etkileri ile ilgili bazı ampirik sonuçlar ortaya koymaktadır. Araştırmada, İspanyol asıllı grupların İspanyol olmayan beyaz ırka ait bir kimlik benimsemelerinin onlara daha yüksek gelir ve maaş sağladığı tespit edilmiştir. Koyu renkte bir ten görünümüne sahip olanlarsa, İspanyol olmayan bir kimlik benimsemiş olsalar dahi bunu başaramamaktadır. Köken ve varılan ülkelere duyulan aidiyeti ölçmek için "etnosizer" adı verilen bir gösterge kullanan Constant vd. (2009) ve Constant ve Zimmermann (2008), Almanya'da entegre ve asimile olmuş göçmenlerin, istihdam ve maaş açısından, ayrılmış ve marjinalleşmiş yabancılardan daha iyi durumda olduklarını kanıtlamaktadırlar. Benzer bir analizi İsveç örneğinde yapan Nekby ve Rodin (2010) ise entegre kimliğe sahip bireyler ile asimile olanlar arasında yalnızca ufak farklılıklar gözlemlemiştir. Söz konusu araştırmada, asimile olanlara oranla entegre olanların yüzde 3 daha fazla istihdam olasılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fakat ayrılmış kimliğe sahip göçmenlerin istihdam oranının çok daha düşük olduğu görülmektedir.

Birleşik Krallık örneğinde araştırma gerçekleştiren Battu ve Zenou (2010), muhalif kimlik ile emek piyasasında istihdam edilme arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Edindikleri sonuçlar, muhalif tercihlere sahip beyaz olmayan kimselerin istihdam sorunu yaşamalarının muhtemel olduğunu göstermektedir. Bu bireylerin, muhalif olmayanlara kıyasla, istihdama katılma oranları yüzde 7 daha düşüktür. Benzer şekilde Casey ve Dustmann (2010) da, Almanya verilerini kullanarak, göçmenlerin kendilerini azınlık kültürüyle özdeşleştirmelerinin istihdam edilme olasılıkları

üzerindeki etkisine dair kısıtlı ölçüde bir kanıt bulmuştur. Daha yakın bir zamanda araştırma yapan Islam ve Raschky (2015), Kanada kültürüne hissedilen aidiyet ile göçmenlerin istihdamı arasında negatif bir ilişkinin bulunduğunu tespit etmektedir.

Ekonomik sosyoloji, etnik kimliklere ilişkin olarak, insanların kişisel bağlantılar ve enformel ağlar yoluyla iş buluyor olmasına da odaklanmaktadır. İnsanların etnik gruplara ne ölçüde bağlı olduğu, bu gruplara katılımları açısından esastır. Bu şekilde etnik temelli iş ağlarına erişim sağlayabilir, bir başka ifadeyle enformel iş bulma ağlarını (arkadaşlar, aile ve komşular) kullanma fırsatı yakalayabilirler. Pendakur ve Pendakur (2005), Kanada verilerini kullanarak etnik kimliğin iş bulmak için enformel ağları kullanmadaki etkilerini incelemektedirler. Ulaştıkları sonuçlar, Avrupalı etnik azınlıkların etnik kimliklerinin gücünün istihdama katılmada kullanılan enformel yöntemlerle pozitif bir ilişkisinin olduğu, ancak aynı durumun Avrupalı olmayan etnik azınlıklar için geçerli olmadığı yönündedir. Bu açıdan Battu vd. (2007), etnik kimlik ile istihdam çıktıları arasındaki ilişkiye nazaran belirgin bir model ileri sürmektedirler. Bu modelde etnik azınlıklar, sosyal çevrelerine ve köken kültürlerine (din, dil) bağlılıklarına göre tanımlanmakta ve işler de çoğunlukla sosyal ağlarla bulunmaktadır. Ayrıca farklı Roman aileler arasındaki güçlü bir sosyoekonomik bağın varlığının geniş aile birlikleri ve topluluk aracılığıyla geniş ve enformel destek ağlarının oluşmasında önemli olduğu yaygın bilinen bir gerçektir. Sonuç olarak, bir yanda evlilikle oluşan ittifaklar çerçevesinde oluşturulan ve güçlenen destek ağları, diğer yanda ise Roman topluluğu içindeki ilişkiler, bu bireylerin toplum içindeki sosyoekonomik aktivitelerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda destekleyici ilişkilerden oluşan bu ağlar, Romanların genellikle dışlandığı kurumsallaşmış Roman olmayan baskın sosyal destek biçimlerinin yerine geçmektedir (Dasalaki, 2003). Etnik kimlik ve saikalar arasındaki ilişki konusuyla ilgili olarak, “beyaz gibi davranma” (acting white) şeklinde adlandırılan başka bir durumdan daha bahsetmekte fayda vardır. ‘Beyaz gibi davranmak’, ABD’de İspanyol kökenli ve siyahi çevrelerde ortaya çıktığına inanılan bir durumdur. Bu topluluklardaki ergenlerin belirli davranışlarla ilgili (örn; eğitim) bazı önemli engelleyici faktörlere sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu durumun nedeni, çoğunlukla beyazlar gibi davrandıklarının düşünülmesinden korkmalarıdır. Bu şekilde düşünülmenin dışlanmaktan dövülmeye kadar farklı cezalara neden olması muhtemeldir. Bunun altında yatan psikoloji ise, temelde gençlerin aynı etnik gruptaki akranları tarafından tanınmak istemeleridir. Örneğin; ABD’de yapılan bazı çalışmalar, yoksul bölgelerdeki Afro-Amerikalı öğrencilerin standart İngilizceyi öğrenme ve okulda başarılı olma konusunda kararsız kaldıklarını, çünkü bunun “beyaz gibi davranmak” ve çoğunluk kimliğini benimsemek şeklinde düşünülebileceğini ortaya çıkarmıştır (Battu vd., 2007, Fryer ve Torelli, 2010). Bu nedenle “beyaz gibi davranmak” hipotezi, düşük gelirli siyahi çevrelerde görülen düşük akademik performansı kısmen açıklayabilir.

Bazı etnik grupların akademik performansı, kendilerinden ne beklediğiyle ilişkilidir. Örneğin; Steele ve Aronson (1995), Afro-Amerikalı ve beyaz öğrenciler üzerinde bir araştırma gerçekleştirmiştir. Katılımcılar rastgele iki gruba ayrılmış; uygulanan testle ilgili bir gruba zihinsel performansı ölçtüğü söylenirken diğer gruba böyle bir mesaj iletilmemiştir. Sonuç olarak ilk gruptaki Afro-Amerikalı öğrencilerin performansı önemli ölçüde daha kötü olmuştur. Araştırmacılar, bu düşük performans durumunun “stereotip tehdidi” şeklinde adlandırdıkları, ırkla ilgili basmakalıp inanışlara uymaktan kaynaklandığını savunmaktadırlar. Hoff ve Pandey (2006) de, Hindistan’ın kuzeyinde yaşayan çocuklar üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada benzer sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmaya dahil edilen çocuklardan labirent çözmeleri istenmiştir. Kast kimliği açıklanmadığında, yüksek ve düşük kasttan çocukların performansının birbirinden çok farklı olmadığı gözlemlenmiştir. Ancak hangi kasta mensup oldukları anons edildiğinde, düşük kasttan çocukların performansının önemli ölçüde düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Bu, benlik algısını şekillendiren ve en kırılgan gruplardan beklentileri düşüren uzun süreli ayrımcılıkla bağdaşan bir durumdur. Bertrand vd. (2005), bunu “örtülü ayrımcılık” şeklinde adlandırmaktadır. Bireyler, normları içselleştirdiği ve onlara bağlı kaldığı sürece, davranışları sosyal kimlikleri tarafından fazlasıyla etkilenir. Etnik kimlik ve ev sahibi olma kararı arasındaki ilişkiye bakan araştırmalar da bulunmaktadır. Ev sahibi olma, bir göçmen açısından önemli bir karardır. Yalnızca servet ifadesi değil, aynı zamanda topluluğa bir bağlılık ve ev sahibi ülkede ikamet kalıcılığının bir sembolüdür. Ampirik araştırmalar, ayrılmış ve marjinalleşmiş

hane halklarının asimile veya entegre olmuş hanelere oranla ev sahibi olmalarının daha düşük oranda seyrettiğini göstermektedir (Krivo, 1995; Alba ve Logan, 1992). Söz konusu araştırmalar, yerliler ve göçmenler arasında ev sahibi olma kararı bakımından önemli bir fark tespit etmektedir; çok çeşitli yaşam döngüsü ve sosyoekonomik özellikleri ve konut piyasası koşullarının kontrol edilmesinden sonra dahi, yerli hane halklarının kendi evlerine sahip olma olasılıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Örneğin; ABD’deki İspanyol kökenli hane halklarını yerlilerle karşılaştıran Coulson (1999); gelir, yaş, eğitim, çocuk sayısı, medeni hal ve diğer konut piyasası koşullarının dikkate alınmasından sonra bile göçmen olmanın ev sahibi olma kararını olumsuz yönde etkilediğini görmüştür. Dahası, yeni göçmenlerin ev sahibi olma olasılığı daha düşükken, ülkede kama sürelerine bağlı olarak ev sahibi olma ihtimalleri de artmaktadır; bu ise ev sahibi ülkeye zamanla asimile olduklarını göstermektedir (Myers vd., 2005). Cobb-Clark ve Hildebrand (2002) de benzer sonuçlara ulaşmaktadır: yerleşmiş göçmenler yakın zamanda göç eden göçmenlere oranla daha fazla emlak sahibidirler.

İrksal ve etnik grupların fiziksel görünürlükleri, refah seviyeleri, kazançları ve eğitim performanslarıyla ilişkilendirilen bir başka noktadır. Arrow (1973) tarafından öncülüğü üstlenilen istatistiki ayrımcılık literatürü, ırksal ve etnik grupların fiziksel görünürlükleri üzerinde çalışmalar yapmaktadır. İstatistiki ayrımcılık, kısaca demografik grupların, önyargı veya ırksal ve toplumsal cinsiyet önyargılarından kaynaklanmayan stereotipler üzerinden yaşadığı eşitsizliğin teorisidir. Farklı gruplara mensup bireyler, diğer bütün konularda aynı gözlemlenebilir özellikleri paylaşıyor olsalar da farklı davranılabilirler. Schelling (1978) tarafından belirtildiği üzere insanlar “renk ayrımcılığı bilgisi”ne güvenebilir. Yani, yeterince insanın koyu renkte tene sahip bireylerin, bir şekilde açık renkte tene sahip bireylerden ekonomik, sosyal veya düşünsel olarak farklı olduğuna inanması durumunda; nüfusun büyük bölümü de bilinçli olarak ya da olmayarak bu düşünceyi bir statü ya da yetenek göstergesi şeklinde değerlendirebilir. Üstelik Afro-Amerikalılar da açık ten rengine sahip bireylere dair bu yönelimi içselleştirmektedir; çünkü bu, baskın kültürün yönelimiyle tutarlıdır. Afro-Amerikalılar arasındaki açık ten renkli görünüm idealinin içselleştirilmesi durumu grup içi çatışma yaratır, çünkü ten rengi görünüşte doğrulanabilirken, asimilasyon sadece eylem ile doğrulanabilir.

Tarihsel ve ampirik çalışmalar da bu gözlemleri desteklemektedir. Örneğin; Telles ve Murguia (1990), daha koyu ten rengine ya da Kızılderili özelliklerine sahip erkeklerin daha düşük gelire sahipken, daha açık tenli ve Avrupalı özelliklerine sahip erkeklerin daha yüksek gelir kazandığını ortaya koymuştur. Tarihsel olarak Afro-Amerikalılar için karışık ırk ve açık ten mirasının ekonomik avantajları kölelik kadar eskidir. Açık ten avantajı kölelik döneminin ilk zamanlarında, köle sahipleri açık tenli siyahileri evde hizmetçi ve tarlada ustabaşı olarak işe alıp, diğerlerine ise zanaat eğitimi verdiğinde ortaya çıkmıştır. 1960’lardan bu yana sosyolojik araştırmalar modern karışık ırktan insanların daha fazla kazandığını, daha fazla servet birikimlerinin olduğunu, daha iyi eğitim aldığını ve daha iyi işlerde çalıştıklarını göstermektedir. Freeman vd. (1966), Amerika’da daha yüksek eğitilmiş kadınların ve erkeklerin eşlerinin daha açık tenli olduğunu ve her iki cinsiyette de daha açık tenli bireylerin daha yüksek eğitilmiş olma olasılıklarının bulunduğunu tespit etmiştir. Ulusal (veya etnik) kimlik ve sınıf kimlikleri arasındaki ilişki ise tartışılması gereken bir başka konudur. Bu ilişki, kendini özellikle yeniden dağıtım politikalarında göstermektedir. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: İki belirgin kimliğin olduğunu varsayalım: sınıf ve ulus. İnsanların kendilerini sınıfla veya ulusla özdeşleştirmeleri onların, yeniden dağıtım politikalarına karşı tutumlarını da belirler. Bu durumda iki çeşit denge ortaya çıkabilir. Birincisinde eğer daha düşük sınıftan bireyler kendilerini sınıfla özdeşleştiriyorlarsa, nispeten daha yüksek bir yeniden dağıtım lehinde oy vereceklerdir. İkinci dengede ise daha düşük sınıftan bireyler, kendilerini bir bütün olarak ulusla özdeşleştirmeleri halinde, gelir dağılımıyla daha az ve uluslarının konumu ile ilgili konularla daha çok ilgileneceklerdir. Dolayısıyla yeniden dağıtım politikalarını desteklemeyeceklerdir.

Shayo’nun (2009) değindiği gibi, bu dengelerden herhangi biri geçerli olabilir. Bu, iki etkene bağlıdır. İlk olarak; elde edilen denge, ortak ulusal niteliklerin sınıflara özgü niteliklerle karşılaştırılmasının yaygınlığı ve belirginliğine bağlı, algılanan mesafelere dayalıdır. Örneğin; ortak bir tehdit altında artan ulusallık algısı ya da azalan bir sınıfla benzerlik algısı, düşük sınıflar arasında sınıfla özdeşleşmeyi azaltma ve ulusla özdeşleşmeyi artırma eğilimindedir. Bu nedenle daha düşük

seviyede bir yeniden dağıtım destekler. İkinci olarak; elde edilen gelir, ulusal ve sınıfsal konumun dış kaynaklarına bağlıdır, dolayısıyla örneğin daha gelişmiş seviyedeki ulusların bir ulusal kimlik yaratması daha gerideki uluslara kıyasla daha olasıdır. Farklı araştırmalardan veriler kullanan Shayo (2009), ulus ve sınıf kimliği bağlamında bazı başlıca örnekler ortaya koyar. Bunlardan ilki daha yoksul bireylerin neredeyse tüm demokrasilerde daha milliyetçi olma eğiliminde olduğu yönündedir. İkinci olarak ulusal aidiyet en gelişmiş demokrasilerde yeniden dağıtıma verilen desteği azaltır. Üçüncüsü, ulusal kimlik ile gelirin yeniden dağılımının boyutu arasında negatif bir ilişki vardır; daha milliyetçi toplumlar yeniden dağıtımını daha az destekler.

Sınıf kimliği, ulusal kimlik ve yeniden dağıtım bağlamında yapılan diğer bazı çalışmalar da azalan/artan etnisite algısı ile yeniden dağıtıma karşı tutumlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bir etnik grubun büyümesi, grubun üyelerine sınıf aidiyetinin daha çekici gelmesine neden olur, çünkü bu üyeler büyüyen bir grupta kendilerini daha güvende hissedeceklerdir. Dolayısıyla kendilerini sınıfla özdeşleştirmeye ve yeniden dağıtım lehine oy kullanmaya daha yakın olacaklardır. Ancak bir etnik grubun üyeleri arttığında, bu aynı zamanda diğer etnik gruplara tehdit sinyalleri de gönderir; çünkü söz konusu gruplar artık toplumun daha küçük bir bölümünü oluşturuyorlardır. Onlar için sınıf aidiyeti daha az çekici bir durumdur.

Konunun daha iyi anlaşılması için yalnızca iki toplumsal sınıf (zengin ve yoksul) ve iki etnik grubun (siyahiler ve beyazlar) var olduğunu düşünelim. Bu durumda yoksul beyazlar, siyahilerin sayısının az olması durumunda, kendilerini yoksul şeklinde tanımlama ve yeniden dağıtım politikalarını destekleme eğiliminde olurlar. Ne var ki, siyahilerin sayısı arttığı anda, beyazların sınıf aidiyeti azalır ve beyaz kimliğine doğru kayar. Siyahilerin sayısındaki bir artışta yoksul siyahilerin kendilerini yoksul şeklinde tanımlamaları ve yeniden dağıtımını daha çok desteklemelerine neden olur. Bu, kimlik seçimlerinin içselliğidir (endojenite). Bir başka ifadeyle, etnik çeşitliliğin yeniden dağıtım üzerindeki etkisinin bu nedenlerden dolayı tek yönlü olması gerekmez.

Bu bakış açısı, yeniden dağıtımın ABD’de, Batı Avrupa’ya oranla neden çok daha düşük olduğu sorusunu yanıtlamamıza da fayda sağlar. Lindqvist ve Östling (2008) tarafından tartışıldığı üzere, bunun bazı yanıtları bulunmaktadır. İlk olarak, ABD’de daha yüksek oranda olan etnik çeşitlilikten dolayı buradaki beyazlar genellikle kendilerini beyaz olarak tanımlamakta ve dolayısıyla yeniden dağıtımını çok fazla desteklememektedirler. Kendilerini beyaz olarak tanımlamaları arttıkça vergi düzeylerini de daha az desteklemektedirler. ABD’deki beyazlar, Avrupa’dakilere oranla daha varlıklı olduğundan, kendilerini beyaz olarak tanımlayan ABD’deki yoksul beyazlar da Avrupa’da kendilerini beyaz olarak tanımlayan yoksul beyazlara kıyasla daha düşük vergi oranlarını desteklemektedir. Bu, etnik açıdan daha homojen toplumlarda (örn; İskandinavya ülkelerinde) neden toplumsal sınıfın daha önemli ve yeniden dağıtımın daha yüksek görüldüğünü açıklamaktadır. İkinci olarak; ABD’deki halk, yoksulların şanssız olmaktan ziyade tembel olduğunu düşünmeye daha eğilimlidir. Alesina vd. (2001) ve Fong (2001); yaptıkları ampirik araştırmalarda, halkın yoksulluğun kötü şanstı değil tembellikten kaynaklandığını düşünmesi halinde yeniden dağıtıma daha soğuk baktığını ortaya koymaktadırlar. Üstelik yoksullar, zenginliğin çok çalışma sonucu elde edildiğini düşündüklerinde, buna daha fazla hoşgörü göstermektedirler. Zenginlerse, yoksulluğun tembellikten değil kötü şanstı kaynaklandığını düşünmeleri durumunda, yoksullara karşı anlayışlı bir tutum benimsemekte ve yeniden dağıtımını desteklemektedirler. Tüm bunlara ek olarak ABD, tarih boyunca Avrupa ülkelerinden daha fazla ırkla ilgili sorunlara sahne olmuştur. Bu farklılıkların her ikisi de, ABD’deki yoksul beyazların neden kendilerini beyaz olarak tanımlamaya daha eğilimli olduğunu açıklamaktadır.

Refah devletinin boyutu ve hükümetin göçle ilgili tutumu, etnik yapı ve sınıf arasındaki ilişkiyle ilgili bir başka konudur. Göç karşıtı seçmenin düşüncesinin kamu sektörü büyüklüğü konusundaki denge parti programlarını değiştirebileceği iki şekil arasında ayırım yapmak kavramsal açıdan yararlı olacaktır. Öncelikle, Roemer ve Van der Straeten (2005) tarafından dayanışma karşıtı etki olarak adlandırılan bir doğrudan etki bulunmaktadır. Bu etki, göçmenleri sevmeyen, onların refah devletini suiistimal ettiğini düşünen ve devlet yardımlarının cömertçe dağıtılmamasını isteyen seçmenleri anlatmaktadır. Alesina vd. (2001), ABD ve Avrupa arasındaki sosyal programlar arasındaki büyük farklılıkları açıklamak için benzer bir savda bulunmaktadır. Buna göre; siyahi

azınlığa karşı ırkçılık ve önyargılar, beyaz vatandaşların yeniden dağıtımına karşı gösterdiği talebi azaltabilmektedir. İkinci etki ise dolaylı etkidir. Yabancı düşmanı bir seçmeni düşünelim; kamu sektörü büyüklüğü konusunda oldukça ılımlı olmasına rağmen eğer göç konusu onun için yeterince önemliyse, söz konusu parti kamu sektörü büyüklüğü konusunda sağ kanatta yer alsa bile yabancı düşmanı bir partiye oy verebilir. Bu türden çokça seçmenin olması durumunda, kamu sektöründe büyük kesintiler isteyen partiler geniş destek alabilir.

Bir toplumdaki etnik çeşitlilik, toplumun ya da ülkenin toplumsal ve ekonomik bağlamda uzun vadeli performansını önemli ölçüde belirler. Etnik çeşitlilik, toplumları çöküşe götüren etnik kimliklerin potansiyel çatışma noktası olabilir. Bu tür çevrelerde etnik kimlikler daha belirgin ve daha kutuplaşmış haldedir. Dolayısıyla bunun potansiyel bedelleri de oldukça açıktır. Tercihlerin çatışması, ırkçılık ve önyargılar sık sık bir bütün olarak toplumun bakış açısından yetersiz olan politikalara ve iç savaşla ya da en azından yıkıcı siyasi istikrarsızlıkla sonuçlanabilen azınlıkların bastırılmasına neden olmaktadır. Çeşitlilik literatürünün ortak teorik savı, etnik çeşitliliğin artmasının, karşılığında ekonomik saikalara ve performansa kötü etkisi olacak etnik gerilim ve çatışmaların olasılığını arttırdığı yönündedir. Ne var ki, olumsuz etkilerine rağmen, etnik çeşitlilik olumlu etkilere de sahip olabilir; çünkü bizi yenilik ve yaratıcılığa götürebilecek ve üretkenlik sağlayacak çeşitli kültürleri, deneyimleri ve becerileri beraberinde getirebilir.

Bu anlamda, olumsuz etkilerini ortaya çıkaran pek çok ampirik araştırmanın yanı sıra etnik çeşitliliğin olumlu etkilerini ortaya çıkan ampirik araştırmalar da vardır. Örneğin; Easterly ve Levine (1997), araştırmalarında bir ülkedeki budundilbilimsel çeşitliliğin Afrika'daki yavaş ekonomik gelişme üzerinde etkili olduğunu tespit etmiştir. Dahası bu etki yalnızca ekonomik gelişme ile sınırlı kalmamakta, aynı zamanda okullaşma, siyasi istikrar, finansal sistemler, döviz piyasası, hükümet tüketimi ve yapısını da dolaylı olarak etkilemektedir. Bu, etnik çeşitliliğin, uygun politikaların işleyişini etkileyerek herhangi bir ülkenin uzun vadede ekonomik potansiyelini etkileyebilecek bir krize yol açabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde Goren (2014), doğrudan ve dolaylı iletim kanallarını (okullaşma, siyasi istikrarsızlık ve piyasa aksaklıkları gibi) kullanarak küresel bir örnekleme etnik çeşitliliğin ekonomik gelişim üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koymaktadır. Escaleras ve Register (2011) da etnik çeşitlilik ve gerilimlerin toplumsal altyapının (örn; genel kamu hizmetleri, eğitim, sağlık hizmeti) oluşumunu olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Montalvo ve Reynal-Querol (2005) tarafından gerçekleştirilen başka bir araştırmada ise, tüm ülkeden elde edilen veriler doğrultusunda etnik kutuplaşmanın ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Araştırmanın yazarları etnik kutuplaşmanın yatırımları azaltıp hükümet tüketimini arttırdığını ve sonunda ekonomik gelişmeyi yavaşlatacak iç çatışmaların olasılığını arttırdığını savunmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, etnik çeşitliliğin olumlu tarafını savunan bazı ampirik araştırmalar da mevcuttur. Bu bağlamda etnik çeşitlilik, insani gelişme ve refah için önemli bir değer olarak görülebilir (Alesina ve La Ferrara 2005). Etnik çeşitlilik, yalnızca ulusal düzeyde değil, özellikle bölgelerin ve şehirlerin ekonomik başarısında (Gertler vd. 2002) ve ayrıca ABD şehirlerinde bireylerin üretkenliği üzerinde de (Ottaviano ve Peri, 2006) olumlu etkilere sahip olabilmektedir. Alesina ve La Ferrara (2005), sınırlı becerilere sahip daha çeşitli grupların, yüksek problem çözme becerilerine sahip kişilerden oluşan daha homojen gruplardan daha iyi performans gösterdiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla daha çeşitli gruplar, ağlar ve çevrelerde yer alan bireyler, zor problemlere daha iyi çözümler getirebilmekte ve bu nedenle ekonomik açıdan daha üretken olabilmektedir. Bellini vd. (2012) de, 12 Avrupa Birliği ülkesinde etnik çeşitlilik ve üretkenlik arasında –çeşitliliğin üretkenliğe neden olduğu- bir ilişki tespit etmiştir.

3.1.3. Dini Kimlik ve Ekonomi

Max Weber'den bu yana bilim insanları dini kimliklere bağlı normların ekonomik sonuçları etkilediğini tartışmaktadır. Dini inanç, sıklıkla bireyin kimlik algısının önemli bir parçasıdır. Din üzerine yapılan toplumsal araştırmalar, dinlerin kimlik dürtüsüne güçlü bir şekilde hizmet ettiğini göstermektedir. Seul (1999:553) tarafından değinildiği üzere, dinler sıklıkla insanların psikolojik ihtiyaçlarını “bireysel ve grup kimliklerinin inşasına ve devamına katkıda bulunan kültürel anlama

sahip diğer kaynaklardan daha kapsamlı ve daha güçlü bir şekilde” karşılar. Bu anlamda her din, mensuplarına mutlak bir teoloji ve güvenli bir kimliğin temelini oluşturan birtakım ahlaki değerler ve gelenekler sağlar.

Yine de, buna rağmen, ana akım iktisat bilimi son zamanlara kadar dini fenomenleri ekonomi alanının dışında tutmuştur. Ne var ki bu, son yıllarda değişmekte ve bu konu, standart iktisat teorisinde temellenen bu fenomenlerin açıklamalarını sağlamak adına yaygınlaşmaktadır. İktisat teorisi, inananları rasyonel tüketiciler ve dini örgütlerini de toplu halde dini bir piyasa oluşturan kulüpler olarak görmektedir. Bu araştırmalardan bazıları, bazı tüketim alışkanlıklarını dinlerin yönergeleriyle ilişkilendirmektedir; örneğin Hinduların vejetaryen olmaları, Müslüman ve Yahudilerin domuz eti yememeleri gibi. Bu aynı zamanda giyimde, yardımlaşmada, tutumlulukta ve bazı diğer şeylerde de geçerlidir. Geleneksel iktisat teorisi bunları kendi araştırmasının dışında tutmakta ve verili tercihler ve zevkler olarak değerlendirmiştir.

Son zamanlarda bazı yazarlar, dini kimliğin ‘hazırlama’ aracılığıyla ekonomik davranış üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Hazırlama kavramı genellikle psikolojide kullanılmaktadır. İnsanların kendilerini belirli sosyal gruplar içinde sınıflandırma durumunu anlatır. Örneğin; insanlar kendilerini işçi, kadın, siyahi ya da Müslüman olarak sınıflandırabilirler. Hazırlamanın amacı, bir kişinin belirli bir kimliğinin altını çizmektir. Bir kimliği vurgulayarak birey, kendini o grubun normlarıyla uyumlu hale getirir. Hazırlama kavramı aracılığıyla dini kimlik ile ekonomik davranış arasında kurulan ilişki güven, risk tercihi, zaman tercihi, kamu mallarına katkı ve iş ahlakı gibi bileşenlerde gözlemlenebilir.

Dini kimlik, tüm bu kavramlarla ilişkilidir. Güven önemli bir iktisat kavramıdır. Neredeyse tüm iktisadi ilişkiler, güçlü bir şekilde güvene bağlıdır. Güven olmadan tüm sözleşmelerin ihlal edilme olasılığı vardır ve aksi halde uygulanmaları da güç olacaktır. Dini kimlik, bazı bağları ve inananlar arasında güven duygusunu yaratır. Risk tercihi, bireyin seçtiği risk miktarıdır. Dini kimlik sıklıkla alınan risklerin ölçüsünü belirler. Zaman tercihi, bireyin tüketimi erteleme isteğini ifade eder. Dindar insanlar, nispeten daha sabırlı oldukları için bir zaman tercihine sahiptirler. Bu tür bireyler geleceğe şu andan daha fazla değer verirler. Daha değerli olan gelecek için beklemeye daha isteklidirler. Örneğin; bir kişinin zaman tercihi, parasını biriktireceğine ya da bugün hepsini tüketip tüketmeyeceğine karar verir. Kamu mallarına katkı, insanların bireysel yarardan ziyade herkesin yararına olan projelere katılma isteklerini anlatır. Dolayısıyla bireylerin bütünüle, yani içinde buldukları toplumla özdeşleşmelerini ölçer. Bu etkinlikler, toplum içinde bir işbirliği yaratır ve dolayısıyla olumlu dışsallıklar/dışsal ekonomilere neden olur. Ve iş ahlakı da bireyin mesleğinde yararlandığı bir dizi ahlaki ilkedir. Güçlü bir iş ahlakına sahip kimseler işteki davranışlarını yöneten belirli ilkeler doğrultusunda hareket ederler ve bu da onlar için devamlı olarak yüksek kalitede üretkenlikle sonuçlanır. Dini kimlik, Weber tarafından da ortaya konduğu üzere, kati bir iş ahlakını beraberinde getirebilir.

Benjamin vd. (2010), farklı dini kimliklere ait davranışları, bu kavramlar bağlamında incelemiştir. Ulaştıkları sonuçlara göre, Protestanlar, dini açıdan hazırlandıklarında kamu mallarına katkıları artmakta; Katoliklerinse azalmakta ve başkalarından da yine kamu mallarına daha az katkıda bulunmalarını beklemektedirler. Üstelik Katolikler risk konusunda daha gönülsüz bir tutum sergilemektedir. Araştırmacılar zaman tercihi üzerinde herhangi bir etki gözlemlememiştir. Horton vd. (2010) de çevrimiçi bir deneyde dini hazırlanmanın işbirliği ve güven üzerindeki etkisine bakmışlardır. Tüm bu çalışmalar, dini kimliğin mahkumlar açmazındaki güven problemini çözebildiğini ortaya koymaktadır.¹ Hilary ve Hui (2009) ise dini hazırlanmanın yalnızca risk alma üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırmacılar, dini olarak hazırlanan katılımcıların, risk alma konusunda kontrol grubundan daha fazla gönülsüz olduklarına dair önemli kanıtlar elde etmiştir. Benzer bir bağlamda Putnam (1993) ve La Porta vd. (1997) de Katolikliğin güveni azalttığını ve bunun da gayrisafi yurtiçi hasılanın artışı, hükümetin verimliliği ve kamu mallarının üretimi

¹ Mahkumlar açmazı, oyun teorisinde analiz edilen standart bir oyun örneğidir ve tamamen rasyonel iki bireyin, çıkarlarına çok iyi bir şekilde hizmet ediyor olsa bile, neden işbirliğinde bulunmayabileceklerini açıklamaktadır.

konusunda olumsuz etkilere neden olduğunu ortaya koymaktadır. Putnam (1993), ayrıca Protestanlığın güveni teşvik ettiğini savunmaktadır.

Dinin, emek arzı, maaş ve servet gibi diğer sosyoekonomik çıktılara etkisini anlamak için son yıllarda pek çok araştırma yapılmıştır. Örneğin; emek arzı açısından, muhafazakar grupların kadınlar ve erkekler için uygun gördüğü roller, kadınların işgücüne katılımlarını belirlemektedir. Muhafazakar Protestan gruplar genellikle kadınları evde çocuklarıyla birlikte kalmaya teşvik etmektedir. Dolayısıyla bu tür gruplarda kadın emek arzı davranışının özgün bir biçimi ortaya çıkmaktadır (Glass ve Nath, 2006).

Dinin ayrıca servet üzerinde de büyük bir etkisi olduğu tespit edilmiştir; din, insanları bu dünyaya ve/veya öbür dünyaya yönlendirme potansiyeli olduğu için birikimleri ve yatırım davranışını etkileyebilmektedir. Örneğin; Yahudilerin daha fazla servetinin olması bu açıdan değerlendirilmektedir. Chiswick ve Huand (2007), yaptıkları araştırmanın verilerine dayanarak; haftada bir dini ibadete katılan bireylerin daha az katılanlara oranla daha fazla kazandıklarını tespit etmiştir. Bu durum, bazı dini bağlılıkların emek piyasasında olumlu sonuçlar yaratmasıyla açıklanmaktadır. Fakat ayrıca daha fazla dini eylemin, yapılan araştırmada haftada birden fazla kez dini ibadete katılmanın kazancı düşürdüğü de gözlemlenmiştir.

Yukarıda aktarılan ampirik çalışmalar dini kimlik ile ekonomik durum arasında ilişki bulsa da, dinin etkisi ile ilgili nedensel çıkarımın dini kimliklerdeki dışsal çeşitliliği tanımlaması zordur. Dini kimlik, gözden kaçan ve ekonomik davranış üzerinde nedensel etkisi olan pek çok etkenle (örn; sosyal ağ yapısı, eğitim kalitesi) ilişkili olabilir.

Son olarak ele almamız gereken konu ise dini kimliklerin kutuplaştıklarında yarattıkları makro etkilerdir. Farklı dini kimlikler arasındaki çatışmalar, tıpkı etnik kimliklerde olduğu gibi, toplumlar üzerinde uzun vadeli yıkıcı toplumsal ve ekonomik etkilere yol açma potansiyeline sahiptir. Dini kimliklerin kutuplaşması yoğun çatışmalara ve dolayısıyla ekonomik ve toplumsal çöküşe neden olabilir. Bilindiği üzere iç çatışmalar sıklıkla sınırlı kaynaklar üzerine rekabet eden dini, sosyal ve/veya etnik gruplar arasında çıkmaktadır. Söz konusu dini ya da etnik grupların toplumsal açıdan bedelleri olan bu tür rekabetlere girmesinin muhtemel bir nedeni, dini ya da etnik tercihleri tarafından ifade edilen güçlü bir kimlik aidiyetidir. Bu tercihler, grupların ürün ve hizmetleri kendi din mensuplarıyla sınırlamalarına ve diğer dini ve etnik gruplardan esirgemelerine ve dolayısıyla çatışmalara yol açabilir. Tarih boyunca bu tür sayısız vaka olmuştur. Örneğin Hindistan'da din, toplumda önemli bir konuma sahiptir ve bireyin kimliğini tanımlamada da önemli bir rolü vardır. Bu etnik gruplar şimdiye kadar sıklıkla şiddet içeren rekabetlerde bulunmuşlardır ve buna bugün de devam etmektedirler. Bu, dini kimliğin toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda oynadığı rolü aydınlatmaktadır.

3.1.4. Tüketicilik Akımı ve Ekonomi

Tüketim, kimlik inşasında kilit role sahiptir. Çok sayıda ürün ve tüketim uygulamaları, bireysel kimliğin inşası ve sosyal kimlik ve statünün ifadesi için araç sağlar. Tüketiciler, marka imajı ile kişinin kendi imajı arasındaki uyuma dayalı olarak yaptıkları marka tercihleriyle kimliklerini inşa ederler. Dolayısıyla herhangi bir ürünün markasının anlamı ve değeri yalnızca kendisini ifade etme becerisinden ibaret değildir; aynı zamanda tüketicilerin kendi kimliklerini yaratma ve geliştirmelerini de sağlar. Söz konusu ürünlere sahip olmak, tüketicilerin, benlik kavramı yaratmak, kendisini başkalarından farklılaştırmak ve bireyselliğini ortaya koymak gibi psikolojik ihtiyaçlarını doyurmalarına yardımcı olur. Ürünlere insanlar tarafından sahip olunması, bireyin ailesi, topluluk ve/veya marka topluluklarını da içeren kültürel gruplarla sosyal bağları sürdürerek sosyal bir amaca da hizmet eder.

Tüketimin insanlara kendilerini geliştirmek, kimliklerini ifade etmek ve konumlarını göstermek için araçlar sağladığı da görülmektedir. Örneğin, ünlü markalar bireyin kendisiyle ilgili anlatılar yaratmakta, ilişkilendirildiğimiz toplum içinde kendimizi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Tüketim, geleneksel kimlik yapıları parçalandığında oluşan boşluğu doldurmaktadır. Geleneksel ve kalıtsal kimliklerden (kısıtlayıcı toplumsal cinsiyet kimlikleri gibi) kurtulmak, modern bir tüketim toplumunda kimliklerimizi yeniden tanımlama kapsamında istenen bir çıktı olarak

görülebilmektedir. Birçok yazar, kimliğin inşasında tüketicilik akımının rolünü, Belk (1988)'in, tüketim ürünlerini ve etkinliklerini kimlik yaratma aracı olarak gören “genişletilmiş benlik” kavramı (insanların sahip oldukları şeyleri kendilerinden bir parça olarak görmeleri) üzerinden tanımlamaktadır. Soron (2010), “bugünün dünyasında günlük tüketim tercihleri, gittikçe artan bir şekilde sadece nasıl davranılacağını değil kim olunacağını da belirliyor,” savında bulunan Anthony Giddens'tan alıntı yapmaktadır (s.173). Tüketicilik akımı, ürünlerin bireysel kimliklerimizi hem ifade ettiği hem de tanımladığı inancından kaynaklanmaktadır. Bu akım, statü malları² olan beğenilerin ifadelerine odaklanır. Dolayısıyla “beğeni” (kısmen de olsa) toplumsal bir konum olarak sınıfın yerine geçmektedir. İnsanlar, diğer gruplardan farklılıklarını ortaya koymak için markalarla özdeşleşmektedir. Bu şekilde kendilerini diğer tüketicilerden farklı kılmaktadırlar. Bu durum tüketicileri, satın alma güçlerine göre toplumdaki ayırabilmektedir.

Tüketim açısından grup içi ilişkiler, bugünün reklam odaklı dünyasında oldukça önemlidir. Reklamlar tüketicilere ürünleri pazarlamakla kalmaz, aynı zamanda bir yaşam biçimi sunar. Tüketicilere, yaşam kalitelerini geliştirebilecekleri seçenekler sunulur. İnsanlar, tercih ettikleri ürünleri seçerek özsaygılarını arttırmak için bu şekilde motive olur. Reklamlar, sıklıkla belirli bir grubun üyelerine yöneliktir. Belirli bir cinsiyetin veya belirli bir ulusun üyelerinin ya da belirli bir sporun hayranlarının dikkatini çekmeyi amaçlarlar. Bireyin ben kimliği, bireyin ait olduğu grubun üyeleriyle gelişir. Birey, belirli bir grubun üyesi olarak kendisinden beklenen davranışları benimser. Reklamlarsa genelde bu davranışların gelişiminde önemli rol oynar. Medyanın belirli bir gruptan beklenen belirli davranış modellerini yayması durumunda, söz konusu grubun üyeleri bunu benimseyecektir. Örneğin; sigara şirketleri kadınlara daha fazla sigara satmak için sigarayı bir özgürlük sembolü olarak sunan reklamlar yapmıştır. Bu hareket, erkeklerle eşit satın alma alışkanlıklarına sahip olmak isteyen kadınların tüketici kimliğinden faydalanmıştır.

Tüketiciler, kendilerini bir şirketle aynı grubun bir parçası olarak da sınıflandırabilirler. Bu noktada marka sadakati önemlidir. Tüketici-şirket özdeşleşmesidir bu. Bhattacharya ve Sen (2003), sosyal kimlik teorisinin tüketicilerin bazı ürünler için neden belirli şirketleri diğerlerine tercih ettiklerini nasıl açıklayabileceğine odaklanmaktadır. Marka topluluklarının üyeleri, belirli bir markaya bağlılıklarından dolayı toplu bir şekilde belirli davranışlarda bulunurlar. Bu, onların kendilerini, markayla özdeşleşen tüketicilerden oluşan grubun bir parçası olarak hissetmelerini sağlar.

Son olarak, kimlik unsurlarının karlılarını en üst düzeye çıkarmak isteyen firmalar tarafından manipüle edilebileceğini gözlemlemekteyiz. Ürünleri kolayca ikame edilebilir olan şirketler, kimliğin etkileriyle göreceli fiyat esnekliği sağlamak ve böylece karlılarını en üst noktaya taşımak için ürünlerini kutuplaşmış bir kimlikle ilişkilendirme stratejilerine gidebilirler. Örneğin; ikame edilebilir ürünler (alkolsüz içecekler) üreten rakipleri olan Coca-Cola, taraftar veya hayran kimliğiyle özdeşleşen bireylere hitap edebilmek için ürününü birtakım spor takımları ve ünlülerle ilişkilendirmektedir.

Sonuç

Kimlik ekonomisi, standart iktisat teorisi tarafından göz ardı edilen, işyerinde toplumsal cinsiyete dayalı mesleki ayırım, eğitim performansı, toplumsal cinsiyet ya da etnik köken kaynaklı iş ve gelir farklılıkları, akademik performans, tüketici kimlikleri, yeniden dağıtım konuları, herhangi bir amaca bağlılık düzeyi ve din temelli biriktirme davranışı gibi olguları başarılı bir şekilde açıklamaktadır. Akerlof ve Kranton'un kimlik ekonomisi ile ilgili ortaya koyduğu ufuk açıcı çerçeve ve sonrasında belirtilen modelleri, ekonomi dışı davranış motivasyonlarını ekonomik modellemeye dahil etmeleri ve söz konusu modelin kaynağını ampirik ve deneysel sonuçlarla temellendirmeleri bakımından davranışsal ekonominin bir parçasıdır. Bu anlamda kimlik ekonomisi, bireyin davranışlarının arkasındaki parasal olmayan motivasyonları çalışmak için “birleştirici bir analitik

² Statü malları, sınırlı arzları ve toplum içinde görece yüksek bir mevki sağlaması nedeniyle tercih edilen ürünlerdir. Markalı lüks çantalar, markalı yatlar ve lüks otomobiller bunun örnekleridir.

çerçeve” olarak ileri sürülmektedir. Kimlik bireyin uygun davranış normlarını öngören sosyal sınıftır.

Sosyal kimlik kavramı, esasen kimlik hakkındaki sosyal psikoloji çalışmaları üzerinde temellenmektedir. Bu, iki psikoloji kuramından oluşan sosyal kimlik yaklaşımıdır: sosyal kimlik kuramı ve kendini sınıflandırma kuramı. Bu kuramlar insanların kendilerini grupların parçası olarak nasıl gördüğünü ve gözlemleyip içselleştirdikleri normlarla düşünceleri ve hislerinin nasıl bir ilgisi olduğunu açıklar. Arttırılmış fayda fonksiyonunu yaratan sosyal bağlamı ekonomiye dahil etmenin bu yapılandırılmış yolu, iktisat biliminin dışındaki açıkça tanımlanmış kavramları incelemeye sunmasıdır. Bu, insanların davranışlarını açıklamada kullanılabilircek daha yapılandırılmış ve işlenmiş bir çerçeve sunmaktadır.

İktisatçılar sosyal sınıf, norm ve kimlik kavramlarını Akerlof ve Kranton’un özgün modelinden sonra kendi modellerinde daha sık kullanmaya başladılar. Bu araştırmalar ekonomi dışı davranış motivasyonlarını ekonomik modellemeye dahil etmeleri ve söz konusu modelin kaynağını ampirik ve deneysel sonuçlarla temellendirmeleri bakımından davranışsal ekonominin bir parçasıdır. Bu şekilde, kimliklerin farklı olması durumunda başkalarına nedensiz veya mantıksız gelen davranışlar açıklanabilmektedir.

Bununla birlikte kimlik ekonomisi çalışmalarının çoğunun, kimliği sosyal sınıflara dayalı bir şekilde içsel bir değişken olarak fayda fonksiyonuna dahil ederek standart iktisattan çok uzağa gitmedikleri açıktır. Kimlik ekonomisini daha sağlam ve gerçekçi bir metodolojiye kavuşturmak için bireysel kimlikler, bağlamsal konular, kümelenme ve yapısal trendlerin daha etraflıca dikkate alınması gerekmektedir.

Referanslar

Aguiar, F., Branas-Garza, P., Espinosa, M.P., ve Miller, L.M. (2010). Personal Identity: a Theoretical and Experimental Analysis. *Journal of Economics Methodology* 17 (3), 261-227.

Ahmed, A., ve Salas, O. (2011). Implicit influences of Christian religious representations on dictator and prisoner’s dilemma game decisions. *The Journal of Socio-Economics* , 40 (3), 242-246.

Akerlof, G. A. ve Kranton, R. E. (2000). Economics and Identity. *Quarterly Journal of Economics*, 115, 715–753.

Akerlof, G. A. ve Kranton, R. E. (2002). Identity and Schooling: Some Lessons for the Economics of Education. *Journal of Economic Literature*, 40, 1167–1201.

Akerlof, G. A. ve Kranton, R. E. (2005). Identity and Economics of Organizations. *Journal of Economic Perspectives*, 19, 9–32.

Alba, R., ve Logan, J.R. (1991). Variations on Two Themes: Racial and Ethnic Patterns in the Attainment of Suburban Residence. *Demography* 28: 431-453.

Alesina, A, Giuliano, P. ve N Nunn, N. (2013). On the Origins of Gender Roles: Women and the Plough. *Quarterly Journal of Economics*, 128: 469-530.

Alesina, A., Glaeser, E. ve Sacerdote, B. (2001). Why Doesn’t the United States Have a European-Style Welfare State?, *Brookings Paper on Economics Activity*

Alesina, A., ve La Ferrara, E. (2005). Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43(3), 762–800.

- Austen-Smith, David, ve Roland G. Fryer Jr. (2005). An Economic Analysis of 'Acting White. *Quarterly Journal of Economics*, 120, 551-583.
- Arrow, K. J. (1972). Models of Job Discrimination, in *Racial Discrimination in Economic Life*. (Ed.) Anthony H. Pascal. Lexington, Massachusetts: D.C. Heath & Co., 1972.
- Battu, H., McDonald, M. ve Zenou, Y. (2007). Oppositional Identities and the Labor Market. *Journal of Population Economics*, 20, 643-667.
- Battu, H. ve Zenou, Y. (2010). Oppositional Identities and Employment for Ethnic Minorities: Evidence from England. *The Economic Journal* 120 (542), F52–F71.
- Belk, R.W. (1988). Possessions and the Extended Self, *Journal of Consumer Research* 15, 139-168.
- Bellini, E., Ottaviano, G.I.P., Pinelli, D., ve Prarolo, G. (2012). Cultural diversity and economic performance: Evidence from European regions. R. Crescenzi ve M. Percoco (ed.), *Geography, Institutions and Regional Economic Performance*. Springer, Berlin, Heidelberg
- Benabou, R. ve Tirole, J.. (2011). Identity, Morals and Taboos: Beliefs as Assets. *Quarterly Journal of Economics* 126(2): 805–55.
- Benjamin, D. J., J. J. Choi, ve A. J. Strickland (2010). Social identity and preferences. *American Economic Review* 100, 1913-1928.
- Bhattacharya, C. ve Sen, S. 2003. Consumer-Company Identification: Understanding Consumers' Relationships with Companies. *Journal of Marketing*. 67: 76-88.
- Bertrand, M., Chugh, D. ve Mullainathan, S. (2005) Implicit Discrimination. *American Economic Review*, May 2005, 95 (2), 94–98.
- Bertrand, M. Pan, J. ve Kamenica, E. (2015). Gender Identity and Relative Income Within Households. *Quarterly Journal of Economics* 130(2), 571-614.
- Borjas, G.S.(1982). The Earning of male Hispanic Immigrants in the US, *Industrial and Labor Relations Review* 35, 343-353.
- Bowles, S. (1998). Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions. *Journal of Economic Literature*, 36, 75-111.
- Bowles, S., Gintis, H. ve Osborne, M. (2001). Incentive-Enhancing Preferences: Personality, Behavior, and Earnings. *The American Economic Review*, 91(2), 155-158.
- Burke, P. J. ve Jan E. Stets, E. (2009). *Identity Theory*, Oxford University Press: New York.
- Casey, T. ve Dustmann, C. (2010). Immigrants' Identity, Economic Outcomes and the Transmission of Identity Across Generations. *The Economic Journal* 120 (542).
- Chiswick, B. ve Huang, J. (2007). "The Earnings of American Jewish Men: Human Capital, Denomination, and Religiosity." Presented at the annual meetings of the Illinois Economic Association, Chicago.

- Chiswick, B. (1978) The effect of Americanization on the earnings of foreignborn men. *J Polit Econ* 86(5):897–921
- Cobb-Clark, D. ve Hildebrand, V. (2002). The wealth and asset holdings of U.S.-born and foreignborn households: Evidence from SIPP Data, *IZA Discussion Papers*, 674.
- Codazzi, K., Peroi, V., Albuquerque Sant’Anna, A. (2018). Social norms and female labor participation in Brazil 018 UNU-WIDER. *Review of Development Economic*, 1–23.
- Constant, A., Gataullina, L. ve Zimmermann, K. (2009). Ethnosizing immigrants. *Journal of Economic Behavior and Organization* 69(3):274–287
- Constant, A. (2014). Do migrants take the jobs of native workers? *IZA World of Labor*, wol.iza.org.
- Constant A. ve Zimmermann, K. (2008) Measuring ethnic identity and its impact on economic behavior. *J Eur Econ Assoc* 6(2–3):424–433
- Coulson, N. E. (1999). Why Are Hispanic- and Asian-American Home- Ownership Rates So Low?: Immigration and Other Factors. *Journal of Urban Economics* 45(2): 209-227
- Darity, W. (2009). Stratification economics: context versus culture and the reparations contro-versy, *Kansas Law Review*, vol. 57, 795–811
- Daskalaki, I. (2003). The Role of Marriage in the Socio-Economic Life of Gypsy Community, *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology: Vol. 11: Iss. 1.*
- Davis, J.B. (2007): Akerlof and Kranton on Identity Economics: Inverting the Analysis. *Cambridge Journal of Economics* 31, 349-363
- Easterly, W., ve Levine, R. (1997). Africa’s growth tragedy: policies and ethnic divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1203–1250.
- Eckstein, Z. ve O. Lifshitz (2011). Dynamic Female Labor Supply. *Econometrica*, vol. 79(6), 1675-1726.
- Escaleras, M., ve Register, C. A. (2011). Natural disasters and foreign direct investment. *Land Economics*, 87(2), 346–363.
- Fehr, E., ve K. Hoff. (2011). Introduction: Tastes, Caste and Culture: The Influence of Society on Preferences. *Economic Journal*, 121, 396-412.
- Fernandez, R ve Fogli, A. (2009). Culture: An Empirical Investigation of Beliefs, Work and Fertility. *American Economic Journal: Macroeconomics* 1, 146-177.
- Fernandez, R, Fogli, A. ve Olivetti, C. (2004), Mothers and sons: Preference development and female labour force dynamics. *Quarterly Journal of Economics*, 119, 1249-1299.
- Fong, C., (2001). Social Preferences, Self-Interest, and the Demand for Redistribution. *Journal of Public Economics*, vol. 82(2), 225-246.
- Fortin, N (2005). Gender role attitudes and women’s labour market outcomes across OECD countries. *Oxford Review of Economic Policy*, 21, 416-438.

- Fortin, N.M. (2009). Gender Role Attitudes and Women's Labor Market Participation: Opting Out, AIDS, and the Persistent Appeal of Housewifery. Working Paper, University of British Columbia.
- Freeman, H. E., Armor, D., Ross, J.M. ve Pettigrew, T.F. (1966). Color Gradation and Attitudes among Middle-Income Negroes. *American Sociological Review* 31(3), 365-374.
- Fryer, R.G. Jr. ve P. Torelli (2010), "An empirical analysis of 'acting white'," *Journal of Public Economics* 94, 380-396.
- Gertler, M., Florida, R., Gates ve G., Vinodrai, T. (2002). Competing on creativity: placing Ontario's cities in North American context. A report prepared for the: Ontario Ministry of Enterprise, Opportunity and Innovation and the Institute for Competitiveness and Prosperity
- Glass, J. ve Nath, L.E. (2006). Religious Conservatism and Women's Market Behavior Following Marriage and Childbirth. *Journal of Marriage and the Family* 68(August): 611-629.
- Goldin, C ve Katz, L.F. (2002), "The power of the pill: Oral contraceptives and women's career and marriage decisions", *Journal of Political Economy*, 110, 730-770.
- Goren, E. (2014). How ethnic diversity affects economic growth. *World Development*, 59, July 2014, 275-297.
- Haslam, A. S. (2001). *Psychology in Organizations*. London, SAGE Publications. Postmes, T. & Branscombe, N. (2010). Sources of social identity. In T. Postmes & N. Branscombe (Eds). *Rediscovering Social Identity: Core Sources*. Psychology Press.
- Hederos E. K. ve Stenberg, A. (2015). Gender Identity and Relative Income Within Households: Evidence from Sweden. Discussion Paper. Bonn: IZA.
- Hilary, G., ve Hui, K.W. (2009). Does Religion Matter in Corporate Decision Making in America? *Journal of Financial Economics* 93: 455-473.
- Hoff, K. ve Pandey, P. (2006). Discrimination, Social Identity, and Durable Inequalities. *American Economic Review*, May 2006, 96 (2), 206-211.
- Hogg, M. A., Terry, D. J., ve White, K. M. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social psychology quarterly*, 255-269.
- Hogg, M. A. ve Terry, D. J. (2001). *Social Identity Processes in Organizational Contexts*. Michigan: Sheridan Books.
- Horton, J. J., Rand, D. G., ve Zeckhauser, R. J. (2011). The online laboratory: conducting experiments in a real labor market. *Experimental Economics*, 14 (3), 399-425.
- Islam, A., ve Raschky, P. (2015). Genetic Distance, Immigrants Identity and Labour Market Outcome. *Journal of Population Economics*, 28(3), 845-868.
- Keister, L.A. (2005). *Getting Rich: America's New Rich and How They Got that Way*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Keister, L.A. (2008). Childhood Religious Denomination and Early Adult Asset Accumulation. Forthcoming in C. Ellison and R. Hummer (ed.) Religion, Family Life, and Health in the United States, Rutgers University Press.
- Krivo, L. J. (1995). Immigrant Characteristics and Hispanic-Anglo Housing Inequality. *Demography* 32(November): 599-615.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A. ve Vishny, R.W. (1997). Trust in Large Organizations. *American Economic Review* 8: 333-338.
- Lindqvist, E. ve Östling, R. (2008). Identity and Redistribution, IFN Working Paper No. 735, 2008.
- Mason, P. L. (2004). Annual Income, Hourly Wages, and Identity among MexicanAmericans and other Latinos. *Industrial Relations*, 43, 817-834.
- Mincer, J. and S. Polachek (1974). Family Investments in Human Capital: Earnings of Women. *Journal of Political Economy*, vol. 82(2), 76-108.
- Montalvo, J. G., Reynal-Querol, M. (2005). Ethnic diversity and economic development. *Journal of Development Economics*, 76(2), 293–323.
- Myers, D., Painter, G., Yu, A., Ryu, S.H. (2005). Regional disparities in homeownership trajectories: Impacts of affordability, new construction, and immigration, *Housing Policy Debate* 16.
- Nekby, L. ve M. Rodin (2010). Acculturation Identity and Employment Among Second and Middle Generation Immigrants. *Journal of Economic Psychology* 31 (1), 35–50.
- Ottaviano, G.I. ve Peri, G. (2006). The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 6(1), 9–44.
- Pareto, V. (1980). *Compendium of General Sociology*. Abridged in Italian by Giulio Farina, 1920, from *Trattato di Sociologia Generale*. Elisabeth Abbott, trans. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press
- Pendakur, K., ve Pendakur, R. (2005). Ethnic Identity and Labour Market. Working paper, Department of Economics, Simon Fraser University
- Postlewaite, A. (2011). Social Norms and Preferences. In *Handbook of Social Economics*, (Ed.) J. Benhabib, A. Bisin, ve M. Jackson, Elsevier.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Reicher, S., Haslam, S. A., and Rath, R. (2008). Making a virtue of evil: A five-step social identity model of the development of collective hate. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 1313–1344
- Roemer, J. E. ve Van der Straeten, K (2005). Xenophobia and the Size of the Public Sector in France: A Politico-economic Analysis , *Journal of Economics*, 86, 95–144
- Schelling, T. C (1969). Models of Segregation. *American Economic Review*, 59 (2), 488–93

- Shayo, M. (2009), A Model of Social Identity with an Application to Political Economy: Nation, Class and Redistribution, *American Political Science Review*, 96:57–73
- Seul, J. R. (1999). Ours is the Way of God': Religion, Identity, and Intergroup Conflict. *Journal of Peace Research* 36(5): 553-69.
- Soron, D. (2010) "Sustainability, Self-identity and the Sociology of Consumption," *Sustainable Development* 18, no. 3 (May 2010): 172–181.
- Steele, C. ve Aronson, J. (1995). Stereotype Threat and The Intellectual Test Performance of African Americans. *Journal of personality and social psychology*, 69.
- Tajfel, H. (1974). Social Identity and Intergroup Behavior. *Social Science Information*, 13, 65– 93.
- Tajfel, H.. (Ed.). (1978). *Differentiation Between Social Groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *The social psychology of intergroup relations?*, 33, 47.
- Tajfel, H., ve Turner, J.C. (1986). *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior*. In *Psychology of Intergroup Relations*, (Ed.) S. Worchel ve W. G. Austin, Chicago, IL: Nelson Hall.
- Taylor, D. M. ve Moghaddam, F. (1994). *Theories of Intergroup Relations: International Social Psychological Perspectives*. Westport, CT: Praeger.
- Telles, E. ve Murguia, E. (1990). Phenotypic Discrimination and Income Differences among Mexican Americans. *Social Science Quarterly* 71: 682–96.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D. ve Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell
- Turner, J. C. (2005). "Explaining the nature of power: A three-process theory". *European Journal of Social Psychology*. 35 (1): 1–22. doi:10.1002/ejsp.244.
- Watson, T ve McLanahan, S. (2011), "Marriage Meets the Joneses: Relative Income, Identity, and Marital Status", *Journal of Human Resources*, 46, 482-517.
- Wieber, A. ve Elke Holst, E. (2015). *Gender Identity and Womens' Supply of Labor and Non-market Work Panel Data Evidence for Germany*, DIW Berlin German Institute for Economic Research, Working Paper 1517.

VEBLEN'İN İKTİSAT SOSYOLOJİSİNİN SOSYAL VE KAVRAMSAL İLİŞKİSELLİK ÜZERİNDEN DÜŞÜNÜLMESİ

Bahar ARAZ¹ ve Derya Güler AYDIN²

 ¹ Doç.Dr., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret Bölümü, bahararaz@hotmail.com

 ² Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, dgaydin@hacettepe.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 12 Temmuz 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, önemli bir eski kurumsal iktisatçı olan Veblen'in çalışmalarının iktisat sosyolojisine sosyal ve kavramsal ilişkisellik üzerinden dahil edilebileceği düşüncesidir. Çalışmada, aynı zamanda sosyolojik kavramlar olan kültür, alışkanlık, içgüdü, gösteriş tüketiminden yola çıkılarak, Veblen'in iktisat sosyolojisi yaklaşımı ele alınacaktır.

Veblen'in analizinde iktisadi alanın toplumsal alana gömülü olduğunu ve toplum ve bireyin ilişkiselliğinin dikkate alınması gerektiği ileri sürülebilir. Bu, aynı zamanda sosyal ontolojinin ayırteci bir özelliği olup, Veblen'in yöntem tercihinin de bir sonucudur. Bu bağlamda çalışma, sosyal ontoloji temelinde, Veblen'in iktisat sosyolojisinin kavramsal ilişkiyel yönüne de dikkat çekmekte ve böylece Veblen'in iktisat sosyolojini gözler önüne sermektedir.

ABSTRACT

The aim of this study is that Veblen, an important old institutional economist, can be included in the economic sociology through social and conceptual relationality. In this study, Veblen's economic sociology will be discussed by sociological concepts such as culture, habit, instinct and conspicuous consumption.

In Veblen's analysis, it can be argued that the economic sphere is embedded in the social sphere and the relationship between the society and the individual should be taken into consideration. This distinctive feature of social ontology is a result of Veblen's methodology. Within this frame, the study draws attention to the conceptual relationality aspect of Veblen's economic sociology on the basis of social ontology and thus reveals Veblen's economic sociology.

Anahtar Kelimeler: Veblen'in İktisat Sosyolojisi, Sosyal Ontoloji, Kavramsal İlişkisellik

Keywords: Economic Sociology of Veblen, Social ontology, relationality.

1. Giriş

İktisadi sosyoloji, esas olarak sosyologların bir alanı olmakla beraber pek çok iktisatçının çalışmalarını bu alan içerisinde değerlendirmek mümkündür. Schumpeter *İktisadi Analiz Tarihi* (1954) adlı eserinde iktisat tarihi kadar iktisadi sosyolojiye önem verilmesi gerektiğini ortaya koyar (Schumpeter, 1954: 9). İktisadi sosyolojinin, iktisadi kurumların ortaya çıkışını analiz eden çerçevesi, iktisadi sosyolojiyi, iktisatçılar ve sosyologların ilgisini çeken ortak bir alan haline getirmiştir. İktisadi sosyoloji kavramının kullanımı iktisatçılar tarafından ilk kez, W. Stanley Jevons (1879) (Jevons, [1879] 1965), sosyologlar tarafından ise, klasik sosyolojinin ortaya çıkış tarihine paralel olan 1890 ile 1920 yılları arasında, Weber ve Durkeim'in öncülüğünde olmuştur (Smelser and Swedberg, 2005: 7). Marx ([1857-1858] 1973), Polanyi (1944), Schumpeter (1943), Pareto (1963) gibi iktisatçılar ile Weber (1997), Durkheim ([1893] 1984), Simmel (1909), Parsons ve Smelser (1956), Sombart (1902-27, 1930, 1935) gibi sosyologların çalışmaları, iktisat sosyolojisi alanındaki akla gelen ilk çalışmalardır (Smelser and Swedberg 2005).

Marx, kapitalist toplumun hareket yasalarını incelediği çalışmalarında, toplumsal evrim sürecini toplumsal sınıfların değişimden yola çıkarak ortaya koymuştur. Weber'de, kapitalizmin ortaya çıkışında etkili bir faktör olan Protestan Ahlakı, iktisadi ve toplumsal faktörlerin birbiri üzerindeki etkisine işaret eder (Güler Aydın- Özer İmer, 2017). Bu bağlamda, iktisat sosyolojisi, iktisadi, politik, kültürel, hukuki ve kurumsal alanları birbiri ile ilişkisi üzerinden analiz eder. Durkheim'in *The Division of Labor in Society* (1893), isimli eseri iktisat sosyolojisi alanında önemli sayılabilecek temel çalışmalardan birisidir. Durkeim bu çalışmasında, ilkel toplum yapılarından daha gelişmiş bir işbölümünün söz konusu olduğu modern toplum yapısına dönüşüm sürecinin dinamiklerini iktisadi ve toplumsal değişkenler üzerinden incelemiştir. Sosyolojik çıkarı (*sociological interest*) dikkate alan Simmel (1909), Durkeim'a benzer biçimde iktisadi süreci, iktisadi olmayan olgularla birlikte analiz etmiştir. Schumpeter'in iktisadi gelişme teorisinde kullandığı içsel değişkenler iktisadi ve toplumsal nitelikte olup, Schumpeter'in emperyalizm, vergi devleti ve kapitalist dönüşüm sürecine ilişkin değerlendirmeleri, iktisadi sosyoloji alanına dahil edilebilir (Güler Aydın, 2018). Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* (1944) isimli eserinde kullanıldığı "gömülülük" (*embeddedness*) iktisadi sosyoloji içinde yer alan kavramların başında gelir. Polanyi'ye göre iktisadi alan, toplumsal alana gömülüdür. Parsons'ın iktisadi sosyoloji alanında yaptığı katkıları, Smelser ile birlikte kaleme aldığı *Economy and Society* (1956) isimli çalışmada bulmak mümkündür. Sosyal sistemlerin genel teorisinin incelendiği bu eserde, iktisadi ve toplumsal alanlar, bu sistemin iki önemli bileşenini oluşturur. Pareto'nun sosyolojik çalışmaları iş çevrimleri üzerine analizinde ve rantçılara karşı spekülâtörler konusunda yaptığı açıklamalarda karşımıza çıkar (Pareto, [1916] 1963). Sombart'ın iktisadi ruh, düzen, teknoloji gibi kavramlar yoluyla ve tarihsel bir yöntemle ortaya koyduğu iktisat sosyolojisinin temelinde de, iktisadi ve toplumsal değişkenlerin birbiri ile olan ilişkisi vardır (Smelser and Swedberg, 2005). Bu bağlamda, iktisat sosyolojisi yukarıda da belirtildiği gibi, kurumsal analize ve iktisadi ve toplumsal alanın birbiri ile olan karşılıklı etkileşimine dayanır.

Bu çalışmanın temel argümanı, kurumsal iktisatçıların önde gelen isimlerinden Veblen'in çalışmalarının da iktisat sosyolojisi alanında değerlendirilebileceği ve böylesi bir çerçevenin iktisadi ve toplumsal alanı analiz ederken farklı ve derinlikli bir alternatif olabileceği düşüncesidir. Çalışmada, esasında sosyolojik bir kavram olan kültür, alışkanlık, içgüdü, gösteriş tüketimi gibi kavramların Veblen'in iktisadi analizindeki rolü tartışılarak, iktisat sosyolojisi analizi ortaya konulacak ve böylece iktisadi ve toplumsal alanın birbiri ile karşılıklı etkileşim içinde olduğu bir kez daha gözler önüne serilecektir. Schumpeter'in *İktisadi Analiz Tarihi* (1954), isimli eserinde belirttiği gibi, teori tarih istatistik ile birlikte iktisat sosyolojisi iktisadi analizin dört tamamlayıcı unsurunu oluşturmaktadır. Özellikle, Veblen'in analizi dikkate alındığında, aynı zamanda bir yöntem tercihiyle birlikte gelen bu tamamlayıcılık ilişkisi, iktisat sosyolojisini ortaya koyan kavramlar özelinde tartışılabilir. Bu kavramlardan önce, Veblen'in yöntemin sosyal ontolojik boyutunun incelenmesi gerekir.

2. Veblen'in İktisat Sosyolojisinin Yöntemine Dair: Sosyal Ontoloji

Kurum ya da kısaca herhangi bir sosyal varlık, bu varlığın doğasını inceleyen sosyal ontoloji ile uyum içinde olmalıdır. Sosyal gerçeklik insanın varlığına (*human being*) bağlı bir olgu olup, Veblen'in evrimsel düşüncesi ve bu düşünce temelinde ortaya koyduğu toplum analizinin yöntemi sosyal ontolojiye dayanmaktadır. Bu çerçevede, öncelikle Veblen'in evrimsel ve kurumsal yaklaşımının, yöntemsel düzeyde sosyal ontoloji bağlamında ele alınması ve böylece sosyal gerçekliğin doğasının incelenmesi gerekir.

Son yıllarda, toplumsal alanın varlığı ve doğa ile ilgili felsefi araştırmalar, felsefenin bir alt dalı olan ve sosyal ontoloji olarak tanımlanan zengin bir literatürün varlığıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Archer (1995, 2000), Bhaskar (1975, 1989), Lawson (1997, 2003, 2012) ve Searle (1995, 2010) gibi yazarlar, sosyal ontolojinin gelişmesine önemli katkılar sağlamış ve sosyal alanın genel özelliklerini daha detaylı bir biçimde ortaya koymuşlardır. Veblen'in sosyal ontoloji temelindeki yöntemini ele almadan önce, ontoloji kavramının tanımlanması faydalı olacaktır.

Ontoloji, yunanca 'varlık' anlamına gelen 'onto' ve bilim olarak yorumlanan 'logos' tan oluşur ve kısaca, varlık bilimi olarak anlaşılır. Bu bağlamda ontoloji, en azından iki farklı "anlamı" içinde barındırmaktadır; belirli varlıkların doğası ile ilgili incelemeler de dahil olmak üzere, neyin var olduğuna dair çalışma ve varoluşların nasıl var olduğunun incelenmesi (Lawson, 2015b,19). Felsefenin bir alanı olan sosyal ontoloji ise toplumsal gerçekliği araştırır ve toplumsal olgunun varlığının doğası üzerine sorular sorar ve böylece örtük (*implicit*) bir biçimde, toplumsal alana özgü birtakım özellikleri ortaya koymaya çalışır (Searle, 1995; Lawson 2015b). Searle (2010: ix)'e göre sosyal ontoloji, "insanın toplumsal kurumsal gerçekliğinin- filozofların öz ve ontoloji olarak ifade ettikleri şeyi- temel doğası ve varoluş biçimini açıklar". Lawson (2015b, 21) ise, sosyal ontolojinin bütün olarak toplumsal alanın incelenmesi olduğunu belirtir ve ona göre "sosyal alan [...] oluşumu / var oluşu ve / veya devam eden varlığı ile en azından, zorunlu olarak insanlara ve onların etkileşimine bağlı olan tüm olguların, varlıkların, özelliklerin alanıdır" (Lawson, 2015b: 21). Lawson¹, sosyal ontoloji tanımında, insan ve insanların birbiri ile etkileşiminin önemini vurgular. Lawson'a göre bu durum, toplumsal alanın varoluşunun temel koşuludur ve "insan, insan olma vasfıyla her zaman sosyal ilişkiler içerisindedir" (Lawson, 2012: 369) ve bu özelliği dolayısıyla insan, sadece toplumsal değil aynı zamanda ilişkisel bir varlıktır. Lawson'ın sosyal ontolojisinin temelini esas olarak bu ilişkisellik oluşturur² ve böylece toplumsal gerçeklik birbiriyle ilişkili toplumsal yapılardan oluşur. Ona göre, "[s]osyal yapı [...] insan eylemleri ve etkileşimlerinin ortaya çıkan özellikleri (*emergent property*) olup, bireyleri topluluklar olarak ilişkisel biçimde örgütleyen kolektif uygulamaları (*collective practice*), kabulleri, konumları, kuralları, hakları, yükümlülükleri ve benzerini bir araya getiren genel bir kategoridir. Dolayısıyla, sosyal yapı, ortaya çıkan (*emergent*) organizasyonlardan biridir. Böyle bir yapı [...] kolaylaştırmak ve koordine etmek için hizmet ettiği bireysel faaliyetlere

¹ Tony Lawson (1997, 2012, 2013), sosyal ontoloji konusundaki çalışmalarını yıllar içinde geliştirerek, sosyal ontoloji literatürüne önemli katkılar sağlamıştır. İlk olarak, 1997 yılında yayınlamış olduğu kitabı, *Economics and Reality* (1997) ile heterodox iktisat geleneği içinde farklı bir bakış açısı sunarak ekonominin yöntemine ilişkin eleştirisini, Bhaskar'ın eleştirel gerçeklik felsefesi temelinde sunmuş ve ana akım iktisadın gerçekçi olmayan varsayımlarını ontolojik bir perspektiften ele almıştır. Lawson, daha sonraki çalışmalarında, toplumsal deneyimleri ve insan deneyimlerinin özelliklerini ve toplumla insan arasındaki ilişkiselliği daha da detaylı bir biçimde inceler. *Reorienting Economics* (2003) isimli kitabı, Lawson'ın sosyal ontolojiyi merkeze aldığı ve görüşlerini bu temel doğrultusunda geliştirdiği çalışmasıdır (Lawson, 2003: xvi). Yakın zamanda ki çalışmaları fizikteki gelişmeler ışığında, insan eylemlerini açıklarken, süreç içinde örgütlenme kategorisini (*organisation-in-process*) vurgular ve doğalcı (*naturalist*) yaklaşımını daha da temellendirir. Kısaca, Lawson, doğa bilimlerine atıfta bulunarak, örgütlenme ve süreç kavramlarını açıklar (Lawson, 2012, 2013 ve 2015b). Bu çalışmaların hepsindeki ortak nokta, insan eylemlerinin normatif yapısını ortaya koyması olduğu ileri sürülebilir.

² Cambridge Üniversitesinde, *Cambridge Social Ontology Group* (CSOG) uzun yıllardan beri eleştirel gerçekçilik temelinde sosyal ontoloji araştırmaları sürdürmektedir. Lawson'ın önderliğinde çoğunluğu ekonomistlerden oluşan grubun sosyal ontolojiye olan ilgileri, iktisatta yöntemsel bir sorunun var olduğu, dolayısıyla sosyal bilim ve sosyal teorinin farklı perspektiften ele alınması gerekliliği ihtiyacından doğmuştur. Grubun sosyal ontoloji anlayışı, eleştirel gerçekçilik (*Critical Realism*) temelinde felsefeci Roy Bhaskar'ın (1975,1979) çalışmalarına dayanmaktadır.

bağımlı olup, ontolojik ve nedensel olarak bu bireysel faaliyetlere indirgenemez bir biçimde ortaya çıkmaktadır” (Lawson, 2012: 372). Kısaca, toplumsal alanı oluşturan yapılar, insanın birbiri ile etkileşiminin ürünüdür. Bununla birlikte bu yapılar, onları yaratan insanın eylemlerini düzenledikleri ve örgütledikleri ölçüde, insan varlıklarının etkileşimlerine indirgenemeyecek bir biçimde var olurlar. Buna karşın, toplumsal yapıların varlığının, var olan yapıları yeniden üretmek için, insanların eylemleri ve etkileşimlerine bağlı olduğunu da belirtmek gerekir. Bir başka ifade ile, “...toplumsal yapı [...] sürekli olarak, niyetli veya niyetli olmayan bir biçimde dönüşmektedir” (Lawson, 2012: 373). Özetle, eleştirel gerçekçi sosyal ontolojiye göre, ya da ilişkisel sosyal ontolojiye göre, sosyal yapılar ve dolayısıyla toplumsal gerçeklik, insanın eylemlerine sürekli olarak bağımlı bir biçimde var olur. Kısaca, sosyal gerçeklik, doğal olarak dinamik, oluşumsal (*processual*) evrimsel ve yapılandırılmıştır (Lawson, 2012). Böylece, toplumsal yapılar insanlar tarafından öngörülmekte (*presuppose*), ancak insan, bu yapıları sürekli olarak yeniden üretmekte ve dönüştürmektedir (Lawson, 1997, 2003, 2012, 2013). Bu nedenle toplum, aynı zamanda insan eyleminin ürünüdür. Bu karşılıklı ilişki -toplumdan insana ve insandan topluma- yeniden üretim veya dönüşümün toplumsallaşması olarak ifade edilebilir. Kısaca, insan ve sosyal yapılar birbirlerini önceden varsayarlar ve birbirini sürekli dönüşüm sürecindeki varlıklar olarak görürler ve bu nedenle, insan ve sosyal yapılar arasında ontolojik öncelik yoktur ve insan ve sosyal yapılar, birbirlerine ontolojik ve nedensel olarak indirgenemezler. Daha açık bir ifadeyle, insan ve sosyal yapıların var oluşları ve sahip oldukları nedensel güçler birbirleri üzerinde bir öncelik yaratmaz ve herhangi biri bir ayrıcalığa sahip değildir. Bhaskar’ın (1998:36) belirttiği gibi, “insanlar toplumu yaratmazlar. Çünkü her zaman onu öngörürler ve onların eylemleri için bu gerekli bir koşuldur”. Bu bağlamda, sosyal yapı dinamiktir ve bu yapının her zaman değişimi ve niyetlenmemiş yeniden üretimi söz konusudur. Marx’ın (1973: 265) da belirttiği gibi “toplum bireylerden oluşmaz, bireylerin içinde bulunduğu ilişkilerin toplamıdır.” Böylece, toplumlar bireylerden ziyade, ilişkilerin ürünüdür ve toplumsal alan varlığı, zorunlu olarak insanlara ve onların etkileşimlerine bağlı olan olgular kümesi olarak anlaşılmalıdır (Lawson, 2015b).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, sosyal alan, ortaya çıkma özelliğine sahiptir ve bu özellik, Lawson’ın sosyal ontolojisinin temelidir. “Ortaya çıkma” önceden var olan bir olgunun, bir şekilde ortaya çıktığını, daha önce görülmemiş bir yeniliği (*novelty*) ifade eder. Lawson’a göre, daha önce, ortaya çıkan olgular, önceden var olan unsurların yeniden bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan yeni bir bütün olarak ya da özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, ortaya çıkan bütünlüğün ilişkisel organizasyonu, bütünlüğün temel bir özelliğini teşkil eder (Lawson, 2013). Özetle, Lawson sosyal ontoloji konusundaki çalışmalarında, sosyal olguların varoluşunun ve yeniden üretiminin zorunlu olarak insan etkileşimlerine bağlı olduğunu belirtmiştir. İnsan etkileşimine bağlı olarak ortaya çıkan yapıların, önceden var olan doğal (*natural*) bir gerçekliğe nedensel ve ontolojik olarak indirgenemez olduğunu belirtir (Lawson, 1997, 2003).

Lawson’ın ilişkisel sosyal ontolojisi (*relational social ontology*) Veblen’in evrimsel analizine uygun bir yöntem olarak düşünülebilir. Özellikle, Veblen’in kümülatif nedensellik anlayışı, kuramının temelini oluşturmakta ve ilişkisel sosyal ontolojiyle benzer nitelikler göstermektedir. Veblen’in iktisat sosyolojisi içerisinde ele aldığımız alışkanlık ve içgüdü, toplumların evrimi ve girişimcilik kavramlarının temeli bu birikimli nedenselliğe dayanmaktadır. Veblen’de toplumların evrimi, insanların birbiriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan düşünce alışkanlıklarının yarattığı kurumsal yapıyla ilişkilidir ve bu yapılar, bir önceki yapıyla nedensellik ilişkisi içerisinde yeni bir yapıya dönüşmektedir. Ortaya çıkan yeni yapılar var olan normları da dönüştürmektedir. Normların kalıcılığı, toplumsal eylemin yeniden üretilebilmesi için gerekli bir koşuldur (Martins, 2014: 198). Bu bağlamda, kümülatif nedensellik, Veblen’de toplumsal alanın doğasını ve evrimini açıklamada çok önemli bir yerde durmaktadır (Davis, 2016). Bu çerçevede, sosyal alan sürekli değişim ve dönüşüm içindedir. Kümülatif nedensellikte, toplumsal alanda herhangi bir neden-sonuç diziliminden söz etmek mümkün değildir. Bir başka deyişle Veblen’in analizinde, toplum, birey, kurumlar birbirini etkilerken aynı zamanda birbirinden etkilenir ve aralarında bir öncelik ve süreklilik sıralaması yapmak mümkün değildir. Bu ilişkisel sosyal yapının, yöntemsel olarak Veblen’in iktisat sosyolojisinin temelini oluşturduğu ileri sürülebilir. Veblen’in iktisat sosyolojisinin bu yöntemsel

temel üzerinden okunabilecek izleri, alışkanlık, girişimci, toplumların evrimi, yabancılaşma ve gösteriş tüketimi ile ilgili analizlerinde bulunabilir.

3. Veblen'in İktisat Sosyolojisinin Temel Unsurları

3.1. Alışkanlık ve İktisat Sosyolojisi

Kurumsal iktisadın önde gelen temsilcisi Veblen'i, iktisat sosyolojisi temelinde ele aldığımızda, akla ilk olarak, onun insan doğasını vurgulayan alışkanlık ve içgüdü kavramları gelmektedir. Bu kavramları Veblen'in ele alma biçimi, bazı yazarların Veblen'i pragmatist gelenek içerisinde değerlendirmelerine yol açmaktadır. Örneğin Hodgson, 2004; 2007 ve Kilpinen, 2004, Veblen'in alışkanlık anlayışını pragmatizm çerçevesinde ele alır ve Veblen'in yaklaşımının pragmatizm önde gelen temsilcisi Dewey'in yaklaşımı ile uyumlu olduğunu belirtirler. Pragmatist gelenekte alışkanlık, yeterlilik veya kapasite ile ilişkili olup, bilişsel terimler cinsinden açıklanır (Cohen, 2007). Bir başka görüş, Veblen'de alışkanlığın tekrar eden davranışları ifade ettiğidir ve bu çerçevede, içgüdünün alışkanlıktan ve alışkanlığın tasarlama ve seçimden önce gelen bir eylem hali olduğu ileri sürülür. Bu yaklaşım, Lawson'ın Veblen okumasıyla benzerlik göstermekte ve böylece sosyal ontolojik bir çerçeveye de sahip olmaktadır. Lawson'a göre Veblen'in alışkanlık kavramı, Pragmatik gelenekten farklı olup, Veblen'de alışkanlık tekrar eden davranışlardan meydana gelir (Lawson, 2003, 333-335; 2015a). Bu yönüyle, içgüdü ve alışkanlık kavramları Veblen'in toplum ve daha genel bir ifadeyle kurumsal analizinde çok önemli bir yerde durmaktadır. Bununla birlikte, Veblen insan doğasını alışkanlık ve içgüdü kavramları temelinde bir bütün olarak ele alır. Kurumların temelini oluşturan düşünce alışkanlıkları geçmişte edinilen davranışlardır³. Bu bağlamda, ereksellik (*teleology*) önemlidir ve Veblen, insan eylemlerinin ereksel yapısına dikkat çekerek, içgüdülerin ereksel olduğunu belirtir. Bunun yanında, özellikle insanların kısa dönemli hedeflerine nasıl ulaştıkları ile ilgilenmez (Lawson, 2015a). Veblen insan eylemlerinin ereksel olduğunu hemen her çalışmasında dile getirmiştir. Örneğin, Veblen'e göre iktisadi eylemler tamamen erekseldir, "...[İ]nsan daima ve her yerde birşeyler yapamayı arar...ekonomik topluluğun üyeleri olarak yaşamamız için gerekli olanı yapmak zorunda olduğumuz sürece, yaşamın bir ereksel aktivite içinde olduğu gerçeği bir genel bir durum olarak kalır" (Veblen, 1898,75).

Veblen insan eylemlerinin erekselliğinde Kant'ın düşüncelerini göz önünde bulundurur. Kant, *Critique of Judgement* (1884) çalışmasında, insan eylemlerinin o eylemi yaratan nedenden ayrı olamayacağını ifade eder. Kısaca, Veblen'e göre insanlar eylemlerinde amaçsız veya rasgele bir biçimde davranmak yerine eylemlerinin sonucunu bilmek isterler⁴ (Veblen, 1884: 176).

Veblen'in, insan doğasını bir bütün olarak ele aldığı toplum analizinde, içgüdü kadar alışkanlık kavramı da önemlidir (Waller, 1988). İçgüdüler doğrudan toplumsal yapıyı belirlememekle birlikte, içinde bulunulan kültürel yapı tarafından şekillendirilir (Latsis, 2010). Bu bağlamda, kurumlar yaygın düşünce alışkanlıklarının ürünü olup, birikimli nedensellik temelinde, kolektif insan eylemlerini kapsar. Böylece, Veblen'de, insan davranışını etkileyen temel faktörün düşünce alışkanlıkları olduğu ileri sürülebilir (Veblen, 1899). Kurumların temeli olan düşünce alışkanlıkları aynı zamanda toplumsal yaşamdaki ilişkiselliğin de mihenk taşıdır. (Veblen, 1909). Veblen insanın toplumsal çevresi ile olan ilişkisinin önemini şu şekilde ifade eder, "Diğer hayvanlar gibi insan, içinde yaşadığı çevrenin sağladığı uyarıcılara yanıt veren ve bir tür alışkanlık ve eğilim yaratan bir türdür. Ancak, diğer hayvanlardan daha yüksek bir derecede insan zihinsel olarak, rehberlik ettiği alışkanlıkların içeriğini özümser ve bu alışkanlıkları ve eğilimleri benimser. İnsan akıllı bir ajandır" (Veblen, 1898: 80). Bu yönüyle alışkanlık, Veblen'in kurumlarla ilgili fikirlerini anlamak için gerekli ve önemli bir araçtır.

³ Veblen'in evrimsel teorisi insan doğasının görelisi olarak içgüdü temelinde statik olduğunu belirtir. Toplumdan topluma ve çeşitli ırksal gruplar arasında farklılık gösterse bile, içgüdü temelinde insan doğası durağan bir yapıya sahiptir. Toplumların evriminde en uzun tarihsel dönemi kapsayan vahşilik (*savagery*) döneminden itibaren çok önemli değişimler göstermemiştir. Bu açıdan, içgüdüler geçmişten edinilmiştir (Latsis, 2010).

⁴ Pragmatistler ve özellikle Dewey, ısrarlı bir biçimde planlama paradigması veya önce zihin üzerinde durur ve hem içgüdünün hem de alışkanlığın herhangi bir bilinçli amaç amaç içerdiğini belirterek, insanların önce zihinde plan yaptığı konusunda diğer pragmatistlerle ortak görüş içindedir (Dewey 1922).

Veblen kurumları, 1899 yılında yayımlanan *The Theory of Leisure Class (1899)*' da düşünce alışkanlığı biçimleri olarak tanımlanmaktadır. Kendi ifadesiyle "...[K]urumlar... düşünce alışkanlıkları.....geçmiş zamanlardan edinilir. (Veblen, 1899: 190-191), ve "...[Ö]zünde kurumlar, bireylerin ve toplumun belirli işlevleri ve ilişkileri ile ilgili yaygın düşünce alışkanlıklarıdır" (Veblen, 1899: 190). Yerleşik düşünce alışkanlıklarını bir birey ya da bir grup insan, doğal olarak sadece bir günde yaratamaz, "(...) eylem veya davranış için kabul edilen gerekçelerin sürekliliği topluluğun tüm üyeleri için yerleşik ve ortak olmalıdır" (Lawson, 2015a: 1001). Dolayısıyla Veblen'de alışkanlık, insan davranışının önemli bir ayırt edici özelliğidir⁵.

Daha önce de belirtildiği gibi, alışkanlık, pragmatist gelenekte olduğu gibi, eğilim ve kapasite ile ilişkili olsa bile, onunla aynı anlama gelmez. Örneğin, kapasite, belirli bir davranış biçimi dahil olmak üzere bir şeyi başarabilmek için gerekli bir yetenek veya potansiyel olarak tanımlanır (Lawson, 2015a). Herhangi bir kapasite toplumsal alanda realize olmadığı sürece bir anlam ifade etmez. Bu çerçevede, Veblen'de alışkanlığın öncelikle toplumsal alanda varolması ve belli şartlarda tekrarlanması gerekir; kurumlar bu ortak yerleşik düşünce alışkanlıklarının ve veya tekrarlanan davranışların bir ürünü olarak ortaya çıkar (Veblen, 1909: 626). Bununla birlikte, Veblen'e göre, bütün kurumlar özünde durağan olmasına rağmen, düşünce alışkanlıklarıyla birlikte değişir. Lawson (2015a), bu değişimi Veblen'in alıştırma (*habituation*) kavramı ile ilişkilendirir. Alıştırma, değişen sosyal çevrenin alışkanlıklar üzerindeki etkisini ifade eder. Lawson bu kavramı bir örnekle açıklamaktadır.

"..... [B]u durum bazı konut binalarına yakın bir yerden geçen yeni inşa edilmiş bir demiryolu hattının hizmete girmesiyle ortaya çıkabilir. Trenlerin gece boyunca park edilip temizlendiğini, ancak her sabah çok erken çalışmaya başladığını varsayalım. Çalıştıkları ilk sabah, alışılmadık sesler tarafından uyandırılan, istemsiz olarak hattın yakınında yaşayan birçok insanı hayal edelim....., zaman geçtikçe ve sesler aşına hale geldiğinde, bu bireylerin en azından bazılarının söz konusu seslere alışmaları....., alışkanlık süreci olan tekrarlanan seslere maruz kalmadan kaynaklanan bir uyarıma tepkidir" Bununla birlikte, tren seslerinin etkilediği insanlar günlük rutinlerini değiştirmeye başlarlar; bu çevrede daha önce var olmayan yerel kahvaltı yerleri ve kafeler açılacaktır" (Lawson, 2015a: 1011).

Kısacası, değişen alışkanlıklar Veblen'de yeni kurumların ortaya çıkmasına neden olur ve böylece kurumlar bireysel alışkanlıkların bir ürünü olup, alışkanlık ise belli sosyal çevrede tekrarlanan davranış olarak karşımıza çıkar. Kurumsal değişiklikler de düşünce ve davranış alışkanlıklarında değişikliklere neden olabilir. Kurumlar davranışımızı kısıtlar ve alışkanlıklarımızı belirli şekillerde geliştirir (Latsis, 2010). Bu durum bizi kültürün büyümesine kadar götürür. Veblen, *Marginal Utility* (1909) adlı çalışmasında, insan davranışı kurumların bir yansıması, kurumlarsa bir alışkanlığın gelişmesi olarak açıklanır. Bu bağlamda, kültürün büyümesi, kümülatif bir alışkanlık dizimidir ve bunun yolları ve araçları, insan doğasının alışılmadık bir biçimde ve kümülatif olarak değişen sosyal durumlara tepkisi olarak tanımlanabilir (Veblen, 1909: 628). Alışkanlıklar ve kurumsal değişim arasında bir nedensellik ve öncelik sıralaması yapmak güçtür ve birbirine indirgenemez. Bu özelliği nedeniyle Veblen de alışkanlık kavramının, sosyal ontolojinin öngördüğü ilişkisellik ile tutarlı ve aynı zamanda Veblen'in iktisat sosyolojisi açısından önemli olduğunu belirtmek gerekir.

3.2. Girişimci Tipleri ve İktisat Sosyolojisi

Kapitalist sistemin evrimsel ve bütüncül analizini yapan Veblen, sistemin kurumsal işleyişinde girişimcinin rolüne önem vermiştir. Sadece sistemin tarihsel gelişimi değil, girişimcinin sanayi kaptanlarından finans kaptanlarına dönüşümü, Veblen'in kurumsal analizi ve dolayısıyla iktisat sosyolojisi açısından önemlidir. Veblen, toplumların geçirdiği evrimi dört aşamada ele almıştır. Bunlardan ilki, neolitik dönemin yabanıl barışçı ekonomisi, ikincisi savaşıllığın hüküm

⁵ Yukarıda belirtildiği gibi, bu çalışmanın iktisat sosyolojisi temelinde Veblen'in alışkanlık üzerine düşünceleri Lawson'ın Veblen okumasına dayandırılmaktadır. Bu açıdan, Veblen'i Dewey ile birlikte ele alan ve alışkanlıkları eğilimler ve kapasite olarak belirten ve tekrar eden davranışlar olarak alışkanlıkları değerlendirmeyen Hodgson (2004 ve 2006) bu çalışmanın dışında tutulmaktadır.

sürdüğü ve aylak sınıfın ortaya çıktığı barbarlık dönemi, üçüncüsü, el işçiliği dönemi ve son olarak makine çağı olarak nitelendirilen modern çağın başlangıcıdır (Veblen, 1946). Veblen, “Ustalık İçgüdü” (*The Instinct of Workmanship*) (1946) adlı eserinde, kapitalizmin kökeninin el işçiliği çağına (*era of handicraft*) dayandığını belirterek, bu dönemde baskın içgüdünün çalışma içgüdü olduğu ve bunun toplumun düşünce alışkanlıklarını biçimlendirdiğini belirtir. Bir başka ifade ile, Veblen’de toplumsal evrim sürecinde teknoloji en önemli içsel değişkenlerden birisi olup, teknolojik gelişme, geçmişin sonucu geleceğin nedenidir. Veblen’de teknolojik gelişme, geçmiş düşünce alışkanlıkları sonucu ortaya çıkan toplumsal bir bilinç ve birikimin ürünü olup, ustalık içgüdü temelinde kollektif bir faaliyettir (Veblen, 1965). Kısaca, Veblen’de teknolojik değişim, esas itibarıyla toplumda yaygın olan düşünce alışkanlıklarının değişimidir ve teknolojik değişimin en önemli aktörü girişimci⁶dir.

Veblen’de ilk girişimci tipi olan sanayi kaptanları, sanayi devriminin başlangıcından 19.yy ortalarına kadar iktisadi gelişmeye önemli katkılarda bulunmuş olan yararlı birer “yaratık” (Griffen ve Karayiannis, 2002) olarak tanımlanır ve iktisadi gelişmeye en önemli katkısı “mülkiyet edinme” işlevidir (Veblen, 1964 (1914): 172-173). Eski tip girişimci olarak da tanımlanan sanayi kaptanları, ülkenin mevcut kaynaklarını mevcut teknolojik bilgi birikimi ile birlikte sanayi üretimine sokabilen kişilerdir (Veblen, 1965 (1921): 163). Bununla birlikte sanayi kaptanları, toplumun alışkanlıkları ve ihtiyaçlarına yönelik olarak yenilik yapma girişiminde bulunurlar ve bu yönüyle Veblen’de girişimci esasında toplumsal bir varlıktır. Veblen analizinde, yönetim tekniklerini de sanayi kaptanlarının çalışanı olarak tanımlamış ve her iki toplumsal sınıfın temel özelliğinin, çalışma içgüdü içinde olmaları olduğunu ileri sürmüştür.

Finans kaptanları ise, sanayi kaptanları ve yönetim tekniklerinden farklı olarak kazanç motivasyonu ile, bilgiyi ve yeteneklerini ticaretleştirilen özellikleri ile karşımıza çıkar (Veblen, 1965 (1921): 61). Finans kaptanları “maddiyat peşinde koşan” pratik yönetim özelliklerine sahip bireylerdir. Bu özellikleri dolayısıyla, üretim hacminin artırılması ve oranının yükseltilmesinin yanı sıra, ürünün en iyi ve en etkin şekilde nasıl dağıtılması gerektiği konusunda çalışmalarda bulunurlar (Veblen, 1965 (1921): 164). Finans kaptanlarının bir başka özelliği, kredi kullanımını artıracak yenilikleri bulması, kredi kanalını geliştirmesi ve yeni finansal ürünlerin ortaya çıkarılmasına katkı sunmasıdır (Veblen, 1975 (1904): 104-105). 20.yy da ortaya çıkan bu girişimci tipi, kazanç fırsatlarının ve kaynaklarının farklılığı anlamında sanayi kaptanlarından ayrılır. Finansal girişimcinin amacı, verimliliğin artırılmasından öte, satışların artırılmasına yöneliktir. Bu noktada temel niteliklerini ortaya koyduğumuz girişimcinin Veblen’in iktisat sosyolojisi açısından önemi, kurumsal değişimdeki rolü dikkate alınarak ortaya konulabilir.

Veblen’de girişimcinin niteliğinde ortaya çıkan bu değişim, daha önce de belirtildiği üzere, teknolojik değişmeye bağlı olarak evrilen düşünce alışkanlıklarının hem sonucu hem de nedenidir. Bu bağlamda, Veblen’de düşünce alışkanlıklarındaki değişimler, teknolojik ve kurumsal değişimlere, kurumsal değişimler de düşünce alışkanlıklarının ve girişimci tipinin değişmesine neden olmaktadır. Veblen’de kültürel bilgi birikiminin ve kollektif bilincin ürünü olan teknoloji, bu bağlamda sadece iktisadi bir değişken değildir. Veblen’e göre teknoloji, "kültürel bir olgudur" ve "sosyal bir süreçtir" (Veblen, 1946: 103). Teknolojik gelişme, "bireysel veya özel inisiyatif tarafından fark edilemez" (Veblen, 1946: 103). Teknolojik ilerleme toplumun kolektif teknik bilgi ve yeteneğine bağlıdır.

Toplumsal bilincin bütün olarak teknik eylemi oluşturma çabası; zaman içinde toplumun yapısını, kurallarını, kültürünü, kısaca kurumlarını oluşturur. Bu anlamda, Veblen’de toplumsal değişim temelde, kurumların toplumsal olarak oluş ve değişimini açıklamaya yöneliktir denilebilir. Bu oluşum, “...alışkanlığın bir sonucudur” (Veblen, 1909: 628). Kurumsal değişimde, öncelikli faktör olarak teknolojinin ele alınması, aslında teknik eylemi yaratan insanın içgüdüleri ile ilişkilidir. İnsanın içgüdüleri ise girişimcilik faaliyetlerini yansıtmaktadır. Bu çerçevede, Veblen’in kurumsal değişim kuramının temelini içgüdüler ve bununla bağlantılı girişimciler oluşturmaktadır. Veblen’e

⁶ Girişimcinin evrimi ve toplumsal değişim sürecindeki rolü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Güler Aydın ve Araz, 2013.

göre, “insan davranışının birincil devinim unsuru, içgüdülerdir” (Veblen, 1946:1) ve kurumsal değişim, bireyin alışkanlıkları, kurumlar, sosyal koşullar, içgüdüler, toplumsal bilinç ve ortak bir geçmiş arasındaki karşılıklı etkileşimler sonucunda ortaya çıkar. Veblen'in sisteminde dinamik faktör teknolojik değişimdir ve Veblen, kurumsal değişimi gerçekleştiren unsurlar olarak insan davranışının belirleyiciliğine önem vermektedir. Veblen'in analizinde teknoloji, içgüdüler, alışkanlıklar ve kurumlar arasında karşılıklı ilişki sözkonusudur (Edgell, 2006). Hodgson'a göre, (Hodgson, 1997: 25) parçalar ve bütün, bireyler ve kurumlar karşılıklı olarak birbirini oluşturur, belirler ve hiçbirinin çözümsel bir önceliği yoktur. Hodgson aynı çalışmasında, toplumun bireylerden yoksun var olamayacağını, bireylerin de toplumsal gerçeklikte öncül olamayacağını söyler. Kısaca, bireyler hem toplumu oluşturur hem de toplum tarafından oluşturulurlar (Hodgson, 1997: 25). Buradan yola çıkarak, Veblen'de kurumsal değişimde girişimciliği yaratan ustalık içgüdüsünün etkili olduğunu, ancak tek başına belirleyici olmadığını, kurumsal değişim açısından teknoloji yanında, alışkanlıklar ve içgüdülerin birbiri üzerindeki karşılıklı etkileşiminin dikkate alınması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu karşılıklı etkileşim bir yandan Veblen'in analizinin sosyal ontoloji ile olan bağına diğer yandan da iktisat sosyolojisinin temelini oluşturur.

3.3. Toplumların Evrimi ve İktisat Sosyolojisi

Veblen'de madde ve tin (*spirit*), teknoloji ve düşünce ontolojik olarak sosyal dönüşüm sürecinin birbirini karşılıklı olarak etkileyen unsurları olup, aynı zaman da Veblen'in iktisat sosyolojinin ipuçlarını da vermektedir. Teknoloji, yaratma içgüdüsünün sonucu ortaya çıkan düşünce alışkanlıkları ile karşılıklı etkileşim içinde olan bir faktördür. Veblen'de değişime neden olan unsurlar hem iktisadi hem de toplumsal nitelikteki değişkenler olup, birbirileri ile karmaşık bir ilişki içindedirler. Bu karmaşık ilişki sonucunda ortaya çıkan bütünsel dönüşüm, aynı zamanda Veblen'in Darwinci evrim teorisinin temelini oluşturur. Bu bağlamda, Veblen'in iktisat sosyolojisi, Veblen'in toplumların evrim sürecine dair açıklamalarında da karşımıza çıkmaktadır.

Veblen, *Instinct of Workmanship* (1946) isimli eserinde, kapitalizmin temellerini evrimsel bir çerçevede incelemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, Veblen toplumsal evrim sürecini dört aşamada ele alır. Bu toplumsal aşamaların ayırt edici özelliği, tarihsel olarak kapitalizme doğru yönelen toplum yapısının aynı zamanda kültürel evrimini de ortaya koymasıdır. Örneğin, Veblen, kapitalizmin başlangıcı olarak gördüğü el işçiliği dönemini, çalışma içgüdüsünün baskın olduğu dönem olarak diğer aşamalardan ayırır. Bununla birlikte, aslında her toplumsal değişim dönemi, farklı toplumda farklı içgüdülerin hakimiyetine bağlı olarak tanımlanır. Bu bağlamda, Veblen'de iktisadi ve toplumsal değişim süreci, düşünce alışkanlıklarının değişmesi ile ilişkilendirilir (Veblen, 1946: 233-234).

İktisadi ve toplumsal evrim sürecinin en önemli unsuru teknolojidir ve Veblen teknolojiyi, kültürel bir unsur (*cultural phenomena*) ve sosyal bir süreç olarak tanımlar (Veblen, 1946: 103). Teknolojik gelişme bireysel ve özel bir girişimin ürünü olmayıp, toplumun kolektif bilgi birikimine ve yeteneklerine dayanır (Veblen, 1946:103). Teknolojik değişim ile birlikte toplumun içgüdü ve alışkanlıkları değişirken, bu içsel değişime neden olan temel faktörün kendisi yani teknoloji, toplumun geçmiş kültürel birikimini mirasıdır. Bir başka ifade ile, toplumsal evrim sürecinin temel unsuru ve iktisadi bir faktör olan teknoloji, esasında toplumsal alana ait kültürel bir kavramdır.

Veblen kapitalist toplum yapısını paranın iktisadi ve toplumsal yapıya hakim olduğu aşama olarak görür. Barbar toplumlarda kölelik, feodal unsurlar ve mülk edinme yaygındır. Tarihsel süreç, özel mülkiyet ile birlikte, insanlık tarihi, barışçıl toplumlardan barbarlık ve para kazanma güdüsünün hakim olduğu toplum yapılarına doğru evrilmiştir (Veblen, 1908, 528). Kökleri çalışma içgüdüsünün baskın olduğu el işçiliği döneminde bulunan kapitalist toplum yapısı, daha sonraki tarihsel dönemlerde servet edinme ve para kazanma güdüsünün başarı ölçütü haline geldiği bir yapıya dönüşmüştür. Veblen'in özel mülkiyete yaklaşımı antropolojiktir. Mülk edinme süreci, ilkel toplumlara, avcı ve toplayıcı aşamaya kadar gider. Barışçıl toplum aşamaların da bile kabile liderlerinin mal sahiplenme güdüsü ile hareket ettiği görülür (Diggins, 1977: 136). Sosyal evrim sürecini belirleyen unsur toplumda yaygın ve hakim olan içgüdünün ne olduğudur. Veblen (1973 (1899), ilkel toplumlarda çalışma içgüdüsünün yaygın olduğunu, buna karşın mülk edinmenin bir

biçimi olarak, kabile şeflerinin kadınları sahiplenmesini örnek verir (Veblen, 1973 (1899) :33). Mülk edinme süreci ile birlikte tarihsel olarak, çalışma içgüdüsünün yerini aylaklık almış ve bu süreç üretimin yerine gösteriş tüketimini koymuştur. Bir başka ifade ile, ilkel toplumlarda mülkiyete rağmen hakim olan barışçıl içgüdü ve üretim, kapitalist toplum aşamasına gelindiğinde yerini, aylaklığa ve gösteriş tüketimine bırakmıştır. Veblen'in her toplum aşamasında farklı biçimde sunduğu içgüdüleri baskın ve yaygın hale getiren unsur, bireyin toplumda kazandığını düşündüğü statüsüdür. Bu bağlamda, kapitalist toplumda gösteriş tüketimi bir yandan yabancılaşmaya⁷ yol açmakta diğer yandan da bireyin statüsünü artırdığı düşünüldüğünden, baskın bir davranış biçimine dönüşmektedir. Çalışmadan kazanmak, paradan para kazanmak, ihtiyacın ötesinde tüketmek, kapitalist toplumda bireyin aynı zamanda gücünü temsil etmektedir. Veblen kapitalist toplumu; çalışma içgüdüsünün kaybı ve bireyin gösteriş tüketimi ve aylaklık yaparak kendini yüksek bir sınıfa ait hissetmesi dolayısıyla eleştirir (Veblen, 1946). Toplumlara yabancılaşmadan koruyacak temel unsurun, barışçıl ve el işçiliği dönemine ait toplumlardaki çalışma içgüdüsü olduğunu ileri sürer.

Yabancılaşma kavramı Veblen'in, Aylak Sınıf Kuramı (*The Theory of the Leisure Class, (1899) 1973*) ve Çalışma İçgüdüsü ve Endüstriyel Sanatlar (*The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts, (1914) 1946*) adlı çalışmalarında karşımıza çıkar. Bununla birlikte, Mülkiyetin Başlangıcı (*The Beginning of Ownership, 1898*) makalesinde de yabancılaşma kavramının izlerini bulmak mümkündür. Bir başka ifade ile, Veblen'de çalışma içgüdüsünün kaybının bireyin yabancılaşmasının en temel göstergesi olduğu ileri sürülebilir. Yabancılaşmanın bir türü olan gösteriş tüketimi yaklaşımları da hem iktisadi hem de toplumsal değişim sürecinin ürünü olması ve kavramsal olarak aynı zamanda sosyolojik olmaları bakımından Veblen'in iktisat sosyolojinin bir başka konusunu oluşturur.

Veblen'de yabancılaşmanın koşulları doğrudan özel mülkiyet ile ilişkilendirilmemektedir. Veblen mülkiyeti "öteki"lerden daha "güç"lü olma arzusu ile açıklar. Bu bağlamda Veblen'de gösteriş tüketimi, bireyin yabancılaşmasına yol açar (Veblen, (1914) 1946: 288). Gösteriş tüketimi bireyin toplumda kendini göstermesi ve zenginliğini sergilemesinde bir güç aracıdır (Veblen, (1914) 1946: 172-175). Bir başka deyişle tüketim, başkalarından üstün olmayı ifade etmekte, ihtiyaçtan bağımsız yapılan tüketim, üretmenin önüne geçerek, toplumda çalışmayı ve çalışma duygusunu değersizleştirmektedir. Görüldüğü gibi, esasında iktisadi bir davranış olan tüketim, Veblen'de neredeyse tümüyle sosyolojik bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer biçimde yabancılaşmaya yol açan çalışma içgüdüsünün kaybı da hem sosyolojik hem de antropolojik bir çerçevede sunulmaktadır. Toplumsal evrim sürecinin ürünü olarak ve teknolojik değişimle birlikte ortaya çıkan bu sonuçlar, iktisadi ve toplumsal alanın Veblen'de karşılıklı etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Veblen'de de, iktisadi alanın toplumsal alana gömülü olduğu ve çalışmalarının bu bağlamda iktisat sosyolojisinin konusuna dahil edilebileceği ileri sürülebilir.

4. Sonuç

Veblen'in analizinde alışkanlık, içgüdü, kültür, gösteriş tüketimi gibi kavramlarının aynı zamanda sosyolojik nitelikte olduğu göz önüne alınırsa, Veblen'in çalışmaları iktisat sosyoloji alanına dahil edilebilir. İktisadi ve toplumsal alan ait kavramlar kadar Veblen'i iktisat sosyoloji içinde düşünmeye yol açan bir başka etken kuşkusuz onun yöntemsel tercihidir. Bir başka deyişle, bir yandan kurumsal analize verdiği önem, diğer yandan da sosyal ontoloji ile ilişkili yöntemi Veblen'in iktisat sosyolojisi ile olan bağımlı güçlendirmektedir. Özellikle, Veblen'in evrimsel düşüncesi ve bu düşünce temelinde ortaya koyduğu toplum analizindeki yöntemin sosyal ontolojiye dayandığı ileri sürülebilir. Bu, aynı zamanda Veblen'de sosyal gerçekliğin doğasının ne olduğuna dair ipuçları vermektedir.

Sosyal gerçekliğin en önemli parçası insan ve onun toplumla olan ilişkisidir. Sosyal ontolojide, özellikle bu ilişkisellik dikkate alınır ve sosyal yapının bireysel faaliyetlerin ürünü olmasına karşın, sosyal yapı ve insanın birbirlerine indirgenemeyeceğinin altı çizilir. Bir başka dikkat çekici özellik, sosyal yapının ortaya çıkan (*emergent*) bir organizasyon olması ve sürekli olarak,

⁷ Yabancılaşma ve Gösteriş Tüketimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Güler Aydın ve Araz, 2017.

niyetli veya niyetli olmayan bir biçimde dönüşmesidir (Lawson, 2012: 373). Diğer bir ifade ile toplum insan eyleminin de bir ürünü olup, toplumdan insana ve insandan topluma bir etkileşim ve döngüsellik söz konusudur. İlişkisel sosyal ontoloji diyebileceğimiz bu yaklaşım ile Veblen'in kümülatif nedensellik anlayışı arasında bir ilişki kurmak ve bu ilişkiyi iktisat sosyolojisi ile ilişkilendirmek mümkündür.

Veblen'nin iktisat sosyolojisinin konusu olan alışkanlık ve içgüdü, toplumların evrimi ve girişimcilik kavramlarının temeli bu birikimli nedenselliğe dayanmaktadır. Veblen'in analizinde, toplum, birey, kurumlar birbirini etkileyen ve aynı zamanda birbirinden etkilenen kavramlardır ve aralarında bir öncelik ve süreklilik sıralaması yapmak ve nedensel bir ilişki kurmak mümkün değildir.

Veblen'de alışkanlık kavramı Pragmatik gelenekten farklı olarak tekrar eden davranışları ifade eder ve esasında içgüdü ile birlikte alışkanlık, Veblen'in toplum ve daha genel bir ifadeyle kurumsal analizinin temelini oluşturur. İçgüdülerin toplumsal yapıyı belirlememle birlikte, içinde bulunan kültürel yapı tarafından şekillendirildiği düşünülürse, kurumların yaygın düşünce alışkanlıklarının ürünü olduğu, birikimli nedensellik temelinde, kolektif insan eylemlerini kapsadığı ileri sürülebilir. Veblen'de kurumların temeli olan düşünce alışkanlıkları aynı zamanda sosyal ontolojinin öngördüğü toplumsal yaşamdaki ilişkiselliğin bir unsuru olarak düşünülebilir.

Veblen, kurumsal analizinde alışkanlık kadar önemli bir başka kavram girişimci ve girişimcinin tarihsel olarak evrimidir. Veblen'in girişimcisinin nitelik olarak sanayi kaptanlarından finans kaptanlarına evrimi toplumların geçirdiği dört aşamadan bağımsız düşünülemez. Bu iki girişimci tipini ayırt eden unsur, alışkanlıkları ve üretim sürecindeki motivasyonlarıdır. Aynı zamanda bir düşünce alışkanlığı değişimini ifade eden bu motivasyonlar, toplumsal evrim sürecinde teknolojik gelişme ile birlikte değişen düşünce alışkanlıklarından bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda Veblen'de ilişkisellik sadece toplum ve insan eylemi düzeyinde değil, kavramlar arasında da gözlenir. Bu kavramsal ilişkiselliğin, Veblen'in iktisat sosyolojisinin ayırt edici özelliği olduğu ileri sürülebilir. Bir başka ifade ile Veblen'in analizinde teknoloji, içgüdüler, alışkanlıklar ve kurumlar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur ve parçalar ile bütün, bireyler ile kurumlar karşılıklı olarak birbirini oluşturur, belirler ve hiçbirinin dizimsel bir önceliği yoktur.

Veblen'de toplumsal evrimle birlikte düşünce alışkanlıkları da değişir. Kapitalist toplumda çalışma içgüdüsünün yerini aylaklık ve paradan para kazanma eylemi almış ve Veblen bu durumu bireyin yabancılaşmasının en temel göstergesi olarak tanımlamıştır. Yabancılaşmanın bir türü olarak görülebilecek gösteriş tüketimi, aynı zamanda bireyin sosyal statüsü ile ilişkisi noktasında sosyolojik bir kavramdır. Bu ve benzer açıklamalar çerçevesinde, Veblen'in analizinde iktisadi alanın toplumsal alana gömülü olduğu ve analizinin temelini oluşturan alışkanlık, kurumlar, girişimci, tarihsel evrim, yabancılaşmanın her birinin birbiri ile ilişkisel olduğu görülmektedir. Bu yönüyle sosyal ontoloji ile tutarlı bir insan toplum ilişkiselliği yanında, Veblen'in analizinde kavramsal bir ilişkisellik de dikkat çekicidir.

Referanslar

- Archer, M. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge University Press, The UK.
- Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*, Cambridge University Press, The UK.
- Bhaskar, R. (1975). *Realist Theory of Science*. Leeds Books.
- Bhaskar, R. (1989). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Science*, Third Edition. London: Routledge.
- Davis, J. B. (2016). *Lawson on Veblen on Social Ontology*, Jamie Morgan (der.) "What is Neoclassical Economics?: Debating The Origins, Meaning and Significance", Routledge, London.
- Dewey, J. (1922). *Human Nature and Conduct: An Introduction of Social Psychology*, Henry Hold and Company, New York.

- Diggins, P.J. (1977). "Animism and the Origins of Alienation: The Anthropological Perspective of Thorstein Veblen", *History and Theory*, 16(2), 113-36.
- Durkheim, E. (1893) 1984. *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Edgell, S. (2006). "Thorstein Veblen's Theory of Evolutionary Change", *American Journal of Economics and Sociology*, 34(3), 267-280.
- Hodgson, G. (1997). "Economics and Evolution and the Evolution of Economics" Reijnders J (der), *Economics and Evolution*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Hodgson, G. (2004). "Veblen and Darwinism", *International Review of Sociology*, 14(3): 343-361.
- Hodgson, G. (2006). "What are Institutions", *Journal of Economic Issues*, XL(1): 1-25.
- Hodgson, G. (2007). "Instinct and Habit Before Reason: Comparing the views of John Dewey, Friedrich Hayek and Thorstein Veblen", *Advances in Austrian Economics*, 9: 109-143
- Griffen, R., A. Karayiannis (2002) "T. Veblen's Evolutionary Theory of Entrepreneurship", *History of Economic Ideas*, 10(3), 61-83.
- Güler Aydın D. ve B. Araz (2013). "Kapitalizmin Şövalyeleri ve Sanayi Kaptanları Üzerine" *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(2): 153-165.
- Güler Aydın D. ve B. Araz (2017). "Janus'un İki Yüzü: Yabancılaşma ve Gösteriş Tüketimi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1): 1-18.
- Güler Aydın D. ve I. İmer (2017). "At the Crossroads of History and Theory: Weber, Schumpeter and Economic Sociology", *Panoeconomicus*, <http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=2794&AspxAutoDetectCookieSupport=1>,
- Güler Aydın, D. (2018). J.A Schumpeter'in İktisat Sosyolojisi: Emperyalizmler, Toplumsal Sınıflar ve Kurumsal Dönüşüm", *İktisat Sosyolojisi*, A. Eren ve E. Kırmızıaltın (der.), Heretik, Ankara.
- Lawson, T. (1997). *Economics and Reality*, London: Routledge.
- Lawson, T. (2003). *Reorienting Economics*, London: Routledge.
- Lawson, T. (2005). "The (confused) State Equilibrium Analysis in Modern Economics: An Explanation", *Journal of Post Keynesian Economics*, 27(3): 423-444.
- Lawson, T. (2009). "The Current Economic Crisis: Its Nature and the Course of Academic Economics", *Cambridge Journal of Economics*, 33: 759-77.
- Lawson, T. (2012). "Ontology and the Study of Social Reality: Emergence, Organisation, Community, Power, Social Relations, Corporations, Artefacts and Money", *Cambridge Journal of Economics*, 36: 345-85.
- Lawson, T. (2013). "Emergence and Morphogenesis: Causal Reduction and Downward Causation?", M. Archer (Der.), *Social Morphogenesis*: 61-84. Springer, Dordrecht.
- Lawson, T. (2015a), "Process, Order and Stability in Veblen," *Cambridge Journal of Economics*, 39(4), 993-1030.
- Lawson, T. (2015b). "A Conception of Social Ontology", S. Pratten, (Der.), *Social ontology and modern economics*: 19-53. London: Routledge.
- Latsis, J. (2010). "Veblen on the Machine Process and Technological Change", *Cambridge Journal of Economics*, 34(4), 601-615
- Martins, N. O. (2007). "Realism, Universalism and Capabilities", *Review of Social Economy*, 3: 253-78.

- Martins, N. O. (2014). *The Cambridge Revival of Political Economy*. London and New York: Routledge. Martins.
- Martins N. O. (2017). "Critical Ethical Naturalism and the Transformation of Economics", *Cambridge Journal of Economics*, 41: 1323-1342.
- Marx, K. ve Engels, F. (1848) 2014. *The Communist Manifesto*. Penguin Books, London: UK.
- Marx, K. (1857-58) 1973. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. New York: Vintage Books.
- P. Vilfredo. (1916) 1963. *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. 2 vols. New York: Dover.
- Parsons, T., and N. J. Smelser. (1956). *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. New York: Free Press.
- Pratten, S. (2015). "The Scope of Ontological Theorising". S. Pratten (Der.), *Social Ontology and Modern Economics*, Routledge, London, 68-94.
- Polanyi, K. [1944] (1957). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Hill.
- Schumpeter, J. A. (1943). *Capitalism, Socialism and Democracy*, George Allen and Unwin Ltd., London.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*. London Allen and Unwin.
- Schumpeter, J.A. (1991). "The Crisis of the Tax State", R. Swedberg (der.), *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism* içinde, N.J- Princeton: Princeton University Press, 99-140.
- Searle, J. R. (1995). *The Construction of Social Reality*. Penguin, London.
- Searle, J.R. (2010). *Making The Social World*, Oxford University Press. The UK
- Simmel, Georg. (1909). "The Problem of Sociology." *American Journal of Sociology*, 15(3): 289-320.
- Smelser, N. J. and R. Swedberg. (2005). "Introducing Economic Sociology." In *The Handbook of Economic Sociology*, Second Edition, eds. Neil J. Smelser and Richard Swedberg, 3-25, Princeton: Princeton University Press.
- Sombart, W. (1902). *Der Moderne Kapitalismus*. 3 vols. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Sombart, W. (1930). *Die Drei Nationalkönomien. Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Sombart, W. (1935). *Das ökonomische Zeitalter*. Berlin: Buchholz und Weisswange.
- Veblen, T.B. (1884). "Kant's Critique of Judgement" as reprinted in *The Collected Works of Thorstein Veblen*, Vol 10, Routledge, London.
- Veblen, T.B. (1898a). "Why is Economics Not an Evolutionary Science", *Quarterly Journal Of Economics*, 12, 4: 373-397.
- Veblen, T.B. (1898b). 'The Instinct of Workmanship and the Irksomeness of Labor', as reprinted in *The Collected Works of Thorstein Veblen*, Vol 10, Routledge, London.
- Veblen T.B. (1899). The Theory of the Leisure Class, as reprinted in *The Collected Works of Thorstein Veblen*, Vol 1, Routledge, London.
- Veblen T.B. (1909). "The Limitations Marginal Utility", *Journal of Political Economy*, Vol.17 No.9, 620-636.

- Veblen T.B. (1946). *The Instinct of Workmanship: And the State of the Industrial Arts*, New York: The Viking Press.
- Veblen, T.B. (1964). "The Place of Science in Modern Civilization" in W. Mitchell (ed), *What Veblen Taught: Selected Writings of Thorstein Veblen, 1936*, New York: A.M. Kelley.
- Veblen, T.B. (1964). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times*, New York: Augustus M. Kelley, Bookseller, 1923.
- Veblen, T.B. (1965). *The Engineers and The Price System*, New York: A.M. Kelley.
- Veblen, T.B. (1975). *The Theory of Business Enterprise*, New Jersey: A.M. Kelley.
- Veblen Thorstein. B. (1990). "The Preconceptions of Economic Science I-II-III", içinde *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New York, Huebsch, (1919), 82-179.
- Waller, (1998). "The Concept of Habit in Economic Analysis," *Journal of Economic Issues*, vol. 22(1), pages 113-126,
- Weber, M. (1997). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (translated by Zeynep Aruoba). İstanbul: Hil Yayın.

ALİŞKANLIK VE RASYONALİTE KAVRAMLARI TEMELİNDE VEBLER VE SİMON ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNMEK

Gülenay Baş DİNAR

 Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi, gulenaybasdinar@gmail.com

Çınla AKDERE

Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve

 Univeristé Paris I Panthéon-Sorbonne-Phare (Philosophie, Analyse et Histoire des Représentations Économiques), İİBF Öğretim Üyesi, cakdere@metu.edu.tr

Merve YILMAZKAYA

 Ortadoğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, merveyilmazkayaa@gmail.com

Başvuru Tarihi/Application Date: 15 Temmuz 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

T. Veblen ve H. A. Simon'un iktisadi teorileri, iktisadi davranışları fayda ya da kâr maksimizasyonu temelinde açıklayan ana akım iktisada eleştiri niteliğindedir. Bu açıklamaların temeli benimsedikleri bireyin rasyonel davrandığı varsayımına dayanır. İki iktisatçı da neoklasik iktisadi analizin gerçek ekonomik süreçleri açıklamak ve gerçek hayattaki iktisadi problemlere çözüm bulma konusunda yetersiz olduğu fikrini savunurlar. Rasyonel bireyin her zaman gerçek hayattaki gerçek piyasalardaki bireyi temsil etmediğini işaret ederler. Hem Veblen hem Simon gerçek insanlara daha yakın olabilecek alternatif bir "iktisadî insan" tanımına girer. Bunu yapmanın, insanların kimi zaman alışkanlıkları çerçevesinde hareket ettiklerini kabul etmekten geçtiğine inanırlar. Hem kişisel hem toplumsal saiklerle şekillenen alışkanlıklarına göre hareket eden bireyi teorilerinin öznesi yaparlar. Bu makalede, alışkanlıkların güdümünde olan davranış ile rasyonel davranış arasındaki farklar ilk önce Veblen'in evrimsel iktisat söyleminde (1.), daha sonra da Simon'un örgüt kuramı çerçevesinde (2.) değerlendirilecektir. Nihayetinde, bu iki iktisatçının pozisyonları karşılaştırılacaktır (3.).

Anahtar Kelimeler: Veblen, Simon, Alışkanlık, Rasyonalite

ABSTRACT

The economic theories of T. Veblen and H. A. Simon criticize mainstream economics that explains economic behavior on the basis of utility and profit maximization. In fact, the explanations given by neoclassical economists depend on the hypothesis of rationality of individuals. According to Veblen and Simon, neoclassical theory is incapable of explaining the real functioning of the markets and proposing solutions to economic problems. For them also, the rational economic agent doesn't always represent real people acting in real economic markets. But, Veblen and Simon has ambition to describe an alternative economic agent more similar to real people. To do it, for them, the main condition is to accept that economic agents behave also respecting their habits. Veblen and Simon makes, the individual who act economically according to their habits that are shaped by personal and social motives, the subject matter of their theories. In this paper, we will focus on the economic behavior driven by habit and rational economic behavior first in Veblen's evolutionary economics (1.) and then in Simon's organizational theory (2.). Finally, we will compare both author's positions(3.).

Keys : Veblen, Simon, Habit, Rationality

1. Giriş

Toplum ve birey arasındaki ilişki sosyal bilimlerden incelenirken, bireyin mi toplum üzerinde yoksa toplumun mu birey üzerinde daha belirleyici olduğu öteden beri önemli bir tartışma konusu olmuştur. İktisatta toplum ve birey, sosyoloji de ise yapı ile eylem ikilemi çerçevesinde yürütülen bu tartışmanın kökenini, toplumsal etkilerin bireylerin üzerindeki kısıtlayıcılığını vurgulayan Durkheim'a kadar götürebilmek mümkündür (Baş Dinar 2013, 45). Durkheim, bireyin içinde yaşadığı toplumun bir ürünü olduğunu vurgulayarak toplumu bireylerin toplamından ibaret gören anlayışı eleştirir. Buna göre, toplumsal olgular bireysel ve psikolojik tutumlardan çok daha önemlidir. Bu çerçevede, Durkheim'ın toplum bilim anlayışını "toplumsalın toplumsal alanla açıklanması" olarak özetlemek mümkündür (San 2010, 27). Durkheim'ın bu tezi bireysel eylemin etkisini göz ardı etmesi nedeniyle yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerde, genel olarak toplumun bireylerin eylemlerini kısıtladığı kabul edilmekle birlikte, bireyin eylemlerinin tümüyle toplum tarafından biçimlendirildiği yolundaki düşüncenin doğru olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede Giddens (2008), bireylerin toplum içinde edilgen bir şekilde varlıklarını sürdürmediklerine, yaptıkları tercihler ve davranışlarla kendilerini kısıtlayan toplumsal yapıyı değiştirdiklerine dikkat çekmektedir (Giddens 2008, 143-44).

Mark Granovetter 1985 yılında yayınlanmış olan "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness" başlıklı makalesinde birey ve kurumlar arasındaki ilişkiyi açıklayan birbirine zıt iki teoriden bahseder. Bu teorilerden birincisi insanı atomize ve toplumdan yalıtılmış bir varlık olarak ele alır. Bu teoride insan eylemi bütünüyle iktisadi alanla açıklanır. Granovetter bu tür birey anlayışını "eksik sosyalleşmiş" [*undersocialized*] olarak nitelendirir. İkinci teori ise tam tersine insanı bütünüyle toplum tarafından biçimlendirilen diğer bir deyişle insanı "aşırı sosyalleşmiş" [*oversocialized*] bir varlık olarak ele alır. Granovetter (1992) iktisadi eylemin toplumsal ilişkiler ağı içinde gömülü olduğuna ve bu anlamda iktisadi eylemin sosyal olarak koşullandırılması nedeniyle, sadece bireysel güdülerle açıklanamayacağına dikkat çeker (Granovetter 1992, 4). Bu çerçevede, Granovetter (1992)'in işaret ettiği gibi, birey ne sadece eylemleri toplum tarafından belirlenen bir toplumsal varlık ne de sadece kendi çıkarına göre hareket eden rasyonel bir varlıktır. Aslında insanın hem içinde yaşadığı kurumsal ve toplumsal yapıyı belirleyen hem de kurumsal yapı tarafından davranışları ve eylemleri sınırlandırılan bir varlık olarak görülmesi gerekir.

Veblen ve Simon alışkanlık kavramı üzerinden Granovetter'in anlayışına benzer bir birey tanımlaması yapar. Bu noktada, her iki iktisatçı da iktisadi davranışları fayda ya da kâr maksimizasyonu temelinde açıklayan ana akım iktisadın rasyonel birey anlayışını kapsamlı bir şekilde eleştirir. Her ikisi de bu eleştirilerden hareketle, neoklasik iktisadi analizin gerçek ekonomik süreçleri açıklamak ve gerçek hayattaki iktisadi problemlere çözüm bulma konusunda yetersiz bir kavrayışa sahip olmasının nedenini benimsedikleri rasyonalite anlayışına dayandırır. Bu tür birey anlayışının gerçek hayattaki bireyi yansıtmadığına işaret ederek, alışkanlık kavramı temelinde, eylemlerini daha gerçekçi bir şekilde analiz edebilecekleri bir birey tanımlaması yaparlar.

Bu çalışmanın amacı, Veblen ve Simon'un neoklasik iktisadın rasyonel birey anlayışına yönelik eleştirilerinden hareketle bireyi nasıl tanımladığını incelemektir. Bu çerçevede, her iki iktisatçı bireyi hem içinde yaşadığı toplumsal yapıdan etkilenen hem de davranış ve eylemleriyle alışkanlıklar oluşturarak içinde yaşadığı toplumsal yapıyı belirleyen bir varlık olduğunu vurgulamaktadır. Alışkanlıkların güdümünde olan davranış ile rasyonel davranış arasındaki farklar ilk önce Veblen'in iktisadi söyleminde (1.), daha sonra Simon'un örgüt kuramı çerçevesinde (2.) değerlendirilecektir. Daha sonra, bu iki iktisatçının pozisyonları karşılaştırılacaktır (3.).

2. Veblen'in İktisadi Analizinde Alışkanlık ve Rasyonalite

Veblen'in iktisadi analizinde alışkanlık kavramı Veblen'in neoklasik iktisadın rasyonel birey anlayışına itirazının temel dayanak noktasını oluşturur. Veblen'in neoklasik teoriye alternatif olarak ortaya koyduğu evrimsel iktisat anlayışı edilgen ve soyut bir birey anlayışına değil alışkanlıkları ve eğilimleri olan dinamik bir insan anlayışına dayanır. Bu nedenle, alışkanlık kavramı Veblen'in gerek

neoklasik iktisadi analize olan eleştirilerinin gerekse neoklasik iktisada alternatif olarak geliştirdiği evrimsel iktisat anlayışının anlaşılması açısından oldukça merkezi bir öneme sahiptir.

Veblen'e göre evrimsel bir bakış açısı, yaşam sürecini incelemeyi ve bu süreci birikimli neden sonuç ilişkileri bakımından ortaya koymayı gerektirir. Bu çerçevede, Veblen maddi hayatın geçirdiği kümülatif değişim sürecini incelemenin iktisat biliminin temel amacı olduğunu vurgular (Veblen 1998 (1898), 404). Veblen'e göre maddi hayatın kümülatif bir şekilde değişmesine neden olan temel faktör teknolojidir. Veblen bu anlamda maddi hayatın değişmesine neden olan teknolojiyi insanlığın varoluşundan beri üretilmiş bilgi, yetenek ve çabaların ürünü olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda, Veblen günümüzün maddi koşullarının geçmişin düşünce alışkanlıklarının bir sonucu olduğu vurgular. Toplumun maddi hayatında gerçekleşen değişimler toplumun düşünce alışkanlıklarını değiştirerek kültürel ve kurumsal evrimin itici gücünü oluşturur (Veblen 1973 (1899), 388).

Veblen neoklasik iktisada alternatif olarak ortaya koyduğu evrimsel iktisat anlayışı ve bu anlayış doğrultusunda geliştirdiği kurumsal evrim teorisi çerçevesinde içinde yaşadığı modern kapitalizmin işleyişini açıklayan bir teori ortaya koymuştur. Bu çerçevede, 1904 yılında yayınlanan "The Theory of Business Enterprise System" ve 1923 yılında yayınlanan "Absentee Ownership" isimli eserlerinde modern kapitalizmin özelliklerini ve işleyişini detaylı bir şekilde incelemiştir. Veblen'e göre içinde yaşadığı 19.yy Amerikan kapitalizminin en belirleyici özelliği işadamlarının ilgisinin endüstriyel faaliyetlerden çok finansal faaliyetlere yönlendirmesidir. Modern kapitalizmde iş adamları paradan para kazanmaya odaklanmakta ve reel üretim sürecini arka plana itmektedir. Veblen bu durumun kurumsal evrim süreci içerisinde hangi kültürel değerlerle ve kurumsal uygulamalarla şekillendiğini detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Veblen'e göre modern kapitalizmde iş adamlarının para kazanma hırsı ilkel çağlardaki yağmacı içgüdülerin bir devamıdır. Dolayısıyla, Veblen ilkel çağlardan günümüze toplumun yararına olan verimli faaliyetler ile sömürme esasına dayanan faaliyetler arasındaki çelişkiye dikkat çekmiştir. Modern kapitalizmdeki finans ve endüstri arasındaki gerilimi ilkel çağlardaki yağmacı düşünce alışkanlıklarının bir devamı olarak görmüştür.

Veblen alışkanlık kavramına dayanarak hem neoklasik iktisada alternatif bir yöntemsel anlayış ortaya koymuş hem de benimsediği yöntem anlayışına uygun bir şekilde kurumsal evrimi açıklayan bir teori geliştirmiştir. Veblen'in asıl amacı içinde yaşadığı modern kapitalizmin nasıl işlediğini anlamaktır. Ancak Veblen modern kapitalizmin sadece o günkü ekonomik ilişkiler temelinde açıklanamayacağını düşünmektedir. Veblen'e göre modern kapitalizme dair gerçekçi ve tatmin edici bir açıklama yapılabilmesi için modern kapitalizmi oluşturan kurumsal ve kültürel yapıların geçmişten günümüze nasıl aktarıldığının anlaşılması gerekir. Bu çerçevede, Veblen'in modern kapitalizmi oluşturan kurumsal, kültürel ve ekonomik yapıyı da alışkanlık kavramı temelinde analiz ettiği görülmektedir. Bu çerçevede, Veblen alışkanlık kavramı temelinde bütüncül bir teori ortaya koymuştur. Alışkanlık kavramı olmaksızın ne Veblen'in geliştirdiği yöntem anlayışının ve bu yöntem anlayışı doğrultusunda geliştirdiği kurumsal evrim teorisinin ne de modern kapitalizmin işleyişine dair yaptığı açıklamaları anlamak mümkün değildir.

W.S. Jevons, L. Walras ve C. Menger tarafından temelleri atılan marjinalist devrim insanı faydasını maksimize etmeye çalışan bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede neoklasik iktisatta rasyonel davranış fayda maksimizasyonu biçiminde tanımlanmıştır. Veblen'in neoklasik iktisadın dayandığı hazcı (hedonistic) düşünceyi aşağıdaki cümlelerle eleştirmektedir: (Veblen 2017 (1898b), 85).

"Hedonist insan kavrayışına göre insan, şimşek gibi hızlı bir haz ve elem hesaplayıcısıdır, faaliyet alanında onu sağa sola salındırmakla birlikte zedeleden bırakan uyarıcı itki etkisindeki homojen mutluluk arzusu küreciği gibi salınır. Ne öncesi ne de sonrası vardır. İnsan soyutlanmıştır ve veridir, kendisini bir yönden diğerine savuran kuvvetlerin mücadelesi olmadıkça kararlı dengededir. Doğal boşlukta kendinde dengededir, kuvvetlerin paralelogramı bir başka eksene kaymasına yol açıncaya kadar kendi spiritüel ekseninde simetrik bir biçimde döner, bundan dolayı amaç hattını takip eder. Etki kuvveti biterse, daha önce olduğu gibi, kendi arzu küresine geri döner. Spiritüel olarak, hedonist insan başlangıç nedeni değildir.

Kendisine yabancı ve dışsal olan şartların dayattığı bir dizi değişime tabi olma durumu haricinde, bir yaşam sürecinin merkezi değildir”

Yukarıdaki alıntı yakından incelendiğinde Veblen’in neoklasik iktisadın rasyonel ve hazzı birey anlayışına itiraz etmesinin temelinde böyle bir insan anlayışının insanı edilgen, sabit ve değişmez bir varlık olarak ele alması bulunmaktadır. Neoklasik iktisat insanı kendi kişisel çıkarını maksimize etmekten başka bir şey düşünmeyen bir varlık olarak tasavvur eder. Böyle indirgemeci bir birey anlayışı insanı hazlarının güdümünde basit bir makineye dönüştürür. Bu çerçevede, Veblen bireylerin sadece haz odaklı davranışlarının değil, amaçlı ve alışkanlıklara dayalı eylemlerinin de incelenmesi gerektiğini vurgular (Baş Dinar 2011a, 180).

Veblen’e göre insan “*insan basitçe çevre kuvvetlerin yörüngesinde yer alarak tatmin edilen bir arzular yığını değildir, daha ziyade gözler önüne serilen etkinlikte dışavurulan ve gerçekleştirilmeye çalışılan eğilim ve alışkanlıkların tutarlı bir ürünüdür*” (Veblen 2017 (1898b), 85). Veblen böyle bir insan doğası anlayışına dayanarak insan davranışlarının zevk ve acı çekme ile sınırlandırılmayacağını ileri sürmüştür. Bu çerçevede, Veblen’e göre gerek insani etkinlik gerek de diğerlerinin arasındaki iktisadi etkinlik verili arzuların doygunluğa ulaştırılması sürecine bağlı olarak kavranamaz (Veblen 2017 (1898b), 85).

Veblen eyleyen ile etkinlik arasında aşağıdaki bir ilişkiden bahsetmektedir: (Veblen 2017 (1898b), 86).

”Etkinliğin kendisi sürecin tözel bir olgusudur ve kılavuzluğunda eylemin vuku bulunduğu arzular, etkinliğin veri bir durumda kendini gözler önüne serceği spesifik bir yönelimi belirleyen mizaç koşullarıdır. Bu mizaç koşulları, ilişkili olduğu belirli bir eylemdeki eyleyenin tutumu olarak dikkate alındığı sürece, söz konusu koşullar altında hareket eden birey için tanımlayıcı ve nihaidir. Fakat bilimin bakış açısına göre bunlar eyleyenin var olan zihin yapısının unsurlarıdır ve öncüllerinin ve o ana kadarki yaşamının sonuçlarıdır. Bunlar eyleyenin kalıtsal özelliklerinin ve geçmiş deneyimlerinin ürünleridir; belirli gelenekler, konvansiyonaliteler ve maddi koşullar bütünü altında kümülatif bir şekilde gelişirler ve süreçteki yeni bir adım için hareket noktası olurlar. Bireyin iktisadi yaşam tarihi, araçların amaçlara kümülatif bir şekilde adaptasyonu sürecidir, bu kümülatif değişme, devam eden bir süreç olduğundan dolayı, herhangi bir noktadaki eyleyenin ve onun çevresinin geçmişteki sürecinin bir sonucudur. Eyleyenin bugünkü yaşam yöntemleri, geçmişten aktarılan yaşam alışkanlıklarının ve geçmiş yaşamın mekanik bir artığı gibi kalan koşulların uygulanmasıdır”.

Veblen’e göre tüm diğer hayvanlar gibi insan da yaşadığı çevreden gelen uyarıcılara tepki veren, alışkanlık ve eğilimlere tabi bir eyleyendir. Ancak insan diğer hayvan türlerinden farklı olarak zeka sahibi olduğu için amaca yönelik eylemde bulunma eğilimiyle donatılmıştır. İnsan yaşadığı çevreyi kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürebilme kapasitesine sahiptir. İnsanın bu çabası her şeyden önce endüstriyel ya da iktisadi bir çabadır (Veblen 2017 (1898a), 27).

“İnsan iktisadi yaşamında bir eyleyendir. Bu çaba harcama eğilimi değil başarıya, amaca ulaşma eğilimidir. Önceliği endüstriyel ya da iktisadidir. İktisadi yaşamında insan bir eyleyendir, soğurucu değil; her eyleminde bir takım somut, nesnel ve kişisel olmayan amaçları gerçekleştirme arayışında olan bir eyleyendir” (Veblen 2017 (1898a), 27).

Veblen tüm diğer türlerde olduğu gibi insanı da alışkanlık ve eğilimleri olan bir varlık olarak tanımlar. Veblen aynı zamanda insanın sosyal bir varlık olduğuna ve toplumsal evrim sürecinde zorunlu olarak barışçıl eğilimler geliştirmek zorunda kaldığına dikkat çeker. Özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte insan ırkı bu barışçıl tavrından uzaklaşmış olsa da insanların günlük düşünme ve hissetme alışkanlıklarında var olan barışçıl eğilimlerin izlerinin bulunduğunu belirtir (Veblen 2017 (1898a), 31). Özel mülkiyetin gelişmesinden önce ilkel çağda yaşam alışkanlıkları kavgacı ve yıkıcı

olmaktan uzaktı. İnsanın bu dönemde barışçıl bir eğilime sahip olması yaşamın getirdiği zorunluluktan kaynaklanır. İnsanlar yaşamın gerektirdiği gereksinimleri karşılamak için işbirliği ve dayanışma halinde yaşamak zorundaydı. Yağmacı bir yaşam tarzına geçmeden önce insanın yaşamı çalışma içgüdüsünü korumak üzere gelişmiştir. Çünkü bu dönemde arkaik insan zorunlu olarak bir grubun içinde yaşamak ve diğerleriyle işbirliği yapmak zorundaydı. Bu erken evrede kendi çıkarını ön planda tutmayan ve güçlü bir dayanışma üzerine kurulmamış olan hiçbir toplumun ayakta kalabilmesi mümkün değildi. Eylemin yönlendiricisi olarak kendi çıkarının peşinde koşmak ancak avcı bir yaşamın doğal sonucu olarak gelişebilir. Avcı yaşam da ancak üreticilerin geçinmesi için gerekenden daha büyük bir ihtiyaç fazlası artığın ortaya çıkmasını sağlayacak aletlerin kullanımından sonra ortaya çıkabilir (Veblen 2017(1898a), 30-33). Bu düşüncelerle, Veblen liberallerin insan doğasının bencil olduğuna dair değerlendirmelerinin aksine insanın özünde barışçıl ve işbirliğine yatkın bir varlık olduğuna dikkat çeker. Kişisel çıkarın ön plana geçmesi ve yağmacı yaşam alışkanlıklarının ortaya çıkması büyük ölçüde mülkiyet ilişkilerinin gelişmesiyle ortaya çıkar.

Veblen'in analizinde alışkanlıklar insanın sürekli olarak tekrarlayarak oluşturdukları etkinliklerdir. Bu alışkanlıklar insanın kolayca karar alıp harekete geçebilmelerini sağlayarak insan davranışlarını yönlendirir. İnsanların sürekli tekrarlayarak oluşturdukları ve alışkanlığa dönüştürdükleri eylemler aynı zamanda alışkanlığa dönüşen bir düşünceler zinciri yaratır. Bu çerçevede, Veblen zamanla yaşama dair geliştirilen alışkanlıkların düşünce alışkanlıklarına dönüşeceğini vurgulayarak alışkanlık kavramını kurumsal evrimin merkezine koyar. Bunu en belirgin bir şekilde Veblen'in kuramsal ilgi odağı olan kurum kavramına ilişkin yaptığı tanımda görmek mümkündür. Veblen 1899 yılında yayınlanan "Aylak Sınıfın Teorisi" isimli eserinde kurumları "*belirli bir dönemde yaygın olarak kabul edilen düşünce ve davranış alışkanlıkları*" olarak tanımlamaktadır (Veblen 1973 (1899), 133). Veblen'in ortaya koyduğu kurum tanımında alışkanlık kavramı merkezi bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, bir kurumun ortaya çıkabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için ortak etkinlikte bulunan bir insan topluluğunun bulunması gerekir. Ayrıca, bu insan topluluğunun sürdürdüğü ortaklaşa etkinlikler sürekli olarak tekrarlanarak toplum içinde alışkanlık ya da kural biçimine dönüşmelidir. Burada, Neale (1988, 122)'in işaret ettiği gibi, burada alışkanlık eylemi hem bireysel düzeyde hem de toplumsal düzeyde insanın çeşitli durumlarda nasıl düşünmeye ve davranmaya eğilimli olduğunu belirleme işlevi görmektedir. Bu açıdan, düşünce alışkanlıkları –diğer bir deyişle kurumlar- toplumsal hayata ilişkin alışkanlıkların sonucu olarak ortaya çıkarak toplum içinde hangi davranışların onaylanacağına ya da onaylanmayacağına dair ortak bakış açısını yansıtır (Neale, 1988: 12). Bu çerçevede, Veblen'in analizinde kurumlar bireylerin eğilimlerini, tercihlerini ve değerlerini biçimlendiren geçmişten devralınan düşünce alışkanlıklarının bir toplamını yansıtmaktadır (Rutherford 2001, 174).

Veblen alışkanlığa dönüşmüş eylemler zinciriyle alışkanlığa dönüşmüş düşünceler zinciri arasında bir tutarlılık ilişkisinden bahseder. Bunun tüm topluluklarda onaylanma başta olmak üzere pek çok geleneksel yaşam ve düşünce biçimi geçmişten devralınan alışkanlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu anlamda, alışkanlık geçmiş ile bugün arasında bir bağın kurulmasını sağlayarak toplumsal yaşamın bütünlüğünün sağlanmasına katkıda bulunur. Yaşam alışkanlıkları bir kez toplum tarafından özümsemiğinde diğer bir deyişle düşünce alışkanlığına dönüştüğünde bir takım ortak davranış biçimleri ortaya çıkartır. Bu çerçevede, Veblen bireyin sosyal çevresi tarafından biçimlendirilen bir varlık olduğuna dikkat çeker. Ancak bu bireyin sadece toplumun düşünce alışkanlıkları yani kurumlar tarafından oluşturulduğu anlamına gelmez. Bu noktada, Veblen bireyin düşünen bir varlık olduğu kadar eyleyen bir varlık olduğuna da dikkat çeker. Bu Veblen'in bireyi sadece içinde yaşadığı toplumun bir ürünü olarak gördüğü ve bireylerin rasyonel yönlerini göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Veblen bireysel davranışın niyetli [*intentional*] ve amaç yönlü [*goal directed*] yönlerine vurgu yaparak bireylerin amaçlarını en iyi şekilde gerçekleştirmesini sağlayacak yolları ararken zekalarını kullandıklarını da vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Veblen bireyin neoklasik iktisatta olduğu gibi maksimizasyon peşinde koşan bir varlık olarak tanımlanmasına karşı çıkmakla birlikte, yaşam sürecinde amaçlarını en iyi şekilde gerçekleştirebilmelerini sağlayacak alışkanlıklar ve rutinler ortaya koyduğunu belirtir (Rutherford 1995, 448-449). Bu çerçevede, birey sosyal bir varlıktır. Bireyin istekleri, amaçları ve faaliyetleri oldukça karmaşık olan kurumsal yapı tarafından

biçimlendirilmektedir. Ancak, aynı birey yeni toplumsal alışkanlıklar oluşturmak suretiyle kurumsal yapının değişmesine de katkıda bulunur (Baş Dinar 2011b, 10).

Burada Veblen kurumsal evrim sürecinde kurumsal yapının yanı sıra insan doğasının da değişim geçirdiğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Veblen sabit ve değişmez bir insan doğasının bulunmadığına dikkat çeker. Kurumsal evrim sürecinde insanların ortaya koyduğu maddi yaşam sürecine dair geliştirdiği alışkanlıklar insan davranışlarının yanı sıra insan doğasında da değişimlere yol açmaktadır (Veblen 1973 (1899), 146).

Veblen'in insan doğası ile ilgili tartışmaları içgüdü kavramına dayanır. İçgüdü kavramı da alışkanlık kavramı ile birlikte insan davranışlarına yön vererek kurumsal yapının evriminde önemli bir role sahiptir. Veblen insan davranışlarına yön veren içgüdüleri barışçıl içgüdüler ve yağmacı içgüdüler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Veblen'e göre barışçıl içgüdüler insan doğuştan sahip olduğu ve süreklilik arz eden içgüdülerken, yağmacı içgüdüler ise insanın doğuştan sahip olmadığı belirli bir toplumsal aşamada ortaya çıkan içgüdülerdir. Bu noktada, Veblen ustalık [*workmanship*], aylak merak [*idle curiosity*] ve ebeveynlik eğilimi [*parental bent*] gibi içgüdülerin insan doğasında hep var olduğunu ve toplumsal gelişmenin kaynağını oluşturduğunu ileri sürer (Veblen 1973 (1899), 29-30). İlkel toplum aşamasında toplumun teknoloji düzeyi insanın ancak hayatta kalmasını sağlayacak kadar bir üretim düzeyine sahip olmayı mümkün kıldığı için ustalık içgüdüleri egemendir. Daha önce de değinildiği gibi, toplumun bu aşamasında insanın hayatta kalabilmesinin yegâne yolu endüstriyel faaliyetlerle uğraşmaktır. Bu toplum aşamasında bireyin hayatta kalabilmesi için dayanışmacı değerlere göre hareket etmesi gerekir. Zamanla teknolojik gelişme ile birlikte emek verimliliğinin artması mevcut üretim düzeyinin ihtiyaç fazlası artık ortaya koyacak şekilde yükselmesini sağlar. Üretimdeki bu artış çalışmadan geçimini sağlayabilecek bir aylak sınıfın ortaya çıkmasını sağlar. Özel mülkiyetin geliştiği yağmacı aşamada barışçıl içgüdüler yerini yağmacı düşünce ve davranış alışkanlıklarına bırakır. Yağmacı kültür geliştikçe işler arasında "ağır ve sıkıcı işler" ve "kahramanlık ve cesaret isteyen işler" olmak üzere bir ayırım ortaya çıkar. Bu çerçevede, yaşamın temel gereksinimlerini sağlamaya yönelik endüstriyel işler giderek değersizleşir. Tam tersine sömürme esasına dayalı işler ise değerli kabul edilir (bkz. Veblen 1954 (1934), 93-95). Bu çerçevede, Veblen liberallerden farklı olarak insanların özde barışçıl bir doğaya sahip olduğuna ve insanların sahip olduğu bu barışçıl içgüdülerin toplumsal ve ekonomik gelişmenin temeli olduğuna dikkat çeker. Liberallerin insan doğasına özgü olarak kabul ettikleri bencillik, hırs, açgözlülük gibi özellikler insanın doğuştan sahip olduğu özellikler değildir. Özel mülkiyet kurumunun ve dolayısıyla yaşamını sürdürmek için çalışmak zorunda olmayan aylak bir sınıfın ortaya çıkmasıyla birlikte topluma yağmacı düşünce alışkanlıkları egemen olmuş ve toplum barışçıl özelliğini yitirmiştir.

Veblen bu düşüncelerle neoklasik iktisadın hazcı birey anlayışının insanın ve toplumun geçirdiği evrimin anlaşılması açısından yararsız olduğunu ortaya koyar. Çünkü insanın sabit, edilgen ve değişmez olarak alınması kaçınılmaz bir şekilde toplumun da durağan bir şekilde tasvir edilmesine neden olur. Veblen toplumların dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve bu anlamda doğada olduğu gibi sürekli bir evrim halinde olduğunu belirtir. Bu nedenle toplumun statik durağan bir şekilde kavramsallaştırılması içinde yaşanan toplum ve ekonomi hakkında yeterli bir kavrayışın ortaya çıkmasını engellemektedir. Bu çerçevede, Veblen iktisadın evrimsel bir bilim olması gerektiğine işaret eder. İktisadın evrimsel bir şekilde ele alınabilmesi için ise her şeyden önce insanın sabit, edilgen ve sadece kişisel çıkar dürtüsüyle hareket eden bir varlık olarak kavramsallaştırılmasından vazgeçilmesi gerekmektedir. Veblen'e göre insan davranışları sadece kişisel çıkar dürtüsü ile açıklanamaz. İnsan davranışlarını yönlendiren çok sayıda güdü bulunmaktadır. Bu noktada, Veblen insanın eğilimleri ve alışkanlıkları olan varlıklar olarak ele alınmasının gerekli olduğunu vurgular (Veblen 1973 (1899), 390).

Veblen'in bireyi eğilimleri ve alışkanlıkları olan bir varlık olması aynı zamanda bireyin bir toplumsal varlık olduğunu da göstermektedir. Çünkü bireyin eğilimleri ve alışkanlıkları büyük ölçüde içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel çevre tarafından belirlenmektedir. Bireyin eğilimleri ve alışkanlıkları uygarlığın geçmiş deneyimlerinin, geleneklerinin ve sahip oldukları maddi koşulların birikimli bir şekilde aktarılmasının sonucu olarak ortaya çıkar. Bu çerçevede, toplumsal ve kurumsal yapı nasıl evriliyorsa bireylerin sahip olduğu eğilimler ve alışkanlıklar da sürekli olarak evrilip

değişmektedir. Bu nedenle, Veblen bireyin sahip olduğu bugünkü yaşam biçimlerinin geçmişten günümüze aktarılan yaşam alışkanlıklarına dayandığını ileri sürmektedir (Veblen 1973 (1899), 390-1).

Kısaca ifade etmek gerekirse Veblen'in analizinde alışkanlık kavramı insanın sadece haz peşinde koşan pasif bir varlık olarak değil de sosyal bir varlık olarak ele alınmasında kilit bir konuma sahiptir. Alışkanlık kavramı ile insanların toplum içinde yaşarken kurumsal ve toplumsal yapı içinde birikmiş bir takım alışkanlıklar elde ettiği ve bu alışkanlıkların insanların sahip olduğu içgüdüler ile birlikte insan davranışlarını yönlendirdiği kabul edilmektedir. Bu anlayışa göre, insan davranışlarını yönlendiren temel güdü acılar ya da hazlar değildir. Bu noktada içgüdü kavramı da alışkanlık kavramı ile birlikte Veblen'in insan davranışlarını açıklamakta kullandığı bir kavramdır. İçgüdü kavramı insanın doğuştan sahip olduğu davranışsal eğilimlere işaret eder. Alışkanlık ve içgüdü kavramı insanın hem kültürel toplumsal yapıdan etkilenen hem de onun ürünü olan bir hem de birtakım doğal içgüdülere sahip bir varlık olarak ele alındığını göstermektedir. Bu anlamda, içgüdü kavramı insanın doğuştan ve özgün olan eğilimlerine ve dolayısıyla bireysel özgüllüklere, alışkanlık kavramı ise bireyin toplumsal ve kültürel sistem tarafından biçimlendirilen yönlerine işaret etmektedir (Kilpinen 2003, 298).

3. Simon'un İktisadi Analizinde Alışkanlık ve Rasyonalite

Herbert Simon da Veblen gibi "iktisadî insan" [*homo oeconomicus*]'un karar verme sürecini indirgemeci olmayan bir yaklaşımla ele alır ve "rasyonel" [*rational*] olduğu varsayımını reddeder. O da Veblen gibi, insan tabiatı her yerde aynı olsa da, mevcut kurumların çok çeşitli olmasından dolayı "beşerî davranış tiplerinin sınırsız denebilecek kadar çeşitlilik arzedebileceğini" vurgular (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 65).

Neoklasik iktisat rasyonel birey tüm seçenekleri öngörebildiğini, en fazla fayda ve kâr getirecek seçeneğe ulaştığını, seçenekleri değerlendirme sürecinin oldukça hızlı olduğunu ve bu esnada en doğru kararı verebilmek birçok veriyi bir bilgisayar gibi işlediğini kabul eder. İşlediği veriler kendi çıkarları, gelecekteki beklentileri, kurumsal yapıya dairdir. Bilişsel kapasitesinin kendisi için olabilecek en doğru seçimi yapmaya elverişli olduğu vurgulanır. Gerçek hayatta eşi benzeri olmayan bu bireyi teorinin ana kahramanı yapmak onun her hareketini sorunlu kılar. Neoklasik teoriye birey böyle olmalıdır da demek doğru bir yargı olmaz. Sadece "iktisadî insan" böyledir bu öğretiyeye göre. Neoklasik teori gerçek hayatta karşımıza çıkan kişilerin davranışlarını modelleyebilecek başka bir alternatif yol sunmaz. Oysa incelediğimiz kapitalist sistem neoklasik teorinin tanımladığı bireyin değil, ondan çok başka şekillerde davranan bir bireyin davranışlarının sonuçlarıyla şekillenir.

İlginçtir ki Simon'un rasyonalite varsayımını sorgulamaya başlaması neoklasik okula uygun çizgide makaleler yayımlayan *Quarterly Journal of Economics*'de 1943 yılında çıkan vergileme üzerine olan makaleyi yazma sürecinde gerçekleşir (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 83). Vergi oranları ve teknolojik değişim üzerine olan diğer makalelerinin yazım süreci boyunca bu sorgulama devam eder. Daha sonra, rasyonalite anlayışının kısıtlılığı farkettiğini ve şirketin daha sahici bir resmini [*lifelike picture of business firm*] yapmaya karar verdiğini yazar (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 270). Ortaya koyduğu bu yeni anlayış başta hunharca eleştirilir. İlk eleştirmenler Edward S. Mason (1952) ve Fritz Machlup (1946)'dır. İlki, Simon'un şirket anlayışının iktisat teorisine uygun olmadığını söylerken, ikincisinin ençoklaştırma konusundaki tavrı çok nettir: "görünüş ne olursa olsun insanlar her zaman ençoklaştırdı." (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 270). Diğer tarafta, yanında hissettiği iki isim vardır: Pittsbutg yıllarındaki yakın arkadaşı ünlü ekonomist Franco Modigliani ve başka bir meslektaş Jack Muth. Neoklasik teorinin temelleri hakkındaki kuşkularının ötesine geçmenin tek yolunun bir alternatif ortaya koymak olduğunu anlayan Simon "İdari Davranış" (Administrative Behavior) adlı kitabı için kolları sıvar. 1950'lerin başında örgütsel denge, iş ilişkileri teorisi ve rasyonel seçimin davranışsal modeli üzerine üç makalesiyle istediği alternatifi oluşturma yolunda yürümektedir. İşin yine ilginç bir yanı vardır: bu makaleler neoklasik teoriyi savunan akademik dergilerde yayınlanır (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 270-271). Simon, neoklasik teorinin yapıtaşlarıyla oynayarak alternatif bir anlatı oluşturmak için

öncelikle kapitalist sistemin baş aktörleri olan şirketleri inceler. Neoklasik şirket teorisi şirketlerin tamamen rasyonel davranarak her zaman karlarını ençoklaştırmayı hedef aldığını söyler. Simon'un teorisinde şirketin amacı karını ençoklaştırma değildir. Simon şirketin yerine rasyonel davranma kapasitesi kısıtlı, karşılaştıkları problemlere karşı en iyi değil "tatmin edici" [*satisfying*] çözümler üreten, birbirleriyle ilişki içinde olan insan gruplarından oluşan "örgüt" kavramını koyar.

Bazen seçimimizi yapabilmek için ek bilgi gerektiğinde bu bilgiyi arayıp bulmak için zaman yoktur, bilgi işleme ve problem çözme gibi bilgisayımusal kapasiteler, hafızayı kurma ve kullanmaya dair sınırlar yüzünden optimum karar vermek imkansızdır. Epistemoloji ve bilim felsefesi alanlarına da önem veren Simon "tatmin edici prensip" [*satisfying principle*] adını verdiği prensibi "ençoklaştırma" prensibine bir alternatif olarak ortaya atar. Bu prensipe göre insanların tüm kararlarını verirken ince ince hesap yapmadığı, daha çok spontane bir şekilde hareket ettiği kabul edilir (Hanoch 2002, 21). Bu fikir Simon'dan çok daha önce Keynes (1936) tarafından da ifade edilmiştir (Hanoch 2002, 21). Simon de için karar alma süreci bir problem çözme sürecidir. Bu esnada insanlar ellerindeki çeşitli bilgileri bilgisayarlar gibi işler. 1972'de çıkan "Human Problem Solving" adlı kitabında bilişsel süreci ve yapay zekayı inceleyerek insanları ve bilgisayarları bilgiyi elde eden, o bilgileri değerlendiren algoritmik sistemler olarak düşünür. Gelen bilgi hafızaya dönüşmektedir (Simon 1991, 229). Bu süreçleri tanımlarken matematiksel dili kullanan Simon, güçlü varsayımlar yapmadan, fenomenin karmaşıklığını olabildiğince sadeleştirerek yol alır, indirgemeci tutumdan kaçınır (Schwartz 2002, 185).

"Neoklasik model tarafından ortaya atılan modelin şartları yerine gelmediğinde insanlar nasıl karar alır?" diye sorar Simon (1989, 376). Simon'un davranışsal modeli kurumsal yapının ve çeşitli rasyonel olmayan elemanların da önemli olduğu bir dünya kurar (Augiera ve March 2002, 8). Alışkanlıklar ya da seçimin nasıl sunulduğu gibi, matematiksel modellerde görünmeyen birçok faktör karar alma sürecinde devreye girer. "En iyi seçim"i yaratabilmek için, neoklasik teori tarafından ortaya atılan tam bilgiye sahip olma, diğer bütün seçenekler tercih edildiğinde bunların hangi sonuçlara yol açacağını bilebilme gibi faktörler Simon'un modelinde yer almaz. Öncelikle karar alma sırasındaki anormallikleri tespit eden Simon aynı konuyla ilgilnenen, Vernon Smith, Alvin Roth gibi deneysel iktisatçıların eserlerini inceler. Simon deneye değil, gerçek problemlerin çözmeye çalışıldığı durumları incelemek ister ve bu yüzden saha çalışmalarına önem verir.

Simon'a göre ister devlet tarafından kontrol edilsin ister özel şahıslara ait olsun, her şirket bir örgüttür (Vane ve Mulhearn 2011, 3). Şirketin davranışsal teorisi Simon'un başlıca katkı vericisi olduğu örgütsel ekonomi alanının bir parçasıdır. Başta 1947 ve 1982 kitapları olmak üzere, şirketin davranışsal teorisine yaptığı katkılardan dolayı 1978'de Nobel Ödülünü almaya hak kazanmıştır¹ (Mahoney 2004, 1). Fakat en önemli eserleri iktisat alanında değil, örgüt kuramı ve kamu yönetimi alanlarındadır. "Administrative Behavior" (1947) ve "Organizations" (1958, James G. March ile), "Sciences of the Artificial" (1969), "Human Problem Solving" (1972, Allen Newell ile), "Models of Bounded Rationality" (1982, 1997) ve otobiyografisi "Models of My Life" (1996) adlı kitapları belediyeler ve şehir yönetiminden devlet yönetimine, tamamlanmamış kontratlamadan hōristik problem çözmeye kadar uzanan geniş bir çalışma alanı içerir.

Yönetim, ortak bir amaca ulaşmak için işbirliği içinde çalışan grupların yaptığıdır. Mesela iki kişinin tek başlarına yerinden kımıldatamayacakları bir taşı işbirliği yaparak taşımaları bir işi yönetmektir. Amaç taşın götürülmesi, yapılan iş de ortak bir amaç için birleşerek taşı taşınmasıdır. İşbirliğine dayanan grup davranışı farklı şekillerde gerçekleşebilir, yani kayayı farklı şekillerde yerinden oynatabilirler: iterek, bir sırtığı ya da demir parçasını manivelâ olarak kullanarak ya da makarayla çekerek. Burada konu hangi teknolojiyle bu işin yapılacağıdır. Fakat asıl konu seçilecek teknoloji değildir. Yönetimin konusu daha çok bu işi yönetecek kimselerin nasıl tespit edildiği, bu işbirliğine nasıl teşvik edildikleri, nasıl bir işbölümü gerçekleştirdikleri, her birinin gerçekleştirdiği görevi nasıl icra ettiği, bu işi nasıl öğrendikleri, her birinin sarfettiği çabanın başkasının çabasıyla nasıl uyduğu gibi konulardır (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 1-2). Faaliyetlere katılanların herbirine görevler verilmiş, ilişkileri "en az çaba ve maddi masrafla" gerçekleştirilebilecek şekilde

¹ Hayatı için bakınız Augier (2001) ve Augier ve March (2002).

düzenlenmiştir. Bu yönetsel birimlere verilen “biçimsel örgüt” [*formal organization*] adı verilir. Simon bu kavramı “faaliyete katılanlardan herbirinin oynayacağı rolün ve yapacağı işlerle yerine getireceği görevlerin belirtilmiş [olduğu] planlanmış bir işbirliğine dayanan faaliyetler sistemi” olarak tanımlar (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 3).

Kamu ve özel şirketlerin yönetimleri arasında farklar vardır elbet fakat Simon için ikisi de yönetim biliminin altında incelenen ünitelerdir (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 6-8). Bunun dışında kamu kuruluşları ile özel şirketler arasında birçok benzerlik vardır. İki tip örgütün de işlemesi yetenekli yöneticilere bağlıdır. Ayrıca, varoluşları kanuna dayanır ve bu kanun iki örgütte çalışanlara da faaliyetlerini belli hukuk kurallarına göre icra etmelerini buyurur. Diğer taraftan, özel kuruluştaki çalışanların faaliyetleri daha ayrıntılı açıklanmıştır. Kamuda çalışanlar devletin çeşitli üst kurullarının denetimine daha çok tabidir. Özel şirket yöneticileri kendi örgütleriyle kamunun çıkarları arasındaki ilişkiyi yorumlarken, kamunun görevlendirdiği bir kişiye göre daha özgür düşünebilirler (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 50).

Yönetimsel kuruluşlar insanlardan meydana gelen topluluklardır. Bu insan tipini Simon “idarî insan” [*administrative man*] ya da “yöneten insan” olarak adlandırmıştır (March ve Simon 1966 (1958), 137; Vane ve Mulhearn 2011, 4). “İdarî insan”, “iktisadî insan” [*economic man*]² kapsar çünkü onun da en büyük kaygısı verimliliktir. Verimlilik, Simon’a göre, mevcut kaynakların kasten israf oluşturmayacak şekilde iyi kullanılması demektir (Simon, Smithburg, Thompson 1967 (1950), 64). Örgüt olarak tanımlanan her kuruluşun verimliliği gündemdedir. Devletin verimliliği de bunun içine girmektedir. Kişi ve örgüt arasındaki ilişkiler karmaşıktır. Simon’un bu konudaki açıklamaları daha çok “yukarıdan aşağıya nedensellik” [*downward causality*] şeklinde tanımlanan, örgütün birey üzerindeki etkilerini de konu almaktadır; bu anlamda neoklasik teorinin benimsediği “yöntemsel bireycilik” [*methodological individualism*] den de, sosyolojik açıklamaların konusu olan “holizm” [*holism*]’den de farklıdır. Kişinin kararları sadece bireysel değildir, örgüte bağlı ve örgütün davranışlarının bir parçasıdır. Kişinin öncülleri bu bağlamda bireysel öncüllerden farklıdır, örgütün değer öncüllerinin de etkisindedir (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 82).

Tekrar söylemek gerekirse, Simon’un kamu yönetimi teorisinin iktisadi kararları gerçekleştirmekle yükümlü “iktisadî insan”ı aynı zamanda “idarî insan”dır. “İdarî insan”ın yönetirken verdiği kararlarda psikolojik özellikleri de gündemdedir. Ayrıca, yönetim ile politika da içiçedir. Bu içiçelik iktisadi kararları da etkiler (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, XII-XIII).

“İktisat ilmi, ‘iktisadî insan’ adını verdiği, kendi çıkarından başka birşey düşünmeyen muhayyel bir kişiden söz etmektedir, ‘idarî insan’ ise örgüt içindeki davranışları yukardan beri açıkladığımız eğilimleri gösteren muhayyel bir kişidir. ‘İdarî insan’, örgüt amaçlarını alacağı kararlar için değer öncülleri olarak kabul eder; örgütün öbür üyelerinin kendi üzerinde yaptığı etkilere karşı özellikle duyarlıdır; kendisinin başkaları ve başkalarının kendisi karşısındaki rolü hakkında bazı beklentileri vardır; ve son olarak örgüt amaçlarını gerçekleştirmek konusunda yüksek bir motivasyona sahiptir. ‘İdarî insan’ın belki de en dikkate değer ve eşsiz yönü, örgütten gelen etkilerin yalnız onun belirli bazı şeyler yapmasına (örneğin orman yangınına söndürmek) sebep olmakla kalmayıp aynı zamanda onda örgüt amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli olan şeyleri başkalarıyla işbirliği halinde yapma alışkanlığını da yansıtmasıdır. Yani böylece kişide başkalarıyla birlikte çalışma alışkanlıkları doğar.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 74-75).

Düşününürün “Kamu Yönetimi” kitabını çeviren Cemal Mıhçıoğlu (1966, IX) tarafından kitabın başlığında Simon’un yaklaşımını “klasik okul mensuplarının iddialarından farklı olarak, ‘olması gerekeni’ değil ‘olanı’ araştıran, kamusal örgütlerle bir araya gelen insanların nasıl ‘davrandıklarını’ inceleyen” bir tarzda olduğunu yazar. Simon’un “iktisadi birey” ve “idarî birey”i kapsayan açıklamaları örgüt teorisinin içinde nüvelerini verir. Simon insanı iç çelişkileri, zayıflıkları,

² Bu ayrım Simon tarafından yapılmıştır. Bakınız March J. G. ve Simon H. 1966 (1958): 137.

tıkanıklıkları, korkuları ve bocalamaları olan bir yaratım olarak algılar. “İdarî insan”ın kapsadığı “iktisadî insan” neoklasik teorinin “iktisadî insan”ı olamaz çünkü “idarî insan” rasyonel olmayan davranışlara da sahiptir. Bunun en görünür hali aile şirketlerinin işleyişinde tezahür eder:

“Yönetim faaliyetlerinin çoğu şuursuz –yani bilinçli ve biçimsel olarak planlanmamış– olmakla birlikte, yine de yönetim faaliyetleri niteliğine sahiptirler. Baba çok kere ailenin başı sayılır, fakat başkanlığa oylamayla getirilmemiştir. İyice kılıbık değilse, aile için gerekli kararları alıp aile üyelerine görevler vermek suretiyle bir yönetim işi yapar.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 4).

İdeal bir insandan çok gerçeğe en yakın olanı, mükemmel seçimler yapamayan insanı tanımlar ve bunu modelize ederek teorisini oluşturur Simon:

“Bazen, örgütün, davranışlarda bulunan bir insan grubu olduğunu unuturuz. Unuturuz ki bu insanlar âlet ya da makine değildir; duyguları, umut ve korkuları vardır. Zaman zaman hastalanır, acır, kızar, bunalır, sevinir ve üzülürler. Davranışları, doğdukları günden (hatta birçok psikologlara göre daha öncelerden) başlayan ve devamlı olarak dört bir yandan gelen çeşitli etkilere maruzdur. Örgüt içindeki davranışlar bütün bu etkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkar.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 49).

İktisadi kararlar gerçekte nasıl alınır? İktisadi birey hangi etkenler altında karar verir? Bu süreç gerçekte nasıl işler? Hesapsız kitapsız tamamen anlık yönelimine göre mi, geçmişten getirdiği alışkanlıklarını tekrarlayarak mı, yoksa hiçbir şekilde açıklayamadığı bir takım güdülere göre mi? Bu sorular Simon’un insanların ve makinelerin bilişsel mekanizmaları, örgütler ve kurumların nitelikleri ve yönetim biliminin çok çeşitli sorunlarını ele alan araştırmalarına yön veren başlıca soruları olmuştur. İnsanın seçimleri şüphesiz birçok etken altındadır. Simon’a göre (1966, 50) bu etkiler altında farklı insan davranışları türer. Bu davranışları şu kategorilere ayırır: “bilinçli”, “bilinçsiz”, “aklı” (rational), “gayriaklı” (irrational), “örgütün amacıyla ahenkli”, “örgütün amacıyla ahenkli olmayan” davranışlar (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 50). İncelenmesi en kolay kararlar bilinçli olan kararlardır. Simon’a göre davranışlar bazı öncüllere göre şekillenir. Bilinçli davranışlar gerçekleşirken iki öncül söz konusudur: “değer unsurları” [value elements] ve “gerçek unsurları” [factual elements]. Birinciler “amaçlar”dır ve şu soruya verilecek cevabı karşılarlar: amacım, hedefim nedir? Diğerleri ise “araçlar” olarak kabul edilir ve şu soruyu tatmin ederler: bu yollardan amaca en uygun olanı hangisidir? Bilinçli kararlar alınırken bu iki unsurun ayrıştırılması oldukça güç olsa da birçok amaç kendilerinden sonraki amaçlar için birer araçtır (Simon, Smithburg ve Thompson, 1966: 52). Simon analizini bu öncülleri etkileyenleri ele almaya kadar derinleştirir. Bunlar arasında “tesislerin toplu etkisi; kişinin örgüte girmeden önceki yetiştirme tarzı; kişi örgüte girdikten sonra onun üzerinde etki yapan fakat kaynağı bakımından örgüt dışından gelen etkiler; örgütün işgören üzerinde ‘biçimsel’ kanallardan yaptığı etkiler; topluluk törelerinin etkisi; kişilik farkları; ‘dış’ örgütlerden gelen etkiler; eğitimin etkisi; personel seçimi” bunlardandır (Bknz. Simon 1966, 59-71). Diğer taraftan, yine karar verme mekanizmalarını etkileyen, örgütün biçimsel ve doğal yönlerinin kişi üzerinde yaptığı etkiler de incelenir (Bknz. Simon 1966, 72- 82).

Neoklasik iktisat sadece “bilinçli” kararları ekonomik teorinin konusu yapar, diğer türdeki insan davranışlarını dışarıda bırakır. Fakat bu “bilinçli” davranış dışındaki kararların yok olduğu ya da diğerlerinden daha az önem arzettikleri anlamına gelmez. Oysa, Simon’un davranışsal modelinde bilinçsiz davranışlar da bilinçli davranışlar kadar önemlidir. Bilinçsiz davranış herhangi bir bilgi ya da hesaplama olmaksızın kişinin otomatik olarak ürettiği davranışlardır. Kişiler bazı durumlarda neden o şekilde hareket ettiklerini bilemez, açıklayamaz yahut “açıkla[s]a bile yapt[ıkları] şey, gerçek bilinçsiz nedenlerin haklı gösterilmesine yönelmiş bir çabadan ibaret kalır (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 51).

“Bilinçsiz davranış”a örnek olarak alışkanlıkla gerçekleştirilmiş davranış sayılabilir. Simon’un davranışsal modelinde alışkanlık kavramının önemli bir rolü vardır. “Tatmin edici” sonuca ulaşmanın bir yoludur alışkanlığımız olan hareketi gerçekleştirmek. Bu süreçte kâr-zarar, zevk-acı, maliyet-kazanç hesaplama mekanizmaları devre dışı kalır. Simon bu durumu şöyle açıklar (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 51):

“Bilinçsiz, daha önce edinilmiş alışkanlık ve melekelerin sevkiyle yapılan, aynı derecede önemli bazı davranışlar daha vardır. İyi bir daktilo, bir saniye içinde birçok defalar yazı makinasının hangi tuşlarına ve hangi parmaklarıyla vuracağına ‘karar verir’. İyi bir eğitime tabi tutulmuşsa, bu kararları kafasından çok parmakları verecektir. İşte bu sebeple –memurun alışkanlıkları ve yerleşmiş tepkileri arasına girmiş olan- bu gibi davranışlardır ki bir yönetim örgütünün etkinliğini (verimli çalışıp çalışmadığını) tayin edecektir.” Peki sosyal bilimci neden bu biliçdışı davranışlarla ilgilenmelidir? Çünkü, Simon’ın cevabı kısa ve özdür: örgütlerin, bireylerin kısacası tüm karar alan mekanizmaların “başarıları yanında başarısızlıklarını da açıklamak istiyorsak akıl-dışı [non-rational] davranışları da anlamalıyız.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 51).

Simon “alışkanlık”la tercihi birbirinden ayırır. Alışkanlık davranışsal katılıkla ilgilidir. Alışkanlığa göre hareket etmek, uyarıcı ile buna verilen davranışsal cevap arasında sabit bir çağrışıma göre davranmak anlamına gelir. Daha sonra, alışkanlık, uyarıcının ortaya çıkışı ile buna verilen cevap arasında olan çok kısa bir zamana bağlıdır. Alışkanlıkla yapılan hareket sırasında bilişsel katılık tarafından tanımlanır, otomatik (yani yansıtıcı olmayan ve hatta bilinçsiz) zihinsel mekanizmalar yürürlüğe girer. Brette, Lazaric ve Da Silva (2017, 574)’e göre bu konu Simon’da alışkanlık ve karar arasındaki zıtlığı gösteren en önemli özelliktir. Simon’un davranışsal modeli bu iki ayak üzerine inşa edilmiştir : “rutin cevaplar” ve “problem çözümü gerektiren cevaplar” (March ve Simon 1966 (1958). Alışkanlık, bir uyarıcının etkisi altında ya da belli bir bağlam içinde belli şekilde davranmaya meyilli olmak demektir. Simon’a göre alışkanlık, belli bir amaca yönelen davranışın gerçekleşmesi sırasında çok önemli bir görev üstlenir. Gerçekleşmesi istenen hareketle ilgili bilinçli bir düşünme sürecine gerek olmadan, aynı uyaranlara ya da durumlara aynı cevapların ya da tepkilerin verilmesine olanak sağlar (Simon 1976 (1947), 88).

Kıt kaynakların en iyi şekilde kullanılmaması yönetim bilimcinin ve iktisatçının incelemesi gereken bir konudur. Simon şöyle ifade eder: “Mevcut kaynakların kasten israfı ya da iyi kullanılmaması genellikle mantıksız ve hatta ahlâka aykırı bir hareket sayılır.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 64). Bu tip durumların neden ortaya çıktığı belirlenmeli ve tekrar meydana gelmemesi için önlemler alınmalıdır. Simon iktisatçı ya da psikolog olmadan önce sosyal bilimci olduğunu söylese de (Simon 1996, 366) bu konuda sosyoloğunu konuşturur:

“Bir toplumu meydana getiren kişiler arasında da büyük farklar vardır, fakat bir toplum içindeki farklılıklar, toplumlar arasındakilerle karşılaştırılırsa, farklılardan çoğunun kişiselden çok toplumsal nitelikte olduğu görülür. Çoğumuz hareketlerimizde çok defa mevcut kurallara uyucuyuzdur. Esasen insan davranışlarının büyük bir kısmı, o koşullar altında toplumun kişilerden beklediği davranışlar, başka bir deyişle yürürlükteki törelerin gerektirdiği hareket şekilleridir.” (Simon, Smithburg ve Thompson 1966, 65).

Bu bulgulardan yola çıkarak Simon, bireyin karar verirken sahip olduğu kısıtlı bilgiyi, sahip olduğu kısıtlı bilişsel yetilerle işlediğini, bir problem çözer gibi hareket ettiğini ifade eden “sınırlı rasyonellik” [*bounded rationality*] kavramını ortaya atmıştır. İktisat, evrimsel sosyo-biyoloji, bilgisayar bilimleri ve psikoloji alanındaki engin bilgi ve görgülerini birleştirerek oluşturduğu bu kavram, neoklasik iktisat öğretisinin temelini sarsmak amacı güder.

Sonuç

Veblen ve Simon neoklasik teorinin önerdiği insan davranışları modeline karşı duran iki iktisatçıdır. Her ikisi de neoklasik iktisatın teorilerinin öznesi, tek amacı faydasını maksimize etmek olan insan anlayışını eleştirmiştir. Veblen kurumlar Simon ise örgütler üzerine yaptıkları ayrıntılı incelemeler sayesinde, “iktisadî insan”ın içinde yaşadığı çevreden ayrı düşünülemeyeceğini, kurumların ve örgütleri oluşturan bireyler olarak görülmeleri gerektiğini söylerler. İktisadi karar alan bu bireylerin birçok etki altında olduklarını belirterek “alışkanlık” kavramının bu bağlamda incelemesini yaparlar. Bu çerçevede, her iki iktisatçı da insanı alışkanlıkları ve eğilimleri olan bir varlık olarak tanımlayarak, alışkanlık kavramı temelinde insan davranışlarının hazzı maksimize etme ya da acıyı minimize etme ile sınırlandırılmayacağını vurgulamıştır.

Veblen’in ortaya koyduğu yaklaşımda alışkanlıkları ve eğilimi olan insan bir bütün olarak kurumsal evrime yön verir. Bu çerçevede, Veblen’in ortaya koyduğu yaklaşımın daha genel ve bütüncül olduğunu söylemek mümkündür. Simon ise birey davranışlarını daha organizasyonel düzeyde inceler. Bu bağlamda bireyin alışkanlıklarının ve eğilimlerinin firma ve devlet gibi organizasyonlar üzerinden tartıştığını ve ilgisini daha çok şirket gibi mikro ekonomik kurumlara yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Veblen’in analizinde alışkanlık kavramı kurumsal evrimin itici gücüdür. Bu açıdan, Veblen’de alışkanlık kavramı sadece ekonomik ilişkilerin değil bir bütün olarak toplumsal evrimin anlaşılmasında kilit bir role sahiptir. Simon’da bu kavramı sadece ekonomik ilişkiler ekseninde ele almamıştır. Simon da ekonomik konuları idari konular dahilinde sayarak geniş bir pencereden meseleye bakmıştır.

Veblen’in analizinde alışkanlık kavramı hem metodolojik açıdan hem de teorik açıdan merkezi bir konumdadır. Bu anlamda, Veblen’in alışkanlık kavramını Simon’dan çok daha geniş bir şekilde ele aldığını ve analizini bütünüyle alışkanlık kavramı üzerine kurduğunu söylemek mümkündür. Simon’da alışkanlık kavramı sınırlı rasyonaliteye sahip bireylerin firma ve devlet gibi organizasyonlar içindeki davranışlarını açıklamak açısından önemlidir. Simon tarafından ortaya atılan sınırlı rasyonalite kavramı Veblen’de olduğu gibi insanın davranışlarının sadece rasyonellikten ibaret görülemeyeceğini açıklamaktadır.

Sonuç olarak her iki iktisatçı da neoklasik rasyonalite anlayışına karşı çıkararak ekonomiyi ve toplumu gerçekçi bir biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Neoklasik iktisadın dayandığı rasyonalite anlayışı insanın gerçekçi bir şekilde ele alınabilmesini engellemektedir. Gerçekte birey sadece kişisel çıkarlarının peşinde koşan ve fayda maksimizasyonundan başka bir şey amaçlamayan basit mekanik bir robot değildir. İnsan sosyal bir varlıktır. İçinde yaşadığı toplum tarafından şekillendirilir. Ancak bu insanın sadece içinde yaşadığı toplumun etkisinde olan, onun tarafından belirlenen bir varlık olduğu anlamına gelmez. Bu çerçevede, gerek Veblen gerek Simon insanın akıl sahibi bir varlık olarak eylemleriyle ve davranışlarıyla yeni alışkanlıklar ve yeni davranış biçimleri oluşturarak içinde yaşadığı toplumsal ve kurumsal yapıyı değiştirme gücüne sahip olduğunu vurgular. Bu çerçevede, gerek Veblen gerek Simon ne toplumun bireylerin toplamından ibaret olarak gören ve toplumu tekil bir bireyin davranışlarından hareketle inceleyen yönetsel bireyci düşüncüyü ne de bireyin bütünüyle toplum tarafından biçimlendirildiğini ileri süren yönetsel bütüncül anlayışı benimser. Bu iki iktisatçı da birey ve kurum arasında karşılıklı ve birikimli bir nedensellik ilişkisinden söz eder. Bu çerçevede, bireyin alışkanlıkları ve eğilimleri içinde yaşadığı toplumsal ve kurumsal yapı tarafından belirlenir. Ama aynı birey zekasını kullanarak yeni davranış ve alışkanlıklar oluşturarak kurumsal yapıyı değiştirir. Bu anlamda insan kurumsal evrimin pasif bir unsur olarak kabul edilemez.

Neoklasik iktisadın soyut teorik yapısı 2008 krizinden sonra yaygın bir şekilde tartışılmıştır. Neoklasik iktisada yöneltilen eleştirilerin odak noktasında neoklasik iktisadın dayandığı rasyonalite anlayışı bulunmaktadır. Faydalarını ve karını maksimize edecek şekilde davranan bireyler ekonomide dengenin ve istikrarın sağlanmasının başat aktörleri olarak görülür. Oysa 2008 krizi rasyonel bireylerin kendiliğinden en etkin sonuçları üretmediğini ve ekonomik dengeyi sağlamada başarılı olamadıklarını göstermiştir. İçinde yaşadığımız kurumsal yapı oldukça karmaşıktır ve insan davranışları çeşitlilik gösterir. Bu nedenle, insan davranışını sadece rasyonalite temelinde açıklamak

insana ve topluma dair sağlam bir kavrayışa sahip olmayı imkansız hale getirmektedir. Bu noktada, alışkanlık kavramı insanın gerçekçi bir şekilde açıklanmasında anahtar bir kavram konumundadır. Çünkü alışkanlık bir yandan insanın toplum tarafından biçimlendirilen yönlerine diğer yandan da bireysel olarak aktif yönlerine vurgu yapar. Gerçek hayatta birey ne bütünüyle toplum tarafından biçimlendirilir ne de sadece zekası ve güdülleri ile hareket eder. Bu çerçevede, Veblen ve Simon'un yaptığı gibi, bireyi alışkanlık kavramı temelinde ele almak içinde yaşadığımız ekonomik yapının gerçekçi bir şekilde ele alınabilmesi açısından atılmış önemli bir adım olacaktır.

Alışkanlık kavramı bütüncül bir sosyal bilim anlayışına işaret eder. Bu çerçevede, gerek Veblen gerek Simon iktisadi analiz yapılırken psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerin tamamından yararlanılması gerektiğini ortaya koyar. Böylece, Veblen iktisadi olayların sadece ekonomiye bakılarak anlaşılamayacağını savunur. Bu çerçevede, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji biliminden yararlanarak içinde yaşadığı modern kapitalizmin işleyişini ortaya koyan bütüncül bir teori ortaya koymuştur. Simon da benzer bir şekilde, insan davranışları alanında yaptığı katkıyı çokdisiplinli bir katkı olarak tanımlamıştır: “Psikologlar iktisatçı, iktisatçılar psikolog olduğumu düşünüyor. Aslında ben bunlardan hiçbirine kendimi ait hissetmiyorum, kendimi bir dünya vatandaşı ve bir davranışsal bilimci gibi hissediyorum” (Augiera ve March 2002, 11).

Veblen'de olduğu gibi Simon'un bu disiplinlerarası duruşu da bilinçlidir. Simon'a göre, disiplinlerin kendilerine özgü dünyaları olsa da ortak konuları bulunur. Eğer birçok disiplinin araştırma alanına girmiş bir konu üzerine çalışılıyorsa mutlaka bu disiplinlerin hepsinden yardım alınmalıdır. Bu çerçevede, Simon'un “Eğer, herhangi bir disiplin seni domine ediyorsa tam tersi argümanları ortaya atan bilimin tarafına geç ve bir süre diğerini eleştir”³ yolundaki çağrısı ekonominin ve toplumun gerçekçi bir şekilde açıklanabilmesi açısından önemli bir çağrıdır.

Referanslar

- Augier, M. ve March, J. G. (2002). A model scholar: Herbert A. Simon (1916–2001). *Journal of Economic Behavior & Organization*. cilt 49: 1–17.
- Augier, M. (2001). Simon says: Bounded rationality matters. Introduction and interview. *Journal of Management Inquiry*. 10 (3), 268-275.
- Baş Dinar, G. (2011a). Bir Bilim Felsefesi Olarak Pragmatizmin Veblen'in Bilimsel Bilgi Anlayışındaki Yeri. Ozan İşler ve Feridun Yılmaz (der.). *İktisadi Felsefeyle Düşünmek*. 171-188. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baş Dinar, G. (2011b). *Kapitalizmin İstikrarsızlığı: Veblen, Keynes ve Minsky*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Baş Dinar, G. (2013). Kurum, İçgüdü ve Alışkanlık Kavramları Temelinde Veblen'in Kurumsal Evrim Teorisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 46 (4) : 45-65.
- Brette, O., & Lazaric N., & Da Silva, V. V. (2017). Habit, Decision-Making, and Rationality: Comparing Thorstein Veblen and Early Herbert Simon. *Journal of Economic Issues*, LI (3): 567-587.
- Giddens, A. (2008). *Sosyolojide Kurumsal Düşünme*. (Yay.Hazr. Cemal Güzel). Ankara: Kırmızı Yayınları.
- Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *The American Journal of Sociology*, 91 (3): 481-510.
- Granovetter, M. (1992). Economic Institutions as Social Constructions: A Framework Analysis, *Acta Sociologica*, 35 (1): 3-11.
- Hanoch, Y. (2002). The effects of emotions on bounded rationality: A comment on Kaufman. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 49(1): 131-135.

³Simon'un 19 Aralık 2000 tarihli söyleşi içinde Augiera ve March, 2002: 2.

- Kilpinen, E. (2003). Clarence Ayres Memorial Lecture: Does Pragmatism Imply Institutionalism?. *Journal of Economic Issues*, 37 (2): 291-304.
- Mahoney, J. (2004). Behavioral Theory of the Firm. In *Economic Foundations of Strategy (Foundations for Organizational Science)*, SAGE Publications, 1-54.
- March, J. G. & Simon, H. 1966 (1958). *Organizations*. New York: John Wiley & Sons. 8th edition.
- Neale, W.C. (1988). Institutions. M.R.Tool (der.) *Evolutionary Economics: Foundations of Institutional Thought* (s. 227-256), M.E. Sharpe Inc.
- Rutherford, M. (1995). The Old and The New Institutionalism: Can Bridge Be Built?. *Journal of Economic Issues*, 29 (2), 443-451.
- Rutherford, M. (2001). Institutional Economics: Then and Now. *Journal of Economic Perspectives*. 15 (3): 173-194.
- Schwartz, H. (2002). Herbert Simon and behavioral economics. *Journal of Socio-Economics*, cilt 31: 181-189.
- Simon, H. A. 1947 (1976). *Administrative Behavior*. Third edition. New York: Free Press.
- Simon, H. A. (1989). The scientist as problem solver. In D. Klahr & K. Kotovsky (Ed.), *Complex Information Processing: The Impact of Herbert A. Simon*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale, NJ, 375-398.
- Simon, H. A. (1996). *Models of My Life*. New York: The MIT Press.
- Simon, H. A. & Smithburg, D. W. & Thompson, V. A. 1967 (1950). *Public Administration*. Alfred A. Knopf.
- Simon, H. A. & Smithburg, D. W. & Thompson, V. A. (1966). *Kamu Yönetimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Vane, H. R. & Mulhearn, C. (2011). *Herbert A. Simon. George J. Stigler and Ronald H. Coase*. Edward Elgar.
- Veblen, T. 1998 (1898). Why is Economics not An Evolutionary Science?, *Cambridge Journal of Economics*, 22, 403-414.
- Veblen, T. 1973 (1899). *The Theory of Leisure Class*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Veblen, T. 1920 (1904). *The Theory of Business Enterprise*. New York : Charles Scribner's Sons.
- Veblen, T. 1954 (1934). *Essays in Our Changing Order*. New York: The Viking Press.
- Veblen, T. 1964 (1923). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times: The Case of America*. New York: Augustus M. Kelley.
- Veblen, T. 2017 (1898a). Çalışma İçgüdü ve Emeğin Usandırıcılığı. Eren Kırmızıaltın (der.) *Thorstein Bunde Veblen Seçilmiş Makaleler* :25-40. Ankara: Heretik Basın Yayın.
- Veblen, T. 2017 (1898b). İktisat Neden Evrimsel Bir Bilim Değildir?. Eren Kırmızıaltın (der.) *Thorstein Bunde Veblen Seçilmiş Makaleler* :71-92. Ankara: Heretik Basın Yayın.

FREELANCE ÇALIŞMA, START-UP GİRİŞİMCİLİK VE İŞİN GELECEĞİ: KURUMSALCI BİR YAKLAŞIM

Serhat KOLOĞLUGİL

İşık Üniversitesi, İİBF, serhat.kologlugil@isikun.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 8 Ağustos 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Son yıllarda özellikle bilgi yoğun alanlarda freelance çalışma ve start-up girişimcilik kültürleri tüm dünyada giderek yayılmaktadır. Freelance çalışma emek-sermaye ilişkisinde günümüz teknolojilerine özgü yeni bir dönemi tanımlarken, start-up girişimcilik ise yine dijital teknolojilere dayalı yeni bir girişimcilik kültürünü ifade etmektedir. Bu makalenin temel amacı bu yeni sosyo-iktisadi süreçleri Veblen ve Schumpeter'in ortaya koydukları teorik araçlara referansla analiz etmektir. Dijital teknolojinin kullanıldığı alanlarda i) üretim için gerekli sabit sermaye miktarının azalması ii) sabit sermayeye oranla insan bilgisinin değer yaratma potansiyelinin artması bu yeni sosyal fenomenlerin arkasındaki temel dinamiği oluşturmaktadır. Veblen'in ve Schumpeter'in kendi analizlerinde kullandıkları sosyo-psikolojik unsurlar, üretimin bu yeni maddi şartlarının iş yapma pratiklerini niçin değiştirdikleri sorusuna da bir ışık tutmaktadır. Mevcut çalışma bu dönüşümü Veblen'in tanımlamasıyla "yeni kurumsal yapıların" ortaya çıkışı olarak kavramsallaştırıp, bu sosyal sürecin teknolojik, psikolojik ve iktisadi boyutlarını birlikte ele almayı amaçlamaktadır.

ABSTRACT

In recent years, freelance work and start-up entrepreneurship cultures are spreading increasingly all over the world, especially in knowledge-intensive areas. Freelance work defines a new era specific to today's technologies in the labor-capital relationship, while start-up entrepreneurship refers to a new entrepreneurial culture based on digital technologies. The main purpose of this paper is to analyze these new socio-economic processes with reference to the theoretical tools Veblen and Schumpeter have put forward. i) the decrease in the amount of fixed capital required for production ii) the increase in the value creation potential of human knowledge compared to fixed capital constitutes the basic dynamics behind these new social phenomena. The socio-psychological elements that Veblen and Schumpeter use in their analysis shed light on the question of why these new material conditions of production have changed the practice of doing business. The present study aims to conceptualize this transformation as the emergence of "new institutional structures" with Veblen's definition and to address the technological, psychological and economic dimensions of this social process together.

Anahtar Kelimeler: Freelance Çalışma, Start-Up, Veblen

Keywords: Freelance work, Start-up, Veblen

1. Giriş

Anaakım iktisat teorisine sıklıkla getirilen eleştirilerin başında ekonomide yenilik ve değişim içeren dinamik süreçleri ele almaktaki sınırlı kapasitesi gelmektedir (bkz. Hanusch & Pyka, 2006). Bu eleştiri aslında çok şaşkıncı veya beklenmedik bir eleştiri değildir. Çünkü neoklasik iktisat teorisi bize ekonomideki kalitatif ve kurumsal değişiklikleri açıklamak için oluşturulmuş bir çerçeve sunmaz. Teorinin esas amacı, belirli bir rasyoneleite tanımına göre hareket eden tüketici ve üreticilerden meydana gelen bir sistemin dengedeki davranışlarını açıklamaktır. Bu açıdan standart arz – talep modelinde piyasanın nasıl dengeye eriştiğine dair yapılan basit tasviri bile neoklasik iktisadın dilinde anlatmak kolay değildir. Çünkü bu tasvir esas itibarıyla denge dışı süreçleri anlatan bir hikayedir ve dolayısıyla neoklasik iktisadın denge analizine dayalı ana teorik çerçevesinin dışında kalmaktadır. Özellikle büyüme teorisi alanında kullanılan dinamik denge modelleri neoklasik yaklaşıma belli bir dinamik boyut katmış olsa da (bkz. Diebold, Ohanian, & Berkowitz, 1998), anaakım teorisinin ekonomideki kalitatif ve kurumsal dönüşümleri ele almadaki eksikliğini halen devam ettiği söylenebilir.

Bunun ne ölçüde büyük bir sorun olduğu araştırmacının sorduğu sorulara ve hatta kafasındaki iktisat tanımına göre değişir. İktisadın temel problemi rasyonel davranışa dayalı verimli kaynak kullanımı olarak tanımlandığında veya teorik sorular daha ziyade bir denge analizi üzerinden kurgulandığında anaakım yaklaşımın bu özelliği büyük bir eksiklik olarak görülmeyebilir. Fakat eğer analizin amacı ekonomik yapının geçirdiği dönüşümleri ve inovatif süreçleri anlamaksa, salt fayda – maliyet bazlı bir yaklaşım bu noktada eksik kalacaktır. En nihayetinde her iktisadi olgu bir şekilde ilgili aktörlerin seçimlerine indirgenebildiği için, yeni bir fenomen ortaya çıktıktan sonra bunu yine rasyonel birey davranışına referansla açıklamak mümkün gözükebilir. İktisat disiplininin anaakım okulundaki genel teamül bu doğrultudadır (bkz. Lerner & Tirole, 2002). Fakat bu yaklaşım insanların o seçimleri niçin yaptıklarının arkasında yatan psikolojik ve sosyal süreçlerin anlaşılmasında her zaman tatmin edici cevaplar bize vermeyebilmektedir.

İktisadi düşünce tarihinde anaakım neoklasik iktisadın bu eksikliğini kapatmayı amaçlayan iki önemli yaklaşım vardır. Bir tanesi Amerikalı iktisatçı Thorstein Veblen’in temellerini attığı kurumsalci yaklaşım, diğeri de Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter’in fikir ve analizlerine dayanan evrimsel iktisat okuludur. Bu iki yaklaşım ekonomik süreçleri ve dönüşümleri teorize etme noktasında bir ortaklık taşıyorlar da, aslında farklı teorik geleneklerden gelmektedirler. Veblen’in teorik yaklaşımı temelde Charles Darwin’in evrim teorisinden etkilenmiştir (Hédoin, 2010; Hodgson, 2003; 2008; Kologlugil, 2016). Veblen’de bunun etkilerini iki şekilde görmek mümkündür: Birincisi, insan davranışlarının temelinde yatan “içgüdü” teorisidir. Veblen’e göre insanın iktisadi ve sosyal davranışları da insan evriminin sonucu olan, türe özgü bazı içgüdüler tarafından belirlenmektedir. Bu yaklaşım günümüzde “evrimsel psikoloji” olarak adlandırılan psikoloji okuluyla büyük benzerlikler göstermektedir (Barkow, Cosmides, & Tooby, 1995). Tabi Veblen’de bu içgüdüler mevcut sosyal ve teknolojik yapıyla bir etkileşim içinde belirleyici bir rol oynamaktadırlar. Örneğin, bazı sosyo-teknolojik yapılar insandaki ustalık içgüdüsünü ve paylaşımsal eğilimleri güçlendirirken, diğerleri daha bencil ve sahip olma güdüsüne dayalı davranış kalıplarını beslemektedirler (Kologlugil, 2012). Veblen’in sosyo-ekonomik teorisine göre, bu davranış ve düşünme kalıpları toplumda yerleştikçe zaman içerisinde yeni toplumsal kurumlara dönüşürler. İnsan içgüdülerinin sosyal kurumlara olan bu ilişkisinin yanında, Veblen’in evrimsel analizinin ikinci unsuru bu kurumların değişim ve dönüşümleri ile ilgilidir. Nasıl ki biyolojik evrim sürecinde üreme ve hayatta kalma avantajı sağlayan genetik özellikler popülasyonda yaygınlaşıp diğerleri eleniyorsa, Veblen’e göre sosyal kurumlar da benzer bir doğal seçim sürecinden geçmektedirler. Bazı kurumlar (yerleşmiş davranış ve düşünce kalıpları) belli şartlarda kuvvetlenip yaygınlaşıpken, sosyo-teknolojik şartlar değiştiğinde bunların yerini başkaları alabilmektedir (Hédoin, 2010). Veblen için bu sürecin analizi evrimsel bir sosyo-iktisadi teorisinin ana konusunu oluşturmaktadır.

Thorstein Veblen'in sosyo-iktisadi teorisi evrim teorisiyle yakından ilişkili olsa da, "evrimsel iktisat" tanımlaması evrim teorisini direkt olarak hiç kullanmamış Joseph Schumpeter'in ismiyle özdeşleşmiştir (Fagerberg, 2003). şüphesiz bunda Schumpeter'in iktisadi süreçlere, özellikle inovasyon ve girişimcilik kavramlarına yaptığı vurgunun rolü büyüktür. Örneğin, Schumpeter'in daha erken çalışmalarından olan *İktisadi Kalkınma'nın Teorisi* kitabının temel amacı, neoklasik iktisadın biraz daha Avusturya okulu yorumuna yakın duran bir statik modele inovasyon ve girişimcilik kavramlarını entegre etmektir. Schumpeter için bir inovasyon mevcut üretim faktörlerinin daha önce var olmayan bir şekilde bir araya getirilmesidir (Schumpeter, 1983). Piyasa ekonomilerinde de bu süreç girişimciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Ne var ki, ekonominin tümünü kavramsallaştırmaya yarayan genel denge yaklaşımı, ekonomide girişimcilerin oynadıkları bu rolü ve yeniliklerin ortaya çıkış sürecini açıklayamamaktadır. Scumpeter'deki girişimci, rasyonel davranış teorisinin tanımladığı gibi marjinal fayda – maliyet analizleri yapan bir kişi değildir. Girişimci daha önce var olmayan şeyler yaratma gibi çok daha farklı saiklerle hareket etmektedir. Schumpeter'in analizi, denge halinde bulunan ve "olağan" şekilde işleyen bir piyasa sisteminde girişimcilerin yarattıkları yeniliklerin etkilerini çok titiz ve detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bu kitapta Schumpeter hiç formal matematik kullanılmadan iktisadi modelleme ve analiz nasıl yapılır adeta bunun bir dersini vermektedir. Kariyerinin daha ileriki aşamalarında yayınladığı ve "yaratıcı yıkım" kavramını kullandığı *Kapitalizm, Demokrasi ve Sosyalizm* kitabında ise piyasa ekonomisindeki yenilik yaratma faaliyetlerinin uzun vadeli sosyo-ekonomik etkilerini kapitalizmin geleceğine referansla analiz etmiştir (Schumpeter, 2010). Bu açıdan, bir iktisatçı olarak Schumpeter'in tüm akademik kariyerinde aynı temel vurgunun ve analizin izlerini görmek mümkündür.

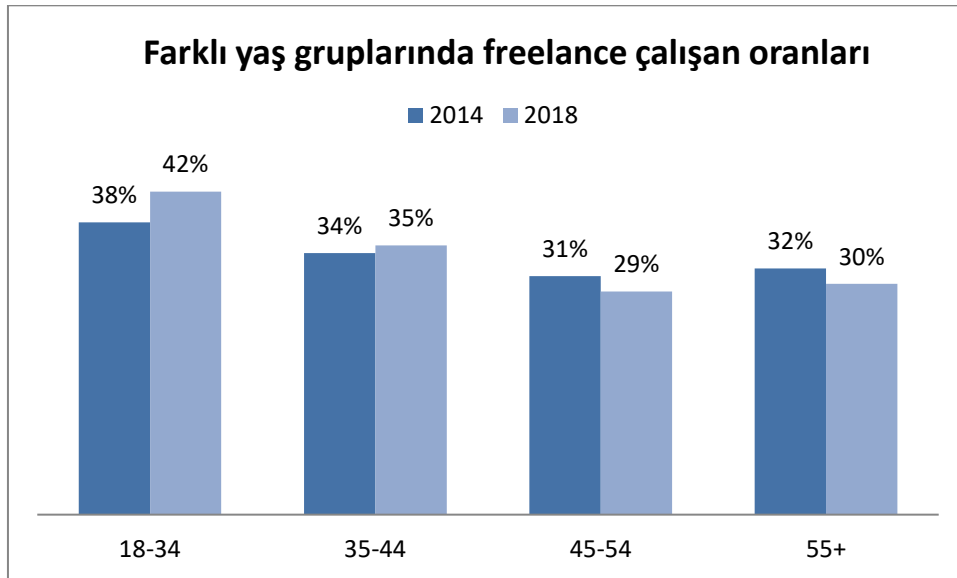
Çıkış noktaları ve teorik vurguları farklı olsa da, Veblenci ve Schumpeterci yaklaşımlar iktisat disiplininin daha dinamik ve daha süreç odaklı olmasına önemli katkılar yapmışlardır. Halen de bu iki yaklaşım birbirinden nispeten bağımsız şekilde ilerleyen kurumsalcı iktisat ve evrimsel iktisat okulları olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu iki okulun genel olarak iktisat teorisine kattıkları bu boyut günümüz teknolojik gelişmeleri karşısında giderek daha da önemli hale gelmektedir. Gerçekten de, son yıllarda hem akademik hem popöler yazında çok sık konuşulan konuların başında dijital teknolojideki gelişmelerin sosyo-iktisadi etkilerinin anlaşılması gelmektedir. Bu tartışmalarda özellikle büyük veri, yapay zeka ve makine öğrenmesi gibi kavramlar sıklıkla kullanılmakta, söz konusu yeni teknolojilerin iktisadi ilişkiler ve toplumsal hayat üzerindeki olası etkileri yoğun bir şekilde incelenmektedir (Cockburn, Henderson, & Stern, 2018; Makridakis, 2017). Bu noktada iktisat bilimi açısından önemli olan soru, iktisadın bu tartışmalara nasıl ve ne ölçüde katkı sağlayacağı sorusudur. İktisat disiplini genel olarak meseleye sadece bir fayda – maliyet problemi olarak mı bakacak, yoksa bu sürecin altında yatan dinamiklerin analiz edilmesine de kendi katkılarını sunacak mıdır? Bu çalışmanın temel tezi, iktisat disiplininin (özellikle anaakım dışında kalan düşünce okullarının) bu dönüşümün analiz edilmesinde fayda sağlayabilecek teorik araçlara sahip olduğudur. Bu tez aşağıda özellikle Veblen ve Schumpeter'in çalışmalarına referansla açıklanmaya çalışılacaktır.

Böyle bir teorik tartışmaya ya da analize girmeden önce, bu söz konusu sosyo-ekonomik değişikliklerin ne olduğu sorusu cevaplanmalıdır. Bu kolay bir soru değildir, çünkü mevcut dönüşümün arkasında yatan teknolojik gelişmeler nispeten yenidir ve bunların insanın sosyal yaşamına olan etkileri hala tartışılmaktadır. Yine de, sürecin iktisadi boyutuna odaklanıp, şimdiye kadar bu alanda kendini gösteren bazı olguları tespit etmek mümkün gözükmektedir. Dolayısıyla bu çalışma özellikle son 20 - 25 yılda yaşanan teknolojik gelişmelerin insanın "iş yapma" şekline ve bu açıdan üretim ilişkilerine olan etkisini tartışmayı amaçlamaktadır. "Gig ekonomisi, freelance çalışma modeli, start-up kültürü, girişimcilik" gibi kavramlar bu açıdan önem arz etmekte ve bu konuda yapılan akademik ve popöler çalışmaların merkezinde yer almaktadırlar. Bu makalenin ele alıp cevaplamak istediği temel soru, geniş tanımıyla iktisat biliminin bu gelişmelerin neresinde olduğu sorusudur. Kısacası piyasa ekonomilerinde yeni çalışma modelleri ve kurumsal iş yapma kültürleri yayılırken, iktisat bilimi düşünsel açıdan zengin birikimini kullanarak bu dönüşümlere nasıl bir ışık tutabilir? Bu soruya bir cevap aramadan önce, bir sonraki bölümde söz konusu yeni çalışma ve girişimcilik modellerinin kısa bir betimleyici analizi sunulacaktır.

2. Freelance Çalışma Pratikleri ve Start-up Girişimcilik Ekosistemi

Yeni dijital teknolojilerin çalışma hayatıyla ilgili yarattığı en önemli gelişmelerden bir tanesi freelance çalışma kültürünün tüm dünyada yaygınlaşmaya başlamasıdır. Gig ekonomisi diye de adlandırılan bu gelişme farklı ülke ve sektörleri farklı hızlarda etkilese de, işgücü piyasalarında son yüzyılda görülen en önemli dönüşümlerden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Upwork ve Freelancers Union kurumlarının birlikte yaptıkları bir araştırma, 2018 yılında Amerika’da çalışanların üçte birinden fazlasının (%35’inin) bir şekilde freelance işlerde çalıştığını ortaya koymaktadır (Upwork ve Freelance Union, 2018). Bu oran toplamda yaklaşık 56.7 milyon freelance çalışan kişiye denk gelmektedir. Aynı araştırmaya göre, Amerika’da freelance çalışanların sayısı 2014 yılından 2018’e yaklaşık 3.7 milyon kişi artmıştır.

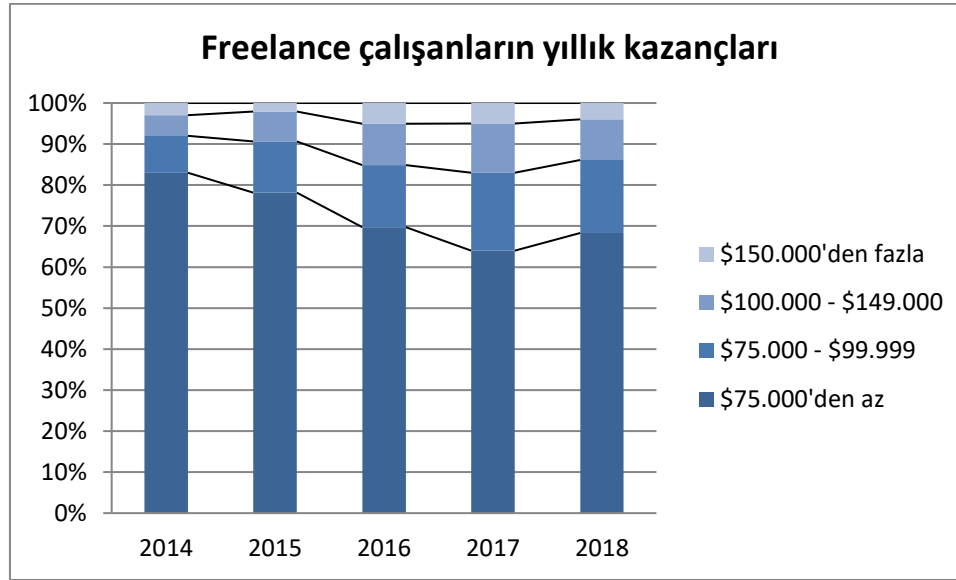
Bu konuda yapılan araştırmalar freelance çalışanların hayat tarzları, dünyaya ve kendi hayatlarına bakışları konularında da ilginç bulgular ortaya koymaktadır. Amerikada çalışanların büyük bir bölümü istedikleri hayat tarzını yaşayabilmeyi kazandıkları paradan daha fazla önemseseler de, bunu gerçekleştirebilenlerin oranı freelance çalışanlar arasında daha yüksektir (%84 vs. %63). Bununla birlikte, freelance çalışanlar kendi becerilerine çeşitli eğitimler yoluyla yatırım yapmayı okulda aldıkları örgün eğitimden daha fazla önemsemektedir. Bu kişiler politik ve sosyal meselelerle de daha aktif bir şekilde ilgilenmektedirler. Bu alandaki başka bir önemli bulgu ise, gençler arasında freelance çalışanların oranının daha yüksek olmasıdır (Şekil 1). Ayrıca, yıllar içerisinde freelance çalışanlar arasında “mecburiyetten değil gönüllü olarak” freelance çalıştıklarını söyleyenlerin de oranı artmaktadır. Bu oran 2014 yılında %53 iken 2018 yılında %61 olmuştur. Freelance çalışanlar arasında üst gelir gruplarında yer alanların oranı da 2014 yılından itibaren bir artış göstermiştir (Şekil 2). Freelance Son olarak, freelance çalışma pratikleri açısından Avrupa’da da Amerika’dakine benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır (Leighton & Brown, 2013). Bu durum freelance çalışma ile ilgili temel dinamiklerin özellikle gelişmiş ekonomilerde etkin olduğunu göstermektedir. Türkiye ile ilgili ise bu konuda yapılan kapsamlı bir ampirik çalışmaya rastlanmamıştır. Ama freelance çalışanlarla işverenleri bir araya getiren online portalların varlığı ve son yıllarda sayılarının artması bu çalışma tipinin Türkiye’de de giderek yaygınlaştığı konusunda bize bir ipucu verebilir.

Şekil 1. Kaynak: Upwork ve Freelance Union, 2018

Yukarıda kısaca özetlediğimiz bu tablo, özellikle genç nesil arasında tek bir kuruma bağlı olarak yapılan standart ve tekdüze işler yerine, farklı kişi ve kurumlara yapılan proje bazlı çalışmaların gittikçe daha popüler olmaya başladığını göstermektedir. Freelance çalışmayı tercih eden genç nüfus oranı muhtemelen farklı ülke ve kültürlerde değişiklik gösterse de, genel bir eğilim olarak böyle bir süreci tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Bu sürecin ortaya çıkmasının en önemli sebepleri arasında freelance çalışma stiline kişiye kendisini daha bağımsız hissettirmesi ve hayatta istediği

şeyleri yapmasına daha fazla olanak tanınması olduğu söylenebilir. Fakat diğer taraftan, bu özgürlük aslında bir maliyetle birlikte gelmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz araştırmaya göre, freelance çalışanların %63'ü genel olarak günlük hayatlarında kaygı sorunları yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bunda freelance çalışma hayatının geleneksel kurumsal hayatın kişiye sağladığı birçok güvenceyi (örneğin sabit maaş, sigorta ve emeklilik hakları gibi) sağlamamasının payı büyüktür. Bunlara ilaveten, her ne kadar Amerika'da son yıllarda gönüllü olarak freelance çalışanların oranı artsa da, mecburen bu işleri yapan ve istedikleri hayat standardına ulaşmakta zorluk yaşayan bir kesim olduğu da unutulmamalıdır (bkz. Ertel, Pech, Ullsperger, Von dem Knesebeck, & Siegrist, 2005; Hesmondhalgh, & Baker, 2010).

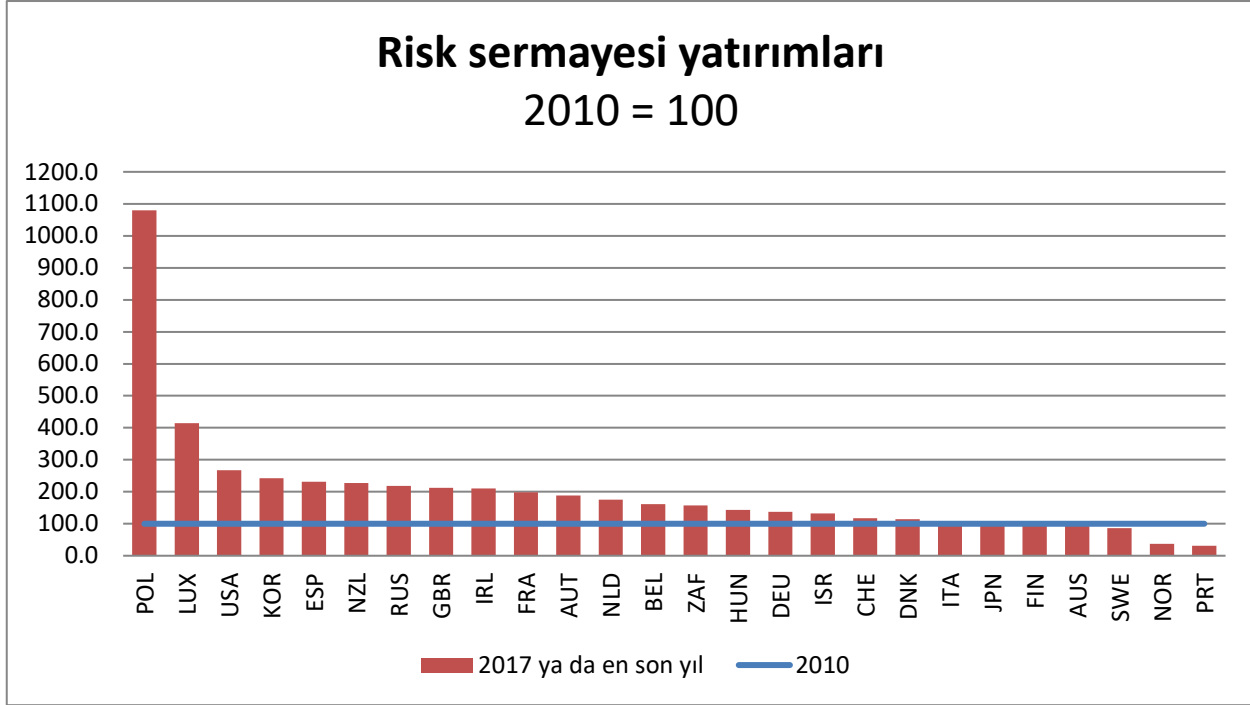
Şekil 2. Kaynak: Upwork ve Freelance Union, 2018

Tüm dünyada freelance çalışma tarzına paralel bir şekilde gelişen diğer bir kültür “start-up” girişimcilik kültürüdür. Eğer freelance çalışma yeni bir iş yapma ve emek sarf etme tarzını, bu açıdan da yeni bir emek – sermaye ilişkisini tanımlıyorsa, start-up kültürünün de 21. yüzyıla özgü yeni bir girişimcilik kültürünü tanımladığı söylenebilir. Bilgi odaklı ve yaratıcı insan emeğine dayalı girişimlerin oluşturduğu bu yeni iş kurma kültürü, dinamik bir ekosistem içerisinde gelişmektedir. Bu ekosistem yaratıcılığın, risk ve inisiyatif almanın, bir problemi çözmek için teknoloji kullanımının önemsendiği kendine has bir kültürel iklim oluşturmuştur. Fakat bu yeni girişimcilik kültürü piyasanın yerleşik büyük aktörlerinden tamamen bağımsız bir şekilde işlememektedir. Bilakis, start-up şirketler büyük şirketlerle de ortak projelere girişebilmektedir. Başarısızlık ve iflas oranlarının yüksek olduğu bu arenada fikrine güvenen ve risk almayı seven bir start-up girişimcisinin temel amacı, yatırımcıları kendi hayaline ortak edip girişimi için “risk sermayesi” (*venture capital*) bulmaktır. Bu sermaye türü gelecek vaad ettiği düşünölen bir fikir veya ürün için yeni girişimlere yapılan yatırımı ifade etmektedir. Bu açıdan risk sermayesinin büyüklüğünün bir ekonomideki start-up ekosisteminin gelişmişlik düzeyini gösteren bir ölçü olduğu söylenebilir. Bu sermaye türü son yıllarda dünya ölkelerinin çoğunluğunda bir artış göstermiştir (Şekil 3).

Bu noktada teorik açıdan önemli olan soru, freelance çalışma ve start-up girişimcilik kültürlerinin ortaya çıkış ve yayılma sebeplerinin ne olduğu sorusudur. Yeni dijital teknolojiler insan psikolojisinin hangi temel eğilimleriyle nasıl bir etkileşim halinde bu süreçleri doğurmuştur? Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu sorunun iktisat disiplini tarafından nasıl cevaplanabileceği meselesi mevcut çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Makalenin geri kalan bölümü böyle bir tartışmaya ayrılmıştır.

3. Bilgi Ekonomisindeki Yeni Kurumsal Yapılar

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız gelişmeler iktisat biliminin temel araştırma konularıyla yakından ilintilidir. Freelance çalışma pratikleri 21. yüzyılda emek – sermaye ilişkisindeki bir dönüşümü, start-up girişimcilik ekosistemi de yine bu yüzyıla özgü yeni bir teknoloji girişimcilik kültürünü tanımlamaktadır. Peki, bu sürecin arkasında yatan insan davranışlarını ve temel sosyal süreçleri anlamaya çalışan iktisatçılar nasıl bir teorik yaklaşım sergilemelidirler? Bu sorunun cevaplanmasında kurumsalcı iktisat ve evrimsel iktisat düşünce okulları bizim için yol gösterici olabilir.

Şekil 3. Kaynak: OECD Entrepreneurship Financing Database (EFD)

Buradaki ana mesele insan psikolojisinin bazı temel eğilimleriyle iktisadi kaynaklar ve teknoloji arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Anaakım iktisadi analizde insan davranışları bir optimizasyon meselesi olarak kurgulanırken, üretim teknolojileri de daha ziyade bir “kısıt” olarak kavramsallaştırılır. Halbuki, teknoloji ile ilgili olarak daha “ilişkisel” bir perspektiften analiz yapmak mümkündür. Böyle bir analizin merkezinde şu soru yatmaktadır: “İktisadi kaynakların yapısı ve teknolojik özellikleri yerleşik davranış kalıplarını nasıl etkilemekte ve değiştirmektedir?”. Bu soru direkt olarak anaakım iktisadın teorik çerçevesi içerisinde yer almasa da, daha genel tanımıyla iktisat disiplini için önemli bir sorudur. Sorunun kendisi ayrıca iktisat ve psikoloji disiplinleri arasındaki ilişkide davranışsal iktisattan farklı teorik bir boyuta da işaret etmektedir. Bu boyut hem Veblen’in kullandığı “içgüdü” teorisinde hem de Schumpeter’in “girişimci” tanımlamasında kendini göstermektedir. Dolayısıyla, iktisat – psikolojisi ilişkisi akademik literatürde daha ziyade davranışsal iktisada referansla tartışılrsa da, özellikle Veblen’in sosyo-iktisadi yaklaşımında psikolojik faktörlerin önemi hatırlanmalıdır. (bkz. Veblen, 1918). Bu psikolojik faktörler bu çalışmadaki insan – teknoloji ilişkisi ve bu ilişkinin sosyo-iktisadi etkileri açısından da önem arz etmektedir.

Veblen’e göre insanın temel psikolojik eğilimlerini tek bir boyuta ya da güdüye indirgemek mümkün değildir. Doğal seçim insanda birbirinden farklı, hatta birbiriyle çelişen farklı içgüdüler yaratmıştır (Veblen, 1918). Bunların bazıları mal ve statü sahibi olmak gibi bencil eğilimleri beslerken, diğerleri (ustalık içgüdü, merak içgüdü ve ebeveynlik içgüdü) insanda sosyal faydası yüksek davranış kalıpları yaratırlar. Veblen bu temel psikolojik eğilimleri sadece kendi içlerinde analiz etmez. Önemli olan bu eğilimlerin mevcut teknolojiyle ve sosyo-iktisadi yapıyla olan etkileşimidir. Veblen’e göre, bu etkileşim içerisinde insandaki temel güdüler önce belli başlı davranış

kalıplarını, bu kalıplar da zaman içerisinden toplumsal kurumları oluşturur. Örneğin, avcı – toplayıcı toplumunun iktisadi ve teknolojik altyapısı daha paylaşımcı ve eşitlikçi bir kurumsal düzen yaratırken, tarım devrimi sonucu oluşan artık üretim insandaki sahip olma ve statü eğilimlerini ön plana çıkarmıştır. Bu yüzden tarım toplumunun sosyal kurumları özünde mülkiyet ilişkilerine dayalı kurumlardır. Veblen’in analizine referansla benzer bir sürecin atölye kapitalizminden büyük sermaye kapitalizmine geçiş sürecinde de yaşandığı söylenebilir. Bu perspektife göre, insan bilgisinin üretici bir faaliyete dönüşmesi için gerekli sermaye miktarı arttıka, büyük sermaye ilişkilerine uygun sosyal kurumlar toplumda yerleşik hale gelmeye başlamışlardır. Veblen’in meşhur “endüstri – iş dünyası” ikilemi de aslında temelde böyle bir analize dayanmaktadır. Bu açıdan Veblen’e göre modern kapitalizm kendi içerisinde çelişik dinamikler barındırmaktadır. Bir taraftan makine teknolojisinin etkisiyle mühendisler arasında verimli bir şekilde üretim yapma (belki aynı zamanda problem zme, teknoloji kullanarak topluma faydalı olma) gibi eğilimler artarken, diğer taraftan iş dünyasının sermaye ve mülkiyet kültürü endüstriyel olmayan törensel/seremonik kurumları güçlendirmektedir.

Veblen makine teknolojisindeki gelişmelerin en nihayetinde modern toplumda sahip olmaya dayalı davranış kalıplarını azaltacağını, bunların yerini “ustalık içgüdüsüne” dayalı sosyo-ekonomik kurumların alacağını öngörmüştür. Endüstriyel ve seremonik kurumlar arasındaki çelişki bu bağlamda mühendisler ve iş adamları arasındaki bir çelişki olarak kendini göstermektedir. Hatta Veblen’in mühendislere Marx’taki işçi sınıfı analizine benzer bir şekilde devrimci ve dönüştürücü bir rol biçtiği de söylenebilir (Veblen, 2017). 20. yüzyılda bu sürecin Veblen’in öngördüğü şekilde ilerlediğini söylemek mümkün değildir. Fakat Veblen’in teorik analizi bugün yaşanan bazı sosyo-ekonomik süreçlere bir işık tutmaktadır. Örneğin, dijital teknoloji alanında ortaya çıkan “zgr yazılım hareketi” Veblen’in mühendislerde gelişmesini beklediği düşünce ve davranış kalıplarını örnekleyici niteliktedir (Koloğlugil, 2012). Özgür yazılım hareketi yazılımın kaynak kodunun telif haklarıyla kapalı tutulmasına karşı çıkıp, mevcut sistemin iyi yazılım üretimini değil şirket karlılığını gözettiğini savunmaktadır. Bu açıdan ortaya koydukları fikirler ve düşünme şekilleri Veblen’in endüstriyel ve seremonik davranış kalıpları arasında kurduğu çelişki açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Benzer bir şekilde, bugün “paylaşım ekonomisi” diye adlandırılan ekosistemin varlığı, modern insanın mülkiyete olan bakışının bazı değişimler geçirip geçirmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Özellikle gelişmiş Batı toplumlarında, ev ve araba gibi malların seremonik ve statü göstergesi özellikleri yerine, daha pratik bir kaygıya dayanan kullanım özellikleri mi ön plana çıkmaktadır? Eğer yleyse bu ve benzeri süreçleri Veblenci kurumsalcı iktisadın teorik araçlarıyla anlamlandırmak mümkün gzmektedir.

Veblenci teorik çerçevenin bizim mevcut çalışmamız açısından taşıdığı önem de bu noktada yatmaktadır. Hem freelance çalışma kültürü hem de start-up ekosistemi esas itibariyle ekonomik alandaki davranış ve düşünce kalıplarında bir değişime işaret etmektedir. Dolayısıyla Veblenci terminolojide, freelance çalışma ve start-up girişimcilik bilgi ekonomisine özgü davranış kalıplarına dayanan yeni sosyo-ekonomik kurumları ifade etmektedir. Bu kurumların bugünün toplumunda yayılmasının birbiriyle alakalı iki maddi/teknolojik sebebi vardır: İlki, dijital teknolojiye dayalı bu sistemde üretim için gerekli sabit sermaye miktarının azalmasıdır. İkincisi ise, insan bilgisinin ve yaratıcılığının katma değer üretme potansiyelinin artmasıdır. Makine teknolojisini temel alan endüstriyel ekonomiye kıyasla, üretim maddi şartlarında yaşanan bu dönüşüm modern insanın kendi çalışma hayatına bakışını da etkilemektedir. Bu açıdan dijital teknolojiler ve bilgi ekonomisinin insandaki bağımsız olma, inisiyatif alma ve kendi hayatının kontrolünü elinde bulundurma gibi eğilimleri güçlendirdiği söylenebilir. Veblenci yaklaşıma göre, yaşanan bu kültürel değişimin sebepleri dijital üretim teknolojilerinin insanların düşünce ve davranış kalıplarında yarattığı dönüşümlerde aranmalıdır.

Dolayısıyla buradaki genel trend “bilginin” bir ekonomik faktör olarak oynadığı rolle yakından ilgilidir. Bu ifade, insan bilgisi daha önceleri önemsizken günümüzde önem kazandı demek değildir. Tarihsel olarak insanlığın her aşamasında üretim faaliyetleri belirli bir bilgi birikimine ve deneyime dayanmıştır. Günümüz teknolojileri ile ilgili önemli olan nokta ise, özellikle endüstriyel ekonomiye kıyasla insan bilgisinin yaratıcı ve üretici potansiyelinin daha “zgrleşmiş” olmasıdır. Dijital teknolojilerin bu özelliği yukarıda bahsettiğimiz gibi insanın kendi emek süreçlerine bakışını

ve dolayısıyla davranışını değiştirmektedir. Bu yorum teorik ve metodolojik olarak Veblenci kurumsal analizle büyük bir paralellik göstermektedir. Fakat burada belki kısaca değinilmesi gereken bir konu, bilgi yoğun sektörlerde görülen bu bağımsız çalışma pratiklerinin psikolojik boyutu ile ilgilidir. Örneğin, insandaki “bağımsızlık” eğilimlerinin evrimsel kökenleri ya da evrensel genel geçer özellikleri var mıdır? Evrimsel bir perspektiften, doğal seçilimin insan türünde hem bir gruba/hiyerarşiye ait olma hem de daha bağımsız ve bireysel hareket etme eğilimlerinin ikisini de yarattığı ileri sürülebilir. İnsanın sosyal hayatı ve ilişkileri bu açıdan belki de birbiriyle çelişik gibi gözüken eğilimler tarafından şekillenmektedir. Aslında sosyo-iktisadi teori açısından mevcut argümana illa evrimsel bir temel bulmak gerekli değildir. Önemli olan, eğer insanda hem sosyal bir topluluğun (hatta bir hiyerarşi ilişkisinin) bir parçası olma hem de bir “benlik” bilincine referansla daha bağımsız bir hayat sürme eğilimleri bir arada bulunuyorsa, bu eğilimlerin sosyo-teknolojik yapıyla olan ilişkileri sosyal teori ve iktisat disiplini açısından önemlidir. Hatta bu tartışma daha da genişletilerek siyaset bilimi açısından liberal ve totaliter siyasi sistemlerin analizinde de kullanılabilir. Bu tartışmada teorik olarak önemli olan soru iktisadi, teknolojik ve sosyal faktörlerin insandaki bu birbiriyle çelişik eğilimleri nasıl etkiledikleri sorusudur. Hangi eğilimler ne zaman ve hangi şartlarda kuvvetlenip, hangi şartlarda zayıflamaktadır?

Buradan hareketle, dijital teknolojilerin ve bilgi ekonomisinin insanın emek sürecinde daha bağımsız hareket etme eğilimlerini güçlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan, bugün dijital üretimde ve bilgi yoğun sektörlerde yaşadığımız dönüşümün bir ölçüde endüstriyel kapitalizm öncesi dönemdeki zanaat, el emeği ve ustalığa dayalı ekonomik sisteme benzediği düşünülebilir. Veblen, büyük sermayenin üretim alanını tamamıyla kontrol etmediği bu dönemdeki sosyo-iktisadi yapının büyük oranda ustalık içgüdüleri tarafından şekillendiğini söylemektedir (Veblen, 1918). Hatırlanacağı üzere bu içgüdü Veblen’in teorisinde insanı üretken ve verimli kılan temel psikolojik eğilimdir. Bugün bilgi yoğun ve dijital teknolojiye dayanan sektörlerde insandaki ustalık içgüdülerinin etkin olabileceği maddi şartlar bulunmaktadır. Eğer 20. yüzyıl ekonomik sistemi esas itibarıyla fabrika – ofis ekseninde yapılan emek süreçlerine dayanıyorsa, 21. yüzyıl da insanın yaratıcı ve kognitif faaliyetlerinin giderek daha fazla önem kazandığı bir ekonomiye şahit olmaktadır. Bu elbette freelance çalışma ve start-up kültürlerinin parasal beklentilerden bağımsız oldukları anlamına gelmez. Fakat ilk bölümde bahsettiğimiz araştırmaların da ortaya koydukları gibi, bu yeni üretim ve çalışma kültüründe kişinin kendi becerilerine yaptığı yatırımların önemsenmesi ve sosyal girişimcilik kavramının yaygınlaşması Veblen’in altını çizdiği ustalık ve sosyal güdülerin önemini akla getirmektedir. Bu yeni kültürel ortam içerisinde özellikle genç nesil arasında, çalışmanın para kazanmanın ötesindeki kişisel ve sosyal boyutlarına verilen önem artmaktadır. Bu süreç Veblenci perspektiften bakıldığında tam anlamıyla düşünme ve davranış kalıplarındaki bir değişikliğe işaret etmektedir.

Kısacası, freelance çalışma pratiklerine ve start-up girişimcilik kültürüne Veblenci bir perspektiften baktığımızda, bu yeni sosyo-iktisadi fenomenlerin insandaki ustalık, üretkenlik ve bağımsızlık ile ilgili psikolojik eğilimlere dayandığını söylemek mümkündür. Bilgi yoğun sektörler insan bilgisi ve emeğinin sermayeye kıyasla iktisadi değerini arttırmış, bu da emek sürecinde yeni düşünme ve davranış kalıplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu Veblenci yoruma ilaveten, start-up kültürü ile ilgili olarak Schumpeter’in yenilik ve girişimcilik ile ilgili analizi de faydalı bir teorik çerçeve sunmaktadır. Hatırlanacağı üzere, Schumpeter’deki girişimci kavramı neoklasik iktisadın homoeconomicus kavramından çok daha farklı bir iktisadi aktörü tanımlamaktadır. Schumpeter’e göre girişimci mevcut iktisadi kaynakları daha önce yapılmamış bir şekilde bir araya getiren, kısacası ekonomide yenilik yaratan kişidir (Schumpeter, 1983). Girişimcinin bu süreçteki esas motivasyonunu marjinal fayda – maliyet hesaplarına indirgemek mümkün değildir. Girişimci esas itibarıyla var olmayan bir ürün ya da hizmet ortaya koymak, bir yarış içerisinde olmak ve en nihayetinde kendi “iktisadi krallığını” yaratmak amacıyla hareket etmektedir. Burada vurgulanması gereken nokta, Schumpeter’in çizdiği bu portrenin arkasında belirli bir girişimci psikolojisi yatmaktadır. Start-up kültürü bu psikolojinin insan yaratıcılığına dayanan bilgi yoğun sektörlerdeki tezahür etmiş hali olarak düşünülebilir. Yeni bir fikrin ve insan bilgisinin ekonomik değer ve öneminin artması, bilgi ekonomisindeki girişimcilik faaliyetlerini arttırmaktadır. Start-up girişimcisi

bir taraftan her piyasa aktörü gibi kar ve maliyet analizleri yaparken, diğer taraftan bir hayalini ve fikrini gerçekleştirme, bir sektördeki veya toplumun genelini ilgilendiren bir sorunu çözme gibi motivlerle hareket etmektedir. Bu motivler hem Veblen'in hem de Schumpeter'in analizlerinde kullandıkları psikolojik boyutlarla büyük bir paralellik göstermektedir. Bu söz konusu boyutlar, bu makalede ifade etmeye çalıştığımız gibi freelance çalışma pratikleri ve start-up girişimcilik faaliyetlerinin anlaşılması açısından büyük bir önem teşkil etmektedir.

Sonuç

Veblenci kurumsal iktisat yaklaşımı, teknoloji – toplum ilişkilerini anlamlandırmak için bize kendine özgü teorik bir alan sunmaktadır. Bu açıdan Veblen'in ortaya koyduğu fikirler sadece endüstri toplumunu değil, post-endüstri toplumunun iktisadi ve sosyal ilişkilerini analiz etmemizde de bize yardımcı olmaktadır. Veblenci teorinin önemli bir ayırt edici özelliği teknolojinin sosyal kurumlara olan etkisinin araştırılmasında psikolojik unsurlara verdiği önemdir. Benzer bir psikolojik yaklaşımı Schumpeter'in girişimci kavramında da görmek mümkündür. Bu iki iktisatçının iktisadi analize kattıkları boyutlar, özellikle teknolojik gelişmelerin iktisadi ve sosyal etkilerinin anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu makale özetle, freelance çalışma ve start-up girişimcilik kültürlerinin Veblen ve Schumpeter'in aslında endüstriyel ekonomi için ortaya koydukları fikirler ışığında nasıl ele alınabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır. Temel fikir olarak, dijital ve bilgi yoğun sektörlerdeki teknolojik yapının insandaki ustalık ve girişimci eğilimleri güçlendirdiği, bunun da davranış kalıplarında ve en nihayetinde sosyo-kültürel seviyede bazı dönüşümlere yol açtığı vurgulanmıştır.

Son olarak bu sürecin gelecekte nasıl evrileceği ile ilgili kısa bir tartışma faydalı olabilir. En nihayetinde bilgi yoğun sektörlerde yaşanan dönüşümler insanın emek sürecini ve dolayısıyla yaşam tarzını etkileyen önemli dönüşümlerdir. Bu sürecin ileride herkesin bireysel çalışıp, kendi işinin patronu olacağı bir yönde şekillenmesi mümkün müdür? Gelecekte maaşlı çalışan kişilerin yerini şirketlere proje bazlı iş yapan freelance çalışanlar ve start-up girişimciler mi alacaktır? Kanımızca buradaki dönüşümü bir trend olarak algılayıp bu trendin kuvvetli ve zayıf yanlarını anlamaya çalışmak doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu trend muhtemelen ekonominin her sektöründe aynı etkiyi yaratmasa da, özellikle insan yaratıcılığına ve yüksek kognitif becerilere dayalı sektörleri etkilemeye devam edecektir. Başka bir ifadeyle, söz konusu süreç bildiğimiz emek – sermaye ilişkisini tamamen ortadan kaldırmasa da, bu ilişkide önemli değişikler yapmaya aday gözükmektedir. Bu açıdan, ekonomide maddi sermayeye kıyasla maddi olmayan insan bilgisinin önemi arttıkça, yaratıcı emeğin daha bağımsız hareket etme isteğinin artacağı söylenebilir. Bunun da modern "ücretli emek" kurumu üzerinde şüphesiz önemli etkileri olacaktır. Söz konusu sürecin tam anlamıyla analizi için yapay zeka ve makine öğrenmesinin insanın iş yapma şekilleri üzerindeki olası etkileri de hesaba katılmalıdır. Bu konunun iktisatçılar ve tüm toplum bilimciler için önümüzdeki yıllarda aktif bir araştırma alanı yaratması beklenmelidir.

Referanslar

Barkow, J. H., Cosmides, L., & Tooby, J. (Eds.). (1995). *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. Oxford University Press, USA.

Cockburn, I. M., Henderson, R., & Stern, S. (2018). *The impact of artificial intelligence on innovation* (No. w24449). National Bureau of Economic Research.

Diebold, F. X., Ohanian, L. E., & Berkowitz, J. (1998). Dynamic equilibrium economies: A framework for comparing models and data. *The Review of Economic Studies*, 65(3), 433-451.

Ertel, M., Pech, E., Ullsperger, P., Von dem Knesebeck, O., & Siegrist, J. (2005). Adverse psychosocial working conditions and subjective health in freelance media workers. *Work & Stress*, 19(3), 293-299.

- Fagerberg, J. (2003). Schumpeter and the revival of evolutionary economics: an appraisal of the literature. *Journal of evolutionary economics*, 13(2), 125-159.
- Hanusch, H., & Pyka, A. (2006). Principles of neo-Schumpeterian economics. *Cambridge Journal of Economics*, 31(2), 275-289.
- Hesmondhalgh, D., & Baker, S. (2010). 'A very complicated version of freedom': Conditions and experiences of creative labour in three cultural industries. *Poetics*, 38(1), 4-20.
- Hodgson, G. M. (2003). Darwinism and institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 37(1), 85-97.
- Hodgson, G. M. (2008). How Veblen generalized Darwinism. *Journal of economic issues*, 42(2), 399-405.
- Hédoin, C. (2010). Did Veblen generalize Darwinism (and why does it matter)?. *Journal of Economic Issues*, 44(4), 963-990.
- Kologlugil, S. (2012). Free software, business capital, and institutional change: a veblenian analysis of the software industry. *Journal of economic issues*, 46(4), 831-858.
- Kologlugil, S. (2016). Thorstein Veblen's Darwinian framework and gene-culture coevolution theory. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 23(4), 641-672.
- Leighton, P., & Brown, D. (2013). Future working: The rise of Europe's independent professionals. In *European Forum of Independent Professionals*.
- Lerner, J., & Tirole, J. (2002). Some simple economics of open source. *The journal of industrial economics*, 50(2), 197-234.
- Makridakis, S. (2017). The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution: Its impact on society and firms. *Futures*, 90, 46-60.
- Schumpeter, J. A. (1983). *Theory of economic development*. Routledge.
- Schumpeter, J. A. (2010). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Upwork ve Freelance Union, (2018). Freelancing in America: 2018. <https://www.upwork.com/i/freelancing-in-america/2018/> (accessed 08. 08. 2019).
- Veblen, T. (1918). *The instinct of workmanship and the state of the industrial arts*. New York, B. W. Huebsch.
- Veblen, T. (2017). *The engineers and the price system*. Routledge.

İKTİSADIN FORMALİST AKSİYOMATİK BİR DİSİPLİNE DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE HILBERT – BOURBAKI YERİNE POINCARÉ – BROUWER YAKLAŞIMI BENİMSENEİLİR MİYDİ?

Kaan İrfan ÖĞÜT

 Bahçeşehir Üniversitesi, İİSBF Öğretim Üyesi, kaan.ogut@eas.bau.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 1 Ağustos 2019
Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

20. yüzyılın başında matematiğin temelleri üzerine yapılan tartışmalara son vermek için Hilbert matematiği formalist bir yöntemle aksiyomatik bir yapıya dönüştürme girişiminde bulundu. Aynı dönemde deneysel ilerlemenin sınırına gelmiş olan fizikçiler de aynı yöntemi kuantum fiziğine uyarladılar. 1930’larda Wald ve von Neumann 1950’lerde ise Debreu benzer bir metodu Genel Denge Teorisi aracılığıyla iktisada uyguladılar. Bu süreçte hem fizik hem de iktisat diferansiyel denklemlerin yerine topoloji, grup teorisi gibi daha yüksek soyutlama düzeyindeki matematiksel yöntemleri kullanmaya başladılar.

Bu çalışmada iktisadın, matematik ve fizikte yaşanan dönüşümü izlemesinin kaçınılmaz olduğu varsayılmakta ve Hilbert formalizmini sınırlayan ve ona alternatif olan iki yaklaşıma dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi Gödel ve Turing’in, formalist aksiyomatik yaklaşımın sınırlarını gösterdikleri çalışmaları ile ilk adımları atılan hesaplanabilir matematiktir. İkincisi ise Brouwer’in zaman sınırlı insan zihni tarafından yaratılan matematiğin algoritmik yöntemi kullanması gerektiği yönündeki sezgici felsefesidir. Bu çerçevede iktisadi analizde algoritmik içeriği yüksek hesaplanabilir bir matematik yaklaşımının kullanılma potansiyeli tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Algoritmik ve hesaplanabilir matematik, formalist aksiyomatik yaklaşım, sezgici matematik felsefesi.

ABSTRACT

To end the debate on the foundations of mathematics Hilbert attempted to axiomatize mathematics with formalist method. In the same period, physicists who reached to the limits of experimental progress applied the same method to quantum physics. In 1930’s Wald and von Neumann in 1950’s Debreu implemented similar techniques on economics through the *General Equilibrium Theory*. In this process both of the physics and economics began to use high abstraction level mathematical methods like topology and group theory instead of differential equations.

In this study it is assumed that it was inevitable that the economics followed evolution in mathematics and physics. Also it is emphasised two approaches that limits and being alternative to Hilbert’s formalism respectively. First one is the computable mathematics, which was originated by the studies of Gödel and Turing that show limits of formalist axiomatic approach. Second one is the Brouwer’s intuitionistic philosophy that claims mathematics, created by time bounded human mind have to use an algorithmic method. In this framework for economics, potential of using high algorithmic content computable mathematics is discussed.

Keywords: Algorithmic and computable mathematics, formalist axiomatic approach, intuitionistic philosophy of mathematics

1. Giriş

20. yüzyılın ilk yarısında *aksiyomatizasyon* ve özellikle de *formalizasyon*¹ süreçleri önce matematiğin kendi içinde yaşanmış ardından da matematikçiler ve fizikçiler tarafından ağırlıklı olarak kuantum teorisi üzerinden fiziğe uyarlanmış, dönemin matematik ve fizik alanındaki gelişmeleri takip eden iktisatçıları da bu sürece kayıtsız kalamamışlardır (Öğüt, Kuantum Teorisi - Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadı, 2017, 43). Benzer bir gelişim çizgisini, matematik, fizik ve iktisat, her üç bilim dalının da bir şekilde yaşamış olmaları bilimsel disiplinlerin aksiyomatik formel bir yapıya dönüşmelerinin kaçınılmazı zor bir süreç olma olasılığını gündeme getirmektedir.

Çalışmanın 2. bölümünde ana akım iktisadın, genel denge teorisi üzerinden, aksiyomatik ve formel bir disiplin haline geliş süreci kısaca özetlenecektir². 3. bölümde iktisatta Bourbaki – Debreu çizgisinde yansımaları bulan Hilbert formalizminin matematik felsefesi çerçevesinde alternatifi olabilecek sezgici yaklaşım ele alınacaktır. 4. bölümde Gödel ve Turing’in çalışmaları ile gündeme gelen *hesaplanabilir matematik* ve *algoritmik matematik* yaklaşımları ele alınacaktır. 5. bölümde hesaplanabilir ve algoritmik matematiğin iktisattaki olası yansımaları ve iktisatta matematiğin kullanımında Hilbert - Bourbaki formalizmine bir alternatif olma potansiyeli değerlendirilecektir.

2. İktisadın Aksiyomatik-Formal bir Disiplin Haline Geliş Süreci:

Bilimselleşme iddiasındaki neoklasik iktisadın, Jevons, Menger, Walras gibi iktisatçılar öncülüğünde 1870’lerde gerçekleştirilen marjinal devrimle 19. yüzyılın enerji kavramını temel alan fiziğine benzemeye ve bu nedenle de kullandığı matematiksel yöntemleri iktisada uygulamaya çalıştıkları bilinmektedir. Bu iktisatçılar bir anlamda Smith’in merkezi olmayan bireysel kararların görünmeyen bir el aracılığıyla uyumlanacağı düşüncesi ile marjinal değer teorisini birleştirmişlerdi (Skousen, 2007, 108). Smith’in yaklaşımı döneminin Newtoncu mekaniği ile uyum içindeydi. Smith *The Theory of Moral Sentiments* ve *The Wealth of Nations* kitaplarında Newtoncu yöntemi, önce ahlak sonra da ekonomiye uygularken (Blaug, 1992, 52) Newton’da kütle çekiminin üstlendiği rolü Smith’de fiyatlar üstlenmişti (Redman, 1993). Smith’in, 1795’te kaleme aldığı *Astronomi Tarihi* olarak da bilinen³ risalesinde Antik Yunan’dan Newton’a uzanan bir süreçte astronomi alanındaki gelişmeleri detayları ile anlatması döneminin doğa bilimlerine olan yakın ilgisini göstermektedir. Bununla birlikte Smith’in modeli teorisinin nasıl çalışacağını açıklayan bir mekanizmaya sahip değildi işte Walras 1874’te genel ekonomik denge teorisinin ilk matematiksel formülasyonunu sunarak bu boşluğu doldurma yolunda bir adım atmıştır (Shojai, 1989, 44). Walras aynı zamanda Marshall’ın her bir mal piyasasının denge durumunu diğerlerinden bağımsız olarak analiz ettiği kısmi denge yaklaşımı yerine ekonomideki mal ve hizmetlerin karşılıklı bağımlılık ilişkilerini de dikkate

¹Boylan ve O’Gorman’ın (2007) da vurguladığı gibi aksiyomatikleşme ve formelleşme iki ayrı kavramdır ve birincisinin tarihi Euclides’e hatta Aristoteles’e kadar götürülebilirken ikincisi 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir. Aksiyomatikleştirme çabasının arkasındaki *mantıksal ispat* kavramı ise Miletli Thales’e kadar götürülebilir. Aristoteles ispata yönelik, *bir anlamda tümdengelimsel*, bir bilimin ilkelerini ortaya koymuş (Acerbi, 2013) her bilimin varsayımlarla işe başladığını, aksiyom olarak adlandırdığı varsayımların bütün bilim alanları için ortak nitelikteyken postulat olarak adlandırdıklarının ise o disipline özgü olduklarını söylemiştir (Yıldırım, 1988, 26). Yunan düşüncesinde ispata yönelik tartışma biçimi ve sistematigi matematiğin yanı sıra felsefe, politika ve ahlak konularında da kendisini göstermiştir. Ölçme (gözlem) yerine mantıksal çıkarım yoluyla önermelerin ispatlanması yaklaşımı geometri alanında ise Thales, Pythagoras ve Eudoxus’un çalışmaları ile sistematik bir kimlik kazandıktan sonra Euclides’in “*Elementler*” isimli 13 ciltlik bir bakıma derleme eseri ile son noktasına ulaşmıştır. Euclides geometriye mantıksal bir bütünlük kazandırmış, kendisinden önceki dönemlerde ortaya konan değişik biçimlerde ispatları verilen önermeleri az sayıda tanım, aksiyom ve postullara dayanarak tümdengelimsel çıkarımla ispatladığı bir sistem kurmuştur. Euclides, *Elementler*’in başlangıç bölümünde önce nokta, doğru, yüzey, düzlem gibi tanımları vermiş daha sonra geometriye özgü postulları ve en sonda genel doğrular olan aksiyomları vererek Aristoteles’i izlemiştir. Euclides’ten sonra Archimedes mekanik alanındaki bulgularını Euclides geleneğine uygun olarak aksiyomatik biçimde sunmuş 25 teoremi 3 postullata dayanarak ispatlamıştır (Yıldırım, 1988, 20-29)

² Bu süreç (Öğüt, 2017) ve (Öğüt, 2018)’de ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

³ *The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy*. Öyle ki bu kitapçıkta yerçekimi teorisinde kütlelerin oynadığı rolden hareketle Jüpiter ve Satürn’ün yoğunluklarının (öz kütlelerinin) dünya ile aynı olması durumunda uydularının dönüş periyotlarının gözlenenlerden daha kısa olması gerektiğini bunun da dünyanın yoğunluğunun Jüpiter ve Satürn’den büyük olduğunu gösterdiğini söyler (Smith, 1980, 104).

olarak iktisadi birimlerin bağımsız kararlarının tüm piyasaları eş zamanlı olarak dengeye getirebileceği iddiası ile bir anlamda Smith'in; fiyatın bir görünmez el gibi arz ve talep arasında bir denge kurduğu yolundaki görüşünü matematiksel bir ifadeye dönüştürme yolundaki yeni bir yaklaşımın yani *Genel Denge Teorisi*'nin ilk adımını atmıştır (Casti, 2000, 56). Bu süreçte, iktisada bilimsel bir nitelik kazandırma iddiasındaki Walras'ın, iki ünlü Fransız matematikçi Poincare ve Piccard tarafından matematik kullanımı ile iktisadın, mekanik ve matematiksel fizik ile aynı mertebeye ulaşabileceği yönünde cesaretlendirildiğini (Çakır, 1995), hatta 1872'de Walras'ın ricası üzerine Piccard'ın, talep eğrisinin fayda fonksiyonundan türetilmesi için gerekli olan maksimizasyon tekniklerinin nasıl uygulanacağını konusunda Walras'a yardımcı olduğunu unutmamak gerekir (Jafee, 1983, 81).

Ancak Walras'ın açtığı yolun hemen hemen yarım yüzyıl boyunca kullanılmadığı, bu dönemde marjinalist ekolden gelen neoklasik iktisatçıların Marshall'ın kısmi denge yaklaşımını benimsedikleri söylenebilir (Guerrien, 1999, 16). İngilizce yazan iktisatçılar 1920'lerde Walras'dan henüz haberdar değillerdi. Genel Denge Teorisi'nin basit bir biçimini Cassel'in *Sosyal Ekonomi Teorisi*'nden öğrendiler. Bu anlamda Cassel'in bu çalışmasının Arrow-Debreu modeline öncülük ettiği de söylenebilir (Costa, 1998, 40). Bu süreçte bir matematikçi olan Wald 1936'da genel dengenin varlığını matematiksel olarak kanıtlamış ancak bu kanıtlamanın o dönemde iktisatçılar üzerinde bir etkisi olmamıştır (Bulutay, 1979, 1), (Reinhard, 1999). Her ne kadar aksiyomatik metodu matematikten alıp ekonomiye aktaranın Debreu⁴ olduğu (Düppe T. , 2007) genel olarak benimsense ve bir anlamda aksiyomatik metodu Bourbaki'den, Smith'e getirdiği ifade edilse de Wald'ın çalışmasının iktisadın aksiyomatikleştirilmesinin başlangıcı sayılması gerektiğini iddia edenler de vardır (Mutoh, 2003)⁵. Genel denge ile ilgili bir diğer önemli çalışma 20. yüzyılın en büyük matematikçilerinden biri olarak kabul edilen John von Neumann'ın 1938'de yayınlanan ki aslında bu 1932 yılında Princeton'da verdiği bir konferansa dayanan "*Bir Ekonomik Denklemler Sistemi ve Brouwer Sabit Nokta Teoreminin bir Genellemesi*" başlıklı makalesidir (Casti, 2000).

Genel denge literatürü Wald ve von Neumann'ın çalışmalarından, sonra 1930'larda Lange, Hicks, ve Samuelson ile devam etmiş ve sonunda Arrow, Debreu ve Hahn'ın çalışmalarıyla savaş sonrası formülasyonuna kavuşmuştur. 1940'ların ortalarından sonra artık amacın iktisadın bilimselleşmesi değil tam bir matematiksel tutarlılığa ulaşması olduğu söylenebilir (Blaug, 1997, s. 168). İktisatta matematik kullanımının bu yeni şekliyle yükselişi *formalist devrim* olarak nitelendirilmiştir (McCloskey, 1994, 27) Arrow ve Debreu'nun⁶ 1954'te *Econometrica*'da

⁴ Bourbaki; Ecole Normale kökenli Cartan, Chevalley, Delsarte, Dieudonne, Weil gibi genç Fransız matematikçilerin kurduğu, küme teorisinden, topolojiye matematiğin bir dizi alanında kitaplar yayınlamayı amaçlayan bir oluşumun ismidir (Borel, 1998). Bourbaki, aynı Hilbert gibi ve onun formalizminden etkilenerek az sayıda iyi seçilmiş aksiyomla matematiğin büyük bölümünün mantıklı ve verimli bir şekilde türetilbileceğini savunuyordu. 1941 yılında Ecole Normale'den kabul alan Debreu'nun akıl yürütme tarzı kaçınılmaz bir biçimde Bourbaki tarafından belirlenmiştir (Çakır, 2010). Debreu'nun yaklaşımı kökleri Euclides'e dayanan ve zirve noktasına Hilbert'in geliştirdiği aksiyomatik programında ortaya konan formalist yaklaşımla ulaşan aksiyomatik geleneğe aittir (Boylan & O'Gorman, 2007). Debreu'nun aksiyomatik metodunda matematiksel yaklaşım ile iktisadi içerik birbirinden tamamen ayrıdır. Debreu, bu ayrımı metodolojik olarak da savunmakla iktisatçılar arasında da özel bir yere sahiptir ve bu tavrı belki de onun Bourbakist geçmişini yansıtmaktadır (Düppe T. , 2010). Matematiksel kesinlik üzerinde ısrar eden, aksiyomatikleştirmenin iktisatçıları, üzerinde çalıştıkları sorunları daha derinden anlamaya ve sorunlarına daha iyi uyan matematiksel teknikler kullanmaya yönelttiğini savunan Debreu, iktisat kuramının aksiyomatikleşmesinin, uygulayıcılarına müthiş etkinlikte bir matematik dili sunduğuna inanmaktadır (Debreu, 1984).

⁵ 1930'larda matematikçiler de doğrusal olmayan denklem kümelerinin çözümünün varlığını göstermeye çalışıyorlardı. Karl Menger'in Viyana'da düzenlediği ve katılımcıları arasında Gödel ve Tarski'nin de bulunduğu çalıştaylarda Schlesinger, Wald ve von Neumann bu alandaki çalışmalarını ortaya koymuşlardır (Border, 1999, 1) (Mirowski, 2002, 407). Wald, Bourbaki geleneğini izleyerek, Walras'ın denklem ve değişken eşitliğine dayanan çözüm yöntemi yerine dengenin varlığının ancak sabit nokta teoremi ile gösterilebileceğini ortaya koymuştur (Kirman, 2011, 241).

⁶ Adam Smith'in *görünmeyen el* kavramının tarihin en önemli ve etkili fikirlerinden birisi olarak tanımlayan Tobin bunun *Millletlerin Zenginliği*'nde ispat edilmemiş bir iddia olarak kaldığını ve ancak 200 yüzyıl sonra Arrow ve Debreu tarafından ispatlandığını söyler. Bununla birlikte Smith'in sezgisel olarak önemini kavradığı pek çok önemli nokta Arrow – Debreu modelinde yer almaz. Örneğin Smith uzmanlaşma ve işbölümünü verimliliğin kaynağı olarak görürken genel denge teorisi tam rekabetin varlığını matematiksel olarak garantileyen dışbükeylik varsayımının bozduğu için bu alanı dışarda bırakmıştır (Tobin, 2005, 125).

yayınlanan “*Rekabetçi bir Ekonomide Dengenin Varlığı*” başlıklı makaleleri yerleşik iktisatta yeni bir dönemin habercisiydi. Bu çalışmaların temel çabası, açık şekilde ifade edilmiş varsayımlar çerçevesinde rekabetçi bir ekonominin dengeye sahip olduğunun ispatlanmasıydı (Düppe & Weintraub, Finding Equilibrium, 2014, xi). Artık Genel Denge Kuramı’nın asıl amacı iktisadın bilimselleşmesi değil tam bir matematiksel tutarlılığı yakalamasıydı (Kaldor, 1972). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra iktisatçıların amacının matematiksel bir kristal mantık sistemi yaratmak olduğuna dikkat çeker. Bu matematiksel kristal, Debreu’nun Genel Denge Teorisi’ne adapte ettiği Bourbakist formalizme dayanıyordu. Kaldor, 20. Yüzyılda matematik felsefesinde yaşanan gelişmeler dikkate alınmış olsaydı, bu formalizm sürecinin iktisada daha uygun olacak şekilde yaşanabileceğini de belirtir (Boylan & O’Gorman, 2008). Aslında bu iddia iktisadın matematik kullanımının kaçınılmaz olmakla birlikte bunun farklı bir matematik olabileceği düşüncesine de kapı aralamaktadır.

Debreu (1982) matematiksel iktisatta 1930’ların başlarından itibaren yaşanan gelişmelere bakıldığında iktisatçıların tarafından kullanılan matematiksel araçların spesifikasyonunun arttığını ifade eder. Konveks (dışbükey) analiz, küme teorisi, topoloji, ölçüm teorisi, sonsuz boyutlu vektör uzayı teorisi bu araçlar arasında sayılabilir. İktisadi teori aksiyomatikleştirilince, iktisadın, bu soyutlama ve matematikselleşme sürecinde, topolojik uzayların kullanıldığı akıl yürütmelerle genel dengenin varlığının ispatlandığını görmekteyiz. Fizikte matematik kullanımındaki değişime benzer bir şekilde iktisatta da marjinal analizde kullanılan küçük değişimler yani diferansiyel hesaplar yerine, topolojik uzaylar üzerindeki çalışmalar ağırlık kazanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar matematiksel iktisat, diferansiyel hesap uygulamaları ile aynı anlama geliyordu. Bu matematiksel yaklaşım, Cournot (1838) tarafından başlatılmış, Walras (1874) ve Pareto (1909) tarafından genel denge analizinde kullanılmış, Hicks’in “*Değer ve Sermaye*” (1939) ve Samuelson’un “*Ekonomik Analizin Temelleri*” (1947) ile klasik devrin zirvesine yükselmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında genel denge teorisi, adım adım iktisadın merkezine doğru ilerlerken, bu süreç içerisinde kullanılan tekniklerde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Diferansiyel hesaplamaların yerini dış bükeylik teorisi, sabit nokta teoremleri ve topoloji almıştır bu yeni yaklaşım aksiyomatikleştirmeyi temel alıyordu ve büyük ölçüde Bourbaki yaklaşımına dayanıyordu (Tubaro, 2016, 216). Modern geleneğin ana kitapları olarak sayılabilecek Debreu’nun *Değer Teorisi* (1959), Arrow ve Hahn’ın *Genel Rekabetçi Analiz*’i (1971), Scarf’ın *Denge Fiyatının Hesaplanması* (1982) ve Hilderbrand’ın *Çekirdek ve Geniş Ekonomilerde Denge* gibi eserlerde türev ya hiç yoktur ya da çevresel (ikincil) bir rol oynamıştır (Mass-Colell, 1985, 1)

İktisadın kullandığı matematikteki bu değişim aslında iktisatçıların tercihinden çok fiziğin de benzer bir dönüşümü yaşamış olması ile ilgilidir. Koopmans (1954), 1950’lerin iktisadı ile 1930’ların fiziği arasındaki dikkat çekici benzerliğe vurgu yaparak, kuantum mekaniğinin geliştiricilerinin yoğun matris cebri ve grup teorisi kullanmalarının, deneyci ve hatta bazı teorik fizikçiler tarafından protesto edildiğini bununla birlikte aradan geçen zamanla birlikte tartışmaların azaldığını ve kuantum mekaniğinin, fiziksel teorinin verimli bir alanı olarak kabul edildiğini ifade eder. Kuantum fiziğinin Planck, Einstein ve Bohr tarafından temellerinin atıldığı 20. yüzyılın başlarındaki ilk evresinin ardından 1925’te başlayan ikinci evresi mantıksal ilkelerden çok ustaca uygulanan matematiksel tekniğin zaferini temsil eden bu dönem olmuştur. Kısacası 20. yüzyılın ilk çeyreğinde geliştirilen kuantum fiziği, 1926 – 1933 yılları arasında matematiksel bir model haline getirilmiştir (Reichenbach, 2014, s. 8). Jabs (1992) kuantum mekaniğini, matematiksel formalizmden oluşan bir fiziksel teori olarak tanımlamıştır. Ancak kuantum fiziğinde matematiksel formalizm yoluyla ifade edilen teorilerin zaman içinde deneyler aracılığıyla test edilebileceği daha 1940’larda öngörülmekteydi (Beck, 1945). Daha 1920’lerin sonuna gelindiğinde kuantumcular deney ve gözlem yapabilirliğin teknik sınırına geldiklerini fark etmişlerdir. Bu aşamada doğa olgularını, mekanik modellere uyarlamak yerine soyut matematiksel ilişkilere indirgeyerek açıklama yoluna gidilmiştir (Yıldırım, 1994, 155). Deney ve gözlemlere dayalı fizik yerine matematiksel modellere, yüksek soyutlama düzeylerindeki akıl yürütmelere dayanan, elde edilen bulguların ancak mümkün olduğunda deneylerle sınanmasına çalışılan bir döneme girilmiştir. Bu dönemde kuantum mekaniği uzunca bir süre bu matematiksel modellemeler sayesinde ilerlemiş, ancak teknolojik gelişmelerle birlikte zaman içinde teorinin pek çok öngörüsü deneylerle de desteklenmiştir. Kuantum fiziğinin

tarihinde kuramcılarının iddialarının 40 yılı aşkın süreler sonra deneyiciler tarafından test edildiği örnekler mevcuttur (Gribbin, 2008, 148). Dirac'ın teorik fiziğin başını deneyin değil matematiğin çekeceği yolundaki öngörüsü daha sonra pek çok fizikçi tarafından kabul görmüştür.

Kuantum mekaniğinin Hilbert uzayları çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde matematiksel olarak ifade edilmesinin ilk adımını Hilbert'in formalist programını temel alarak 1937'de kaleme aldığı büyüme modeli ile iktisattaki formalist devrimin de önemli adımlarından birisini atmış olan John von Neumann olması (Gloria – Palermo, 2010) ilginçtir. Bu süreçte Hilbert'in fizik alanındaki son yayını olan, von Neumann ve Nordheim ile birlikte 1928'de kuantum mekaniği üzerine yazdıkları makale önemli bir köşe taşıdır. Ancak teori bütüncül tanımına zaman içinde Hilbert formalizmi yerine **topolojik** cebirin kullanılması ile kavuşmuştur (Atmanspacher & Primas, 2005). Courant'a (1968) göre soyutlamanın verimli kullanımının bir örneği de von Neumann'ın, Hilbert'in teorisini genellemesidir. Yine soyut bir matematiksel teori olan grup teorisi de parçacık fiziğinin somut problemlerinde önemli uygulama alanı bulmuştur. Grup teorisinin büyük veri yığını düzenleme ve yeni parçacıkların varlığını öngörmedeki başarısı, soyutlamanın önemini ortaya koymaktadır. Uzun süre tümüyle bir geometrik sezgi konusu olarak görülen topoloji de Riemann ve Poincare'nin katkıları sonucu, grup teorisi ile etkileşim içinde önemli uygulama değeri göstermiştir.

Genel hatları ile önce fizik sonra da iktisatta 20. yüzyılda hem kullanılan matematiksel yöntemlerin hem de matematiksel felsefi yaklaşım ve ifade biçiminin değiştiğini iddia edebiliriz. Fizik ve iktisat aksiyomatik, formel birer bilim olma yoluna girmişlerdir. Bu süreçte ismi sürekli gündeme gelen matematikçi Hilbert'tir. Hilbert'in öncelikli amaçlarından birisi de fizik teorilerinin formel hale getirilmesi ve fizik aksiyomlarının matematiksel ifadelerinin ortaya konmasıydı. Gazların kinetik teorisi çerçevesinde Boltzman'ın denklemlerinin çözümünü 1912'de bulan Hilbert'in kuantum mekaniğinden, görelilik teorisinin matematiksel açıdan olgunlaştırılmasına kadar pek çok alanda önemli katkıları olmuştur (Corry L. , 2006). Ancak Hilbert'in bu yöneliminin arka planında matematiksel düşünce ve matematik felekesinde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yaşanan gelişmeler vardır. 19. yüzyılda matematik bir dizi problemle karşılaşmıştır. Bunlardan en önemlisi Euclides geometrisine alternatif geometrilerin ortaya çıkmasıdır (Weintraub, 2002, 9). Lobachevsky 1829 yılında Euclides'in beşinci önermesinin, diğer dördünden elde edilemeyeceğini göstermenin yanında yeni bir geometrinin de temellerini atmıştır (Merzbach & Boyer, 2011, 989-990). Platon'dan beri geometri insan bilgisinin kesinliğini temsil ediyordu ve bu kesinlik algısının yitirilmesi matematikçilerin çoğu üzerinde önemli etkiler yarattı. Bunun üzerine Dedekind ve Weierstrass öncülüğünde matematiğin temellerinin geometri yerine aritmetik üzerine oturtulması için çalışmalar başlamış, bu süreçte de farklı bir çeşit matematiğe, küme kuramına ihtiyaç duyulduğu düşünülmüştür. Başlangıçta küme kuramı mantık ile eşdeğermiş gibi görülmüş ve söz konusu aritmetiğin küme kuramı ve dolayısıyla mantık temelinde yapılması hedeflenmiştir (Hersh, Some Proposals for Riviving the Philosophy of Mathematics., 1998, 15). Modern mantığın kurucularından sayılan Alman Frege Aritmetiğin Temelleri başlıklı kitabında aritmetiği sağlam temellere dayanan bir kümeler kuramına indirgemek istemiş ancak Russel'in kendi kendisinin elemanı olan kümelerle ilgili olarak ortaya koyduğu paradoks Frege'nin baskıda olan kitabının 2. cildine bir düzeltme notu yazmasına neden olmuştur. Matematiğin temellerinde ortaya çıktığı iddia edilen krizini tetikleyen bir başka unsur Cantor'un sonlu ötesi kümeler teorisi ve onun yol açtığı paradokslar olmuştur (Bishop, 1975). Cantor rasyonel sayılar gibi sayılabilir sonsuz kümelerle, reel sayılar gibi sürekli ancak sayılamaz sonsuz elemanlı kümeler arasındaki farkın üzerinde yoğunlaşmış ve (James, 2002, 295) rasyonel ve irrasyonel sayılar kümelerinin her ikisinin de sonsuz sayıda elemanı olmasına rağmen aynı büyüklükte olmadıklarını göstermiştir. Hersh'in (1997, 138) ifadesi ile matematiğin temellerinin onarılması için farklı düşünce okulları 30 – 40 yıl sürecek tartışmalara girmişler ancak hiç biri bunu başaramamıştır.

Hilbert, Cantor'un sonsuz kümeler kuramının tutarsızlık tehdidinden kurtarılması gerektiğini düşünüyordu Russel'in paradokslarının neden olduğu krizin üstesinden gelmek için de biçimsel aksiyomatikleştirmeyi yani Euclides'e dayanan aksiyomatik yöntemi sembolik mantık ile birleştirmeyi önerdi. Aslında Hilbert genel olarak da bütün matematiksel akıl yürütmeleri ve sonuç çıkarma süreçlerini biçimselleştirmeyi önermiştir (Bostock, 2009, 168). Böylece yapay bir dil

oluşturup onun sınırları dahilinde çelişkilerden uzak kalınabilirdi. Biçimsel aksiyomatik sistem içerisinde formüle edilen bir ispat mutlak olarak açık ve pürüzsüz olmalıydı. Bu temele dayanan yapay bir dil ile paradokslardan kaçınmak da mümkün olabilirdi. Böylece matematik, kendi içinde tutarlı ve tam olan bir aksiyomlardan teorem üretme sürecine, Chaitin'in (2004) deyiimiyle bir oyuna dönüşüyordu. Bu herkesin üzerinde anlaşabileceği ve bütün olası matematiksel akıl yürütmeleri içerecek bir sistem olacaktı. Kurallar o kadar kesin olacaktı ki herhangi bir ispat denemesinin doğru olup olmadığına karar verecek bir ispat kontrol algoritması bile oluşturulabilecekti. Hilbert (2004) "*Matematiğin Temelleri*" başlıklı çalışmasında amacının, her matematiksel ifadeyi somut olarak gösterebilen ve tamamen türetebilen, bu şekilde matematiksel tanım ve çıkarımları, sarsılmaz bir hale dönüştüren ve böylelikle bütün bilimin yeterli bir resmini veren formüllere dönüştürmek olduğunu ifade etmiştir.

İktisadın formel aksiyomatik bir disipline dönüşünün hikayesini kuantum fiziği ve matematik felsefesindeki değişimlerle birlikte özetledikten sonra, iktisadın kullandığı matematiksel yöntem ve yaklaşımın bir alternatifi olabilir miydi sorusuna vevap verebilmek için Hilbert formalizminin sınırlarını belirleyen gelişmelere ve farklı yöntem önerilerine göz atmak yerinde olacaktır.

3. Hilbert Formalizminin Sınırları ve Matematik Felsefesinde Alternatif Yaklaşımlar

20. yüzyıla girerken matematiğe damgasını vurmuş olan Hilbert 1900 yılında Paris'te yapılan *Matematikçilerin İkinci Uluslararası Kongresi*'nde matematiğin o güne kadar çözülememiş 23 problemini belirlemiş ve bunlardan 10 tanesini sunmuştur (Corry L. , 2004, 1). 1904 yılında Heidelberg'te gerçekleştirilen Üçüncü Kongre'nin öncesinde Russel'in kümeler teorisinin paradokslar barındırdığını saptaması matematikçiler arasında rahatsızlığa yol açmıştır. Hilbert bu kongredeki konuşmasıyla matematiğin yeniden yapılandırılması konusunda çalışmaya gönüllü olmuş daha önce geometriye uyguladığı aksiyomatik yöntemi matematiğin diğer alanlarına da genişletme planını açıklamıştır. Bununla birlikte Hilbert 1917'ye kadar daha çok integral denklemler ve söz konusu 23 problemin altıncısı olan fiziğin nasıl aksiyomatik bir bilim haline getirilebileceği üzerine çalıştıktan sonra *Aksiyomatik Düşünce* başlıklı konuşması ile bu konuya geri dönmüştür. Bu süreçte matematiğin temellerine dair tartışmalar artmış Brouwer'in ⁷ Weierstrass ve Cantor'un çalışmalarındaki sonsuzluk yaklaşımını sorguladığı sezgicilik olarak isimlendirdiği yeni bir akım da taraftar toplamaya başlamıştı. Hilbert 1925 yılında Munster'da yaptığı başka bir konuşmada, Cantor'un yarattığı cennetten vazgeçmeyeceğini ifade ederek, geleneksel matematiği, Brouwer'in başını çektiği saldırılara karşı kormak için mantık da dahil olmak üzere matematiğin tamamının aksiyomatikleştirilmesi ve bu aksiyomatik teorinin tutarlı olduğunun ispatlanması yolundaki çalışmalarına hız vermiştir. Hilbert'in temellere yönelik bu yaklaşımı daha sonra formalizm olarak tanınmaya başlamıştır (Burton, 2011, 709). Bir anlamda Hilbert klasik matematiğin tutarlı olduğunu ispatlayarak matematiği tehlikeli bulunduğu Brouwer'in eleştirilerinden korumak istemiştir (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, s. 373)⁸.

Hilbert'in 10. Problemi; 1900'deki Kongre'de kısmen ortaya konduktan sonra, 1928 Bologna Kongresi'nde tam olarak tanımlanmıştır (Penrose, 2015: 57). Bu problem Yunanlı matematikçi Diophantus'un *Arithmetica* kitabında yer alan, değişkenleri ve katsayıları tamsayı olan iki veya daha fazla değişkene sahip polinom denklemlerin çözümlerinin olup olmadığına karar verebilecek bir algoritma olup olmadığıydı ⁹. Böyle bir algoritma varsa, bu algoritma bulunarak problem

⁷ 1908'deki Roma'da yapılan dördüncü kongreye katılan ve burada Hilbert'in beşinci problemi üzerine yaptığı çalışma üzerine sunum yapan Brouwer bu kongre de hem matematik felsefesi hem de esas çalışma alanı olan topolojik uzaylar üzerine düşüncelerinin şekillenmesinde rol oynayacak Poincare'yi keşfetmiştir (James, 2002, 315).

⁸ Bu tartışmanın entellektüel çerçevede sürdüğünü düşünmek yanılığ olur. Baş editörlüğünü Hilbert'in yaptığı matematik alanında dünyanın önde gelen dergilerinden *Mathematische Annalen*'in editör kurulunda yer alan isimlerden birisi de Brouwer'dı. Ancak ikili arasındaki tartışmaların şiddetlendiği 1928 yılında Hilbert, Brouwer'ı bu kuruldan atmıştır (Carl, 1998).

⁹ Fermat'ın Diophantus'un *Arithmetica* kitabının Pisagor teoremi ile ilgili sayfasının kenarına not ettiği ve altına ispatını bulduğunu ama yer olmadığı için buraya yazmadığını söylediği (Penrose, 2015, 80) ünlü son teoremi de bir diophantine denklemdir. Fermat $n = 2$ olduğunda Pisagor teoremi olarak bilinen $x^n + y^n = z^n$ ifadesini $n > 2$ olduğunda sağlayan

çözülebilirdi; fakat böyle bir algoritma yoksa, olmadığını matematiksel olarak ispatlamak, gerekiyordu. Aslında diophantine denklem sınıfına dahil olan pek çok denklem vardı ve yüzyıllardır pek çok matematikçi bunlardan bazılarının çözümünü bulmuş bazılarınsa çözemediğini göstermişti. Fakat Hilbert her türden diophantine denklemi için evrensel bir çözümün, bir algoritmanın peşindeydi (Matiyasevich, 2000, 2). Nitekim 1970 yılında Matiyasevic bu problemin çözülemez olduğunu ispatlamıştır. Bu algoritmik olarak çözilemeyen bir problem örneğidir (Nuriyev & Sadıgova, 2002) (Rosen, 2015, s. 895) (Wolfram, 2002, 1161).

Hilbert'in 10. problemini, aritmetiğin aksiyomlarının tutrallığı ile ilgili 2. problemi ile birlikte ele alarak aşağıdaki üç soruyu sormak mümkündür.

- Matematik tam mıdır? Yani her matematiksel ifade verilen sonlu sayıda aksiyom ile ispat edilebilir mi ya da yanlışlanabilir mi?
- Matematik tutarlı mıdır? Yani sadece doğru ifadeler mi kanıtlanabilir.
- Matematiksel herhangi bir ifadenin doğru ya da yanlış olduğunu sonlu bir zaman içinde belirleyecek kesin bir prosedür yani algoritma var mıdır? (Mitchell, 2009, 58). Örneğin ikiden daha büyük çift sayıların iki asal sayının toplamı olarak ifade edilebileceği yönündeki Goldbach hipotezinin doğru veya yanlış olduğunu bütün çift sayıları denemeden belirleyebilecek bir algoritma var mıdır?

Kısmen 1900'daki kongrede açıklanan onuncu probleme dayanan ve 1928 yılındaki Bolonya kongresinde tam anlamıyla tanımlanan, (Casti, 2000, 136) ve *karar verme problemi* olarak adlandırılan bu son problemle Hilbert herhangi bir matematik probleminin çözümü için algoritmik bir yöntem bulunup bulunmadığını, daha doğrusu böyle bir yöntemin ilke olarak var olup olmadığını sorgulamaktaydı¹⁰ (Penrose, 2015, 57).

3.1. Gödel ve Turing'in Hilbert Formalizmine Getirdiği Sınırlar.

Hilbert 1930'lara kadar çözilemeyen bu üç problemin tümünün de cevaplarının evet olduğuna güvenini belirtiyordu. Yani matematik tamdı, tutarlıydı ve herhangi bir matematiksel önermenin doğru veya yanlış olduğuna karar verebilecek bir evrensel algoritma olmalıydı. Ancak 1930'da Gödel, *eksiklik teoremi* ile Hilbert'in iyimserliğine son verdi. Gödel'e göre eğer ikinci sorunun cevabı evet ise yani matematik tutarlı ise birinci sorunun yani matematik tam mıdır? Sorusunun cevabı hayır olmak zorundaydı (Mitchell, 2009, 58-60). Aristoteles'ten sonra gelmiş en büyük mantıkçı olarak kabul edilen Gödel'in eksiklik teoreminin ispatı Giritli Epimenides'in bütün Giritliler'in yalancı olduğunu iddia ettiği bir paradoksa dayanır¹¹. Buradan hareketle ama tamamıyla aksiyomatik bir yöntemle Gödel, Hilbert'in tamamen sistematik bir matematik yaratma planının gerçekleştirilemeyeceğini göstermiştir.

Görüldüğü gibi iktisat ve fizikten önce matematiğin kendisi bir biçimselleşme, formalleşme sürecinden geçmiştir. Ancak Gödel'in 1931'deki çalışması ile matematiksel akıl yürütmenin kusursuz bir biçimde biçimselleştirilemeyeceği de açığa çıkmıştır. Bütün matematiksel gerçekliği kapsayacak, bir kurallar kümesi üzerinde anlaşılabilir matematiğin tümü için biçimsel bir aksiyomatik sisteme sahip olunacak bir yol yoktur (Chaitin, 2004). Gödel (2010, 23) matematiğin daha fazla kesinlik yönündeki gelişiminin, biçimsel bir yapıya dönüşmesine yol açtığını, ispatlamaların bir kaç mekanik kural izlenerek yapılabilir hale geldiğini, bu aksiyom ve çıkarım kurallarının biçimsel olarak ifade edilebilen bütün matematiksel sorulara karar vermek için yeterli olduklarının zannedildiğini,

pozitif tam sayı çözümünün olmadığını iddia etmiştir. Bilgisayarların kullanılmaya başlanmasıyla deneme yoluyla bu iddia çok büyük sayılar için desteklenmiş ama ancak 1994'te Wiles tarafından teorik olarak ispatlanabilmiştir.

¹⁰ Hilbert'in matematiksel teoremleri çözmek için geliştirmeyi önerdiği evrensel bir algoritma yaklaşımı, mantık, küme teorisi ve sayı teorisinin birleştirilmesini gerektiriyordu. Velupillai'nin (2011) ifadesiyle bu poroje Frege tarafından başlatılmış, Russell tarafından rotası değiştirilmiş, Whitehead tarafından yeniden yapılandırılmış, Gödel tarafından raydan çıkarılmış, Zermelo, Frenkel, Bernays ve von Neumann tarafından restore edilmiş Church tarafından sarsılmış ve Turing tarafından yok edilmiştir.

¹¹ Eğer önerme doğruysa yani Giritliler yalancıysa, kendisi de Giritli olan Epimenides yalan söylüyordur, yani aslında Giritliler yalancı değillerdir. Tersinden başlarsak bu önerme doğru değilse Giritliler yalancı değillerse Epimenides'in iddiası doğru olmalıdır ki bu da Giritlilerin yalancı olmalarını gerektirir

kendisinin ise aksiyomlardan hareketle karar verilemeyecek görece basit problemler olduğunu gösterdiğini ifade eder. Gödel'in teoremi doğru olanla ispatlanabilir olanın aynı şeyler olmadığını göstermiştir (Casti & DePauli, 2004, 28). Bununla birlikte Gödel'in eksiklik teoremi doğru veya yanlış oldukları ispatlanamayacak önermelerin varlığından söz ederken ispatı var olanlar için bir şey söylemez. Pratikte matematikçiler belirli teoremlerle ilgilenirler olanaklı olan bütün teoremlerin tutarlılığı ile değil. Dolayısıyla Gödel'e rağmen matematikçilerin çoğu bazı temel yasalardan yola çıkarak teoremler ispat etmeye devam etmişlerdir.

Gödel'in teoremi, Turing ve on Neumann gibi dönemin büyük beyinlerini de konu üzerine düşünmeye sevk etmiştir. 1935'de Turing, Hilbert'in üçüncü sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak bunun için öncelikle algoritma kavramını yeniden tanımlaması gerekmektedir. Leibniz'in sezgisini takip ederek insan zihninin hesaplama süreçlerini taklit ettiğini düşündüğü düşünsel bir makine geliştirmiştir. Bu makine programlanabilir elektronik bilgisayarlar için bir ilk adım olmuştur (Mitchell, 2009, 61). Turing makinesinin sonlu sayıda komuttan oluşan bir algoritmayı takip ederek girdi verisi üzerinde gerekli işlemleri yapması ve bir sonuca ulaşarak durması beklenir. Bununla birlikte Turing, bazı Turing makinelerinin durma konumuna ulaşamadığını görmüştür. Bu sonsuz döngü olarak bildiğimiz durumdur. Bu noktada yeni bir soru gündeme gelmiştir. Verilen bir programın sonlu sayıda adımdan sonra durup durmayacağını önceden söyleyecek bir program, bir algoritma var mıdır? Durma problemi olarak bilinen bu probleminin özü, program ve girdi verisine uygulanabilecek ve herhangi bir aşamada programın durma koşulunun sağlanıp, sağlanmadığını önceden söyleyecek bir algoritmanın olup olmadığını sorgulamaktır. Turing, 1936'da Gödel'inkine benzer bir akıl yürütme ile herhangi bir Turing makinesinin durması ile ilgili karar verecek genel bir algoritmanın olmadığını göstermiştir (Penrose, 2015, 75). Casti (2000, 47) Turing'in durma teoreminin Gödel Teoremi'nin bilgisayar programı ile ifade edilmiş hali olduğunu söyler¹². Hilbert'in karar verme probleminin de bir durma problemine çevrilebilir olduğu¹³ göz önüne alınırsa Turing'in ulaştığı sonucun önemi daha iyi anlaşılır. Turing, Gödel'in açtığı yoldan giderek algoritmik hesaplamaların sınırlarını göstermiş ve bununla bağlantılı olarak bilgi içeriğine bağlı kompleksitenin ölçülmesinde kullanılacak bir yöntemin ilk adımlarını atmıştır. Bu anlamda matematik formel ve aksiyomatik bir disiplin olmaya doğru evrilirken kendi sınırları ile de yüzleşmiştir.

3.2. Matematik Felsefesi Çerçevesinde Formalizme Alternatif Bir Yaklaşım Olarak Sezgicilik.

Hilbert formalizm yoluyla matematiğin tutarlılığını ispatlamaya çalışırken, Brouwer'in niyeti sadece açık, sezgisel olarak sağlaması yapılabilecek yapıları kullanarak, Kant, Kronecker ve Poincare'nin düşüncelerine dayandırılacak bir sezgisel matematik yaklaşımını geliştirmektir (Burton, 2011, s. 311). Poincare, Borel ve Lebesgue gibi matematikçileri erken-sezgici okul olarak tanımlayan (Brouwer, 1981 [1951]), Brouwer (1999 [1913]) genellikle Fransızlar tarafından savunulduğunu ifade ettiği sezgicilik yaklaşımının, genellikle Almanlar tarafından savunulduğunu söylediği formalizmin pek çok açıdan tamamıyla karşısında olduğunu, son yıllarda matematiksel kanunların geçerliliği konusunda bir uzlaşmaya ulaşmış olsalar da matematiksel tamlığın nerede var olduğu (nerede tanımlandığı) sorusuna farklı cevaplar verdiklerini sezgicilerin insan aklı, insan kavrayışı derlerken formalistlerin kağıt dediklerini ifade eder

Brouwer'e göre doğal sayılar bize tüm matematiğin başlangıç noktası olan temel bir sezgiyle verilir ve tüm matematik doğal sayıları temel almalıdır. Bir anlamda sezgicilik sonlu adımda inşa yöntemiyle matematiğin sezgisel olarak doğal sayılar üzerine kurulabileceği iddiasındadır (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, 376). Brouwer öncesinde Kronecker de matematikte tanım ve ispatların ancak sonlu adımda inşa edilebilir nitelikte ise geçerli olacağını iddia etmiştir. Sezgiciler tutarlılıktan çok sezgisel verileri ve zihinsel inşaların oluşturduğu kanıtları önemserler. Matematiği maddi

¹² Wolfram (2002, 1135), Gödel teoremini izleyen Turing tarafından hesaplanabilirliğin de sınırlarının belirlenmesi ile matematiğin içsel sınırlarının netleştiğini düşünmektedir

¹³ Bir problemin çözümüne yönelik bir algoritmanın varlığının araştırılmasında ilk adım bu problemin sonlu sayıda aşamada çözülüp çözülemeyeceğinin belirlenmesidir. Hesaplanabilirlik ve karar verilebilirlik kavramları bununla ilişkilidir (Nabiyev, 2013, 45).

dünyadan bağımsız olarak ele alan Brouwer'e göre matematikte herhangi bir kavramın varlığı onun sezgisel olarak inşa edilebilmesi anlamına geliyordu (Brouwer, 1975, 96).

Sezgililere göre iki değerli mantık yani bir önermenin doğru ya da yanlış olabileceğinin kabulü insan dilinin sonlu kümeler çerçevesindeki evriminin bir sonucudur, sonsuz elemanlı kümelere uygulandığında bazı paradoksların ortaya çıkması kaçınılmazdır. İspatı sonlu adımda inşa edilemeyen hiç bir önermenin doğru ya da yanlış olduğu sonucuna varılamaz. Bu anlamda klasik matematikte yer alan standart ispatların çoğu da geçersizdir. Sezgiyi yaklaşım klasik matematikte kabul gören pek çok ispatı geçersiz saydığından genelde sınırlayıcı bulunmuştur ve matematikçiler Brouwer'ın analizi tepeden tırnağa yeniden yapılandırma yönündeki çağrısını da çok aşırı bulmuş ve desteklememişlerdir (Yıldırım, 1988, 97-99). Bununla beraber Brouwer'in Debreu'nun kullandığı sabit nokta teoremi de dahil olmak üzere topoloji alanındaki çalışmalarında sezgisel yaklaşımı kullandığı da çok tartışmalıdır (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, 376).

3.3. Mantıksal Pozitivizm ve Formalizm

Formalizmin 20. yüzyılın geri kalanında matematik felsefesinde başlayan serüvenini fizik ve iktisat da dahil pek çok disipline yaygınlaştırmasının altında, dönemin hakim bilim felsefesi yaklaşımı *mantıksal pozitivizm* düşüncesinin savunucusu olan Viyana Okulu'nun da tek bir çıkarımsal metoda sahip, formel mantıksal analiz ile kodlanmış, tek bir bilim hedefini destekliyor yatmaktadır (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, 380). Lakatos formalizmi, mantıksal pozitivist felsefenin bir dayanağı olarak tanımlamış ve mantıksal pozitivizmin dogmalarının matematiğin tarihi ve felsefesi için zararlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre felsefenin yol göstericiliği olmadan matematik tarihi körleşirken, matematik tarihinin merak uyandıran olaylarına sırtını dönen matematik felsefesi de boştur (Lakatos, 1976, 2-3).

Popper'in katkılarında sonra mantıksal pozitivizm bilim felsefesindeki hakim konumunu kaybetmiş olsa da bunun matematik felsefesi üzerinde büyük bir etkisi olmamıştır. Bu noktada Polya ve Popper'in takipçisi olan Lakatos'u ayrı tutmak gerekir. Lakatos başlangıç ilkelerinden inşa edilen bir sistem yerine matematiği problem ve varsayımlara dayanmakla birlikte tartışmalarla gelişen dinamik bir süreç olarak ele alır. Lakatos'a göre matematik de doğa bilimleri gibi yanlışlanabilirdir. Karşıt örneklerin baskısı altında yenilenir ve gelişir. İspat sürecinin her adımı eleştiriye açıktır. Lakatos Matematiğin Popperci felsefesinin mümkün olduğunu iddia etmekle birlikte matematik felsefesini yanlışlanabilirlik temelinde yeniden inşa etmeye kalkışmamıştır (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, 380-387). Bu nedenle de Lakatos'un yaklaşımı matematik felsefesinde bir okul haline gelememiştir.

4. Algoritmik ve Hesaplanabilir Matematik ve İktisada Olası Yansımaları

20 yüzyıl iktisadının büyük oranda 19. yüzyılın sonlarında matematiğin formalist felsefesi tarafından şekillenen yaklaşım tarafından baskılandığını ifade eden Boylan ve O'Gorman, (2018, viii), her ne kadar iktisat metodolojisinin herhangi bir matematik felsefesi tarafından belirlenmesi gerektiğini iddia etmeseler de Debreu'nun neo-Walrasçı programında yansımaları bulan bu Hilbertçi formalist yaklaşımın aksine Brouwer'in sezgiciliğinin iktisat için daha tatmin edici bir felsefi temel sunduğunu ifade etmektedirler. Boylan ve O'Gorman, (2018, 2) matematik felsefesini iki alt grupta ele alırlar. Debreu ve diğer genel denge teorikçilerinin kullandığı, Hilbert – Bourbaki geleneğini izleyen formalistler tarafından aksiyomatik bir sistem halinde yapılandırılmaya çalışılan klasik matematik ve başlangıççı Poincare ve Brouwer'e götürülen sezgicilik. Sezgililere göre matematik zaman sınırlı insan zihni tarafından yaratılır ve bu yüzden de algoritmik metod tarafından belirlenir. Sezgisel matematik klasik matematiğin sonsuzluk çıkmazlarını reddeder. Genellikle iktisadın ya da herhangi bir başka disiplinin matematisikleştirilmesinin sadece tek bir yolu olduğu varsayılır. Oysa Hilbertçi formalistler ve Brouwerçi sezgiciler arasındaki çatışma iktisatçılar için alternatif bir matematik kullanımı anlamına da gelebilir. Yine Boylan ve O'Gorman'a göre (2018, xi) algoritmik olmayan bir modelin karar verme süreçlerinin zaman aldığı ekonomik sistemlere uygulanması mümkün değildir. Bu anlamda ekonomide kullanılacak matematiksel modellemenin *hesaplanabilir matematikle*, Brouwerçi sezgisel yaklaşımın makul bir sentezi olması yerinde olacaktır.

Brouwer'ın matematik felsefesinde sezgisel bir devrim yaratma girişimi başarıya ulaşmamış ve matematikçilerin çoğu klasik matematik çerçevesine sadık kalsalar da 1930'larda ki gelişmeler klasik matematiğin tutarlı, tam ve karar verilebilir bir aksiyomatik bir sistem olarak kabul edilmesindeki problemleri ortaya sermiştir. İşte bu süreçte yaşanan olaylar klasik matematiğin özel bir dalı olarak *hesaplanabilir matematiğin* de temelini atmışlardır. Bu açıdan Gödel, Turing ve Church hesaplanabilir matematiğin ataları olarak kabul edilebilir. Gödel, tutarlılık ve tamlık arasındaki ödünleşmeyi yani ikisinin aynı anda olamayacağını gösterirken Turing ve Church klasik aksiyomatik matematiğin doğruluğuna algoritmik olarak karar verilemeyecek önermeler de içerdiğini ispatlamışlardır. Hesaplanabilir matematik bu anlamda klasik matematiğin doğruluğuna algoritmik olarak karar verilebilen kısmı olarak tanımlanabilir. Hesaplanabilir matematik, sezgici matematik gibi algoritmik matematiksel süreçlere vurgu yaparken, sezgici matematikten farklı olarak klasik mantığı kullanır. Bu anlamda hesaplanabilir matematik, klasik matematiğin kendisini algoritmik süreçlerle sınırlandırmış bir alt dalıdır. Gödel ve Turing sonrasında klasik matematik algoritmik olarak doğruluğuna karar verilebilen ve verilemeyen teoremler olarak ikiye ayrılmıştır. Hesaplanabilir matematiğin gelişimindeki en önemli aşama 1930'larda Gödel Turing ve Church tarafından klasik matematikte doğruluğuna karar verilemeyen önermelerin var olduğunun ispatıdır (Boylan & O'Gorman, 2018, 3, 166).

Boylan ve O'Gorman (2018, 178) iktisadın formalizasyonunu için sezgici veya klasik matematikten hangisinin daha uygun olacağı sorusunu sormakla birlikte, klasik matematiğin alternatifinin Brouwer ile anılan ve herhangi bir teorinin matematikselleştirilmesinin ancak bir yolu olabileceğini söyleyen katı sezgicilik yerine Troelstra ve van Dalen tarafından tanımlanmış *pragmatik sezgici felsefe* olabileceğine dikkat çekerek bir anlamda metodolojik bir çoğulculuğu savunmaktadırlar. Pragmatik sezgicilik, sezgisel matematiğin felsefi temelini göz ardı eder ve klasik matematikle sezgici matematiğin barış içinde birlikte yaşayabileceklerini iddia eder. Genellikle klasik matematiği ve Hilbert, Bourbaki formalizmini savunanlar bu tür çoğulcu bir perspektife sahip değilken en azından pragmatik sezgiciler belki de alternatif bir formalizmi geliştirmemiş olduklarından, birlikte varolma vurgusunu yapmaktadırlar. Matematik felsefesinde çoğulcu yaklaşımı benimseyenler sezgici olsun veya olmasınlar, matematiksel teorilerin sunumundaki tekbiçimciliğin ve türdeşliğin teoriler arasında karşılaştırma yapılmasına izin verdiğini düşünmekle birlikte, Bourbaki gibi formalizm savunucularından farklı olarak bu türdeşliğin aynı zamanda bazı önemli noktaların gözden kaçmasına neden olabileceğini de düşündüklerinden bu konuda ısrarcı değildirler (Friend, 2014, 87).

Hesaplanabilirlik ele alınan bir problemin ya da bir önermenin doğruluğunun sonlu sayıda adımda bir algoritma yardımıyla çözümlenip çözülmediği ile ilgilidir. Bu anlamda algoritmik yaklaşımın matematik tarihinde oynadığı role de kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Matematik Antik Mısır ve Babil'den bu yana kendi tarihinin büyük bölümünde algoritmik bir doğaya sahipti. Al-Khwarizmi'nin (*El Harezmi*) 9. yüzyıldaki çalışmalarından Cardano ve Lagrange'a cebir de temelde denklemlerin çözülmesi için geliştirilmiş algoritmalar yoluyla ilerlemiştir (Avigad & Brattka, 2012). Bu noktada *algoritmik matematik* kavramını kendi karşısı olarak tanımlanan *diyalektik matematik* kavramı ile birlikte ele almak uygun olur. Bu iki terim matematik felsefesinde sıklıkla kullanılan terimler değildir. Bilindiği kadarıyla ilk defa Peter Henrici tarafından 1973'deki bir konuşması sırasında kullanılmışlardır. Henrici diyalektik matematiğin kesin bir şekilde mantıksal bir bilim olarak, algoritmik matematiği ise problem çözmede kullanılan bir araç olarak tanımlamıştır¹⁴ (Siu, 2002). Bu sınıflandırmaya göre Mısır, Babil ve Antik Doğu matematiği algoritmik bir yapıdayken, mantıksal ve tümdengelimci olarak tanımlanan diyalektik matematik Yunan kaynaklıdır (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995, 198). Antik Yunanlılar büyük oranda Mısır'dan ve Babil'den aldıkları geometri ağırlıklı matematiği günlük hayatta

¹⁴ Algoritmik matematik uygulaması olarak polinom bölmesinde kullanılan Horner metodu ve lineer denklem sistemlerinin çözümünde kullanılan Gaussian, eliminasyon-indirgeme metodu sıklıkla örnek olarak verilir (Maurer, 1984) (Hougardy & Vygen, 2016). Yine ikinci ve üçüncü dereceden polinom denklemlerin köklerini belirlerken kullandığımız formüller algoritmik yapıdadırlar.

karşılaşılan pratik problemlerin çözümünde kullanılan bir araç olmaktan çıkarıp bir düşünce yöntemi haline getirmişler, mantıksal bir metoda dönüştürmüşlerdir (Bramlett & Drake, 2013). Bir anlamda geometri ve matematik bu dönemde doğruluğu deneyimlere dayanan ampirik önermeler yığını olmaktan çıkıp doğruluğu mantıksal yöntemle ispatlanan bir sistem niteliği kazanmış, Mısırlıların muhtemelen gözlemlere dayanan tümevarımsal uslamlamayla geliştirdikleri (Barker, 2003, 34) disiplinden tümdengelimsel bir disipline dönüşmüştür. Bu anlamda algoritmik – diyalektik matematik sınıflandırmasının da aslında benzer bir temelde yapıldığı ve eski bir sınıflandırmayı yeni kavramlarla tekrarladığı söylenebilir. Bununla birlikte diyalektik matematiğin algoritmik matematiğin yerine geçtiğini iddia etmek de mümkün değildir, Roma ve erken ortaçağ dönemlerinde matematik bir nevi suskunluk içine girdikten sonra Al-Khwarizmi'nin düşüncelerinin İspanya üzerinden islam dünyasından batı dünyasına yayılması ile matematik yeniden algoritmik temelde gelişmeye başladıysa da (Korte, 1985) zaman içinde diyalektik matematik ana akım haline gelirken algoritmik matematik ancak varlığını sürdürmüş, matematiksel önermelerin bir kısmı algoritmik içeriklerini korumuşlardır. Ancak 19. yüzyılın sonundan itibaren çok az veya hiç algoritmik içeriği olmayan (diyalektik veya varoluşsal) bir matematikten söz edilebilir (Davis, Hersh, & Marchisotto, 1995).

Sonuç: Algoritmik ve Hesaplanabilir Matematik İktisadın Matematikleştirilmesinde Olumlu Bir Rol Oynayabilir mi?

Ne matematikçiler ne de fizikçiler temel olarak Hilbert formalizminden vazgeçmemişken Boylan ve O'Gorman'ın, (2018, 184) Gödel ve Turing'in çalışmalarının Debreu'nun iktisada uyguladığı formalist felsefesinin altını oyduğunu ancak Debreu'nun bunu farkında olmadığını iddia etmeleri bir bakıma haksızlık olarak değerlendirilebilir.

Aslında aksiyomatikleşme ve formalleşme süreci ne matematik ve fizik ne de kısmen iktisat için kesintisiz ve tartışmasız bir süreç olmasa da yıllar içinde yol almaya devam etmiştir. Matematikte **Gödel** ve **Turing**, fizikte **Einstein**¹⁵ aksiyomatik yapıların tutarlılıklarını/tamlıklarını sorgulamışlarsa da toptan bir değişime neden olmamışlardır. *Genel Denge Teorisi*'nin Arrow ve Debreu'nun çalışmalarıyla şekillenen evresi ile birlikte yerleşik/ana akım iktisat da benzer bir yol izlemiştir. İktisadın bu süreçte karşılaştığı en önemli sorgulama, rasyonel ve fayda maksimizasyoncu bireylerin kişisel talep fonksiyonlarının bir araya gelmesi ile talep yasasına uyan bir toplam talep fonksiyonunun elde edilmesinin garanti olmadığını iddia eden ve Düppe'nin (2009, 295) deyiimi ile Gödel'in matematikte yol açtığı krizin bir benzerine iktisatta yol açma potansiyeline sahip olan Sonnenschein, Mantel, Debreu teoremi ile (Keen, 2011, 53-58) Sraffa'nın marjinal değer teorisine getirdiği eleştiridir (Elsner, Heinrich, & Schwardt, 2015, 147)¹⁶.

Ekonomik süreçlerin zaman sınırlı doğaları nedeniyle ekonomik bir dengenin varlığının ispatının minimum koşulu bu ispatın sonlu adımda yapılabilmesidir. Debreu'nun dengenin varlığı ispatı bu minimum koşulu sağlamamakta bu yüzden Turing'in kriterlerine göre algoritmik olarak doğruluğuna karar verilemeyen önermeler sınıfında kalmaktadır (Boylan & O'Gorman, 2018, 285). Benzer şekilde talep fazlası fonksiyonunun da algoritmik olarak belirlenemeyeceği iddia edilmektedir (Velupillai K. V., 2006). Velupillai'nin algoritmik içeriklerini göz önüne alarak yaptığı analize göre denge fiyat vektörünün varlığı da karar verilemez bir önermedir (Zambelli, 2010). Velupillai daha da detayına girerek Debreu'nun *Theory of Value* çalışmasında otuzun üzerinde önerme olduğunu ancak bunların hiçbirisinin algoritmik olmadığını bu yüzden de bir bilgisayar tarafından ispatlanamayacaklarını söyler (Velupillai K. V., 2011). (Velupillai K. V., 2003).

Velupillai (2011) matematiğin temelerine dair yapılmış tartışmalardan hareketle, iktisat

¹⁵ Einstein, Podolsky ve Rosen (1935) kaleme aldıkları bir makalede bir düşünce deneyi üzerinden tamlık kriterinin kuantum mekaniği tarafından sağlanmadığı iddiasında bulunmuşlar, bu iddia fizik çevrelerinde hararetli bir tartışmaya neden olmuştur (Öğüt, Kuantum Teorisi - Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadı, 2017).

¹⁶ Guerrien'in (1999, 57-60) ayrıntılı bir şekilde ele aldığı gibi dengenin sağlanması için bir malın fiyatı arttığı zaman o mala ait olan talep fazlasının azalması, diğer malların fiyatı arttığı zaman ise talep fazlasının artması gerekir yani mallar arasında (gelir etkisini de dikkate almak üzere) genel bir ikame ilişkisi söz konusudur. Oysa Debreu'nun tanımladığı talep fazlası fonksiyonu bu ikame edilebilirlik özelliğini yansıtacak bir özelliğe sahip değildir.

teorisinde algoritmik bir devrim yapılabileceği, klasik matematik çerçevesinde aksiyomatikleştirilmiş iktisat teorilerinin algoritmik bir içerikle yeniden tanımlanabilecekleri ve bu yolla iktisadın mistisizmden ve subjektivizmden kurtarılıp uygulamalı bir bilim haline getirilebileceği iddiasındadır. İktisatta matematik kullanımının tek bir yolu olmadığını ve matematik felsefesi çerçevesinde tartışılmış olan alternatif yöntemlerin de var olduğunu bilinmesi, Hilbert, Bourbaki, Debreu çizgisinin formel aksiyomatik yaklaşımını eleştirmekle birlikte iktisadın Smith'den itibaren fizik ile kurduğu ilişkisini sürdürmesi gerektiğini bunun için de bir şekilde matematik kullanımından uzak durulamayacağını düşünen iktisatçılar için bir başlangıç noktası olma potansiyeli taşımaktadır.

Referanslar

- Acerbi, F. (2013). Aristotle and Euclid's Postulates. *The Classical Quarterly*, 63(2), 680-685.
- Atmanspacher, H., & Primas, H. (2005). Epistemic and Ontic Quantum Realities. *Foundations of Probability and Physics*, 35(10).
- Avigad, J., & Brattka, V. (2012). Computability and analysis: the legacy of Alan Turing. R. Downey (Dü.) içinde, *Turing's Legacy*. Cambridge University Press.
- Barker, S. (2003). *Matematik Felsefesi*. (Y. Dursun, Çev.) Ankara: İmge Yayınevi.
- Beck, G. (1945). Mathematical Formalism and Physical Picture. *Philosophy of Science Association*, 12(3).
- Bishop, E. (1975). The Crisis in Contemporary Mathematics, 2(4), 507-517. *Historia Mathematica*, 2(4), 507-517.
- Blaug, M. (1992). *The Methodology of Economics*. Cambridge University Press. .
- Blaug, M. (1997). *Not Only an Economist*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Border, K. C. (1999). *Fixed Point Theorems with Applications to Economics and Game Theory*. Cambridge University Press. .
- Borel, A. (1998). Twenty Five Years with Nicholas Bourbaki 1949-1973,. *Notices of American Mathematical Society*.
- Bostock, D. (2009). *Philosophy of Mathematics: An Introduction*. New York: Wiley Blackwell.
- Boylan, T. A., & O'Gorman, P. F. (2007). Axiomatization and Formalism in Economics. *Journal of Economic Surveys*, 21(3), 426-446.
- Boylan, T. A., & O'Gorman, P. F. (2008). Kaldor on Debreu: The Critique of General Equilibrium Reconsidered. *Working Paper No. 0138 National University of Ireland*.
- Boylan, T. A., & O'Gorman, P. F. (2018). *Philosophy of Mathematics and Economics*. London and New York: Routledge.
- Bramlett, D., & Drake, C. (2013). A History of Mathematical Proof: Ancient Greece to the Computer Age. *Journal of Mathematical Science § Mathematics Education*, 8(2), 20-33.
- Brouwer, L. E. (1975). *Philosophy and Foundations of Mathematics*. (A. Heyting, Dü.) Amsterdam. North Holland Publishing company.
- Brouwer, L. E. (1981 [1951]). Lectures on Intuitionism: Historical introduction and Fundamental Notions. *Brouwer's Cambridge Lectures on Intuitionism*. içinde Cambridge University Press.
- Brouwer, L. E. (1999 [1913]). Intuitionism and Formalism. *Bulletin of the American Mathematical Society*, 37(1), 55-64.
- Bulutay, T. (1979). *Genel Denge Kuramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Burton, D. M. (2011). *The History of Mathematics*. Mc Graw Hill.
- Carl, J. P. (1998). Brouwer versus Hilbert: 1907 - 1928. *Science in Context*, 11(2), 291-325.
- Casti, J. L. (2000). *Beş Altın Kural: 20 Yüzyıl Matematiğinin Önemli Teorileri*. (N. Arık, Çev.) Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Casti, J. L., & DePauli, W. (2004). *Gödel Mantığı Adanmış Bir Yaşam*. (E. Akça, Çev.) İstanbul Kabalcı Yayınevi.

- Chaitin, G. J. (2004). Matematiğin Temelleri Üzerine Uyuşmazlık Yüzyılı. B. Gür (Dü.) içinde, *Matematik Felsefesi* (B. Gür, Çev.). Orient Yayınevi.
- Corry, L. (2004). *David Hilbert and the Axiomatization of Physics (1898-1818)*. Springer.
- Corry, L. (2006). On the Origins of Hilbert's Sixth Problem: Physics and the Empiricist Approach of Axiomatization., *Proceedings of International Congress of Mathematicians*,. Madrid, Spain.: European Mathematical Society.
- Costa, M. L. (1998). *General Equilibrium Analysis and the Theory of Markets*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Courant, R. (1968). Mathematics in the Modern World. M. Kline (Dü.) içinde, *Mathematics in the Modern World*,. Freeman and Company.
- Çakır, N. (1995). Bilim Dünyasından bir Portre: Henri Poincare . *İstanbul Üniversitesi sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(11).
- Çakır, N. (2010). Gerard Debreu. *Nobelin İzinde İktisat Kuramının Gelişimi*. içinde İTO Yayınları.
- Düppe, T. (2007). Gerard Debreu from Nicolas Bourbaki to Adam Smith. European Conference on the history of Economics. *European Conference on the history of Economics*.
- Düppe, T. (2009). *The Phenomenology of Economics*. Haveka BV. .
- Düppe, T. (2010). Debreu's Apologies for Mathematical Economics After 1983. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, 3(1).
- Düppe, T., & Weintraub, E. R. (2014). *Finding Equilibrium*. Princeton: Princeton University Press.
- Davis, P. J., Hersh, R., & Marchisotto, E. A. (1995). *The Mathematical Experience*. Birkhauser.
- Debreu, G. (1982). *Mathematical Economics at Cowles*.
<http://cowles.econ.yale.edu/archive/reprints/50th-debreu.htm>. adresinden alındı
- Debreu, G. (1984). Economic Theory in the Mathematical Mode, . *The American Economic Review*, 74(3), 267-278.
- Einstein, A., Podolsky, B., & Rosen, N. (1935). Can Quantum Mechanical Description of Physical Reality be Considered Complete?
- Elsner, W., Heinrich, T., & Schwardt, H. T. (2015). *The Microeconomics of Complex Economies*. Elsevier.
- Friend, M. (2014). Pluralism in Mathematics: A New Position in Philosophy of Mathematics . *Pluralism in Mathematics: A New Position in Philosophy of Mathematics Logic, Epistemology, and the Unity of Science* (s. 79-100). içinde
- Gödel, K. (2010). *Principia Mathematica*. (Ö. Ekin, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gloria – Palermo, S. (2010, March). Introducing Formalism in Economics: The Growth Model of John von Neumann. *Panoeconomicus*(2).
- Gribbin, J. (2008). *Schrödinger'in Yavru Kedileri*. (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: Metis.
- Gueerien, B. (1999). *Neo-Klasik İktisat*. (E. Tokdemir, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hersh, R. (1997). *What is Mathematics Really?* . Oxford University Press. .
- Hersh, R. (1998). Some Proposals for Riviving the Philosophy of Mathematics. T. Tymoczko (Dü.) içinde, *New Directions in the Philosophy of Mathematics*. Princeton: Princeton University Press.
- Hilbert, D. (2004). Matematiğin Temelleri. B. Gür (Dü.) içinde, *Matematik Felsefesi* (B. Gür, Çev.). Orient Yayınevi.
- Hougardy, S., & Vygen, J. (2016). *Algorithmic Mathematics*. Springer.
- Jabs, A. (1992). An Interpretation of the Formalism of Quantum Mechanics in Terms of Epistemological Realism. . *The British Journal for the Philosophy of Science*, 43(3), 405-421.
- Jafee, W. (1983). *William Jafee's Essays on Walras*. (D. A. Walker, Dü.) Cambridge University Press.
- James, I. (2002). *Remarkable Mathematicians: From Euler to Von Neumann*. Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1972). The Irrelevance of Equilibrium Economics. *The Economic Journal*, 82(328), 1237-1255.

- Keen, S. (2011). *Debunking Economics*. London: Zed Books.
- Kirman, A. (2011). Walras Unfortunate Legacy. P. Bridel (Dü.) içinde, *General Equilibrium Analysis A Century after Walras*. Routledge Studies in the History of Economics.
- Koopmans, T. (1954). On Use of Mathematics in Economics . 36(4), 377-379. *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 377-379.
- Korte, B. (1985, Jan). Algorithmic Mathematics Versus Dialectic Mathematics. *The College Mathematics Journal*, 16(1).
- Lakatos, I. (1976). *Proofs and Refutations*. (J. Worrall, & E. Zahar, Dü) Cambridge University Press .
- Mass-Colell. (1985). *The Theory of General Economic Equilibrium*. . Cambridge University Press, New York. .
- Matiyasevich, Y. V. (2000). *On Hilbert's Tenth Problem. Expository Lectures 1*. Pacific Institute for the Mathematical Sciences, University of Calgary,: <http://www.mathtube.org/sites/default/files/lecture-notes/Matiyasevich.pdf>. adresinden alındı
- Maurer, S. (1984, September). Two Meanings of Algorithmic Mathematics. *The Mathematics Teacher* , 77(6), 430-435.
- McCloskey, D. (1994). *Knowledge and Persuasion in Economics*. Middleborg College Economic Discussion Paper, No:03-27,, Middleborg College Economic Discussion Paper,. Cambridge University Press,.
- Merzbach, & Boyer, C. B. (2011). *A History of Mathematics*. John Wiley.
- Mirowski, P. (2002). *Machine Dreams*. New York: Cambridge University Press.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A Guided Tour* . Oxford University Press.
- Mutoh, I. (2003). Mathematical Economics in Vienna Between the Wars. *Advances in Mathematical Economics*(5), 167-195.
- Nabiyev, V. (2013). *Algoritmalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Nuriyev, U. G., & Sadıgova, H. G. (2002). Hesaplanabilirlik. *11*(5).
- Öğüt, K. (2017). Kuantum Teorisi - Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadı. K. Öğüt, Ç. Boz, & A. D. Bozkurt (Dü) içinde, *İktisat ve Diğer Bilimler* (s. 43-94). İletişim Yayınevi.
- Öğüt, K. (2018). Kompleksite İktisadı Çerçevesinde Keynes ve Keynesyen Makro İktisat: Metodolojik Bir Analiz. *Yıldız Social Science Review*, 4(2), 137-152.
- Penrose, R. (2015). *Kralın Yeni Akli*. (T. Dereli, Çev.) Tübitak Yayınları. .
- Redman, D. (1993). Adam Smith and Isaac Newton. *Scottish Journal of Political Economy*., 40(2).
- Reichenbach, H. (2014). *Kuantum Mekaniğinin Felsefi Temelleri*. (D. Ölçek, Çev.) Alfa Basım Yayım.
- Reinhard, J. (1999). Abraham Wald's Equilibrium Existence Proof Reconsidered. *Economic Theory*(13), 417-428.
- Rosen, H. K. (2015). *Ayrık Matematik ve Uygulamaları*. (Ö. A. Özbayoğlu, Çev.) Palme Yayıncılık.
- Shojai, S. (1989). Gerrard Debreu. B. Katz (Dü.) içinde, *Nobel Laureates in Economic Sciences*. Routledge.
- Siu, M.-K. (2002). "Algorithmic Mathematics" and "Dialectic Mathematics": The "Yin" and "Yang" in Mathematics Education. <https://www.semanticscholar.org/paper/%22Algorithmic-Mathematics%22-and-%22Dialectic-The-%22Yin%22-Siu/e6d6e4b332425b3c255632d34eb8cd8d83aed32c>. adresinden alındı
- Skousen, M. (2007). *The Big Three in Economics*. M. E. Sharpe.
- Smith, A. (1980). *The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy. Adam Smith Essays on Philosophical Subject*. . Oxford University Press.
- Stanfield, R. (1974, March). Kuhnian Scientific Revolutions and the Keynesian Revolution. *Journal of Economic Issues*, 8(1), 97-109.
- Tobin, J. (2005). The Invisible Hand in Modern Macroeconomics. M. Fry (Dü.) içinde, *Adam Smith Legacy*.

- Tubaro, P. (2016). Formalization and Mathematical Modeling, . H. D. Gilbert Faccarello (Dü.) içinde, *Handbook on the History of Economic Analysis* (Cilt 3). Edward Elgar .
- Velupillai, K. V. (2003). *Essays on Computable Economics, Methodology and the Philosophy of Science*. Discussion Paper, Universita' Degli Studi di Trento - Dipartimento di Economia.
- Velupillai, K. V. (2006). Algorithmic Foundations of computable general equilibrium theory'. *Applied Mathematics and Computation*(179), 360 - 369.
- Velupillai, K. V. (2011, July). Towards an Algorithmic Revolution in Economic Theory. *Journal of Economic Surveys*, 25(3).
- Weintraub, E. R. (2002). *How Economics Became a Mathematical Science*. Duke University Press.
- Wolfram, S. (2002). *A New Kind of Science*. Wolfram Media, Inc.
- Yıldırım, C. (1988). *Matematiksel Düşünme*. İstanbul: Remzi Kitabevi .
- Yıldırım, C. (1994). *Bilim Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Zambelli, S. (2010). *Computable constructive and Behavioural Dynamics: Essays in Honour of Kumaraswamy (Vela) Velupilla*. Routledge.

PARAYI BİR TOPLUMSAL İLİŞKİ OLARAK TANIMLAMAK

Vedat Ulvi ASLAN

Ankara Üniversitesi, SBF Öğretim Elemanı, vedatsbf@gmail.com

Başvuru Tarihi/Application Date: 13 Temmuz 2019

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019

ÖZET

Para, yalnızca içinde belirlediği toplumsal ilişkiler temelinde kavranabilecek bir görüngüdür. Para, bir görüngü olarak iktisadi ilişkiler içinde tanımlı gibi görünse de, iktisadi ilişkileri de toplumsal ilişkilerin özgül bir biçimi olarak ele almak, bu bağlamda parayı bir toplumsal ilişki olarak tanımlamak gerekmektedir. Böyle bir kavramsallaştırma olmadığında para, işlevleriyle tanımlı, sembolik bir şeye dönüştürülmekle kalmayıp, iktisadi ilişkiler içinde oynadığı asli rol de anlaşılamamaktadır.

ABSTRACT

Money is a phenomenon that can only be understood on the basis of the social relations in which it emerges. Even if money seems to be a phenomenon defined in economic relations, economic relations must be taken as a specific form of social relations and money must in this context be defined as a social relation. Without such a conceptualization, not only is money transformed into a symbolic thing, but also the primary role it plays in economic relations is not understood.

Anahtar Kelimeler: Para, Paranın Ontolojisi, Değer, İktisadi Metodoloji, Keynes, Simmel, Marx.

Keywords: Money, Ontology of Money, Value, Economic Methodoloji, Keynes, Simmel, Marx.

1. Giriş

Paraya ilişkin temel mesele, onun ikili doğasını kavramsallaştırmaktır. Para, “para olma niteliği” olarak adlandırılabilir toplumsal niteliği ile içinden türediği ilişkilerin gerçekleşmesini fiilen sağlayacak olan “para nesnesi”nin birlikteliğiyle tanımlı bir görüngüdür (fenomen). Ancak paranın bu ikinci niteliği, yani iktisadi ilişkiler içinde sahip olduğu nesnel nitelik (maddi, itibari, dijital vb.), onun doğrudan gözlemlenebilir ve iktisatta tanımlı işlevlerini yerine getirmede kullanılan yönüyle ilgili olduğu için, paraya ilişkin kuramlarda, para nesnesi üzerine yürütülen tartışmaların ağır bastığı görülmektedir. Para olma niteliği kurama dâhil edilmediğinde ve bunun yanı sıra para nesnesinin koşullara bağlı olarak aldığı biçimlerin değişkenliği göz önüne alındığında, para nesnesinin önemsiz ya da anlamsız olduğuna varan bir kuramsal sonuç şaşırtıcı olmamaktadır. Buna göre, para nesnesi, tarihte birçok türünün görülmüş olduğu gibi, farklı biçimlere bürünebilecek bir şeydir ve bu nedenle para kuramına girmesinin kavramsal ve yöntemsel olarak bir anlamı bulunmamaktadır. Para nesnesine dayalı bir kuram geliştirmenin anlamsızlığı üzerinden yürüyen bu tartışmadan, para olma niteliğine varan bir sonuca ulaşmak da mümkün olmamaktadır. Çünkü para olma niteliği ile para nesnesi, *yalnızca* birlikte kavrandığında anlamlı bir sonuca ulaşılabilir.

İktisatta paraya yönelik kuramsal tartışmaların paranın işlevleriyle sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu işlevlerin gerçekleşmesi sürecinde paranın farklı biçimler alması, iktisadi ilişkilerin doğasıyla ilgilidir. Ama iktisadi ilişkilerin doğası ve bu ilişkilerden türeyen “para olma niteliği” kavramsallaştırılmadığı zaman, paranın işlevleri kuramın çıkış noktası olduğu gibi, bitiş noktası haline de gelebilmektedir. Oysa paranın, doğrudan bu işlevlerle değil, bu işlevleri gerektiren ve mümkün kılan toplumsal ilişkiler ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Bu, para üzerine yürütülen kavramsal bir tartışmanın, iktisadi olarak nitelenen ilişkilerin, özellikle de değer ontolojisi üzerine düşünmeyi zorunlu kıldığı anlamına gelmektedir. Bu şekilde bir akıl yürütmenin varacağı yer de, iktisadi ilişkilerin doğası üzerine bir tartışma olmak durumundadır. Çünkü iktisadi ilişkiler, bunların temelinde yer alan toplumsal ilişkilerden türemekte ve hiçbir zaman “kendisi olarak”, yani salt “iktisadi” olarak var olmamaktadır.

Bu yazıda, paraya ilişkin yaklaşım, bu açıklamalar temelinde geliştirilmeye çalışılacaktır. Buna göre para, her şeyden önce, toplumsal bir ilişkidir ya da toplumsal bir ilişki olarak mevcuttur. Bu olgu, parayı iktisadi düzlemde gerçekleştirdiği işlevlerle ve iktisadi düzlemde gerçekleşen ilişkilerle değil, iktisadi ilişkileri *ortaya çıkaran* toplumsal ilişkilerle bağlantılı olarak ele almak, bu temelde kavramsallaştırmak gerektiğini göstermektedir. Temel bir sorun, iktisadi ilişkilerin doğası gereği maddi bir süreç olarak alınması; insanlar arasındaki ilişkilerin, yerine göre insan ile nesne ya da nesne ile nesne arasında bir ilişki olarak algılanmasıdır. İktisadi ilişkilerin, öncelikle insanlar arasında kurulan ve tarihsel nitelikte ilişkiler olarak anlaşılması, paranın kavranmasında da sorunlara yol açmaktadır. Çünkü iktisadi süreçler, insan ile nesne veya nesne ile nesne arasında bir ilişki olarak kavrandığında, paranın ne tür bir toplumsal ilişkiden türediği sorusu kategorik olarak tartışmaya dışsallaşmaktadır. Bu sorunu aşmak için, iktisadi ilişkilerin, ne tür toplumsal ilişkiler olduğunu sormak gerekmektedir.

Yazıda bu konu, yani toplumsal ilişkiler üzerine bir tartışma, belirli kısıtlar nedeniyle, sınırlı bir düzeyde ve iktisadi ilişkiler bağlamında yer alacaktır. Bu bağlamda, iktisadi olarak nitelenen ilişkilerin (örneğin mübadele) öncelikle insanlar arasında tanımlı bir ilişki olduğu belirtilecektir. Ancak toplumsal ilişkilerle ilgili önemli bir diğer tespit, bu ilişkilerin gerçekleşmesinin maddi içeriği ile ilgili olarak yapılacak ve bu süreçte belirli toplumsal kategorilerin maddi bir biçim almak zorunda olduğu ileri sürülecektir. Para görüngüsünün ayağını bastığı asıl zeminin burası olduğu, yazının temel iddiasıdır. Buna göre para, varlığını ve açıklamasını toplumsal ilişkilerde bulan, bu ilişkilerin gerçekleşme sürecinde nesnel bir biçim almak zorunda olan bir görüngüdür.

Bu yaklaşım, temel bir soru temelinde açılmaya çalışılacaktır: para ile fiyatlarını ifade ettiği metalar arasındaki ilişki nedir? Bu soruyu, para ile metalar arasındaki ilişki olarak formüle etmek mümkündür. Bir yönüyle retorik olarak kabul edilebilecek bu soru, aslında doğrudan tartışmanın

esasıyla ilgilidir. Çünkü paranın bir şeyi (fiyatları ya da değerleri)¹ ifade ettiği kabul edildiğinde, ifade etme pratiğinin içeriğinin açıklanması gereklidir. Searle, toplumsal olguların varlığının fiziki olarak var olan nesnelere nasıl ilişkilendirileceğini sorarken (Searle, 1995, s. 5-6), bunlar arasındaki kategorik ayrıma işaret etmekteydi. Paranın neyi ifade ettiği konusu, aynı zamanda, paranın ifade ettiği şeyin nasıl belirlendiğiyle de yakından bağlantılıdır. Çünkü para, çoğu zaman yapıldığı gibi, ifade edilen şeyin belirlenme süreçlerine dışsallaştırıldığında, parayı kavramak daha da zorlaşmaktadır. Oysa bu yazının temel bir iddiası, paranın, ifade ettiği fiyatların (ya da değerlerin) belirlenmesi sürecinde temel bir unsurdur ve para olma niteliğinin ne olduğu sorusunun yanıtının aranacağı yer de burasıdır. Para, fiyatların belirlenme sürecine içkin bir görüngü olarak alınmadığında, para ile metalar (ya da fiyatları) arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu sorusu boşlukta kalmaktadır. Bu boşluğun doldurulması için öncelikle gerekli olan, bir değer teorisine sahip olmaktır. Genel olarak iktisat, bir toplumsal ilişki olarak değere kavramsal bir açıklama getirme fikrine uzak olduğu için, bu sorun kendini paraya ilişkin çözümlenelerde de göstermektedir.

Yazıda genel olarak iktisada ve daha özeldir Keynes'e yöneltilen eleştiriler, yazıda, paraya ilişkin açıklamalardaki kavramsal boşluğu tanımlamak için bir zemin oluşturmaktadır. Keynes'in paraya ilişkin sezgisel olarak önemli bir yaklaşım geliştirdiği kabul edilmekle birlikte, Keynes'te de bir değer teorisinin yokluğunun, paraya kavramsal yaklaşımın yetersiz kalmasına neden olduğu iddia edilecektir. Daha sonra, para ile meta arasındaki ilişkiye dair tartışma, Simmel'in sunduğu çerçevede, "paranın değeri olmak zorunda mı?" ya da "para meta mıdır?" gibi sorular bağlamında yürütülecektir. Ardından Marx'ın paraya ilişkin yaklaşımının temelini oluşturan "değer biçimi" çözümlenmesi ele alınarak, nesnel düzeyinde gerçekleştiği varsayılan iktisadi ilişkilerin, aslında insanlar arasında kurulan toplumsal ilişkiler olduğu ileri sürülecektir.

2. Ekonomiye Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak

Para üzerine düşünen ve kuram geliştirmeye çalışanların esas olarak iktisatçılar olmasında yadırganacak bir şey yoktur; zira para iktisadi ilişkiler içinde varlık göstermekte ve iktisadi ilişkilerin gerçekleşmesinde asli bir rol oynamaktadır. Daha genel bir ifadeyle, iktisadi evrende her şey, parasal olarak ifade edilen değer kategorileri olarak yer almaktadır. Ancak paranın, sadece iktisadi anlamıyla olmamak üzere, çok daha genel düzeyde, toplumsal yeniden üretim sürecinin tüm boyutlarıyla bağlantılı olduğu açıktır. Toplumsal yeniden üretim her şeyden önce bir toplumun maddi anlamda varlığını sürdürmesi anlamına geldiği ve maddi üretim, mevcut toplumsal yapı içinde iktisadi bir ilişki olarak gerçekleştiği için, paranın toplumsal hayatın tüm hücrelerine nüfuz ettiğini söylemek, abartılı bir iddia sayılmamalıdır. Bu şekilde alındığında, para, iktisadi olmanın ötesinde toplumsal birçok anlam ve işlev de yüklenmektedir. Dolayısıyla, iktisat kitaplarında tanımlanan paranın işlevlerine dâhil edilmese de, paranın toplumsal işlevlerinin azımsanması mümkün değildir.

Paranın toplumsal olarak sahip olduğu anlama dair, ekonomiyle doğrudan bağlantılı olan veya olmayan birçok alanda gözlem yapmak mümkündür. Örneğin istihdam iktisadi bir olgu olmakla birlikte, bir işte çalışarak para kazanmak toplumsal statü veya kişisel psikoloji açısından çok önemlidir. Evlilik toplumsal, psikolojik bir olgu olduğu kadar, parasal birikimi gerektiren, sürdürülmesi için düzenli para girişini zorunlu kılan bir kurumdur. İşsizlik veya para kazanamıyor olmak, çoğu zaman toplumsal hayata sağlıklı bir birey olarak katılamamak anlamına gelmektedir. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür ve bu türden sayısız örnek, paranın salt iktisadi bir kategori olarak ele alınmaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Ancak parayı iktisadi ilişkiler içinde dahi salt iktisadi bir görüngü olarak ele almamak gerektiği söylenebilir. Buna göre, iktisadi bir görüngünün ortaya çıkışı ve varlığını sürdürmesi, iktisadi olarak nitelenen *bu* ilişkileri gerçek ve mümkün kılan, daha temeldeki toplumsal ilişkilerden

¹ Kavramsal olarak fiyat ile değer arasında (özellikle Marx açısından) önemli bir fark vardır. Konu özellikle para olunca, fiyat, değer için para aracılığıyla ifade edilen biçimi olarak tanımlanmakta; dolayısıyla bu ikisi kategorik olarak ayrılmaktadır. Ancak bu yazı boyunca yürütülen tartışma açısından ve belirli bir temayı tartışmanın odağına yerleştirmek adına bu ayrım üzerinde durulmayacak; cümle içindeki bağlama göre fiyat ya da değer terimleri birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılacaktır. Bir başka ifadeyle, paranın salt iktisadi düzlemde kalan çözümlenmeleri eleştirilirken, bu kuramların bu düzlemdeki çelişkileri sunulmaya çalışılacaktır.

türemekte, onun bir biçimi olarak ifade bulmaktadır. Böyle bir bakış açısının temelinde, “iktisadi olan”ın doğasına ilişkin bir sorgulama yer almaktadır. İktisatçılar, iktisadi süreçlerin, iktisadi aktörler aracılığıyla kendine özgü bir hareket tarzı ve rasyonalite ile gerçekleştiğini ve bunların diğer toplumsal davranış biçimleriyle doğrudan ilişkilendirilmemesi gerektiği kanaatine—bazen açık, bazen örtük olarak—sahiptirler. Bunun tipik ama önemli bir örneği, Adam Smith’in, piyasa ilişkilerine, yani insan doğasındaki takas ve mübadele etme eğilimine dair yaptığı genellemedir (Smith, 1981[1776], s. 25). Smith, belirli koşullarla sınırlı gözlemine, tarih-ötesi bir olguya dönüştürmüştü; bu iktisadi davranış biçimini yaratan toplumsal örgütlenmenin kendisini verili kabul etmişti. İktisadi düzlemde tanımlı bir şeyin evrensel bir insan davranışına dönüştürülmesini eleştirmek için çok neden bulunabilir; ama en önemlisi, bu anlayışta, bu iktisadi davranışı doğuran toplumsal ilişkilere dair bir çözümlemenin olmamasıdır. Bu indirgemecilik nedeniyle Smith’in doğal eğilim dediği mübadele etme arzusu, Polanyi tarafından eleştirilmişti. “Ekonomik birey” kavramının kökeninde yatan bu anlayış, Polanyi’ye göre geçmişe dair yanlış bir yorum olmakla birlikte geleceğe dair doğru bir kehanetti (Polanyi, 2000, s. 86) ama bunun doğruluğu, belirli toplumsal ilişkilerin, Polanyi’nin tanımlamasıyla “piyasa toplumu”nun varlığını, daha doğrusu yaratılmasını gerektirmekteydi.

Polanyi bu “ekonomik birey”in tarihselliğini ortaya koymaya çalıştığı kitabında, ekonomi ve toplum arasındaki ilişkiyi ele almaktaydı. Bu tarihsel yaklaşıma göre, ekonomi ve toplum ilişkisinin bugünkü biçimi hem evrenselleştirilemez, hem sürdürülemez nitelikteydi. Polanyi, tarihin önceki dönemlerinde iktisadi ilişkilerin toplumdaki bağımsız var olmadığını, toplumun kontrolü altında var olduğunu belirtmekteydi. Yani tarihin büyük bir bölümünde, Heilbroner’ın dediği gibi, “kişisel kazanç dürtüsü”nün üretim faaliyetinin ve diğer iktisadi süreçlerin bütünü üzerinde belirleyici olmadığı koşullar hakimdi. Kâr dürtüsü, en çok, modern insan kadar eski bir olguydu (Heilbroner, 2003, s. 23).

Bu bağlamda, Heilbroner, insanoğlunun “Mısır’daki Firavunlar döneminin çok öncesinden bu yana ekonomik sorunlarla” uğraştığını belirtip, “bu süre içinde onlarca felsefeci, yüzlerce pozitif bilimci, siyasi düşünür, tarihçi, sanatçı, binlerce devlet adamı” yetiştirdiği tespitini yaptıktan sonra şöyle sormaktaydı: “Ama bunların arasında hiç iktisatçı yok! Neden?” (Heilbroner, 2003, s. 17). Heilbroner’ın, burada bir çelişkiye düştüğü akla gelmektedir; çünkü eğer insanoğlu var olduğundan bu yana hep ekonomik sorunlarla uğraşmış, ama bugün anladığımız anlamda bir “iktisadi sorun” üzerine düşünme gereksinimi duymamışsa, ekonominin ve dolayısıyla iktisadi sorunun her çağda aynı olmadığı sonucunu çıkarmak da mümkündür. Dahası, bugün hayli yaygın kabul gören iktisadi sorun tanımı çerçevesinde, yani temel meselenin “sınırsız ihtiyaçlar karşısında kıt kaynakların nasıl kullanılacağı” sorusu olduğunu kabul edersek, bugünküyle kıyaslanmayacak ölçüde kıtlığın yaşandığı bir dönemde (günümüz ekonomilerinde temel sorunun talep olduğu düşünüldüğünde) “iktisadi düşüncenin” ortaya çıkmamış olması, ekonominin tanımı konusunda bir soru işareti uyandırmaktadır. Şöyle ki, Heilbroner’ın tanımladığı biçimiyle, ekonomi, insan ile doğa arasında bir faaliyet olarak görünmektedir ve benzer bir tanımın birçok iktisadi anlayış için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu açıdan Polanyi’nin ifadesiyle “insan meselelerine yeni bir yasa kavramını(n), doğa yasalarını kavramını(n)” getirilmiş olması, önemlidir. Polanyi devamında şöyle demektedir: “Toplum için de, yerçekimi yasasının doğa için olduğu kadar evrensel yasalar bulmak için yanıp tutuşuyorlardı, ama bunu bir insan yasası olarak düşünüyorlardı” (Polanyi, 2000, s. 171). Buradaki temel mesele, ekonominin insan ile doğa arasında mı, yoksa insan ile insan arasında bir ilişki olarak mı tanımlanacağı meselesidir. Ekonomi, insan ile doğa arasında bir süreç olarak tanımlandığında, doğa yasalarından “insan yasaları” türetmek için fazla bir zihinsel çaba harcamaya gerek kalmıyordu.

Ekonomi, insan ile doğa arasında bir ilişki olarak konduğunda, doğada var olmayan, yani toplumsal ilişkilerden türeyen bütün kavram ve kategorilerin açıklaması için başvurulan yer, yine doğanın kendisi oluyordu. Bu durum, toplumsal olanın doğasına ilişkin ontolojik bir sorgulamayı kaçınılmaz olarak ortadan kaldırmaktaydı ki, bu temel bir sorundu. Oysa toplumsal olana ilişkin araştırmanın, maddi dünyaya ilişkin geliştirilmiş olan yaklaşımlarla, yöntemlerle vb. çözümlenmesi kategorik olarak mümkün değildir. Lawson, “dolayimsız olarak algıladığımız doğanın ötesine ulaşan

metafizin *amacı*, doğanın en temel unsurlarını veya temel özelliklerini açıklığa kavuşturmak” olduğunu söylerken (Lawson, 2015, s. 20-21), bir toplumsal görüngü olarak paraya ya da iktisadi ilişkilere dair çözümlenmenin bundan farklı bir metodolojiyi gerektirdiğini düşünmek mümkün görünmemektedir. Searle ise, toplumsal olgular için “var olduklarını düşündüğümüz için var olan şeyler” olarak nitelerken, para, mülkiyet, hükümet, evlilik gibi şeyleri örnek olarak vermektedir (Searle, 1995, s. 1). Bhaskar, “toplumu araştırmakla doğayı araştırmak arasında ne ölçüde bir benzerlik kurulabilir” sorusu, toplumsal bilim felsefesinin belki de en temel meselesidir (Bhaskar, 1989, s. 66) derken, aslında aradaki kesin ayrıma işaret etmekteydi.

Toplumsal evreni açıklamak için maddi dünyaya bakmanın yetersizliği açıktır. Maddi dünya ve insanlığın bu dünyada geliştirdiği maddi uygarlık, toplumların üzerinde varlığını sürdürdüğü zemini oluştursa da, insanlar arasındaki ilişkilerin nedenselliğini bu zeminde tanımlamak mümkün değildir. Maddi dünyadaki fiziki süreçlerin açıklaması, fizik, kimya vb. gibi temel bilimlerin konusudur. Bu bağlamda, insanların gerçekleştirdikleri maddi üretim de bu temel bilimlerin konusudur. Bir fabrikadaki üretimin maddi doğasını, teknolojisini açıklamak, toplumsal bilimlerle uğraşanların işi değildir. Buna karşılık, bu üretimi gerçekleştiren insanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin açıklamasını da fen bilimleri ile uğraşanların vermesi mümkün değildir. Maddi üretim toplumların varlığını sürdürmeleri için ne kadar zorunluysa da, bu üretimi gerçekleştirmek için insanların kendi aralarında kurdukları ilişkileri açıklamak için maddi üretimin fiziksel doğasına bakmak yeterli değildir—bir yerden sonra da anlamlı değildir.

Bu tespitler ve kapitalist üretim ilişkileri temelinde, maddi dünya ile toplumsal oluşumlar arasındaki ilişkinin, iktisadi görüngülerin içine yerleştiği bağlam olduğunu söylemek mümkün görünmektedir; zira iktisat, üretim, bölüşüm ve tüketim süreçlerinin toplumsal içeriğiyle ilgilenen bir disiplindir. İktisadi evren, toplumun varlığını sürdürmesi için gerekli olan mal ve hizmetlerin üretimi, bunların bölüşümü ve tüketimi ile toplumsal bağlamda ilgilendiği için, maddi üretimin iktisadi evrenin var oluş nedenini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bütün bu süreçlerin nihai aşaması olarak görünen tüketim de nihayetinde fiziksel bir olgudur ve bu anlamda üretimin maddi ön koşulunu oluşturmaktadır.

Ancak maddi üretim iktisadi ilişkilerin varlık koşulu olmakla birlikte, iktisadın doğrudan maddi üretimle ilgilendiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü iktisadi evrende tüm maddi varlıklar, deyim yerindeyse, yeni bir biçim kazanarak değer kategorilerine dönüşmektedir. Örneğin bir iktisatçı, bir değer kategorisi olarak ifade bulmayan hiçbir şeyle doğrudan ilgilenmemektedir. İktisatçı için ayakkabıdan önce, ayakkabının fiyatı önemlidir ve fiyatı olmayan hiçbir şeyin iktisadi çözümlenmenin konusu olması mümkün değildir. Piyasa kapısından geçen ya da mübadeleye konu olan her şey, bir fiyata sahip olmaktadır; ancak fiyatın ürünlerin kendi bedenlerinden ya da fiziki üretim koşullarından türetilmesi mümkün değildir. Maddi üretim iktisadi ilişkilerin zorunlu koşulu olsa da, maddi üretimin doğrudan iktisadın konusu olmamasının nedeni budur.

Bunun bir diğer anlamı şu şekilde ifade edilebilir: iktisadi evrenin olgularını, ilişkilerini ve bu ilişkilerin nedenselliğini maddi dünyanın gözlemine dayanarak açıklamak mümkün değildir. Ekonomi, toplumsal ilişkilerin özel bir biçimidir; iktisadi kategoriler de bu ilişkilerin özgül bir ifade bulma biçimidir. Fiyat, para, kâr, faiz, istihdam vb. gibi kategoriler, maddi dünyaya ait olgu ve/veya süreçlerin, iktisadi evrende almış olduğu özgül biçimlerdir. Bu kategoriler varlık nedenlerini maddi dünyada değil, toplumsal dünyada bulmaktadır. İktisadi ilişkilerin öncelikle toplumsal ilişkiler olduğu tespitinden yola çıkan yaklaşımın, ana akım iktisada hayli uzak olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü gerek klasik gerek neoklasik versiyonlarında, iktisadın ilgi alanını salt iktisadi olduğu kabul edilen ilişkiler oluşturmaktadır ve bunlar, genel olarak toplumsal ilişkilerin dışında bir varlık alanına sahiptir. Granovetter, bu iktisadi yaklaşımlarda, iktisadi evrende hareket eden insanların atomize ve “yeterince toplumsal olmayan” (*undersocialized*) varlıklar olarak kabul edildiğini ve toplumsal yapı ve ilişkilerin üretim, bölüşüm veya tüketim üzerinde bir etkisi olmadığı kabulünün bulunduğunu belirtmektedir (Granovetter, 1992, s. 55).

İktisadi evrenin, toplumsal yapı içinde de olsa, ondan bağımsız bir varoluş alanına sahip olduğu düşüncesi, Polanyi’nin eleştirisine konu olan (2000) “kendi kendini düzenleyen piyasalar” anlayışıyla doğrudan ilişkili değildir ama aralarında ideolojik bir bağlantı kurmak da mümkündür.

Zira kendi kendini düzenleyen piyasaların oluşumu için piyasa ilişkilerinin üstünlüğünü savunan, talep eden ve kurmayı arzulayan toplumsal sınıfların olması gereklidir. Bu tür piyasalar, her ne kadar toplumsal ve siyasi süreçlerden bağımsız hareket ediyor veya ettiği kabul ediliyor olsa da, bu piyasa ilişkilerinin toplumsal ilişkiler olarak kurulduğu açıktır. Çünkü birinci olarak, piyasa, toplumsal düzeyde bir iş bölümü nedeniyle var olan bir kurumsal yapıdır. Bunun yanı sıra, farklı toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin doğrudan bir iktisadi ilişki olarak tanımlanması da mümkün değildir. Örneğin serfliğe ve toprak lorduna dayalı bir toplumsal üretim yapısından, ücretli emeğe ve sermayeye dayalı bir üretim ilişkisine dönüşüm, özü itibarıyla iktisadi olmayıp, karmaşık siyasi ve toplumsal süreçlerde gerçekleşen tarihsel bir olgudur (Polanyi, 2000; Marx, 2011).²

İktisadi ilişkilerin toplumsal ilişkilere “yerleşik olması”, daha doğrusu, iktisadi ilişkilerin toplumsal dolayımı gerektiriyor oluşu, genel olarak iktisadi kurama dışsal kalmaktadır. Ekonomi, “maksimizasyon” anlayışına dayalı belirli “amaç fonksiyonları”yla tanımlı iktisadi davranışların gerçekleştiği bir alan olarak tanımlandığında, iktisadi evrende tanımlı süreçlerin, toplumsal varoluşun diğer yönlerinden bağımsız olarak ele alınabileceği düşüncesi—daha doğrusu, yanılması—doğabilmektedir. Böyle bir anlayışta, iktisadi kategoriler “kendinde şeyler”e dönüşmekte, toplumsal bütünle bağları kavramsal olarak kopmaktadır. Bu anlayışın bir yansıması, para üzerine yapılan kuramsal ve/veya kavramsal tartışmalarda görülmektedir. Parayı sadece bir araç konumuna indirgeyen ve biçimsel olarak tanımlanmış belirli işlevlere dayalı olarak yapılan çözümler, parada ifade bulan toplumsal ilişkilerin çözümlenmesine de uzak kalmaktadır. Yazının bundan sonraki bölümünde, yukarıda kısaca sunulmaya çalışılan kavramsal çerçeve temelinde, genel olarak paraya dair yapılan iktisadi çözümlerinin sorunlarına değinilecektir.

3. İktisatta Paranın Kavranışı

Para üzerine yapılan tartışmalarda dile getirilen ortak bir görüş, paranın anlaşılmasının güç olduğu yönündedir. Herhangi bir iktisat kitabında ya da para üzerine yazılmış bir kitapta buna ilişkin bir not düşülmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Örneğin Schumpeter’in para konusunu kafasında hiçbir zaman tatmin edici bir şekilde netleştiremediğini aktaran Ingham, bunun anlamını kendisinin de bildiğini belirtmektedir (Ingham, 2004, s. 5). Marx da, Gladstone’un meclis görüşmeleri sırasında, aşkın bile, insanları para üzerine düşünmek kadar alıklaştırmadığını belirttiğini aktarmaktadır (Marx, 1904, s. 73). Paranın anlaşılmasının zorluğunu belki de en iyi yansıtan şey, Keynes’in düşüncesinin gelişimi içinde paranın ekonomideki rolünü kavrayışındaki değişimle birlikte, *Para Üzerine Bir İnceleme* kitabından 1936 yılında yayımlanan *Genel Teori*’ye doğru bir evrilişin gerçekleşmesidir. Keynes’in *Genel Teori*’deki çözümler ve yaklaşıma yönelişinde, 1930’ların bir kırılma oluşturduğu bilinmektedir. Keynes, bu yıllarda, ekonomiyi *parasal bir süreç* olarak kavramaya başlarken, parayı sadece bir mübadele aracı olarak gören ve ekonomiyi malların mallarla mübadele edildiği bir modele, yani “reel mübadele ekonomisi”ne indirgeyen anlayışı eleştirmektedir. Keynes’in düşüncesindeki bu dönüşümün biçimsel ifadesini, verdiği dersin adını “Parasal Üretim Kuramı” olarak değiştirmesi oluşturmaktadır. Keynes, bundan böyle amacının, parasal bir ekonomideki üretim düzeyini açıklamak olduğunu belirtmekteydi (Dostaler, 2007, s. 172).

Ekonomiyi reel bir süreç olarak kavramak ile parasal bir süreç olarak kavramak arasında kesin bir ayrım bulunmaktadır. Bu ayrıma ilişkin olarak Schumpeter’in tanımlaması gayet açıklayıcıdır. Schumpeter reel çözümler olarak tanımladığı yaklaşımda paranın ve parasal süreçlerin nasıl anlaşıldığına dair şu tespiti yapmaktadır:

“Reel çözümlerinin çıkış noktası olan ilke, iktisadi hayatın bütün esas olgularının, mallar ve hizmetler temelinde, mallar ve hizmetler hakkında ve bunlar arasındaki ilişkiler olarak tanımlanabilir olduğu şeklindedir. Para, bu resme, yalnızca işlemleri kolaylaştırmak için önemsiz bir araç olarak girmektedir. Hiç kuşku yok ki, bu aracın normal olmayan bir şekilde hareket etmesi mümkündür ve eğer böyle bir şey olacak olursa, bu durum özellikle onun hareket tarzıyla ilişkilendirilecektir. Ancak para normal bir fonksiyon gösterdiği sürece, ekonomik süreci, aynı bir trampa ekonomisinde olduğu

² Bu tarihsel ve toplumsal dinamikler işlemeye başladığında, elbette “iktisadi” denebilecek süreçlerin de rol oynadığı kesindir; ama burada bu sürecin özü itibarıyla iktisadi olmadığı vurgulanmak istenmektedir. Bunu Marx’ın “ilk birikim” başlığı altındaki tarihsel, toplumsal ve siyasi içerikteki çözümlenmesi ortaya koymaktadır (Marx, 2011, s. 687).

gibi etkilemeyecektir: nötr para kavramının esas olarak ima ettiği şey budur. Böylelikle para hem hanehalkları ve firmaların gündelik faaliyetleri için hem de bu faaliyetler üzerinde gözlemde bulunarak çözümlene yapanlar için esas olan şeylerin üzerindeki “örtü” ya da “peçe” olarak tanımlanmıştır. Para, ekonomik sürecin temel özelliklerini analiz ederken bir kenara bırakılabilir olmakla kalmamakta, fakat aynı arkasındaki yüzü görmek için kaldırılması gereken peçe gibi bırakılması gereken bir şeydir. Dolayısıyla parasal fiyatlardan, bunların arkasındaki asıl önemli şey olan metalar arasındaki mübadele oranlarına ulaşılması gerekmektedir; gelir oluşumu, örneğin, emek ve maddi geçim araçları arasında bir mübadele olarak görülmeli, tasarruf ve yatırım kimi gerçek üretim faktörleri ve bunların, örneğin binalar, makineler, hammaddeler gibi kimi gerçek sermaye mallarına tahvil edilmesi ve “para biçimi altında” da olsa, bir sanayici borç sözleşmesi yaptığı zaman ‘gerçekten’ ödünç verilen şey bu fiziksel sermaye malları olarak anlaşılmalıdır. Özel olarak kendi başına ele aldığımız sigorta gibi örneğin, özelde parasal sorunlar da ayrı olarak ele alınabilir (Schumpeter, 1954, s 277).

Buna karşılık reel iktisadi süreçlerde paranın ikincil öneme sahip olduğunu kabul etmeyen parasal çözümlene için Schumpeter şöyle demektedir:

Yalnızca Kaliforniya’daki altın keşfi sırasında ve sonrasında değeri ifade eden para birimindeki değişmelerin yaratmış olduğu etkilere bakmak yeterlidir. Etkin bir bankacılık sisteminin gelişmesinin bir ülkedeki iktisadi zenginliğin gelişiminde yarattığı etkiyi anlamakta da zorluk çekmiyoruz. . . . Parasal (nominal) fiyatlar, parasal gelirler, parasal gelir üzerinde etkide bulunan yatırım ve tasarruf kararları metaların ve hizmetlerin ifadeleri olarak görünmemektedirler artık; bunlar artık kendilerine ait bir hayata ve etkiye sahiptirler; ve kapitalist sürecin içeriğe dair özellikleri ‘peçeye’ bağımlı olabilir ve bu örtünün ardındaki ‘yüz’, bu peçe olmaksızın tam sayılmamaktadır (Schumpeter, 1954, s. 277).

Schumpeter’in tanımlaması, yukarıda belirtildiği gibi, Keynes’in kuramı açısından da önemli olan bir noktaya parmak basmaktadır. Ekonominin reel bir süreç olarak anlaşılması, Keynes’e göre, kendisinin “Klasik okul” olarak tanımladığı yaklaşımın en önemli yanlışıydı. Bu anlayışta para sadece bir dolaşım aracı olarak görülüyor, iktisadi süreçlerdeki dinamiklerin reel unsurlar cinsinden açıklanabileceği düşüncesi benimseniyordu. Bu bağlamda, Adam Smith’in parayı, malları “elden ele dolaştıran çark” olarak nitelediği hatırlanabilir (Smith, [1776]1981, s. 309). Paranın “nötr” mü olduğu, yoksa reel bir etkiye mi sahip olduğu tartışmasının, genel olarak, “kısa dönem/uzun dönem” ayrımı üzerinden bir çözüme bağlandığı düşünülebilse de, Keynes’e göre “uzun dönem” gibi bir “zaman dilimi” çok da anlamlı değildi; zira uzun dönemde “hepimiz ölmüş olacağız”. Dahası “fırtınanın geçip okyanusun durulmuş” olacağı bilgisinin ekonomiye dair söylediği bir şey bulunmamaktaydı; çünkü çalkantılı dönem öncesi ve sonrasını tanımlayan şeyin adına denge dense de, iki denge durumunun aynı olduğunu söylemek mümkün değildi. İki durum arasındaki tek benzerlik, dengenin varlığıdır; oysa dengeyi sağlayan unsurların, dinamiklerin, koşulların vb. zaman içinde değişmiş olduğu ve iki denge durumunun aynı olmadığı açıktır.

Keynes, *Genel Teori*’de, ekonominin, mallarla malların mübadelesine indirgenemeyeceğini; mallar arasındaki mübadelenin arasına para girdiğinde, artık malların mallarla mübadelesinden söz etmenin mümkün olmadığını açıklamaktaydı. Bu bağlamda *aslında* para malların mallarla mübadelesinin arasına girmiş değildi; tersine, malların fiyatlarının para ile ifade edilmesi zorunluluğu söz konusuydu ve para bu işlevi kaçınılmaz olarak üstlendiğinde, alış ve satın alma kategorik olarak birbirinden ayrılmış olmaktadır. Örneğin *Genel Teori*’nin girişinde Keynes, *Para Üzerine Bir İnceleme* kitabını yazarken, “paranın etkisinin, doğrusunu söylemek gerekirse, genel arz ve talep teorisinden ayrı bir şey olduğunu ortaya koyan geleneksel bir çizgiyi” sürdürdüğünü belirtmekteydi (Keynes, [1936] 1973, s. xxii). Klasikleşmiş bir eser olan ve kimilerine göre iktisatta bir devrim yarattığı iddia edilen *Genel Teori*’nin arkasında, paraya ilişkin düşüncenin değişmesinin yer alması, paranın nasıl kavrandığı meselesinin önemini ortaya koymaktaydı. Dostaler de, Keynes’in çalışmalarında paranın kilit kavram olduğunu ve başlıca çalışmalarının hepsinin başlığında yer aldığını belirttikten sonra Keynes’e atfen “istihdamın genel kuramı aynı zamanda paranın genel kuramıdır” tespitini yapmaktaydı (Dostaler, 1997, s. 87).

Paranın “nötr” olmadığı ve ekonomide oynadığı rolün reel anlamdaki önemine dair yazılan çok şey olmakla birlikte, konunun belirsizliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri de, genel denge teorisinin paraya bir yer bulamamasıdır (Ingham, 2000, s. 16). İktisadi düşüncede paraya ilişkin kavramsal bir çözümlenmenin eksikliği görülmektedir. Buna karşılık, paraya dair kavramsal bir çözümlene yapılmadan bir “para kuramı”nın geliştirilmesine de

tanık olunmaktadır. Örneğin paranın miktar kuramı olarak bilinen yaklaşım, paranın ne olduğunu açıklayan değil, ekonomide paranın varlığını ve hareketini (dolaşımda, birikimde, ödemede vb.) verili alan bir çözümlerdir ve bunun ötesinde bir şey söylemekten uzaktır. Oysa Keynes bu anlayışı aşmak için düşünsel bir mücadele vermiş, ekonomiyi parasal bir süreç olarak tanımlayarak, iktisadi evrende var olan iktisadi olguların parasal varlıklar olarak tanımlı olduğunun altını çizmeye çalışmıştır.

4. Paranın İşlevleri ve Parayı Açıklamak

Keynes, genel iktisadi kuramına parayı içkin kılmış ve ayrıca paraya dair bir kuram geliştirmiş olsa da, paraya ilişkin kavramsal bir çözümler yaptığını söylemek zordur. Kuramsal çözümler, görüngüler düzleminde bir takım ilişkileri açıklamakla birlikte, bu görüngüleri ortaya çıkaran süreçleri ve ilişkileri açıklamaktan uzaktır. Roy Bhaskar'ın ampirik düzey (deneyimler), fiili düzey (olaylar) ve gerçeklik (mekanizmalar) arasında yaptığı ayırımı bu tespite açıklık getirdiği söylenebilir (Bhaskar, 1978). İktisatta, paranın, genellikle görüngüler düzleminde ele alınmasına karşılık, parayı ortaya çıkaran mekanizmaların, yani toplumsal ilişkilerin yeterince ele alındığını söylemek zordur. Bunun en belirgin göstergesi, paraya ilişkin “kuramsal” bir açıklama yapılacağı zaman, en fazla “paranın işlevleri” üzerine bir tanımla yetinilmesidir. Oysa bu işlevler paranın varlığını ve doğasını açıklamaktan uzaktır; çünkü sadece paranın *işlevlerinin* ne olduğu ve paranın bu işlevleriyle *biçimsel olarak* neyi gerçekleştirdiği üzerine yapılan gözlem ve açıklamaların, paranın neden var olduğunu ve bu işlevleri nasıl gerçekleştirdiğini açıkladığı söylenemez. Daha temel bir düzeyde gerekli olan, bu işlevleri gerektiren ve mümkün kılan mekanizmaların açıklanmasıdır.

Birçok iktisatçının paraya ilişkin kuramsal açıklamaları, doğrudan “paranın işlevleri” ile başlamakta ve bu bağlamın dışına çıkmamaktadır. Oysa bir işlevi yerine getiren ve bunu yaparken bir toplumsal eylemin gerçekleşmesini sağlayan araç ve onun gözlemlenebilir hareketi, bu işlevin nasıl gerçekleştiğini açıklayamaz. Paranın tanımını, onun işlevleri temelinde vermek, görüngü düzeyinde elbette yanlış değildir; çünkü para, bu düzeyde, tanımlanmış *bu* işlevleri gerçekleştirmektedir; ama bu işlevlerin *neden* var olduğunu açıklamak için gerekli bilgi paraya ve onun gözlemlenebilir hareketine içkin değildir. Örneğin para, Mishkin'in tanımladığı gibi (Mishkin, 2004, s. 44) bir ödeme aracı olarak kabul edildiğinde, ödemenin parayla yapıldığını anlamaktayız; ama bu olayın kendisinden, ödemenin *ne olduğunu* anlamak mümkün değildir. Benzer bir şekilde paranın dolaşım aracı olarak kullanılabilirdiği bilinse de, bu bilgi, metaların mübadelesinin dayandığı toplumsal temelleri açıklamaktan uzaktır. Biçimsel olarak iki kişi arasında tanımlanan mal takasına bakılacak olursa, görüntü, burada iki insanın mallarını karşılıklı olarak mübadele ettiği şeklindedir. Bu mübadele ilişkisi para aracılığıyla da gerçekleşebilir, parasız da—ve bu, çok önemli bir konuya işaret etmektedir: mübadele parayı *her zaman* zorunlu kılmamaktadır. Bu tespit, gelişmiş bir meta ekonomisinde paranın zorunlu olmadığını *değil*, paranın *bir ilişkinin içine doğduğunu* göstermektedir. İlişkinin gelişmişliği parayı zorunlu kılsa da, ilişkiyi yaratan para değildir; bu nedenle paranın ilişkiyi değil, ilişkinin parayı açıklaması beklenmelidir.

Dolayısıyla paranın açıklayamayacağı şey, bir *toplumsal ilişki olarak* bu mübadelenin hangi temeller üzerinde gerçekleştiğidir. Örneğin para, bir *iktisadi ilişki olarak* mal takasının neden yapıldığını; iki kişi arasındaki mal alıp vermenin bir hediye ilişkisi (ya da *iktisadi olmayan* başka bir ilişki) olmaktan neden ve nasıl ayrıldığını açıklayamaz. Benzer bir şekilde, para, bu mal takasındaki mübadele oranının nasıl ve neye göre belirlendiği bilgisini de veremez. Dahası para, eğer sadece bir işlevi yerine getiren bir *araç ise*, bu işlevini ancak mübadele oranları (ya da nispi fiyat yapıları) belirlendikten *sonra* yerine getirebilecektir. Paraya ilişkin temel bir karşılıklığın tam bu bağlamda ortaya çıktığı söylenebilir. Şöyle ki, para eğer fiyat oluşum sürecine dışsal bir unsur ise, o zaman fiyatların oluşumu sürecinde para hiçbir rol oynamamaktadır. Yok, eğer para fiyat oluşum sürecine içkin ise ve belirleyici bir rol oynuyorsa, o zaman para sadece bir mübadele ilişkisinin gerçekleşmesini sağlayan basit bir araç değildir demektir.

Bu söylenenler, paranın işlevleri üzerinden yapılan kuramsal açıklamaların, paranın kavramsal çözümlerini içermediğini göstermektedir; ve işlevi yerine getiren araç, bu işlevi gerçek ve mümkün, hatta zorunlu kılan süreci açıklamak için gerekli bilgiyi, kendi varlığında ya da varlığı aracılığıyla gerçekleştirdiği işlevde barındırmamaktadır. Mübadelenin *görünen yönü*, malların

karşılıklı olarak el değiştirmesidir. Sadece bu biçimsel düzeyde açıklamayı gerektiren bir şey yoktur; ama bu düzlemle sınırlı kalındığında iktisat da yoktur. İktisat karşılıklı her mal (veya başka bir şey) alış-verişini açıklamayı amaçlayan bir disiplin değildir. Örneğin karşılıklı olarak birbirine hediye veren iki insanın bu davranışı neden gerçekleştirdiklerinin açıklaması, iktisadın alanına girmemektedir. Ya da bir insanın kendi arabasına bir başkasını gönüllü olarak alması ve gideceği yere bırakması, yine iktisadın alanına girecek bir konu değildir. Ama bu olaylar, bir “piyasa ilişkisi” olarak, birinin diğeri için verdiği/yaptığına karşılık bir bedel ödemeyi gerektirdiğinde, bu ilişki iktisadın alanına girmektedir. İki insan arasındaki mübadele ilişkisi, parayı gerektirse de gerektirmese de bu nedenle iktisadın alanına dâhildir. Bunun ifade ettiği çok önemli bir sonuç bulunmaktadır: iktisadi ilişki, bu içerikte bir mübadeledir ve paranın burada bir rolü olup olmaması doğrudan bu mübadele ilişkisini iktisadi kılan unsur değildir. Yani mübadele başka bir şeydir, mübadelede paranın kullanılması başka bir şey.³ Zira iki insan, iktisadi anlamda karşılıklı olarak doğrudan ürünlerini mübadele ediyor olabilirler ve bu nedenle paraya ihtiyaç duymayabilirler. Ya da bu kişilerden biri, almış olduğu ürünün karşılığını bir hafta sonra yine kendi ürünü aracılığıyla “ödeyebilir”. Dolayısıyla “ödeme aracı işlevine sahip olan para”nın burada gerekli olmadığı açıktır. Buradan çıkan sonuç şudur: paranın ortaya çıkmasını gerektiren ilişkiye dair açıklama, parayı gerektirmemektedir. Bu konu, paranın işlevlerini ortaya çıkaran sürecin bir toplumsal ilişki olarak kavranmasının gerekliliğiyle ilgilidir ve aynı şey, paranın da bir toplumsal ilişki olarak kavranmasını gerektirmektedir.

Mübadelelerin ve paranın toplumsal bir ilişki olarak kavranmasının önündeki en önemli engel, iktisadi düzeyde tanımlanan bu ilişkilerin nesnelere arasında ya da para ile meta arasında bir ilişki olarak görülmesidir. Paranın işlevleri, para ile metalar arasında bir ilişki gibi görünse de, aslında ilişkinin *öncelikle* insanlar arasında tanımlı olması, burada asıl vurgulanması gereken konudur. Bu olgu, paraya ilişkin tartışmaların en önemli yönlerinden birini oluşturmaktadır. Paranın sadece bir nesne olarak görülmesinin sorunlarına Giriş bölümünde değinilmişti. Paranın salt bir nesne olarak görülmesinin, sadece bir yanılısına olmadığına altını çizmek gerekir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, toplumsal ilişkilerin *aynı zamanda* maddi süreçler olarak gerçekleşmesi (ve gerçekleşmek zorunda olması), bu ilişkilerden türeyen kategorilerin belirli maddi varlıklar aracılığıyla ifade edilmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak toplumsal ilişkiler kavramsal olarak çözümlenmediğinde, maddi varlıkların bu toplumsal nitelikleri nasıl taşıdığı anlaşılammakta, dahası bu nesnelere toplumsal ilişkiler arasındaki bağıntı kopmaktadır. Bu durum, maddi varlıklar ile toplumsal niteliklerin özdeşleştirilmesine yol açmakta, nesnelere kendi bedeninde var olmayan özelliklerin bu nesnelere atfedilmesi sonucunu doğurmaktadır. Ama bu özdeşleştirme mutlak bir şey olmadığı ve sadece belirli bir uğrakta mümkün olduğu için, paradoksal olarak, toplumsal ilişkiler ile maddi varlıklar arasındaki ilişkinin olmadığı düşüncesine de yol açabilmektedir. Böylelikle para nesnesi belli bir uğrakta para olarak görülürken, bir diğer uğrakta sadece bir nesne olarak algılanabilmektedir. İktisadi ilişkilerin bir yandan değer ilişkisi gibi algılanmasına karşılık, başka bir uğrakta salt nesnelere arasında bir ilişki gibi algılanması da aynı nedenden kaynaklanmaktadır.

Bu konunun para bağlamındaki önemi açıktır. Paranın işlevleri üzerine yapılan bir çözümleme, paranın nesnel niteliğine odaklanmak durumunda olup, paranın nesne olarak herhangi bir şey olabileceği düşüncesine yol açabilmektedir. Para olma niteliğinin kuramı zorlamaya başladığında ise parayı bir nesne olarak almanın altında yatan kuramsal boşluk, çözümlemenin derinleştirilmesine engel olmaktadır. Paranın tanımını öncelikle paranın işlevleri üzerinden yapan bir yaklaşım—ki iktisatta hayli yaygındır—bu kavramsal tartışmaların çok uzağında kalmaktadır.

“Paranın doğası” ya da ne olduğuna ilişkin tartışmayı farklı bir boyutta tartışmaya başlamadan önce, paranın, sosyolojik olarak nitelenen çözümlemelerine de kısaca değinmek gerekmektedir. Bu çözümlemelerin (Zelizer, 1989, 1994; Ingham, 2004; Dodd, 1994, 2014) ortak noktası, parayı salt iktisadi bir görüngü olarak almama konusundaki anlayıştır. Ancak bu amaçla girilen çalışmaların yöneldiği yer, iktisadi ilişkileri toplumsal ilişki olarak kavramak değil; iktisadi olmayan toplumsal

³ Burada vurgulanmak istenen, aşağıda açıklanacağı gibi, mübadelelerin para aracılığıyla gerçekleşen bir ilişki olmasından önce bir değer ilişkisi olarak kurulduğu meselesidir.

ilişkilerin içine iktisadi görüngülerin yerleştirilmesi, bu görüngülere bu toplumsal bağlamda farklı ya da yeni bir anlamın *daha* yüklenmesi olmaktadır.

Diğer taraftan bu tür sosyolojik çözümlenelerde görülen bir diğer konu, yine iktisada, özellikle de neoklasik iktisada yönelik eleştiriler olmaktadır. Parayı sadece iktisadi bir görüngü olarak gören, paranın varoluşuna dair tüm açıklamaları piyasa düzleminde gözlemlenen olgu ve süreçler üzerinden yapan iktisadi anlayışların eleştirilmesinin haklı olduğu açıktır. Piyasa düzleminde tanımlı para, doğal olarak “iktisadi insan” ile ilişkilendirilmekte, paranın anlamı ve içeriği bu aktörün piyasada tanımlı eylemleriyle açıklanmaktadır. Oysa sosyolojik olarak nitelenen çözümlenelerde paranın anlamı, toplumsal niteliği, iktisadi bir bağlamda ele alınmamaktadır. Buna göre para, farklı anlamlara sahiptir; örneğin paranın nasıl kazanıldığı, paraya (daha doğrusu “para cismine”) farklı anlamlar yüklenmesine neden olmaktadır. Örneğin paranın çalışılarak ya da kumardan kazanılması veya yolda bulunması, paraya, bunlar aynı miktarda alım gücünü temsil etse de, farklı anlamlar yüklenmesine ve kişilerce bu paralara farklı şekilde bakılmasına yol açtığı gözlenmektedir. Diğer taraftan sadece nasıl kazanıldığı değil, paranın nasıl harcanacağı konusu da, paranın farklı şekilde görülmesine neden olabilmektedir. Örneğin paranın günlük alışveriş için mi, yoksa giyim masraflarına mı ayrıldığı konusu da, piyasada göreceği işlev açısından bir fark olmayan “aynı para”ya farklı anlamlar yüklenmesine neden olabilmektedir (Zelizer, 1994).

Paranın toplumsal yaşam içinde böyle farklı “niteliklere” sahip olması, elbette iktisadın alanına girmemektedir. Bu tür bir çözümlenmenin iktisadın alanına girmemesi, şaşırtıcı değildir; zira iktisatçı için para, kaynağından veya nasıl kazanıldığından bağımsız olarak, sadece satın alma gücünü temsil etmektedir. İktisadi aktörlerin piyasada gerçekleştirdikleri eylemlerin kaynağı ve amacı ne olursa olsun, *piyasada* gözlemlenen ve gerçekten var olan tek ilişki, mübadeledir ve bir değer ilişkisidir. Sosyolojik çözümlenelerde, paranın toplumsal anlamına ilişkin yapılan gözlemlerde belirleyici olan şeyin doğrudan para değil, toplumsal hayatın kendisi olduğu görülmektedir. Daha açık ifadeyle para, bu çözümlenelerde, toplumsal hayatın farklı yönlerinde ortaya çıkan ilişki ve anlamların gerçekleşmesinde paranın aracılık ediyor oluşu olgusundan yola çıkarak, paraya bir anlam yüklediğini gözlemlemekte ve buradan “paranın anlamı”na dair çıkarımlarda bulunmaktadırlar. Oysa burada anlamın kökeninin aranacağı şey para değil, para aracılığıyla gerçekleştirilen veya gerçekleştirilmeye çalışılan toplumsal ilişkilerdir; bu nedenle bu sosyolojik çözümlenelerin paraya kavramsal düzeyde bir açıklama getirdiğini söylemek mümkün değildir.

5. Paranın İkili Doğası ve Para-Meta İlişkisi

Paraya ilişkin kavramsal tartışmanın çıkış noktası, paranın ikili doğasıdır. Parayı, belirli işlevleri yerine getiren fiziksel bir varlık olarak tanımladığımızda,⁴ bir yandan belirli bir nedenselliğe göre gerçekleşen bir hareketi—ve belirli bir nedenselliğin gerçekleşmesini—görmekte, diğer yandan bu hareketi gerçekleştiren bir nesne görmekteyiz. Bu bağlamda “para olma niteliği” ile “para nesnesi” arasında bir ayırım yapılabilir ki, bu ayırım, para üzerine yürütülen tartışmaların kavramsal içeriğini özetler niteliktedir. Paranın sadece bir nesne olmasının mümkün olmaması ve paranın nesnel bir biçime bürünmek zorunda olması, toplumsal ilişkilerin doğasından kaynaklanan temel özellikleri ve çelişkileri yansıtmaktadır.

Daha önce de değinildiği gibi, toplumsal ilişkiler maddi bir dünyada gerçekleşmekle birlikte, bu ilişkilerin mantığının maddi dünyaya referansla tanımlanması mümkün değildir. Her toplumun varlığını sürdürmesi için maddi üretimde bulunması zorunludur. Ancak bilindiği gibi tarih içinde farklı toplumsal yapıları birbirinden ayıran temel unsur, bu maddi üretimin toplumsal niteliğidir. Örneğin zirai faaliyet binlerce yıldır sürdürülmekte, ancak farklı tarihsel dönemlerde, farklı toplumsal ilişkiler içinde gerçekleşmektedir. Üretimin kölecilik düzeninde mi, kendi toprağını işleyen aileler temelinde mi, lordun toprağında serf emeğine dayalı olarak mı, yoksa büyük kapitalist çiftliklerde ücretli emek tarafından mı gerçekleştirildiği, tarihin konusudur. Her farklı toplumsal yapıda ortak

⁴ Yanlış anlaşılmaya izin vermemek adına, vurguyu “fiziki bir varlık aracılığıyla belirli işlevlerin gerçekleşmesi” şeklinde yapmak da mümkündür.

olan yön, üretimin maddi niteliğidir.⁵ Ancak maddi süreçlerdeki ortak yönler karşılık üretimin toplumsal niteliğinin değişimi, üretimin tarihselliği konusunu açıklayan temel unsurdur.

Toplumsal üretim sürecinin maddi ve toplumsal boyutları kategorik olarak ayrıştırılabilirse de, bunlar, gerçekte, aynı sürecin birbirini varsayan, iç içe geçmiş iki boyutu olarak var olmaktadır. Örneğin kapitalist üretim ilişkileri içinde üretim kâr amacıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlamda bir malın, diyelim ki ayakkabının üretilmesi, maddi anlamda belirli bir süreçtir ve bu sürecin doğrudan gözlemi, bize ayakkabının nasıl üretildiğini göstermekte, ama kârın nasıl üretildiğini göstermemektedir. Benzer bir şekilde ayakkabının fiziksel üretimi, bize bu ayakkabının fiyatının ne olacağını söylemekten uzaktır. Oysa bilinmektedir ki, kapitalist üretim ilişkileri altında ayakkabı üretimi sadece ayakkabının değil, *aynı zamanda* onun değerinin, bu üretim sonucunda girişimcinin amaçladığı kârın üretimidir. Marx, bu ikili oluşumu “değerlenme süreci” ve “emek süreci” olarak kavramsallaştırmaktadır (Marx, 2011, s. 181-200). Bu ayrıştırma ve kavramsallaştırma, üretimin toplumsal ve maddi yönlerinin birbirini gerektirdiğini; ama daha önemlisi, her iki sürecin farklı nedensellikler temelinde birbirini varsayarak gerçekleştiğini göstermektedir. Maddi üretim olmaksızın toplumsal bir ilişkinin gerçekleşmesi elbette mümkün değildir; ama toplumsal ilişkilerin nedenselliği olmaksızın *verili* üretim ilişkileri *içinde* maddi üretimin gerçekleşmesi de mümkün değildir. Bir başka deyişle, ortada maddi olarak üretilmiş bir ayakkabı olmaksızın, bunun satışı, fiyatı ve kârı diye bir şey söz konusu değildir; ama kâr getirmeyeceği bilinen bir ayakkabının üretilmesi de bu sistemde söz konusu değildir.

Para, maddi ve toplumsal nitelikleriyle, benzer bir özellik göstermektedir. Yukarıda sözü edildiği gibi, mübadele ilişkisi, paradan *önce* mübadele edilecek ürünleri, dolayısıyla ürünlerini bir şey karşılığında mübadele edecek insanları—ya da genel tanımıyla, üretimde toplumsal iş bölümünü—varsayar. Para bu ilişkiyi bizzat doğuran etken değil, bu ilişkiden türeyen unsurdur. Ancak para, günlük yaşamda ve iktisadi ilişkiler içinde, karşımıza en gelişkin biçimiyle çıktığı için, paranın kökenlerini sorgulama gereği, yani paranın nereden türediği konusu üzerinde düşünme gereksinimi de duyulmamaktadır. Konuyu karmaşıklaştıran, paranın fiziksel olarak gerçekleştirdiği eylemlerin, daha doğrusu paranın işlevlerinin kendisidir denebilir. Örneğin dolaşım sürecinde karşımıza çıkan para, burada metaların dolaşımını sağlayan araç olarak belirmektedir. Bunu yaparken, doğrudan gözlemlenen ilişki, para ile meta arasındadır ve para, metanın fiyatını gerçekleştiren unsur olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla temel ilişkiyi, para ile meta arasında tanımlamak mümkündür. Ancak burada karşımıza çıkan sorun, para ile meta arasındaki ilişkinin *nasıl* kurulduğudur.

Para ile meta arasındaki ilişkinin⁶ kavramsallaştırılması, daha doğrusu sorunsallaştırılması, kilit niteliğinde, önemli bir konudur. Çünkü günlük pratikte üzerinde düşünmeden ve düşünme gereksinimi duyulmadan gerçekleşen bu ilişki, özünde kimi varsayımları barındırmaktadır. En basit düzeyde, para ile meta arasında bir ilişki kurabilmek için, bu iki şey arasında ortak bir nitelik ya da özdeşlik olduğunu düşünmek mümkündür. Para ile meta arasındaki ilişkide görünüşte olan şey, paranın, metanın yerini almasıdır. Para, metanın yerini alabildiğine göre, para metanın kendisini ya da metaya ait bir özelliği temsil edebilmektedir. Ama daha önemlisi, para ile meta arasındaki ilişkinin *gerçekten ne olduğudur*. Bir başka ifadeyle, para, metanın değerini nasıl *göstermektedir*? Örneğin paranın işlevlerinden “değer ölçütü” olma işlevi fiilen nasıl gerçekleşmesi için, para ile meta arasında dolaylı ya da dolaysız bir ilişkinin tanımlanması gerekmektedir. Çünkü paranın, kendi biçimi ne olursa olsun, aralarında bir ilişki olduğu için metanın değerini ifade etmesi beklenmelidir.

⁵ En azından üretimde kullanılan teknoloji bağlamında, gerçekleşen zirai üretimin maddi doğasının dahi zaman içinde çok fazla değiştiği bellidir. Ancak *belirli bir soyutlama düzeyinde*, bu farklı nitelikte faaliyetlerin maddi anlamda aynı olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Marx’ın *Kapital*’in birinci cildinde “Emek süreci”nin doğasına dair çözümlenmeleri bu açıdan açıklayıcıdır (Marx, 2011).

⁶ Bu ilişkide, paranın nesnesinin, yani paranın metalden bir nesne mi, yoksa kağıt para mı olduğu, hatta dijital bir görüntü mü olduğu önemli değildir. Çünkü paranın fiziksel özelliklerinin ne ifade ettiğini tartışmadan önce, para olma niteliğinin tartışılması gereklidir; zaten para olma niteliği üzerine bir tartışma yürütülmediği için para nesnesi üzerinden yürütülen tartışmaların bir sonuca varması mümkün görünmemektedir. Bu konuya daha sonra gelinecektir.

Dolayısıyla, nasıl ölçtüğünden bağımsız olarak, paranın, metanın fiyatının ifade edildiği nesne olduğunu söyleyebiliriz.

Bu noktada bir parantez açarak, paranın “hesap parası” tanımına ilişkin akla gelebilecek bir soruyu tartışmak yerinde görünmektedir. Bilindiği gibi, Keynes’e göre paranın tanımı, onun hesap parası olma niteliğinde aranmalıdır. Keynes *Para Üzerine Bir İnceleme* kitabına, para ve hesap parası arasında ayırım yaparak başlamakta ve şöyle demektedir: “Para kuramının birincil kavramı, borçların, fiyatların ve genel satın alma gücünün ifade edildiği hesap parasıdır (*money of account*)”. Buna göre “hesap parası, borçlarla, yani ödemesi ertelenmiş sözleşmelerle; ve fiyat listeleriyle, yani alıma veya satıma yönelik sözleşme teklifleriyle ortaya çıkar. Bu borçlar ve fiyat listeleri, ister kişiler arası doğrudan iletişimle, ister kağıttan yahut fırınlanmış tableten belgelerde muhasebe işlemi olarak kayda geçsin, sadece hesap parası ile ifade edilebilir”. Para ise, “teslimiyle borç sözleşmelerinin ve fiyat sözleşmelerinin ifa edildiği ve genel satın alma gücünün elde tutulduğu biçim, karakterini hesap parası ile ilişkisi”nden almaktadır (Keynes, 2008, s. 3). Akat’a göre, “heterojen mallardan oluşan bir dünyada, üretim ve tüketimle ilgili kararların verilebilmesi için, söz konusu malların toplanması, çıkartılması, masraf ve gelirlerin sistemli bir şekilde muhasebesinin tutulması için bir hesap biriminin zorunlu” olduğundan söz etmektedir (Akat, 2008, s. 264). İktisadi evrende, mal ve hizmetlerin kendileri olarak değil, fiyatlarıyla var olduğu yukarıda belirtilmişti. Hesap parasına ilişkin bu belirlemelerin ardından akla gelen soru şudur: para belirlenmiş fiyatları mı göstermektedir, yoksa fiyatların belirlenmesinde bir rol mü oynamaktadır? Anlaşılan o ki, hesap parası olarak para, belirlenmiş fiyatların kendi cismi aracılığıyla varlık bulmasında işlev göstermektedir ve bu tanımlamada hesap parası ile para arasındaki çizgi hayli belirsizdir.⁷ Böyle bir durumda, varsayılan, fiyatlar ya da metalar arasındaki nispi mübadele oranlarının, öncelikle metaların kendi aralarında bir ilişki olarak gerçekleştiği, ardından, bu belirlenmiş fiyatların para aracılığıyla ifade bulduğu şeklindedir. Bu durum, yukarıda belirtildiği gibi, para ile meta fiyatları arasındaki ilişkinin ne olduğu ve nasıl kurulduğu sorusuyla ilgilidir ancak bu soruya yanıt vermekten uzaktır; çünkü hesap parası “hesaba” (fiyat belirlenme süreçlerine) doğrudan değil dolaylı olarak girmektedir.

Para ve meta ilişkisi, iki ayrı nesne arasındaki ilişkinin içeriğine yönelik bir soru bağlamında alındığında, gözlemlenen ilk şey, para ile metanın birbirlerinin karşısına gerçekten de iki ayrı nesne olarak geldiğidir. Bu iki nesne arasındaki ilişkinin olgusal yönüne bakıldığında, doğrudan kurulan fiziki ya da kimyasal bir temas olmadığı görülmektedir. Burada anlatılmak istenen, termometre ile hava arasındaki ilişkiyle karşılaştırma yapılarak açıklanabilir. Termometre, hava sıcaklığını ölçen ve gösteren bir cihaz olarak işlevini, hava ile doğrudan temas ederek, yani onunla fiziksel bir etkileşime geçerek yerine getirmektedir. Hava ile temas eden termometrenin içindeki cıva, ortam sıcaklığına bağlı olarak hacim değiştirmektedir. Böylelikle termometrenin ölçme işlevi, bizzat onun fiziksel ve kimyasal yapısı ile ve bu yapının hava ile etkileşimi aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Termometre örneğinden yola çıkarak, paranın değeri ölçme işlevini nasıl yerine getirdiğine ilişkin metodolojik bir soru yöneltilir. Bu, elbette, paranın değeri “ölçme” işlevinde termometrenin benzeri bir işlevi göstermesi beklendiği anlamına gelmemektedir. Termometre örneği, sadece konuya yaklaşımda metodolojik bir çıkış noktası oluşturmakta; “ölçen ve ölçülen”⁸ ya da “ölçülmüş olan ile ifade eden”⁹ arasındaki ilişkinin nasıl kurulması gerektiğine dair düşünsel bir gereksinime işaret etmektedir. Eğer iktisadi evrende sadece mallar ve hizmetler bulunuyor ve iktisadi kategorilerin ve büyüklüklerin hepsi bu mal ve hizmetler arasında bir ilişki olarak belirleniyor; para da bütün bunlara dışsal bir şey olarak varlık buluyorsa, o zaman paranın sadece biçimsel bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Ve bu durumda para ile meta fiyatları arasındaki ilişki dışsal bir ilişki olarak kuruluyor demektir.

⁷ Elbette para olarak kullanılacak şeyin belirlenmesi, ki bunu da devlet yapmaktadır, önemlidir ve devlete önemli üstünlükler sağlamakta, örneğin borçlular ile alacaklılar ilişkisini kesin olarak etkileme kapasitesine sahiptir. Ancak piyasa kurallarının temel alındığı bir ekonomide, para olarak kullanılacak şeyin ne olduğu tanım gereği ikincil bir meseleye dönüşmektedir.

⁸ Burada varsayılan, paranın değer ölçüsü olması olgusudur.

⁹ Burada varsayılan, paranın, kendisi dışında, yani metalar arasında bir ilişki olarak belirlenmiş fiyatın göstergesi olması olgusudur.

Buna karşılık para, iktisadi evrende, mal ve hizmetlerin var olduğu gibi *kendisi olarak* varlık buluyorsa, o zaman, paranın nasıl bir varoluşa sahip olduğunu sormak ve paranın ontolojisini tartışmak gerekmektedir.¹⁰ Konu, bu bağlamda, para cisminden ayrı olarak “para olma niteliği” üzerinde odaklanmayı gerektirmektedir. Çünkü iktisadi evrene *içkin* olarak tanımlanan para, orada sadece bir cisim olarak var olması mümkün olmayan bir varlıktır ve bu durumda soru, “para olmak” bağlamına yerleşmektedir. Para olma niteliğine ilişkin bir tartışmanın, para nesnesiyle doğrudan ilgili olmadığı açıktır. Para nesnesi, paranın işlevlerini *filen* gerçekleştiren somut varlıktır ama *bu* nesnenin bu işlevleri yerine getirmesi için gerçekleştirdiği hareketin nedenselliğini bu nesnenin kendisiyle açıklamak mümkün değildir; ve karışıklık da burada ortaya çıkmaktadır.

Para olma niteliği ile para nesnesi arasındaki ayrım, yukarıda ifade edildiği gibi, bir toplumsal ilişkinin (para olma niteliği ya da bu niteliği var eden süreçler) somut bir ifade bulması (para nesnesi) gerekliliğiyle ilgilidir. Paraya ilişkin tartışmalarda, tarihte çok değişik nesnelerin para olarak kullanılmış olması ve bugün para *nesnesinin* tamamen itibari bir şeye *de* dönüşebilmiş olmasına atıfla, para nesnesinin hiçbir önemi olmadığı belirtilmektedir. Bu örneklere bakarak para nesnesinin önemsiz—hatta anlamsız—hale geldiğini iddia etmek kolay olmasa da, bu tartışma esas olarak paranın meta olup olmaması üzerinde odaklanmaktadır. En çok da Marx’a atıfla ve onu eleştirmek amacıyla yapılan bu tartışmada iddia edilen şey, parasal ilişkilerin, para-meta temelinde açıklanmasının gerekmediği, hatta yanlış olduğu yönündedir ve bu iddiayı ispatlamak için, az önce değinildiği gibi, tarihte, meta olsun ya da olmasın, çok farklı nesnelerin (deniz kabuğu gibi) para olarak kullanılmış olması örnek verilmektedir. Eğer geçmişte çok farklı cisimler ve günümüzde kağıt ya da dijital “paralar” para olarak kullanılmış ve kullanılmaya devam ediyorsa, bu durum, paranın meta olduğu düşüncesini çürütmek için yeterli görülmektedir. Ancak konu tam da bu noktada çetrefil bir hâl almakta ve yukarıdaki soru yanıtız kalmaktadır: para ile metalar arasındaki ilişki nasıl kurulmalıdır? Tekrar edecek olursak, termometrenin ölçme işlevinde *tanımlanabilen* ilişkinin benzerinin (veya benzer olmayan bir ilişkiyi) burada nasıl tanımlamak gerekliliği gündeme gelmektedir. Termometre örneği, bize ilişkinin fiziksel olarak kurulması gerekliliğini değil, *bir ilişkinin* kurulması gerektiğini göstermektedir.

Para ile meta arasındaki ilişki üzerine bir tartışma, akla öncelikle değeri olan metaların karşında yer alan paranın da bir değerinin olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Bu aşamada, paranın bir meta olmadığı düşüncesi kabul edenler için dahi bu tartışma önemlidir; zira onlar açısından da en azından paranın bir değeri olması gerekmediği, dolayısıyla paranın meta olması gerekmediği sorusuna yanıt bulmak mümkündür. Paranın değerinin olup olmadığı tartışmasını yürüten önemli iki düşünür Marx ve Simmel’dir. Aslında Simmel’in yürüttüğü bu tartışmanın, doğrudan atıfta bulunulmasa da Marx’la ilişkili olduğu bilinmektedir. Marx’a gelmeden önce, Simmel’in bu tartışmayı nasıl yürüttüğüne bakılacaktır.

6. Paranın Bir Töz Olarak Değeri Var mı?

Bu bölümün başlığı, Simmel’in *Philosophy of Money* kitabının ikinci bölümünün başlığından türetilmiştir (Simmel, 1990, s. 131). Simmel’in, paranın değerinin bir töz olarak var olup olmadığını ya da paraya *içkin* bir değer olup olmadığını tartıştığı bölüm, paraya ilişkin kavramsal bir tartışmaya önemli katkılar sunmaktadır. Simmel’in burada yaptığı tartışma, bir yanıyla paranın bir meta olup olmadığı meselesiyle doğrudan ilişkilidir ama kapsamı daha geniştir. Yazının başlarında belirtildiği gibi, Simmel’in para üzerine tartışması, Marx’ın çözümlemeleriyle önemli paralelliklere sahiptir. Burada da Simmel, para ile meta arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu tartışması bağlamında, öncelikle, iki şey arasında bir ilişki kurmak için bu iki şeyin ortak bir özelliğe sahip olup olmaması

¹⁰ Çok gerekli olmasa da, yanlış anlaşılmalara izin vermemek adına, burada sözü edilen “içsel” ve “dışsal” olma olgusunun, makro iktisattaki “paranın içsel/dışsal oluşu” meselesiyle ilişkili olmadığını belirtmek gerekir. Oradaki tartışmada paranın ekonomiye içsel oluşu meselesi, paranın ontolojisine ilişkin bir tartışma değildir ve özü itibarıyla para nesnesi olabilecek biçimlere atıfla tanımlanan bir içsellik olgusudur. Paranın dışsal olduğu varsayımıyla karşılaştırıldığında gerçekçi olmakla birlikte, orada söz konusu olan, paranın varlığını verili alan bir anlayıştır. Dahası, oradaki asıl mesele, değer ilişkileri içinde parasal nitelikte araçların ortaya çıkmasıyla ilgilidir; değer ile para arasındaki ilişkinin tartışılması değildir.

gerektiğini sorgulamaktadır. Bu sorgulama, Marx'ın iki meta arasında kurmuş olduğu "basit değer ilişkisi" çözümlemesiyle (Marx, 2011, s. 61) doğrudan bağlantılıdır. Zira Marx, orada, değer ilişkisinin (ki Marx'a göre paranın ontolojisi de burada aranmalıdır) temelde iki meta arasında bir ilişki olarak kurulması gerektiğini ve bu ilişkinin, iki metanın ortak bir nitelik olarak değere sahip olması nedeniyle kurulabildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Marx'ta paranın açıklamasına giden yolun temeli, iki meta arasında tanımlı ilişkide yatmaktadır. Simmel de ilgili bölümde tartışmaya bu noktadan başlamaktadır.

Simmel, iki şey arasında kurulan bir ilişkinin, bu iki şey arasında bir ortak niteliği gerektirip gerektirmediği sorusuyla tartışmaya başlamaktadır. Bu soruya öncelikle olumlu yanıt veren Simmel, ortak bir nitelik olmaksızın iki şeyi karşılaştırmanın mümkün olmadığını söylemektedir. Örneğin bir ağacın dalını kıran rüzgarın kuvveti ile aynı işi yapan kol kuvveti arasındaki ilişki, iki farklı olay söz konusu olsa da, yalnızca ortak bir özellik temelinde tanımlanabilir durumdadır (Simmel, 1990, s. 131-2). Ancak Simmel, madde ve bilinç durumları arasındaki ilişkiyi örnek vererek, konuyu farklı bir boyuta taşımakta, maddi dünya ile soyut bir kategori olarak değer tanımı olduğu evren arasındaki ilişkinin dolaysız kurulmasının imkansız oluşu nedeniyle, bu iki görüngünün hiçbir koşulda birbirine indirgenemeyeceğini belirttikten sonra, fizyolojik psikolojinin, maddi olayların zihin üzerindeki etkisini dolaylı bir şekilde gözlemlemek suretiyle, birbirine indirgenmesi mümkün olmayan maddi ve düşünsel evren arasında bir ilişkiyi dolaylı bir şekilde kurabildiğini söylemektedir. Böylelikle, maddi dünyada gerçekleşen birbirinden tamamen farklı şeylerin zihinsel durumlar üzerindeki etkilerinin karşılaştırılabildiğini; bu durumun da, iki şey arasında bir ilişki ya da karşılaştırma yapmak için ortak özelliklere sahip olması gerekliliği zorunluluğunu ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir. Buradan yola çıkan Simmel, değeri ölçmek için paranın kendisinin de bir değeri olması gerektiği şeklindeki mantıksal ilkede bir boşluk oluştuğunu belirtmektedir. Böylelikle iki nicelik arasındaki değişim, farklılık veya ilişki ölçülecek olduğunda, ölçen ile ölçülen arasında doğrudan hiçbir ilişki olmasa da, ölçen nesnenin oranları ile ölçülen nesnelere oranları arasında bir ilişki kurmak yeterli hale gelebilmektedir (Simmel, 1990, s. 131).

Konuyu daha somut olarak paraya getiren Simmel, şöyle bir örnek vermektedir. Diyelim ki, bir a nesnesinin, m 'nin belli bir oranı, örneğin çeyreği olduğu bilinmektedir; bunun yanı sıra bir b nesnesinin de n 'nin bir oranı olduğu bilinmektedir. Eğer a ile b arasında, m ile n arasındaki ilişkiye karşılık gelen bir ilişki olduğu biliniyorsa, o zaman buradan, b 'nin de n 'nin çeyreği olduğu sonucunun çıkarılması mümkündür. Burada a ile b arasında nitel bir ilişki bulunmadığı ve aralarında doğrudan bir karşılaştırma yapmak imkansız olduğu halde, birinin miktarını bir diğeri miktarı aracılığıyla belirlemek mümkün olmaktadır. Simmel'in verdiği bir başka örnekte ise, aralarında doğrudan maddi hiçbir bağ olmayan yiyecek ile açlık arasındaki ilişkidir. Burada belli bir miktar yiyecek ile yiyeceğe duyulan gereksinim arasında bir özdeşlik ilişkisi bulunmasa da, eğer verili miktarda yiyeceğin, duyulan gereksinimin yarısını karşılayacağı biliniyorsa, o zaman eldeki yiyecek miktarının açlığın yarısına eşit olduğu tespitini yapmak mümkün olmaktadır (Simmel, 1990, s. 133).

Simmel, para ile metaların değerleri arasındaki ilişkiyi de bu örneklerden yola çıkarak kurmaktadır. Eğer bir metanın değerinin toplam meta değerinin belli bir oranı olduğu biliniyorsa ve aynı zamanda belli bir para miktarının toplam para miktarının belli bir oranı olduğu biliniyorsa, bu iki *oran arasında* bir ilişki kurmak mümkün hale gelmektedir. Örneğin bir n metasının değerinin tüm metaların toplam değeri olan A 'nın değeri ile ilişkisi (bir oran olarak) biliniyor ve bu ilişki aynı zamanda a kadar para miktarının toplam para miktarı olan B ile ilişkisine (yine bir oran olarak) eşitse, o zaman, n 'nin değerini a/B olarak *belirli* bir para miktarı *olarak* ifade etmek mümkün hale gelmektedir. Simmel, böylelikle, aralarında doğrudan bir bağlantı kurmak imkansızken, bir n metasının değeri ile belirli bir para miktarını ilişkilendirmenin nasıl yapılabildiğine dair bir açıklama vermiş olmaktadır. Ama Simmel, burada önemli bir noktaya dikkat çekmekte ve bu ilişkinin kurulmasında, A ile B 'nin verili alındığının çoğu zaman farkında olunmadığını belirtmektedir. Başlangıçta belirtilen oransal ilişkilerde (n/A ; a/B) "payda"ların bilindiği ve birbiriyle ilişkilendirilebilir olduğuna dair önemli bir kabulün, insanlar bunun bilincinde olmasa da yapıldığı görülmektedir (Simmel, 1990, s. 134-5). Ancak bu kabul temelinde de olsa, Simmel, burada birbiriyle doğrudan ilişkili olmayan, belli bir para miktarının toplam para miktarı içindeki oranı ile belli bir

metanın değerinin tüm meta değerlerinin toplamı içindeki oranı arasında bir ilişkinin kurulabileceğini belirtmektedir ki, fiilen gerçekleşen de budur. Satışa sunulmuş bir meta ile onun parasal fiyatı arasında içerik yönünden bir ortaklık bulunmadığı ve bunların nitel olarak karşılaştırılması mümkün olmadığı halde, Simmel'e göre satışa sunulan şeylerin hepsi ile toplam para miktarı, birlikte, bir iktisadi kozmos oluşturmaktadır ve bu kozmos içinde metanın fiyatı, *iki farklı oran arasında bir ilişki* olarak ifade edilebilmektedir (Simmel, 1990, s. 141).

Simmel, paranın tözsel olarak bir değere sahip olması gerekmediğini, yani para ile meta değerleri arasında bir ilişki kurmak için paranın bir değere sahip olmak zorunda olmadığını belirtmek için bu örnek ve açıklamalara başvurmaktadır. Böylelikle paranın, bir değere sahip olmayan sembolik bir varlık olması mümkündür. Nitekim Simmel'e göre, para, tarihte, toplumsal gelişim süreci içinde, değer tözüne sahip değerli bir şey olmaktan, tamamen sembol olmaya doğru bir gelişim çizgisi izlemektedir. Günümüz toplumunda çok şeyin yerini, onların sembolik ifadelerinin alması gibi bir eğilim olmakla birlikte, paranın tamamen sembolik bir şey olduğu iddiası, elbette tartışmalıdır. Simmel paranın tamamen sembolik bir şey olamayacağı konusundaki fikirlere de kitabında yer vermektedir. Buradaki temel düşünce, parasal evren ile metalar evreni arasında bir bağ kurmanın kavramsal yönden sorunlu olmasıdır. Her şeyin sembolleşmeye evrildiği gelişmiş toplumlarda, para da böyle bir sembolleşme eğilimindeyse de, Simmel'e göre sözcüğün gerçek anlamıyla bir sembole dönüşmesi mümkün olmayan bir görüngüdür. Tamamen sembol haline gelmiş bir para, Simmel'e göre, içinden türediği ilişkiler içindeki işlevlerini yerine getirme kapasitesini de yitirecektir. Simmel kitabında bu konuya çok fazla açıklık getirmese de, temel meselenin, tamamen sembol haline gelmiş bir şeyin, içinden türediği reel ilişkilerle bağının nasıl kurulacağı sorusunun boşlukta kalması olduğu bellidir.

Simmel bu konu bağlamında, Platon'la ilgili bir açıklamaya yer vermekte; Platon'un, deneyimlerimizin gerçekleştiği ve bizi sınırlayan dünyayı yetersiz bularak, zaman ve mekânın ötesinde, şeylerin gerçek, uyumlu, mutlak özlerinin var olduğu metafizik bir düşünceler evreni kavrayışına yöneldiğini belirtmektedir. Böylelikle Platon'un düşüncesinde dünyevi gerçeklik, tüm gerçek varlığını ve önemini yitirmiş olmakta; ama düşünceler evreninden bir şeylerin de bu dünyada yansıma bulmaktaydı. Ancak bu iki evren arasında hiçbir bağın olmaması durumu, yani düşünsel şeylerin sadece bir evrende, maddi şeylerin de sadece içinde yaşadığımız dünyada var olduğu fikri, iki evren arasında açıklanması ve kapatılması imkansız bir boşluk yaratmış oluyordu. Sonuç olarak, şeylerin özünü, önemini, gerçekliğini barındıran düşünceler dünyasına ait bir şeylerin, artık mevcut olmadıkları dünyevi evrene gölgelerinin düşmesi gerekli görünmekteydi (Simmel, 1990, s. 156-7). Bu gölge gerekiyordu, çünkü aksi takdirde bu dünyevi evren tamamen anlamdan yoksun kalacaktı. Bir başka deyişle, düşünceler dünyası ile maddi dünya arasında mutlak bir kopuş, maddi dünyada bu düşünceler evreninin veya bu düşünceler evrenine ait bir şeylerin algılanmasını, hatta yaşanmasını da imkansız kılacaktı. Bu nedenle, bu ikisi arasında tam bir kopukluk olduğunu iddia etmek, kendi içinde çelişkiliydi.

Simmel, bu örneği, değerli metalar ile para arasındaki ilişkiyle bağlantılı olarak vermektedir. Buna göre, eğer para tamamen sembolik bir şey ise ve dolayısıyla değerden yoksun ise, o zaman, paranın meta değerlerinin, yani paranın kendisinde var olmayan bir niteliğin ifade biçimi olması nasıl mümkün olacaktır? Bu soru, yukarıda formüle edilen soruyla bağlantılıdır ve termometre örneğinin temsil ettiği duruma karşılık gelmektedir. Para ile metalar veya meta değerleri arasındaki ilişki nasıl kurulmalıdır? İktisadi düşüncede bu ilişkinin sorgulanmaması, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Yine Simmel'in "oranlar arasında ilişki" bağlamında verdiği açıklamaya dönecek olursak, ki paranın miktar kuramını oldukça çağırıştırmaktadır, bunun bir yönüyle çok çarpıcı olduğu görülmektedir; çünkü iktisadi ilişkiler içinde *fiilen* gerçekleşen bir olguyu ortaya koymaktadır. Buna göre, bir metanın değerinin tüm meta değerleri içindeki oranı ile bu metanın değerini ifade para miktarının dolaşımdaki toplam para miktarı içindeki oranının eşitliği, belli düzeyde bir soyutlama olarak doğru görünmektedir. Ancak bu iki oran arasındaki ilişki, hiçbir zaman doğrudan bu iki oran arasında kurulmamakta; bu oranlar arasındaki ilişki, piyasa düzleminde bir *sonuç* olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Simmel'in örneğinin açıklayıcılığı bir yere kadardır ve bu iki oranın nasıl belirlendiğini kavramsal olarak açıklama kapasitesine sahip değildir.

Burada bir parantez açarak tekrar Keynes'e dönmek gerekmektedir. Çünkü Keynes'in iktisadi kuramında para içsel bir unsur olsa da, paraya ilişkin *kavramsal* bir çözümlemenin varlığından söz etmek hayli zordur. Bunun nedeni, Keynes'in bir değer teorisinin olmamasıdır. Buna ilişkin açıklamayı sonraya bırakmak üzere, Keynes'in *Genel Teori*'deki faiz tartışmasına bakılabilir. Keynes'in *Genel Teori*'sinin 17. Bölümünün başlığı "Faiz ve Paranın Temel Özellikleri"dir. Keynes burada, para cinsinden tanımlanan faiz oranı *dışında*, sermaye varlıkları cinsinden, hatta başka metalar cinsinden tanımlı bir faiz oranı olduğunu ileri sürmekte; para faiz oranının diğer varlıkların *kendi* cinslerinden belirlenen faiz oranları için bir ölçüt oluşturduğunu belirtmektedir (Keynes, [1936] 1973, s. 222-3). Örneğin Keynes'e göre buğday faiz oranı, bakır faiz oranı, ev faiz oranı, çelik fabrikası faiz oranı tanımlanabilmekte; bu faiz oranı, uzun ömürlü bu metaların fiyatlarındaki değişimlere göre hesaplanmaktadır.

Ancak burada temel bir sorun bulunmaktadır; çünkü bir ekonomide *bütün* fiyatlar sadece para cinsinden ifade edilmektedir. Bu olgu, bütün nesnelere, iktisadi evrene girdikten sonra, değer olarak mevcudiyet kazandığını ortaya koymaktadır. Para cinsinden faiz hesaplandıktan sonra, başka bir nesne cinsinden hesaplanabilen bir faiz oranından söz etmek, *tanım gereği* mümkün değildir. Keynes'in böyle bir tanım yapmasının arkasında, para ile ifade edilen fiyatın, metalden ayrı bir görüngenü olduğunu sezmiş olması yatmaktadır. Ancak Keynes, bu görüngenüyü hiçbir zaman "değer niteliği" olarak tanımlamamıştır. Genel olarak iktisada ilişkin temel sorun, değerlerin metalden (ya da metaların cisminden) kategorik olarak ayrı mevcudiyete sahip bir görüngenü olarak ele alınamamasıdır.

Keynes, elbette, meta fiyatlarının zaman içinde değiştiğini ve bunun para miktarındaki değişikliklerle ilgili olmadığını bilmekteydi. Metalar fiziksel varlıklarını bugünden yarına olduğu gibi (varsayım gereği) korunurken, fiyatlarının değişiyor olması, metanın kavranışında özel bir konuya işaret etmekteydi. Meta fiyatları, metaların fiziksel varlıkları gibi değişmeden kalmıyordu.¹¹ Dolayısıyla meta fiyatı ile meta arasında kategorik bir ayırım yapmak mümkün ve aslında *gerektiği*. Bu durumda, fiyata bir mekan bulmak zorunlu hale geliyordu ki, bunun paradan başka bir alternatifinin olması mümkün değildi. İşte para, bunun için önemliydi ve ekonomi sadece reel bir süreç olarak kavranamazdı. Çünkü en azından metaların bugünden yarına fiyatlarının taşıyıcısı sadece para olabilirdi—ya da sadece paraydı. "Zenginlik biriktirmede bütün amaç, nispeten uzak ve bazen de *sonsuz* uzak bir zamanda sonuçlar veya potansiyel sonuçlar elde etmektir" (Keynes ([1937] 1973, s. 113) diyen Keynes, bu duruma ilişkin gözlemini ifade etmekteydi.

Bir insanın şu ya da bu miktarda zenginliği biriktirmek *yerine* para biriktirmesi ve paranın bu zenginliklerin *yerine geçebilmesi* nasıl mümkün olmaktadır? Değer sadece zenginliklerin kendisinde tanımlı olsa, böyle bir şey mümkün olamazdı; çünkü değer biriktirmek için para değil bizzat zenginliklerin kendisini, yani mal ve hizmetleri biriktirmek gerekirdi ki, bu zaten mümkün değildir. Dahası, zenginlikleri biriktirmek—ya da fiziki olarak daha doğru deyimle—saklamak mümkün olsaydı da, aynı zamanda bunların değerlerinin de saklandığını söylemek mümkün olmayacaktı. Çünkü fiziksel olarak bozulmayıp saklanabilen bir zenginlik unsurunun (bir malın) aynı zamanda değerinin de saklanabildiğini söyleyebilmemiz için, bu malın fiyatının reel olarak değişmemesi gerekirdi.

Görüldüğü gibi, fiyatın bugünden yarına "saklanabilmesi", hatta bugünle yarın arasındaki iktisadi bağlantının fiyat temelinde kurulabilmesi ve elbette beklentilerin somut bir karşılığının olabilmesi, parayı gerektirmektedir. Paranın ifade ettiği fiyat değişse de, fiyatın ya da değerlerin somut bir nesnede varlığını koruması gerekli görünmektedir. Dolayısıyla para bir nesne olarak var olmak zorundaysa da, bunu değerle ilişkisi içinde yapmak zorundadır. Yukarıda Simmel'in Platon'a ilişkin açıklamalarının gösterdiği gibi, belli bir görüngenüyü maddi varlıklar dünyasında tanımlamak mümkün olmadığına, bu görüngenü ile maddi dünya arasındaki ilişki de kopmuş olmaktadır—ya da bu ilişki bir sorunsal halini almaktadır. İktisadi düşüncede yapılan, genellikle, bu ilişkiyi yok saymak şeklinde olmaktadır. Ama bunun daha temel nedeni, iktisadi ilişkileri ve bu ilişkilerden doğan kategorileri

¹¹ Burada söylenmek istenen elbette metaların fiziki açıdan hiç değişmediği değildir. Vurgulanmak istenen, fiziki niteliğini koruduğu süre içinde, yani kullanım değerinden hiçbir şey yitirmediği koşullar altında, meta değerinin değişebilmesi olmasıdır.

“kendinde şeyler”e dönüştürme eğilimidir. Oysa iktisadi evrende tüm şeyler, değer niteliğini haiz varlıklar olarak mevcudiyete sahip olmaktadır. Ancak değer *sadece* soyut bir şey olarak kalması, bütün bu söylenenleri anlamsızlaştıracak, daha doğrusu iktisadi ilişkilerin gerçekliğini ortadan kaldıracaktır. Bir ilişki olarak değer, soyut ya da toplumsal niteliğine karşın, somut bir ifade bulmak zorundadır ve bunu para aracılığıyla yapmaktadır. Bu tespit, bizi Marx’ın çözümlemesine götürmektedir.

7. Para ve Meta İlişkisi

Paranın ne olduğu tartışmasının esasını oluşturan konu, para olma niteliği ile para nesnesi arasındaki ilişki ve çelişkidir. Bu durum, yani belirli bir kategorinin hem bir ilişkiyi hem de bir çelişkiyi yansıtması, toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkilerden türeyen kategorilerin doğasına içkin bir şeydir. Para, bunun belki de en tipik örneğidir; çünkü bir nesnel varoluş biçimi kazanmak durumunda olmakla birlikte, bu nesnel varlığı tanımlı işlevleri içinde var eden ilişkilerin bu nesnel biçime indirgenmesi mümkün değildir. Toplumsal ilişkilerin tanım gereği soyutluğuna karşılık bu ilişkilerin gerçekleşmesi, maddi süreçleri gerektirmektedir. Dolayısıyla nedenselliği toplumsal ilişkilerde var olan bir görüngünün, maddi süreçlerde gerçekleşmesi ve maddi nitelikte kategorik oluşumlara sahip olması, toplumsal yeniden üretim süreçlerinin doğasında vardır.

Toplumsal ilişkilerin *aynı zamanda* maddi süreçlerde gerçekleşiyor olması, konuyu karmaşıklaştıran temel unsurdur. Çünkü maddi süreçlerde gerçekleşen ilişkilerin nedenselliğinin; ya da bu ilişkileri ortaya çıkaran temel mekanizmaların belirlendiği düzey ile bu ilişkilerin fiili gerçeklik kazandığı düzey arasında ayırım bulunmaktadır. Fiili düzeydeki gelişmelere bakarak, altta yatan mekanizmaların doğrudan çözümlenmesinin mümkün olmadığı, yukarıda tartışılmıştı. Örneğin insanlar arasındaki mübadele ilişkisi, toplumsal iş bölümünü varsaymaktadır. Bu iş bölümünün hangi temelde, neye göre belirlendiği, bu toplumsal iş bölümü içinde kimin hangi konumda bulunduğu gibi soruların yanıtını; bu iş bölümünün sonucu olan mübadele ilişkilerinde bulmak mümkün değildir. Dolayısıyla mübadeleyi ortaya çıkaran toplumsal ilişki aslında iş bölümü olmakla birlikte, mübadele bu iş bölümünü var eden mekanizmanın nedenselliğini açıklama kapasitesine sahip değildir.

Diğer taraftan, aynı örnek üzerinden devam edilirse, toplumsal iş bölümünün neden ve nasıl ortaya çıktığından bağımsız olarak, bu iş bölümünün *aynı zamanda* maddi bir ilişki olarak gerçekleşmek zorunda olduğu, yani ürünlerin mübadele edilmesi gerektiği görülmektedir. Böylelikle iş bölümünün ve onun aldığı özgül biçimin kendi tarihsel ve toplumsal nedenleriyle doğrudan bağlantılı olmaksızın, bunun, aynı zamanda maddi bir süreçte gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Bu durum, toplumsal ilişkiler ile onların fiilen gerçekleşme düzeyi arasındaki ayırımı ortaya koymaktadır. Toplumsal ilişkilerin aynı zamanda maddi bir süreç olarak yaşanmak zorunda olması, toplumsal ve maddi süreçler arasındaki ilişkiyi karmaşıklaştırmaktadır; çünkü toplumsal ilişkilerden türeyen kategoriler, maddi düzlemde belirli somut biçimler kazanmakta, ardından bu somut biçimler, içinden türedikleri ilişkilerden bağımsızmış oldukları şeklinde bir algı doğurmaktadır. Para, toplumsal iş bölümünün ve bunun gerektirdiği mübadele ilişkilerinin zorunlu bir ürünü olduğu için, bu ilişki ve çelişkiyi kendi varoluşunun maddi ve toplumsal yönlerinde temsil etmekte, ama kavramsal olarak çözümlenmediğine, sadece nesnel bir varoluş düzeyine indirgenmektedir.

Paranın fiili hareketi, yani “paranın işlevleri” olarak tanımlanan durumların gerçekleşmesi, elbette para nesnesini gerektirmektedir. Para nesnesi bu ilişkilerin gerçekleşmesi için zorunlu olsa da, bu ilişkileri açıklayan şey para nesnesi değildir. Ayrıca para nesnesi, bir ilişkinin belirli bir uğrakta somut biçim almasını sağlasa da, ilişkinin içeriğini yansıtması mümkün değildir. Paranın değer ifade biçimi olması ile aynı değer büyüklüğünün sabit taşıyıcısı olmaması arasındaki ilişki ve çelişkiyi açıklayan da budur. Çünkü değer belirlendiği süreçler, toplumsal iş bölümü temelinde gerçekleştiren reel üretim süreçleridir; ancak para bu değer ilişkisini, somut bir durum ve nicel bir büyüklük olarak, yalnızca belli bir uğrakta (momentte) ifade edebilmektedir.

Konuyu karmaşıklaştıran bir şey, paranın nesnel bir varoluşa sahip olması ile bu nesnel varoluşun aldığı biçim arasındaki çelişkili ilişkidir. Paranın nesnel bir varlığa sahip olması, paranın şu ya da bu niteliği ile değil, paranın gerçekleştirdiği işlevin tanımlı olduğu ilişkiyle ilgilidir. Şöyle ki, her zaman bir değer büyüklüğü olarak var olan para, mübadeleyi gerçekleştiren insanlardan *ayrı*,

onların *dışında*, nesnel bir şey olmak zorundadır. Örneğin bir ürünün fiyatı, kişilerin kendilerinden ve kendi zihinlerinden bağımsız olarak var olmak zorundadır. Eğer bir ürünün fiyatı, mübadele içindeki tüm insanların dışında, onlardan ayrı bir şey olarak ifade edilmezse, bu mübadele ilişkisinin gerçekleşmesi mümkün değildir. Diğer taraftan, bir ürünü satan kişi, bu ürünün değerini ister belirli bir para miktarı, ister bu parayı temsil eden bir “kağıt”, ister ileride yapılacak bir ödemeyi taahhüt eden bir senet, isterse dijital ortamda tanımlı banka hesabındaki “ekran görüntüsü” olsun, bu satışı, kullanma hakkına sahip olduğu bir satın alma gücü olarak elde etmek koşuluyla gerçekleştirecektir. Para, bu nedenle, değer ilişkilerinin gerçekleşmesi için, bu ilişkide yer alan kişilerden ve elbette ürünlerden ayrı bir varoluşa sahip olmak zorundadır.

Konunun iktisadi içeriğine bakıldığında, bütün bu süreçler görüngüler düzleminde gerçekleşmekte, iktisat bu görüngüleri açıklamaya çalışmaktadır. Bu nedenle, konunun iktisadi düzlemi aşan bir düzeyde ele alınması gereklidir ve bunu yapan önemli isimlerden ikisi Marx ve Simmel’dir. Aslında Simmel’in kavramsal olarak Marx’la bağlantısı dikkat çekicidir ki bunun, her iki düşünürün Alman felsefe geleneğinden geliyor oluşlarıyla ilgili olduğunu düşünmek de mümkündür; zira Marx’ın paraya ilişkin çözümlerinin Hegel’le kavramsal ve kuramsal bağlantısı açıktır. Örneğin Meanay (2002) çalışmasında her iki düşünür arasındaki paralellikleri ortaya koymaktadır. Simmel, paranın şu ya da bu nesneyle değil, nesnelere arasındaki ilişki ile bağlantılı olduğunu belirtirken, Marx’ın “değer biçimi” çözümlenmesiyle kavramsal olarak hayli benzer bir şeyi dile getirmektedir (Simmel, 1990, s. 124); ama daha ileride bu ilişkinin nesnelere arasında değil insanlar arasında olduğunu vurgularken de (Simmel, 1990, s. 176) Marx’a hayli yaklaşmaktadır.

Marx, paranın anlaşılmasında güçlülüğün “paranın meta olduğunun kavranmasında değil, bir metanın nasıl, niçin ve ne yoldan para haline geldiğinin anlaşılmasında” olduğunu belirtmekte ve bu sürecin nedenselliğinin mübadele ilişkilerinin gelişimi içinde tersine döndüğünü vurgulamaktadır. Yani “meta, diğer bütün metalar değerlerini bu meta ile ifade ettikleri için para olmuş gibi görünmez, tersine, o meta para olduğu için, diğer metalar değerlerini genel olarak onunla ifade ediyormuş gibi görünür. Aracılık yapan hareket, kendi sonucu içinde kaybolur ve arkasında hiçbir iz bırakmaz” (Marx, 2011, s. 100). Bu durum, paranın anlaşılmasını karmaşıktır. Bu durum, paranın anlaşılmasını karmaşıktır.

Marx, paraya dair çözümlenmesinde, konuya, iki meta arasında görünen basit değer ilişkisiyle başlamaktadır. Marx, değer biçiminin bütün sırrının, “x kadar A metası = y kadar B metası” şeklindeki ilişkide saklı olduğunu belirtmektedir (Marx, 2011, s. 61). Bu ilişkiye bakıldığında, genellikle, “eşit büyüklükte değere sahip” iki meta arasında kurulan bir denklik ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Böyle bir düşünce, Marx’ın değer biçimi çözümlenmesinde anlatmak istediğinin çok uzağındadır. Çünkü Marx, burada iki meta arasındaki ilişkiyi, terazinin iki kefesine konan eşit ağırlıkta iki nesne olarak *tanımlamamakta*; bir metanın değerinin *diğer* meta aracılığıyla ifade edildiğini belirtmektedir. Bu ilişkide, “farklı türlerdeki A ve B metalarının, örneğimizde keten bezi ve ceketin, *iki farklı rol* oynadıkları açıkça görülür” derken Marx bunu belirtmektedir (Marx, 2011, s. 61; vurgular eklendi). Bu ilişkide birinci meta (A metası) “görelî değer”, ikinci meta (B metası) ise “eş değer” konumunda olup, B metası “kendi değerini ifade etmez . . . yalnızca diğer metanın değer ifadesinin malzemesini” sağlamaktadır (Marx, 2011, s. 61). Simmel de, Marx’ı hayli çağrıştıran ifadeler kullanmakta, bir nesnenin değerinin, başka bir nesneyle mübadele edilirken nesnel hale geldiğini belirtmektedir (Simmel, 1990, s. 81).

Marx’ın kurduğu ilişki, bir metanın değerinin bir başka meta aracılığıyla nasıl ifade bulunduğunu ortaya koymaktadır. Burada değeri *ifade eden* meta, bu ilişkide cismiyle yer almaktadır. Marx’ın örnek olarak verdiği “20 yarda keten bezi = 1 ceket” şeklindeki ilişkide, değeri ifade eden ceket, kendi fiziksel varlığıyla değere vücut kazandırmaktadır. Ancak bu ilişkide değer, sadece fiziksel bir varoluş kazanmakla kalmamakta, *aynı zamanda* nicel bir ifade de bulmaktadır. Çünkü 20 yarda keten bezinin değeri artık “1 cektettir”; yani mübadeleye giren her bir kişi için *gözlemlenebilir, aktarılabilir* bir varlık haline gelmiştir. Nitekim dolaşım süreci içinde yer alan her bir aktör için, değer gözlemlenebilir ve aktarılabilir olmadıkça mübadele ilişkisinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı açıktır. Paranın nesnel bir varlık kazanması (bu nesnel varlığın ne olduğundan görece bağımsız olarak), toplumsal ilişkilerin maddi süreçlerde gerçekleşmesi zorunluluğuyla bağlantılıdır. Simmel’in

dediği gibi, iktisadi değer in nesneliliği, tekil öznelere aşmak durumundadır (Simmel, 1990, s. 81) ya da daha çarpıcı bir ifadeyle, değer in bir nesneye içkin olmayışının, bu değer in ikame edilebilir oluşundan daha iyi bir göstergesinin olması mümkün değildir ve değer in yerini alan şey, bu konuda hiçbir eksiklik yaratmaksızın, paradır (Simmel, 1990, s. 124).

Simmel'in yine Marx'la yakından bağlantılı tespiti, yani "değer in nesneye içkin olmayışı", konunun en önemli unsurlarındandır. Marx, değer in fiziki bir varoluşa sahip olmadığını *Kapital*'in birinci cildinin birinci bölümünde defalarca vurgulamaktadır. Metaların "değer nesneliliğinin nerede elde edileceğinin" bilinmediğini belirten Marx, aslında, metanın "değer nesneliliğine tek bir doğal madde zerresi" girmediğini anlatmaktadır (Marx, 2011, s. 60); ve bunu belki de en belirgin haliyle, "henüz hiçbir kimyacı, inci ya da elmasta mübadele değeri keşfetmedi" şeklindeki tespitiyle ortaya koymaktadır (Marx, 2011, s. 92).

Marx'ın burada vurguladığı şey, değer in bir toplumsal ilişki olarak maddi bir içeriğe sahip olmadığı; ama "kendisi dışında bir şey olarak" ifade bulmak zorunda olduğudur. Marx'a göre bir metanın değeri, bir başka metanın *cismi* aracılığıyla ifade bulmaktadır ki, meta mübadelesinin ve buna aracılık eden paranın toplumsal ilişki olmasının temelinde yatan da budur. Metalar arasında kurulan bu ilişkide her bir metanın "değer" niteliğine sahip olmasının nedeni, kendi bedenlerinde "değer atomları"na sahip olmaları değil; bu niteliği insanlar arasındaki ilişkide kazanıyor olmalarıdır. Yani bu metalar, genelde varsayıldığı gibi, *sadece* emek ürünü oldukları için bu değer niteliğini kazanıyor değildir. Eğer metalar sadece emek ürünü olmakla değerlere dönüşselerdi, bu emek faaliyetiyle doğrudan bağlantılı olarak metaların bedenlerinde de değeri temsil eden fiziksel bir değişme olmasını beklemek gerekirdi. Marx'ın değer ve mübadele ilişkisinin iktisadi düzlemde görünür olduğu biçimi (x kadar A metası = y kadar B metası) tanımlamış; ardından bu görüntünün altındaki toplumsal ilişkiye tanımlamıştır.

Vurgulamak gerekir ki, iki meta arasındaki bu ilişkinin, basitçe, değer büyüklüklerinin eşitliği olarak kurulabilmesi için, iki metanın değer büyüklüklerinin, bunlar karşı karşıya gelmeden *önce* belirlenmiş olması zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durumun, her iki metanın değer büyüklüklerinin kendileri dışında bir üçüncü şeyle tanımlanmayı gerektireceği açıktır. O zaman, yukarıda açıklanmaya çalışılan ilişki, ayın içerikte olmak koşuluyla, bu sefer başka metalar arasında tanımlanmış olacaktı ki kavramsal olarak değişen hiçbir şey olmayacaktı.

Marx'ın değer ilişkisinde, iki metanın değer niteliğine sahip oldukları için karşı karşıya gelmesi ve meta değerinin *yalnızca* bir başka meta aracılığıyla ifade bulması, değer ilişkisinin özünü oluşturmaktadır. Bu, aynı zamanda, paranın ortaya çıktığı sürecin temelini oluşturmaktadır. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde, daha sonra, iki meta arasındaki ilişkinin gelişerek nasıl para ilişkisine dönüştüğünü açıklamaktadır. Bu konunun kavramsal özünü "basit değer ilişkisi" oluşturduğu için, bu açıklamaları burada yinelemeye gerek görülmemektedir. Her ne kadar "görelî değer" ve "eş değer" biçimler üzerine Marx'ın yaptığı çözümler önemli bir kavramsal içeriğe sahip olsa da, tartışmanın *Kapital*'deki devamı için, belli düzeyde formel mantıkla ulaşılan bir sonuç olduğunu söylemek mümkündür.

8. Toplumsal İlişki Olarak Değer ve Para

Paranın, değerden ayrı, değeri ifade eden bir nesnel varlık olması zorunluluğu, sadece para nesnesi üzerinden yapılan tartışmalara kuşkuyla bakmak gerektiğini göstermektedir. Paranın nesnel biçim almak zorunda olması ile bu biçimin ne olacağı konusu, kategorik olarak ayrı şeylerdir; ama paranın alacağı biçimin değer ilişkilerinin gelişimiyle bağlantılı olduğu açıktır. Deniz kabuğunun veya hayvan derisinin para nesnesi olarak kullanılmasının nedeni, bu ilişkilerin gerçekleştiği toplumsal ve doğal koşullarda aranmalıdır. Ancak neyin kullanıldığından bağımsız olarak yapılan mübadelenin, öncelikle bir değer ilişkisi olması zorunluluğu, bunlardan ayrı bir olgudur.

Marx, mübadele eylemiyle gerçekleşen toplumsal ilişkinin, özünde bir değer ilişkisi olduğunu düşünmekteydi. Böylelikle Marx, değer ilişkisinin metalar düzeyinde fiili bir eylem olarak gerçekleşmeden *önce*, insanlar arasında kurulan toplumsal bir ilişki olduğunu ortaya koymuş olmaktadır. Bu sonuca varılmasını sağlayan temel konu, aslında mübadelenin biçimsel boyutunda saklı görünmektedir. Mübadele, biçimsel olarak, iki nesnenin, para aracılığıyla el değiştirmesi

şeklinde gerçekleşmektedir; yani fiziksel olarak iki nesne karşılıklı olarak yer değiştirmektedir. Ancak bu görüntü, yukarıda tartışıldığı gibi, bu ilişkinin neden ve nasıl gerçekleştiğini, bu ilişkinin varsayımlarını ve bu ilişki içindeki bireylerin nasıl bir bilinçle hareket ettiklerini açıklamaktan kesin olarak uzaktır. Oysa bu fiili eylemde, görünenin ötesinde karmaşık bir takım ilişkiler mevcuttur ve bunlar *yalnızca* insanlar arasında bir ilişki olarak gerçekleşebilir niteliktedir, nesnelere arasında değil. Değeri ve parayı bir toplumsal ilişki olarak tanımlamanın gerçekliği de burada yatmaktadır.

Metaların mübadelesi, iki insan arasında bir mübadeledir. Hatta Simmel'in dediği gibi, "iki insanın ürünlerini mübadele etmesi, hiç de basitçe iktisadi bir olgu değildir" (Simmel, 1990, s. 55). Dolayısıyla mübadeleyi iktisadi bir ilişkiye çeviren, bu ilişki içindeki insanların birbirlerine bir bedel ve eşit bir bedel ödemek zorunluluğudur ki bu zorunluluğun duyulması, iki insan arasında tanımlı bir durum olup, mübadele edilen nesnelere bağımsız bir olgudur. Bu bedelin büyüklüğü, yani fiyat üzerine yürütülen bir tartışma, konuyu nicel bir boyuta taşıdığı için, konunun özüne dair tartışmanın üzerini örtmektedir. Oysa Adam Smith'in belirttiği üzere, emeğin, her şeyin "ilk fiyatı, her şey için ödenen asıl satın alma parası" olması (Smith, [1776] 1981, s. 48), mübadelede neden bedel ödendiğine ilişkin bir tespittir; bu bedelin büyüklüğünün ne olacağı, elbette bundan türeyen ama ikincil bir konudur. Meta mübadelesinin nicel boyutu, neyin ölçüldüğü ve neden ölçüldüğü sorularına yanıt vermeksizin tartışılabilir bir konu değildir. Eğer mübadelede eşitlenen bir şey varsa, bu her şeyden önce, insanların eşitliğidir. Marx'ın Aristoteles'e atıfta bulunarak, mübadelenin eşitliği varsaydığına ilişkin tespiti, aslında iki meta arasında fiziksel bir eşitliği anlatmamaktadır. Çünkü iki meta, tam da farklı cisimler olduğu, yani fiziksel anlamda eşit olmadıkları için mübadele edilmektedir. Mübadeledeki eşitliğin iki cisim arasında değil, iki ürünü karşı karşıya getiren insanlar arasında aranması gerektiği, Marx'ın tüm çözümlemesinin temelinde yatan temel konudur. Bu nedenle, değer ilişkilerini ya da parasal süreçleri nesnelere arasında bir ilişki olarak koymak, toplumsal ilişkilerin "ne olduğu" tartışmasının özünde uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Nesnelere arasında gibi görünen ilişki ve bu ilişki içinde nesnelere atfedilen ama kesinlikle onların fiziksel bir özelliği olmayan kategorik oluşumlar (değer), insanlar arasındaki ilişkilerden türemektedir.

Para, bir yönüyle, "çiftçinin çalışmasını berberin çalışmasına" dönüştürmekte, fiziksel bir temas olmaksızın bir etkide bulunmaktadır (McLuhan'dan aktaran Ingham, 2004, s. 4). Burada söz konusu olan, tam da yukarıda belirtildiği gibi, doğrudan ya da fiziksel olarak var olmayan ve kurulması mümkün olmayan bir ilişkinin farklı bir şekilde dile getirilmesidir. Para, gerçekten de, birbirini tanımayan ve birbirlerinden bağımsız hareket eden milyonlarca insanın emek ürünlerini birbiriyle ilişkilendirmektedir. Ancak temel mesele, paranın bunu nasıl yapabildiğidir. Paranın bunu *yapabilmesinin* arkasındaki birinci unsur, bu ilişkilendirmenin *öncelikle* insanlar tarafından yapıldığıdır; ikincisi ise, bu ilişkilendirmeyi insanların, fiziksel olarak tüm emek ürünlerine dışsallaşmış ama bu ürünlerin değerlerini temsil eden bir şey aracılığıyla yapıyor oluşudur. Burada ilişki nesnelere düzeyinin ötesinde bir şey olarak kavranmadıkça, hatta para da sadece nesnel biçimiyle alındığı sürece, ilişkinin özünün anlaşılması mümkün olmamaktadır. Bu konuda, Marx'ın Aristoteles'in değer ilişkisinin "emeklerin eşitliği" ilişkisi olarak kuramamasının nedeninin, içinde yaşadığı köleci toplum olduğu tespitini hatırlamak, önemli görünmektedir (Marx, 2011, s. 70-71). Innes, bu konu bağlamında "ortaya çıkan yanlış anlaşılımlar, para kullanımının ne metal paranın fiziki varlığını, hatta ne de metalik bir değer standardının varlığını zorunlu olarak gerektirdiğini anlamadaki zorluktan kaynaklanmaktadır" (Innes, 2004[1913], s. 16) derken, paranın değerini ifade bulmuş biçimi olması gerektiği konusunu atlamış olmakla kalmamakta, para ile değer arasındaki ilişkiyi de koparmış olmaktadır. Burada önemli olan ve Innes'in üzerinde durmadığı şey, para olarak işlev gören şey bizzat metalik paranın fiziki varlığı değil, bu fiziki varlığın bedeniyle ifade bulan değerdir.

Son olarak, paranın işlevlerinin, salt paranın nesnesiyle ilişkili olmadığını, ama "para olma niteliği" ile ilişkilendirmek koşuluyla para nesnesiyle ilişkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Akat, para olarak kullanılan "nesnenin uzun süre fizik niteliklerini kaybetmeden dayanması" (Akat, 2009, s. 262) gerektiğini belirtmektedir. Bu olgu, aslında değer metanın bizzat kendisinde tanımlı olmadığını ve metalden ayrı olarak bir varlığa sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bir meta el değiştirebilir, tüketilebilir, bozulabilir olsa da, değeri gerçekleştiğinde, yani para karşılığında

satıldığında değer varlığını koruması ve üründen ayrışması zorunludur. Metanın satılmasıyla elde edilen paranın, değer *kendisi olarak* varlığını koruması ve başka mübadelelerde kullanılabilmesi, ya da istenirse saklanabilmesi gereklidir. Akat, devamında, para olarak kullanılan “nesnenin hem küçük birimlere bölünebilmesi, hem de gerektiğinde, tekrar büyük birimler halinde bütünleşmesi” gerektiğini söylemektedir (Akat, 2009, s. 262). Bunun nedeni, değer toplumsal bir görüngü olması ve toplumsal emeğin tümünü ortak bir özellik olarak yansıtmasıdır. Böylelikle piyasada satılabilir bir ürün elde edilmesini sağlayan her faaliyet, şu ya da bu oranda toplumsal düzeyde yaratılan değer bir parçası olarak tanımlı hale gelmektedir; ancak buradaki niceliğin metanın miktarıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Her meta şu ya da bu büyüklükte bir değere sahip olabilir ve bu tamamen o malın üretildiği süreçle, yani toplumsal emek faaliyetiyle ilişkilidir. Bir metadan üretilen miktar sabit kalsa bile, bu aynı miktarda metanın değerinin (veya fiyatının) sürekli değişime tabi olması, değer ile meta ilişkisinin dolayimsız bir ilişki olmadığını, hatta değer farklı bir düzeyde belirlendiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, sonsuz oranda bölünebilir olan şey meta değil, onun değeridir. Para nesnesinin sahip olması gereken fiziksel özellikler, görüldüğü gibi, metalarla değil onların değerleriyle tanımlanmaktadır.

Sonuç

Bu yazıda, “para olma niteliği” ile “para nesnesi” kavramsallaştırması bağlamında paraya kavramsal ve yönetsel bir yaklaşım geliştirilmeye çalışıldı. Bu yaklaşıma göre para nesnesi, para olma niteliğinin bir türevi olup, para esas olarak bu toplumsal ilişki temelinde varlık kazanmaktadır. Paranın bu ikili doğası temelinde yapılmayan çözümlerlerin yetersizliği de bu bağlamda ileri sürülmektedir. Yine altı çizilen bir diğer konu, parayı gerektiren ilişkilerin doğasının, nesnel dünyasına referansla açıklanamayacağı şeklindedir. Bu yaklaşımın kaçınılmaz uzantısı, bir toplumsal kategori olarak paranın gerçekliğinin aranacağı yerin toplumsal ilişkiler olduğu tespitidir. Toplumsal ilişkiler aynı zamanda maddi süreçler olarak gerçekleşmek zorunda olduğu için, para nesnel bir biçim kazanmak zorundadır ve bu durum, paraya ilişkin yanlış kuramsallaştırmalar için zemin oluşturmaktadır. Çünkü para, değer nesnellik kazanmış biçimi olunca, paraya ilişkin çözümler bu nesnel olguya odaklanmakta, onu ortaya çıkaran toplumsal ilişkiler çözümlenmemektedir. Bu yanlışın temelinde, toplumsal ilişkilerden türeyen kategorilerin maddi varlıklarda ifade bulması zorunluluğunun yer aldığı, yazının ana temalarından birini oluşturmaktadır. Maddi varlıkların toplumsal kategorilerin ifade bulma biçimi olmasının nedenlerinin kavramsal düzeyde çözümlenmesi, toplumsal ilişkilerin ontolojisinin çözümlenmesini gerektirmektedir. Maddi varlıklarda ifade bulan toplumsal kategorilerin varlık nedeninin toplumsal ilişkiler olduğu tespitinin yapılmasını mümkün kılan da bizzat bu çözümlerdir. Bu çözümler sayesinde ki, mübadele ilişkisi nesnel arasında bir ilişki olarak değil, toplumsal ilişki olarak kavranmaktadır. Böylelikle bu ilişkilerden türeyen kategoriler, gerçek toplumsal zeminlerine oturtulmaktadır. Bu yönetsel ve kavramsal yaklaşım, parasal süreçlerin özünde toplumsal ilişkiler olduğunu, paranın da yalnızca bir toplumsal ilişki olarak kavranabileceğini göstermektedir.

Referanslar

- Colander, D. (2010). *The Keynesian Method, Complexity and the Training of Economics*. Middlebury College Economics Discussion Paper.
- Eren, E., & Öğüt, K. (2009). Matematik ve Fizik ile Etkileşimi Çerçevesinde Yerleşik İktisat ve "Yeni İktisat" Akat, A.S. (2009). *İktisadi Analiz*. İkinci Baskı. Eflatun Yayınevi.
- Bhaskar, R. (1978). *A Realist Theory of Science*. Hassocks: Harvester.
- Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to the Contemporary Philosophy*. Verso.
- Carruthers, B.G. (2010). “The Meanings of Money: A Sociological Perspective”. *Theoretical Inquiries in Law*, 11(1), 51-74.

- Dodd, N. (1994). *The Sociology of Money*. London: Continuum.
- Dodd, N. (2005). Laundering 'money': On the Need for Conceptual Clarity Within the Sociology of Money. *Archives Européennes de Sociologie*, 46(3), 387-441.
- Dodd, N. (2014). *The Social Life of Money*. Princeton: Princeton University Press.
- Dostaler, G. (1997). Keynes and Friedman on Money. A.J. Cohen, H. Hagemann, J. Smithin (ed.). *Money, Financial Institutions and Macroeconomics* (pp. 85-100). Springer.
- Dostaler, G. (2007). *Keynes and His Battles*. çev. N.B. Mann. Cheltenham: Edward Elgar.
- Granovetter, M. (1992). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. M. Granovetter ve R. Swedberge (ed.) *The Sociology of Economic Life* (pp. 53-81). Westview.
- Heilbroner, R.L. (2003). *İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ingham, G. (2000). 'Babylonian Madness': On the Historical and Sociological Origins of Money. J. Smithin (ed.). *What is Money?* (pp. 16-41). Routledge.
- Ingham, G. (2004). *The Nature of Money*. Cambridge: Polity Press.
- Ingham, G. (2006). Further Reflections on the Ontology of Money: Responses to Lapavitsas and Dodd. *Economy and Society*, 35(2), 259-278.
- Innes, A.M. (2004[1913]). What is Money? L.R. Wray (ed.) *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mithcell Innes* (pp. 14-49). Edward Elgar.
- Keynes, J.M. ([1936] 1973). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: MacMillan.
- Keynes, J.M. ([1937] 1973). The General Theory of Employment. *The Collected Writings of John Maynard Keynes* (Vol. 14) (D. Moggridge, Ed.) (109-123). MacMillan.
- Keynes, J.M. (2008). *Para Üzerine Bir İnceleme*. çev. C. Gerçek. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lawson, T. (2015). A Conception of Social Ontology. S. Pratten (Ed.). *Social Ontology and Modern Economics* (pp. 19-52). Routledge.
- Marx, K. (1904). *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Çev. N.I. Stone. Chicago: Charles H.Kerr.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi* (Cilt 1). çev. M. Selik ve N. Satlıgan. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Meaney, M.E. (2002). *Capital As Organic Unity: The Role of Hegel's Science of Logic in Marx's Grundrisse*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Mishkin, F.S. (2004). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. 7. Baskı. Boston: Addison Wesley.
- Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. çev. A. Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schumpeter, J.A., (1954). *History of Economic Analysis*. London: George Allen & Unwin.
- Searle, J.R. (1995). *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Simmel, G. (1990). *The Philosophy of Money*, 2nd Edn. London: Routledge.
- Smith, A. ([1776] 1981). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vol. 1), Indianapolis: Liberty Classics.

- Wayne E.B. ve Jimerson, B.J. (1992). The Sociology of Money. *The American Behavioral Scientist*. 35(6), 678-693.
- Zelizer, V. (1989). The Social Meaning of Money: 'Special Monies. *The American Journal of Sociology*, 95(2), 342-377.
- Zelizer, V. (1994). *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books.
- Keynes, J. M. (2013). *The Collected Writings of John Maynard Keynes* (Vol. 14). (D. Moggridge, Ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Öğüt, K. (2017). Kuantum Teorisi – Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadı. In Ç. Ö. Boz (Ed.), *İktisat ve Diğer Bilimler* (pp. 43-94). İletişim Yayınevi.
- Rodrik, D. (2015). *Economics Rules*. Oxford: Oxford University Press.
- Stanfield, R. (1974, March). Kuhnian Scientific Revolutions and the Keynesian Revolution. *Journal of Economic Issues*, 8(1), 97-109.
- Ward, B. (1972). *What's Wrong with Economics?* London: Macmillan.

DEVLET VE TELEFON: TARİHSEL SOSYOLOJİ İŞİĞİNDA ALTYAPI POLİTİKALARININ İNCELENMESİ İÇİN ELEŞTİREL BİR KURAMSAL ÇERÇEVE ÖNERİSİ

Sırrı Emrah ÜÇER

 Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF Öğretim Elemanı, seucer@yildiz.edu.tr

Başvuru Tarihi/Application Date: 17 Temmuz 2019/July 17, 2019.

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 30 Kasım 2019/November 30, 2019.

ÖZET

Mal ve sermaye hareketlerinin yoğunlaştığı tarihsel dönemlerde ilgili altyapı sektörleri dönüşmeye başlamıştır. Telekomünikasyon şebekeleri de 1970'lerden itibaren finansal işlemlerin yoğunlaşması kaynaklanan talep artışıyla önem kazandı. Şebekenin hem kritik finansal işlemlerin taşıyıcısı olmaktan ileri gelen bir kullanım değeri, hem de kapitalist yatırımları cezbeden kârlı bir sektör olmaktan ileri gelen bir değişim değeri var. Devlet politikaları şebekelerin tarih içerisinde edindiği kullanım ve değişim değerlerine uyum göstererek dönüştü. Makalede altyapı şebekelerine dönük devlet politikalarını incelemek için tarihsel ve karşılaştırmalı bir perspektif öneriyorum. Bunun iki kuramsal temeli var. Birincisi eleştirel ekonomi-politiğin geçiş sosyolojisi. İkincisi Dünya Sistemleri Perspektifi'nin tarihsel sosyolojisi. Makalede bu iki perspektifi kullanarak telekomünikasyon şebekesinin farklı dönemlerde merkez-çevre ülkelerde ve Türkiye'de kullanım ve değişim değerlerinin nasıl değiştiğini ve telekomünikasyon politikalarının hangi önceliklerle biçimlendiğini inceliyorum.

Anahtar Kelimeler: altyapı, kamu hizmetleri, telekomünikasyon politikası, birikim rejimi, Dünya Sistemleri Perspektifi, tarihsel sosyoloji, merkez, çevre.

ABSTRACT

During the periods of intensifying movements of commodities and capital, infrastructure sectors transform. Telecommunications networks became more significant as a result of the increase in demand due to intensification of financial transactions in the 1970s. Network has a use value rooted in its crucial role in channeling financial operations and an exchange value as a target for profitable capitalist investment. State policies transformed as a response to the changing use and exchange values of these networks. I propose an historical and comparative perspective for analyzing government policies toward infrastructure networks. This framework has two theoretical bases. First is the transition sociology of critical political economy. Second is the historical sociology of World Systems Perspective. I employ these two perspectives to analyze determination of use and exchange values of telecommunications networks and prioritizations of telecommunications policies in different periods in core-periphery countries and Turkey.

Keywords: infrastructure, utilities, telecommunications policy, accumulation regime, World Systems Perspective, historical sociology, core, periphery.

1. Giriş: Neden Altyapı Şebekeleri?

Çalışmamı neden altyapı sektörlerinin incelenmesinin önemli olduğunu açıklayarak başlamak istiyorum. Altyapı şebekelerinin dönüşümünün incelenmesi, yaygın biçimde “küreselleşme” olarak adlandırılan bir dönemde bulunmamızla yakından ilgili. Cari hareketlerin büyük ölçüde serbestleştiği bu dönem içerisinde imalat sektörü kolayca nakledilebilir bir sektör haline geldi. Başta ucuz işgücü olmak üzere çeşitli avantajlar barındıran lokasyonlar imalat tesislerini kendine çekti. Bu avantajların yeri sabit değildi ve değişmeye açıldı. Bu nakledilebilirlik imalat tesislerinin hızla devalüe olması sonucunu verdi. İmalat sektöründen farklı olarak kamu hizmetlerinin, özellikle ulaştırma, enerji, haberleşme ve su altyapı şebekelerinin ürettiği hizmetlerin üretildiği yerde tüketilmesi gerekiyor. Bu durum, hareketli para sermayenin kazanç olanaklarını yok eden bir mekânsal sabitleme anlamına gelen büyük sermaye yatırımları için altyapı şebekelerini imalat tesislerinden daha cazip hale getiriyor. İçinde bulunduğumuz dönemin bir diğer etkisi, mal, insan ve para hareketlerinin yoğunlaşması ve bu yoğunlaşmaya bağlı olarak bu hareketlere akış kanalı sağlayan altyapı şebekelerinin ürettiği hizmetlere olan talebin genişlemesi. Talepteki bu genişleme altyapı şebekelerinin sabitleme avantajını pekiştirici bir etki yapıyor. Buna bağlı olarak imalat tesislerine yatırım çekebilen çevre ekonomiler sınırlı sayıda kalırken altyapı şebekelerine özelleştirme ve *green field* yatırım projeleriyle önemli miktarlarda sermaye yatırımı çeken çevre ülkelerin sayısı arttı. Gerek altyapı şebekeleri üzerinden gerçekleşen mal, para ve insan akımları, gerekse bu şebekelerin kendisine yapılan yatırımlar yoluyla oluşan dönüşüm, çevre ekonomilerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin başlıca kanalları olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla altyapı şebekelerinin incelenmesi dünya ekonomisi içindeki iş bölümünün, sermaye piyasalarının yapısının, çevre ekonomilerin eklemlenme süreçlerinin ve buna bağlı olarak yurtiçi düzeyde değişen ve dönüşen ilişkilerin incelenmesi için kritik bir çıkış noktası haline geliyor. Bu aynı zamanda kuramsal düzeyde tanımlanan kapitalist ilişkilerin somutlaştırılması ve sınanması için de elverişli ve zengin bir ampirik alan sunuyor.

Çalışmada ele alacağım kuramsal ve kavramsal çerçeveleri iki başlık altında topluyorum. Birincisi geçiş sosyolojisi adını verdiğim, ekonomik coğrafya ve devlet kuramı zemininde yükselen ekonomi-politik yaklaşım. İkincisiyse yaygın bir biçimde tarihsel sosyoloji olarak adlandırılan Dünya Sistemleri Perspektifi’dir. Birinci yaklaşım olan geçiş sosyolojisinin önde gelen düşünür-yazarları David Harvey ve Bob Jessop, Fordist birikimden finans egemen esnek birikime geçişin incelenmesi için kuramsal çerçeveler geliştirdi.¹ Elbette Harvey’nin çalışmalarında tarihsellik, Jessop’ın çalışmalarındaysa yapısal belirlenim daha büyük rol alıyor ve iki yazarın yaklaşımları arasında önemli bir fark yaratıyor. Yine de özellikle Jessop’ın çalışmalarında Harvey’nin kavramsal çerçevesinin önemli bir etkisi olduğu net bir biçimde görülüyor. İki yazar arasında Antonio Gramsci ile Louis Althusser arasındakine benzer bir ilişki var, ikincisi birincisini daha sistematik ve şematik hale getiriyor. Yapısal belirlenimin rolü ikincide, somut tarihsel aktörler birincisinde daha önemli rol alıyor. Bu çalışma, altyapı şebekelerinin dönüşümünü ve bu alana dönük devlet politikalarını analiz ederken bazı soyut kavramlara başvurarak yapısal belirlenimi, bu şebekelerin dönüşümünde somut aktörlerin somut rollerini ortaya koyarak tarihselliği ön plana çıkarıyor.

Geçiş sosyolojisinin önemli bir eksikliği modellerini esas olarak merkez ülkeler için kurması. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Britanya, Fransa, Almanya gibi Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya gibi merkez ülkelerin dönüşümü bu modeller çerçevesinde incelenebiliyor. Elbette ne Fordizm ne de finans egemen esnek birikim ulusal ölçüğe indirgenebilir. Her iki birikim rejimi de dünya sistemi çapında birer örgütlenme biçimini gerektirir. Geçiş sosyologları da bunu kabul eder (Harvey 1990, 136-137). Ancak kurdukları inceleme çerçevesi ve başvurdukları tarihsel olaylar ve aktörler esas olarak merkez ülkelere yönelik olmaya devam eder. Bu noktada bu çalışmaları modifiye ederek çevre ekonomilerin eksenine yerleştirmek için büyük tarihsel sosyoloji geleneğinden yardım alıyorum. Tarihsel sosyolojinin önde gelen isimleri olan Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi’nin yanı

¹ Bu iki yazar bir ekolün temsilcileri olarak görülmez veya başka bir yerde geçiş sosyologları olarak adlandırılmazlar. Bu isimlendirmeyi ve tasnifi ben buradaki çalışmam amacıyla yapıyorum. Burada geçen geçiş ifadesinin, geçiş ekonomileri (*transition economies*) olarak adlandırılan, reel sosyalizmden kapitalizme geçiş yaşayan ülkelerle bir ilgisi yoktur.

sıra bu çerçeveyi ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ve daha düşük düzeyde çağdaş Türkiye'ye uyarlamış olan Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk'un çalışmaları bu çalışmanın da önemli çıkış noktaları. Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun, daha sonra çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin ticaret, sermaye hareketleri ve göçler yoluyla dünya ekonomisiyle (yarı-)çevre ülke olarak eklemlenmesi ve bu eklemlenmede sermaye eklemlenmesinin büyük oranda altyapı şebekelerine dönük yatırımlar vasıtasıyla vücut bulması başlıca çıkış noktalarından birini oluşturuyor. Tarihsel sosyoloji ele alınırken geleneksel olarak ticaret bağımlılığının odağa alınması ve buna bağlı olarak yurtiçi imalatın çöküşünün dikkat çekmesi keyfiyeti açıktır. Sermaye bağımlılığıysa ağırlıklı olarak devlet borçları çerçevesinde dikkat çekerken altyapı şebekelerine dönük doğrudan yatırımlar yoluyla gerçekleşen sermaye bağımlılığı gölgede kaldı. Halbuki genelde Wallerstein ve Arrighi'nin çalışmalarında çevre ekonomilere dönük sermaye hareketleri, özelde Keyder ve Pamuk'un çalışmalarında altyapı şebekelerinin çektiği yatırımlar da analize dahil ediliyordu. 1970'lerden itibaren finans egemen esnek birikim döneminde sermaye bağımlılığının çevre ekonomilerin dünya ekonomisine başlıca eklemlenme biçimi haline gelmesi ve ticaret bağımlılığından daha belirleyici olması, tarihsel sosyoloji çalışmalarının sermaye bağımlılığını odağına alan bir yeniden okunmasını gerekli kıldı. Böyle bir okuma ortaya çıkarıyor ki, içinde bulunduğumuz "küreselleşme" dönemi aslında "ikinci küreselleşme" dönemidir. "Birinci küreselleşme"yse 19. yüzyılda yükselmiş ve 1914-1930 dönümüne dek devam etmişti. Bu birinci küreselleşme döneminde de artan hizmet talebine paralel biçimde yine çevre ekonomilerde altyapı şebekelerine olan yatırımlar genişlemişti. Tarihsel sosyolojinin altyapı şebekelerinin analizinde kullanılması hem bu geleneğin yeni sorunlar çerçevesinde düşünen bir iktisadi sosyoloji akımı olarak güncellenmesi, hem de günümüzdeki deneyimlere ışık tutabilecek 19. yüzyıl deneyimlerinin hatırlanması açısından önemli.

Nihayet bu iki çerçeveyi Türkiye haberleşme politikalarının üç yüzyılı içerisinde konumlandırmak ve somutlaştırmak bu çalışmanın başlıca amacı. 19. yüzyılda posta ve telgraf hizmetlerinin gelişim yönünden, 20. yüzyılın başında telefonun gelişinden, daha sonra kamulaştırmalara ve 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında özelleştirmelere uzanan bir akışı bu çerçevenin içinden yeniden açıklamayı amaçlıyorum. Bunu yaparken devlet politikalarını birbirini takip eden dönemler ile değişim ve kullanım değerlerinden oluşan bir matrisin içinde tablolastırıyorum. Böylece farklı konjonktürel dönemler için altyapı şebekesinin kazandığı farklı özellikler, belli bir yapısal belirlenim çerçevesinde oluşan değişim ve kullanım değerleri ve bu çerçeve dahilinde devletin benimseyebildiği politika önceliklerini topluca göstermek mümkün oluyor. Kuşkusuz bu çalışmanın bir benzeri haberleşme/telekomünikasyon şebekesi dışındaki diğer altyapı şebekeleri için de yürütülebilir. Olası şebekeler içerisinde haberleşme şebekesinin seçilmesini, bu şebekenin finans sektörü açısından taşıdığı kritik önem meşrulaştırıyor. Şebekenin hem kritik finansal işlemlerin taşıyıcısı olmasından ileri gelen bir kullanım değeri, hem de kapitalist yatırımları kendisine çeken karlı bir sektör olmaktan ileri gelen bir değişim değeri var. Haberleşme şebekesinin bu iki yönü birbirleriyle her zaman barışık olan yönler değil. Değişim değerini ön plana çıkaran bir politika önceliği şebekenin işlevselliğini tehlikeye düşürerek kullanım değeri yönünün baskılanması anlamına geliyor. Bu çalışmada farklı konjonktürel dönemler içerisinde özel olarak telefon şebekelerinin, genel olarak haberleşme şebekelerinin kullanım ve değişim değerlerinin nasıl tanımlandığı ve devletin politika önceliklerinin hangi yönü vurguladığı açıklanıyor.

Çalışmanın birinci bölümü olan bu giriş bölümünü takip eden bölümleri şu şekilde akıyor: İkinci bölüm geçiş sosyologlarının çalışmalarından hareketle merkez ülkelerde telekomünikasyon politikalarının dönüşümünü inceliyor. Üçüncü bölüm tarihsel sosyoloji düşüncesinin katkılarıyla geçiş sosyolojisini yeniden çekimleyerek çevre ülkelerde telekomünikasyon politikalarının dönüşümünü ele alıyor. Dördüncü bölüm tüm bu kuramsal çerçeveyi Türkiye haberleşme şebekelerinin ve bu şebekelere dönük devlet politikalarının dönüşümüyle somutluyor. Beşinci bölüm makalenin temel tartışma noktalarını ve bulgularını vurguluyor ve çalışmayı sonlandırıyor.

2. Geçiş Sosyolojisi: David Harvey ve Bob Jessop

Bu bölümün amacı, geçiş sosyolojisinin iki önemli temsilcisi olan David Harvey ve Bob Jessop'ın çalışmalarından hareketle merkez ekonomilerde telekomünikasyon sektörünün

dönüşümünü açıklayan bir kuramsal çerçeve ortaya atmak. Bu çerçevede bu bölüm ilk olarak Harvey'nin Fordizm'den finans egemen esnek birikime geçişi nasıl kuramsallaştırdığını açıklıyor. Bu geçişte özellikle önemli rol oynayan zamansal ve mekânsal çözüm/nakil (*spatio-temporal fix/replacement*) kavramlarını açıklıyor ve bu çözüm/nakillerde telekomünikasyon şebekelerinin rolünü inceliyor. İkinci olarak bu bölüm, Jessop'ın kuramlaştırdığı haliyle kapitalizmde çelişki yüklü politika alanlarını açıklıyor. Jessop'ın bu modellerinden hareketle telekomünikasyon politikasının da çelişki yüklü bir politika alanı olarak kuramsallaştırıyor ve bunu merkez ülkelerde telekomünikasyon politikasının dönüşümü üzerinden somutlaştırıyor.

Harvey (1990, 121-140) Fordizm kavramını 1945'te İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan ve 1973'te ABD'nin krize girmesi ve Bretton Woods standardını terk etmesiyle son bulan bir birikim rejimi olarak tanımlar.² Fordizm temelinde standart ürünlerin kitlesel üretimi ve kitlesel tüketimi yatan bir birikim rejimiydi. Mesai sürelerinin sınırlanması, yükselen reel ücretler, tam istihdam politikası ve devletin sosyal harcamalarıyla birleşiyor, böylece ücretli çalışanlar büyüyen kitlesel üretimi tüketme gücüne sahip bir iç pazarın önemli bir bileşeni haline geliyordu. Talep yanlı Keynesyen politikalarla efektif talebin genişlemesine devletin ulusal ölçekte merkezi planlama işlevini görmesi dayanak oluşturuyordu. İmalat ve hizmetlerde hâkim durumda bulunan monopolistik ve oligopolistik firmalar ve kamu işletmeleri, ölçek ekonomilerinden yararlanabilen büyük sermaye yatırımlarının hayata geçirilmesinde önemli rol oynuyordu. Ulusal telekomünikasyon operatörlerinin de dahil olduğu bu firmalar kendilerine tanınan tekeli ayrıcalıklara karşılık güvenceli ve sendikali çalışanları yükselen reel ücretlerle istihdam etmeyi kabul ediyordu. Harvey'nin ana hatlarını bu şekilde çizmiş olduğu Fordizm esas olarak merkez ülkelerde geçerli olan bir birikim rejimi olmakla beraber komünist İkinci Dünya dışındaki çevre ülkeler de -bu arada Türkiye de- merkezdeki Fordist büyüme mekanizmasının ve Soğuk Savaş'ın ihtiyaçlarına ve kendi kalkınmacı hedeflerine göre iş bölümüne ekleniyor ve sistemin işlemesine önemli katkıda bulunuyordu. Bu eklenmenin koşullarını Dünya Bankası, IMF, NATO gibi uluslararası örgütler büyük oranda tayin ediyor, ABD kapsamlı politik ve askeri müdahalelerden geri durmuyordu. Bretton Woods sisteminin uluslararası sermaye hareketlerinde spekülasyonu baskılayan, istikrarı hedefleyen düzenlemeleri ve ABD'nin güvencesi altındaki sabit kur rejimi ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri istikrarlı bir zemine oturtuyordu (Eichengreen 2008, 91-133). Bütün sektörlerin Fordist birikim rejiminin ihtiyaçları çerçevesinde biçimlendiği bir ekonomik yapıda, monopol konumundaki telekomünikasyon operatörleri yüksek istihdam hacimleri, büyük ölçekli yatırımları ve yurtiçi elektronik imalatına yüklü siparişleriyle üzerine düşen rolü oynuyordu. Fordist birikim rejimiyle ilişki içerisinde telekomünikasyon politikalarının nasıl biçimlendiğini bu bölümde daha sonra açıklayacağım.

Harvey (1990, 141-172) Fordist birikim rejiminin sona ermesiyle beraber esnek ve finans egemen bir birikim rejimine geçiş yaşandığını ifade eder. 1960'larda Batı Avrupa ve Japonya'da savaş sonrası toparlanmanın tamamlanması ve iç pazarın sınırlarına erişilmesi, verimlilik artışlarının daha çok işçiyi imalat sektörünün dışına itmesi, yeni sanayileşen ülkelerin ortaya koyduğu alternatifler, Vietnam Savaşı'nın yarattığı enflasyonist etki, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, ABD dışı dolar fonlarının şişmesi ve spekülatif işlemlerde çevrilmeye başlaması gibi faktörler Fordist birikim rejimini krize sürükledi. Harvey'ye göre Fordist birikim rejiminin başarılı işleyişini sağlayan sermaye-emek uzlaşısı, sabit sermaye yatırımları ve devletin sosyal politika sorumlulukları bu kriz karşısında ekonomik açıdan sorun yaratan birer katılık haline gelmişti. Bu katılıkların karşısına 1970'lerden itibaren konan esnek örgütlenmeler yavaş yavaş yeni bir birikim rejiminin esas öğelerini oluşturdu. Fordizm'in güvenceli, sendikali, tam istihdamı hedefleyen çalışma rejiminden güvencesiz, yarı-zamanlı, sendikasız, yer yer kayıt dışı ve yapısal olarak işsizliği barındıran esnek bir çalışma rejimine geçildi. Bütünsel işyeri örgütlenmesinden taşeronlara dayanan daha esnek bir üretim örgütlenmesine geçildi. Bu çerçevede küresel değer zincirleri ve sektör-içi ticaret gelişti ve üretimin

² Birikim rejimi olarak Fordizm, birçok özelliğini rasyonalize edilmiş Fordist-Taylorist işyeri örgütlenmesinden almakla beraber, ondan ibaret ve onunla aynı şey değildi. Bu işyeri örgütlenmesi modelinin tarihi 1910'lara kadar uzanıyordu (Harvey 1990, 125-129). Harvey bütünsel bir birikim rejimi ve ona denk gelen bir toplumsal ve ekonomik düzenleme biçimi olarak Fordizm kavramını önde gelen isimleri Michel Aglietta, Alain Lipietz ve Robert Boyer olan Düzenleme Okulu'ndan devralır (Harvey 1990, 121-122).

farklı bileşenleri dünyanın farklı konumlarında yürütülmeye başladı. Standart ürünlerin kitlesel üretiminden, çeşitlendirilmiş ürünlerin talep üzerine kısa süre içerisinde üretilmesine dayanan Post-Fordist işyeri örgütlenmesi ön plana çıktı. İmalat tesislerinin ucuz emek coğrafyalarına göçüne bağlı olarak merkez ekonomilerde sanayisizleşme süreci tetiklendi ve eski endüstriyel merkezler çöküntü bölgelerine dönüşmeye başladı. Merkez ekonomilerde, odağında finans, sigortacılık ve gayri-menkul ortaklıklarının yer aldığı hizmetler sektörü istihdamın ve milli gelirin çoğunluğunu barındırır hale geldi. Uluslararası ekonomik ilişkilerin temel çıpası olan sabit kur rejimi, ABD'nin enflasyonist politikaları benimsemesi ve 1973'te dolar karşılığı altın taahhüdünden vazgeçmesiyle beraber yerini esnek ve dalgalı kur rejimine bıraktı (Eichengreen 2008, 126-132). Uluslararası sermaye hareketlerinde Dünya Bankası, UNIDO (United Nations Industrial Development Organization – Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü) vd. gibi resmi kaynakların ağırlığı özel bankalar lehine hafifledi ve devlet borçları özelleşmiş oldu. Harvey çalışma rejimi, para politikaları, sermaye hareketleri, uluslararası para rejimi ve tüm bunlara denk düşen politik, toplumsal, kültürel formların Fordizm'de katılıkla ve sabitlikle karakterize olan hallerinden, esnek birikim rejiminde esneklikle ve hareketlilikle tanımlanabilecek bir hale dönüştüğünü ortaya koyar. Kuşkusuz bu dönüşümde ulusal ve uluslararası telekomünikasyon şebekeleri çok büyük bir rol oynamış ve mekânsal nakledilebilirlik ve çok konumlu organizasyonları mümkün kılmıştı (Harvey 1990, 161).

Harvey'ye (1990, 192-194, 196) göre Fordizm'den esnek birikim rejimine geçişin en önemli alamet-i farikası, yeni oluşan birikim rejiminin finans egemen bir yapı olmasıdır. Finans egemen yapının anlamı, finans sektörü aktörlerinin elinin yasal olarak rahatlatılması, yeni ve çok çeşitli finansal enstrümanların ortaya çıkması, uluslararası para ve sermaye piyasalarında yatırım ve spekülasyon imkanlarının genişlemesi, reel ekonomik aktörlerin giderek daha ağır bir biçimde finansal aktörlere bağımlı hale gelmesi, hatta birer finansal oyuncuya dönüşmesidir (Harvey 1990, 160-165). Buna ek olarak kapitalist birikimin sistemik krizlerini atlatmak için başvurulan zamansal ve mekânsal çözümlerin hayata geçirilmesinde finans kritik rol oynar.³ Belli bir mekânda karlı olarak kullanılmayan sermayenin başka bir mekâna nakledilmesi şeklinde hayata geçirilecek bir mekânsal çözüm, artık sermayenin yeniden yatırılabilir fonlara, başka bir deyişle para sermayeye dönüştürülmesini gerektirir. Bu dönüşüm finans sistemi dolayısıyla gerçekleşebilir. Harvey artık sermayenin mekânda nakledilebileceği gibi, bugün elde edilemeyen kazancın yarına ertelenmesi yoluyla bir zamansal çözüm hayata geçirilebileceğini açıklar. Zamansal çözümün belli başlı yöntemlerinden biri artık sermayenin vadeli kazanç vaat eden finansal enstrümanlara yatırılması/dönüştürülmesidir. Böylece bugün elde edilemeyen kazanç geleceğe ertelenmiş olur. Bunun bir diğer yolu, bugün kazanç elde edemeyen artık sermayenin altyapı yatırımlarına yönlendirilmesidir. Altyapı yatırımlarının uzun vadede ekonomik etkinliği artırması ve yeni mekanları ekonomik faaliyete açması beklenir. Yeni mekanların ekonomik etkinliğe açılması aynı zamanda bir mekânsal çözüm olarak da işlev görür. Görüldüğü gibi tüm bu mekânsal ve zamansal çözümlerin güncel biçimlerinin işleyişi modern finansal mekanizmalara, düzenlemelere ve enstrümanlara muhtaçtır. Finans sektörünün egemenliği sermaye birikiminin tıkanmışlığını aşmada oynadığı bu temel rolle yakından ilişkilidir. Finansın bu işlevi görebilmesiyse kapsamlı ve gelişmiş telekomünikasyon şebekelerinin varlığına ve düzenli işlemesine bağlı. Finansal sistem dolayısıyla hayata geçirilebilen sermaye nakillerinde telekomünikasyon şebekelerinin oynadığı hayati rol finans egemen ve esnek birikim rejimi bağlamında telekomünikasyon şebekelerinin sahip olduğu kullanım değerinin de zeminini oluşturuyor.

Finansın ihtiyaçları çerçevesinde tüm ekonominin yeniden yapılanmasından elbette genel olarak altyapı şebekeleri, özel olarak telekomünikasyon şebekeleri azade değildi. Bir yandan telekomünikasyon şebekelerinin ürettiği hizmetlere olan kurumsal talep finans aktörleri tarafından genişletildi. Bir yandan da telekomünikasyon şebekelerine dönük satın alma, birleşme, yatırım ve özelleştirmeler en önemli finansal projeler arasında görülmeye başladı. Telekomünikasyon şebekelerine dönük bu ticari ilgi, telekomünikasyon şebekelerinin finans egemen esnek birikim rejimi

³ Mekansal ve zamansal nakil/çözüm (*spatio-temporal fix/replacement*) kavramlarının ayrıntılı bir açıklaması için bakınız: Harvey (1990, 173-188; 1999; 2001, 23-30).

DEVLET VE TELEFON

bağlamında sahip olduğu değişim değerinin ana unsurunu oluşturuyor. Finansın gelişmesiyle beraber telekomünikasyon şebekesinin kullanım ve değişim değerlerinin yeniden anlamlandırılması ve bu iki yön arasındaki çelişki telekomünikasyon politikalarının yapısal belirlenim çerçevesini tayin ediyor.

Harvey'nin Fordist birikim rejiminden esnek birikim rejimine geçişi nasıl kuramsallaştırdığını ve bunun içinde finans şebekelerinin, dolayısıyla telekomünikasyon şebekelerinin ne şekilde yer aldığını ana hatlarıyla açıkladıktan sonra, bir diğer geçiş sosyolojisi yazarı Jessop'a geçiyorum. Jessop'ın çalışmaları, bir çelişkiler alanı olarak devletin ekonomi politikaları ve bir politika oluşturucu olarak devleti odağına alır. Çelişkili alanlar içerisinde çelişkileri yönetmek amaçlı üretilen geçici sabitlemeler olarak politikalar ve bu politika üretme failliğinin sınırlarını çizen yapısal çerçeve hakkında kuramsal bir çerçeve önerir. Bu kuramsal çerçevede metanın değişim değeri ve kullanım değeri arasındaki çelişki ve bu çelişkinin farklı politika alanlarında açığa çıkma biçimleri belirleyici yapısal çerçeve olarak ortaya çıkar (Jessop 2002, 2013; Jessop ve Sum 2006).

Tablo 1. Çelişki Yüklü Alanlar Olarak Ekonomi Politikaları

Politika Alanı	Kullanım Değeri	Değişim Değeri
Sermaye	> Hal-i hazırda yatırılmış olan somut varlık stoku olarak sermaye	> Yeniden yatırılabilmeye müsait olan hareket halinde soyut değer olarak sermaye
İşçi ve ücret	> Hal-i hazırda istihdam edilmekte olan somut ve spesifik emek > Ulusal efektif talebin bir bileşeni, iç talep unsuru olarak ücret	> Nakledilebilir ve ikame edilebilir soyut L faktörü olarak emek > Üretimde rekabet gücünü düşürücü bir maliyet unsuru olarak ücret
Vergi	> Sosyal harcamalara kaynak oluşturmak ve gelir adaletini sağlamak için kullanılan bir araç olarak vergi	> Özel gelirlerden koparılan ve üretken olmayan kesinti, sermaye kaçışına yol açan bir caydırıcı
Para	> Para ve maliye politikası aracı olarak ulusal para birimi > Planlamaya ve Maliye Bakanlığı'na tabi Merkez Bankası, genişleyici para politikası	> Uluslararası sermaye piyasalarında çevrilebilir olan para > Planlama ve yürütmeden azade bağımsız Merkez Bankası, sıkı para politikası
Toprak	> Doğal müşterekler, yurtttaşların geçimlik kullanımına, ortak ve somut mülkiyet hakkına açık doğal kaynakların tümü	> Çitlenen ve soyut mülkiyet konusu olan rant yaratan özel mülkiyet
Bilgi	> Entelektüel ve sanatsal müşterekler olarak bilgi	> Fikri mülkiyet haklarına tabi, çitlenen, patentlenebilen ve rant yaratan bilgi
Devlet	> Toplumsal istikrarın sürdürücüsü olarak devlet > Sosyal refah devleti, borçlanan devlet	> Ekonomik faaliyetin ve yeniden üretimin garantörü olarak devlet > Sosyal harcamalardan çekilen, harcamalarını konsolide eden devlet

Tablo 1 sözü edilen farklı politika alanlarında kullanım ve değişim değerlerinin nasıl tanımlanabileceğini gösterir.⁴ Örneğin Jessop'a (2013, 20) göre finans egemen birikim stratejisi

⁴ Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, kullanım ve değişim değerlerinin bir metada aynı anda bir arada var olmakla beraber kuramsal anlatımın gerekliliklerinden dolayı ayrı ayrı gösterilmesidir. Bir diğer önemli nokta, Marx'ın tek bir metanın iki yönü olarak tanımladığı kullanım ve değişim değerlerinin, aslında birçok metanın ve farklı sosyal

çerçevesinde politika üreten bir devlet, Tablo 1’de gösterilen haliyle sermayenin değişim değerine öncelik verir ve uluslararası sermaye piyasalarında dolaşan para sermaye formunu ön plana alan bir politika hattı tutturur. Ücreti bir maliyet unsuru olarak ele alarak yine değişim değerine vurgu yapar, bir başka deyişle metalaşma düzeyini yükseltir, öte yandan ücretin iç talep unsuru olma özelliğini özel tüketici kredisiyle (Jessop’ın *private Keynesianism* adını taktığı mekanizmayla) ayakta tutmaya çalışır. Yine Jessop’a (2013, 13) göre, bu alanlarda Fordist birikim rejimi çerçevesinde politika üreten bir devletse ücreti bir iç talep unsuru olarak değerlendiren bir politika tutturuyor ve emeğin kullanım değerine vurgu yapmış oluyordu. Sermayenin öncelik verilen formuysa somut varlık ve tesis olarak mekâna sabitlenmiş fiziksel yatırım formuydu.

Devletin bir politika alanına, ilgili alanın temel taşı oluşturulan bir metanın değişim değerine öncelik tanıyan bir şekilde yaklaşması, o metanın kullanım değerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez ve *vice versa*. Bilakis, bir yöne öncelik tanınıyorsa diğer yön baskılanıyordur ve bu baskılanma durumu bir ekonomik-sosyal krize giden taşları döşüyordu. Örneğin Fordist birikim rejiminde ücretli emeğin bir iç talep unsuru olarak ele alınması, yani kullanım değerinin vurgulanması ve bir maliyet unsuru olarak kapitalistlerin ücretleri düşürme eğiliminin baskılanması, daha rekabetçi bir konjonktürel döneme girilmesiyle beraber ulusal rekabet gücünü düşüren bir politika haline gelmişti. Öte yandan değişim değeri yönüne öncelik tanıyarak kapitalistlerin ücretleri düşürme eğilimini destekleyen bir devlet, bir moment sonra işçiler arasında gelişecek bir siyasi ve toplumsal itirazın tohumlarını serpiyor ve iç talebin önemli bir unsurunu tasfiye ediyordu.

Harvey ve Jessop’ın Fordist birikim rejiminden esnek ve finans egemen birikim rejimine geçişi nasıl açıkladıklarını ve bu geçişte çelişki yüklü politika alanlarında merkez ekonomi devletlerinin önceliklerinin nasıl dönüştüğünü ana hatlarıyla özetledim. Şimdi sıra bu zeminden hareketle merkez ekonomilerde telekomünikasyon politikasının dönüşümünü bir tablo (tablo 2) yardımıyla ortaya koymaya geldi. Tablo 2’de gösterdiğim gibi merkez ülkelerde Fordist birikim rejimine tekabül eden ve kullanım değerine öncelik veren bir telekomünikasyon politikasından, finans egemen esnek birikim rejimine geçişe paralel olarak bu esnek yapıya tekabül eden özelleştirmeci ve rekabetçi bir telekomünikasyon politikasına geçilmiştir.

Tablo 2. Merkez Ülkelerde Telekomünikasyon Politikasının Dönüşümü

Dönem	Kullanım Değeri	Değişim Değeri
Fordist birikim rejimi ve ona tekabül eden posta-imalat kompleksi politikası	<ul style="list-style-type: none"> > Evrensel erişim > İşlem maliyetlerinde düşüş > Yerli elektronik imalatına dönük bir talep unsuru > Politik, askeri ve stratejik işlevler > İstihdam hacmi > Ulusal coğrafyanın bir bütün olarak kurulması, bölgeler ve sektörler arası tekel formu 	<ul style="list-style-type: none"> > Metropol bölgelerde potansiyel olarak daha düşük maliyetler ve daha yüksek gelirler > Kamu bütçesine dönük etkiler > Bir ihracatçı olarak elektronik imalatı sektörü
Finans egemen esnek birikim rejimi ve ona tekabül eden özelleştirmeci ve rekabetçi telekomünikasyon politikası	<ul style="list-style-type: none"> > Uluslararası finans işlemlerinin gereksindiği uluslararası bağlantıların kurulması > Metropol bölgelerde daha gelişkin şebekeler ve daha ucuz hizmetler için tekellerin dağıtılması ve fiyat rekabeti > Finans sektörünün işlem maliyetlerinde düşüş 	<ul style="list-style-type: none"> > Devletin özelleştirme gelirleri > İthalat yoluyla ekipman tedarikinin yarattığı maliyet > Elektronik imalatı sektörü için yeni uluslararası pazarlar ortaya çıkması > Ulusal operatörlerin uluslararası yatırım fırsatlarını değerlendirmesi

formların bir kompostosu olan karmaşık politika alanlarına teşmil edilmiş olmasıdır. Yine de bu karmaşık bileşke içerisinde temel pozisyonda yer alan metalara dönük yaklaşımın incelenmesi, tekel metalar için düşünülmüş olan analitik kategorileri teşmil edebilmemize elverir. Kapitalizmin temel çelişkisi olan kullanım değeri-değişim değeri çelişkisinin daha geniş ve büyük politika sorunlarına teşmil edilmesinin bir diğer örneği için bakınız: Harvey (2014).

Fordist birikim rejimi döneminde bir kullanım değeri ögesi olarak evrensel erişim ilkesi başlıca politika önceliklerinden biriydi. Evrensel erişim bu bağlamda haberleşme hizmetlerinden tüm yurttaşların eşit bir biçimde yararlanabilmesi anlamına gelir. Yurttaşların, özellikle ücra bölgelerde yaşayan yurttaşların haberleşme hizmetlerinden eşit bir biçimde yararlanmasına öncelik tanınması, iş dünyasının haberleşme hizmetlerinden yararlanma talebiyle çelişki içine düşer. Şöyle ki, talebin çok düşük olduğu ve yatırım maliyetlerinin daha yüksek olduğu düşük nüfuslu ve çeperde kalan bölgelere modern telekomünikasyon şebekesi kurmak ve işletmek ekonomik gelirleri giderlerinin çok gerisinde kalan bir politikadır. Bunu dengelemek amacıyla tekel durumunda olan operatör talebin yoğun ve yatırım masraflarının düşük olduğu metropol bölgelerde elde edilen gelir fazlasını ücra bölgelere yapılan yatırımları sübvansiyon etmek için kullanır. Bu çapraz sübvansiyon mekanizmasının kilit mekanizmalarından biri tek fiyat (*single rate*) politikasıdır. Bu belirlenen tek fiyat öyle bir düzeydedir ki, metropol bölgelerde haberleşme hizmeti için alınan bu fiyat metropol bölgelerde o haberleşme hizmetini üretmek için katlanılan maliyetin epey üstündedir. Öte yandan bu tek fiyat ücra bölgelerde hizmet götürmek için katlanılan birim maliyetinin altındadır. Çapraz sübvansiyonun bir diğer örneği, ağırlıklı olarak iş dünyasının kullandığı şehirler arası ve uluslararası haberleşme hizmetlerinin fiyatının şehir içi haberleşme hizmetlerinden çok daha pahalı bir fiyatla sunulmasıdır (Noam 1992, 23; Brock 2003, 3, 189). Bu gibi çapraz sübvansiyon mekanizmalarıyla altyapı şebekelerinin ulusal ölçekte büyütülmesi ve yurttaş abonelere kurumsal abonelerden daha ucuz hizmet sağlanması, Fordist birikimin geniş kitlelere ekonomik kaynak aktararak iç talep unsurunu büyütme stratejisiyle uyum içerisindedir.

Birçok merkez ülke hükümeti, kapsamlı telekomünikasyon şebekesi kurma yatırımlarını yerli imalat sektörlerini beslemek için bir kaldıraç olarak kullandı. Uzun dönemli yatırımlar ve bilimsel projeler gerektiren elektronik imalatının yerli telekomünikasyon devinden düzenli siparişler alması, bebek endüstri korumacılık yöntemlerinden biri olarak işlev gördü. Böylece temelinde imalat sektörünün büyümesi yatan Fordist birikim rejimiyle uyumlu bir işlev ortaya çıkmış oldu. Benzer bir şekilde, monopol haklarıyla donanmış olan telekomünikasyon devleri kendi ülkelerinin en büyük istihdam sağlayıcılarından biri oldular. Çok büyük emekçi kitlelerini güvenceli, sendikalı ve yüksek ücretli bir şekilde istihdam eden telekomünikasyon devleri bu şekilde Fordist birikimin tam istihdamı hedefleyen ve işçi ücretlerini iç efektif talebin bir unsuru olarak ele alan, yani kullanım değerini öne çıkaran politikasının önemli bir ayağını oluşturdu. Tüm bunlara ilaveten, iki dünya savaşı deneyimi geçirmiş olan devletlerin askeri ve stratejik açıdan kendilerini sağlama alma arayışı, onları haberleşme şebekelerini kendi tekelleri altında kontrol altında tutmaya yönlendiren bir diğer etken oldu. Eli Noam (1992, 4, 24-25) bu şekilde işleyen telekomünikasyon politikası şemasına posta-imalat kompleksi (*postal-industrial complex*) adını takar ve bu kompleksin dönemin büyüme stratejileri içerisinde nasıl başarıyla işlediğini açıklar. Bu paragrafla birlikte Tablo 2'nin ikinci sütununda ve ikinci satırında yer alan kutucukta bulunan etkenleri ana hatlarıyla açıklamış oluyorum.

Fordist birikim rejimi çerçevesinde merkez devletlerin benimsediği posta-imalat kompleksi modeli, haberleşme şebekelerini yurt çapında yurttaşlara ucuz sunmada başarı gösterdi. Ne var ki şebekenin kullanım değerine öncelik veren bu yaklaşım değişim değerini baskılayan bir yaklaşımdı. Metropol bölgelerde yüksek fiyat uygulanması, bu bölgelerde üslenmiş olan kurumsal aboneler için ek bir maliyet kalemiydi. Korunan iç pazarlar için üretim yapan firmalar için bu büyük bir sorun olmayabilirdi. Ama 1970'lerle beraber uluslararası rekabet kurumsal firmaların gündemine daha fazla girmeye başlayınca kurumsal aboneler daha çeşitli haberleşme hizmetlerini daha ucuza talep etmeye başladı (Noam 1992, 30-41). Baskılanan bir diğer unsur bu politikanın kamu bütçesine olan etkisiydi. Avrupalı merkez devletler 16.-17. yüzyıllarda posta hizmetlerini, 19. yüzyılda telgraf şebekelerini ve nihayet 1890'larla 1940'lar arasında telefon şebekelerini devletleştirdiklerinde ve tekelleştirdiklerinde bu hizmetlerden elde edilen gelirleri de kamu bütçesine aktarmış oluyordu. Devletler tekelleri altına aldıkları sırada telefon operatörleri ülkelerin ekonomik açıdan en hareketli şehirlerinde (başkentler, dini merkezler, liman kentleri) yer alan kentsel ölçekli telefon şirketlerinden ibaretti. Özel şirketler sadece kar edebilecekleri bu lokasyonlarda yatırım yapmayı tercih ediyordu ve ağırlıklı olarak kurumsal abonelere ve varlıklı yurttaşlara hizmet sunuyordu (Noam 1992, 10). Devletler bu kentsel ölçekli küçük şebekeleri birbirine lehimleyerek hem ulusal ölçekte büyüttü hem

de kentler içerisinde derinleştirdi. Şebekelerin büyümesine paralel olarak maliyetler de giderek büyüdü. Yukarıda açıklanan çapraz sübvansiyon mekanizmalarına ilave olarak kamu bütçelerinden ek kaynaklar ayrılması gerekiyordu. 1980'lerde özelleştirme politikaları benimsenirken öne sürülen meşrulaştırıcı gerekçelerden biri de telekomünikasyon şebekelerinin yatırım ihtiyaçlarının kamu fonlarıyla finanse edilememesi idi (Thatcher 2007, 128, 187).

Yukarıda kurumsal abonelerin posta-imalat kompleksi döneminde benimsenen politikanın ana direkleri olan tek fiyat, standart hizmet, çapraz sübvansiyon gibi mekanizmalardan ekonomik açıdan neden zarar gördüğünü açıkladım. Bu kurumsal aboneler içerisinde yer alan, genel olarak finans sektörü aktörlerinin tümü ve özel olarak ticari bankalar, yukarıda açıklandığı gibi 1970'lerden itibaren merkez ekonomilerde daha geniş bir hareket alanı elde etti. Bu dönem bankaların işlemlerinin sayısının ve hızının yükseldiği, buna bağlı olarak daha çok telekomünikasyon hizmeti talep etmeye başladığı bir dönem oldu. Bankalar hem klasik telefon hizmetlerini çok daha yoğun kullanmaya başlamıştı hem de daha ileri teknoloji, daha çeşitli telekomünikasyon hizmetleri beklentisi içindeydi (Warf 1989). Finans sermayesini oluşturan iş çevrelerinin devletin politikalarını etkileme gücünün artmasıyla beraber bu taleplere cevap verecek yeni bir telekomünikasyon politikası geliştirilmesi daha çok gündeme gelmeye başladı (Majone 1991, 92-93). Domino taşlarının birbirini yıkmasına benzer bir etki yapan bir gelişme, özelleştirilen telefon operatörlerinin kurumsal aboneleri cezbedebilmek için uluslararası telefon görüşmelerini ucuzlatması oldu. Bu tip indirimlerle çapraz sübvansiyon ilkesi çatışma içerisinde olan ulusal telekomünikasyon devleri, uluslararası arama pazarlarını süratle kaybetti (Horwitz 1998, 11). Merkez ekonomiler içe dönük politikalarından uluslararası rekabet çizgisine kaydıkça metropollerinde finans sektörü aktörleri gibi uluslararası firmaları barındırma konusunda bir rekabet içine giriyordu. İdeal finans merkezi olmak isteyen metropollerin çok gelişmiş ve çeşitli telekomünikasyon hizmetlerini ucuza sunabilen kentler olması gerekiyordu (Sassen 2002, 369). Devletler açısından bir kere daha kentsel ölçekli telekomünikasyon şebekelerinin derinleştirilmesi ve teknolojik açıdan güncellenmesi, ulusal ölçekli şebeke inşaatının önüne geçen bir politika oldu. Ne var ki merkez devletlerin kamu borcu krizleriyle boğuştuğu bir ortamda kamu mülkiyetindeki operatörler teknolojik güncelleme için gerekli olan finansman sağlama becerisinden uzak görülüyordu. Finansman becerisi ve yönetim esnekliği sağlayabilmesi için ulusal operatörlerin reforme edilmesi ve özelleştirilmesi çıkış yolu olarak belirdi (Thatcher 2007, 151-195). Dahası bu özelleştirmelerden elde edilebilecek gelirler devletlerin kamu borç yüklerine iyi gelecekti. Ulusal operatörlerin özelleştirilmesinin bir diğer itkisi, özelleştirmenin Latin Amerika gibi çevre coğrafyalarda hızla yayılması ve Avrupalı telekomünikasyon devlerinin bu özelleştirmelerden pay kapmak istemesiydi. Özelleştirme ve reform sürecini hızla tamamlayan İspanya'nın Telefonica isimli telekomünikasyon operatörü 1980'lerde ve 1990'larda birçok çevre ülkede operatörler satın alarak bir uluslararası deve dönüşmüştü (Clifton, Comin, Diaz-Fuentes 2011). Özelleştirmelerin süratle benimsenmesini meşrulaştıran bir etken de bu oldu. Lakin özelleştirilen Avrupa operatörlerinin çok azı Telefonica ve Vodafone benzeri uluslararası zincirler kurabildi. Son iki paragrafla beraber, Tablo 2'de ikinci satır üçüncü sütunda yer alan etkenlerin baskılanmasının uzun vadeli sonuçlarını ve birikim rejimindeki dönüşümle beraber üçüncü satır üçüncü sütundaki etkenleri ön plana çıkaran bir özelleştirme politikasına geçişi ana hatlarıyla açıklamış oluyorum.

Burada önemli olan nokta şudur ki, özelleştirmeci ve rekabetçi bir telekomünikasyon politikasında sektörün değişim değeri ön plandadır ve bu bir süre sonra şebekelerin kullanım değerine zarar verebilecek bir özel rekabet-finansal batık döngüsünü tetikler. Değişim değerinin ön plana çıkmasının bir boyutu, devletlerin özelleştirme politikalarından sırtlarındaki altyapı yatırımları yükünü atmak ve özelleştirme geliri elde etmek beklentisi içinde olmalarıdır. Bir diğer boyutuysa, sürece dahil olan özel sermaye aktörlerinin telekomünikasyon alanındaki karlı olanakları değerlendirme arayışında olmasıdır. Özel aktörlerin bu arayışının da iki yönü bulunur. Birincisi farklı ülkelerdeki ihalelere teklifler vererek uluslararası telekomünikasyon devine dönüşme arayışında olan operatörlerin (Telefonica, Vodafone gibi) ve bu operatörlere ekipman tedariki sağlayan elektronik üreticilerinin (Ericsson, Siemens, Motorola gibi) ilgisidir. İkincisiyse her türlü telekomünikasyon özelleştirmesi, satın alması, birleşmesine ve bunları takip edecek altyapı şebekelerine dönük fiziksel

yatırımlara kredi sağlayarak elindeki aşırı şişmiş finansal fonları değerlendirme arayışında olan, proje finansmanında uzmanlaşmış bankalar ve benzeri finans kapitalistleridir.

Yukarıda tarif ettiğim üç ana aktör, yani devletler, telekomünikasyon/elektronik devleri ve bankalar, 1990'lar boyunca telekomünikasyon sektöründe çok büyük bir kredi-finans balonu oluşmasına yol açtı. Aktörlerin her biri, Harvey'nin (1989, 192-196) finans egemen birikimin temel özelliklerinden biri olarak gösterdiği tüm ekonomik aktörlerin bankalaşması keyfiyetini doğrular bir şekilde finansal iştahla ekonomik açıdan miyop davranışı gösterdi. Bankalar dev proje finansmanı kredilerine ve benzeri finansman projelerine imza atmaya eğilim gösterdiği ölçüde devletler özelleştirme ihalelerinden elde edecekleri bedelleri şişirdi, telekomünikasyon/elektronik devleri şişen özelleştirme bedellerine rağmen merkez ve çevre ekonomilerdeki ihalelere büyük borçlar alarak girme cesareti gösterdi, yine büyük borçlarla çok kapsamlı teknolojik güncelleme ve şebeke genişletme projelerine girişti, tüm bu cürretkar atılımlar sektöre olan finansal iştahı ve dikkati şişirdi, buna bağlı olarak finans piyasalarında çeşitli enstrümanlar üzerinden telekomünikasyon şebekelerine aktarılan fonlar giderek büyüdü (Üçer 2018, 234-245). Özelleştirmeci ve rekabetçi politikalar bir yandan da sektörlerle hızla giren operatörlerin sert bir fiyat rekabetine girmesi anlamına geliyordu. Aynı pazarı hedef alan birden fazla firmanın ayrı ayrı şebeke yatırımları yapması, yüklü özelleştirme bedelleri ödemesi, ama buna paralel olarak daha rekabetçi fiyatlar sunmak zorunda olması, uzun vadede bu firmaların bilançolarında büyük bir kriz dinamiğinin büyümesine yol açıyordu. 1990'lar boyunca süren finansal büyüme 2000-2001 dönümünde tersine döndü ve dünyanın önde gelen borsalarının tümünde telekomünikasyon, elektronik ve internet devlerinin hisseleri çöktü (Crandall 2005, 18-21).

Bu gelişmeler aslında Harvey'nin sermayenin zamansal-mekansal nakli/çözümü dediği mekanizmaların yine Harvey'nin öngördüğü şekilde uluslararası finans piyasaları ve aktörleri dolayısıyla hayata geçmesiydi. Bu örnekte yaşanan imalat sektöründe karlı bir biçimde işletilemeyen artık sermayenin hizmetler sektörünün bir alt kolu olan telekomünikasyon sektörüne nakledilmesiyle gerçekleşen bir mekânsal nakildi. Aynı zamanda merkez coğrafyalarda değerlendirilemeyen artık sermayenin çevre ekonomilere nakledilmesiyle gerçekleşen bir mekânsal nakildi. Aynı zamanda bugün değerlendirilemeyen sermayenin finans enstrümanlarına yatırılmasıyla kazancının yarına ertelenmesi, yani sermayenin zamansal nakliydi. Aynı zamanda bugün değerlendirilemeyen sermayenin kazancının altyapı şebekelerine yatırılmasıyla bu altyapı şebekelerinin gelecekte sağlayacağı ekonomik getirilere ertelenmesiyle gerçekleşen bir zamansal nakildi. Aynı zamanda inşa edilen haberleşme altyapısıyla finansal-global mekânın genişlemesiyle hayata geçen bir mekânsal çözümdü. Ne var ki bu zamansal ve mekânsal çözümler kompleksi her zaman beklenen sonuçları vermiyordu ve sermayenin yatırıldığı alanda muazzam bir devalüasyonu tetikleyebiliyordu. 2000-2001 dönümünde telekomünikasyon menkul kıymetlerinin çöküşü de bu türden bir başarısızlığı haber veriyordu ve bir moment sonra tüm telekomünikasyon gayrimenkullerinin ve varlıklarının da hızla devalüe olması sonucunu verdi.⁵

Demek ki finans egemen birikim rejimi içerisinde biçimlenmiş olan aktörlerin değişim değeri odaklı ekonomik davranışları, ilgilerinin odağında yer alan telekomünikasyon şebekesinin devalüasyonu sonucunu vermişti. Merkez coğrafyalardaki imalat tesisleri benzer bir biçimde devalüe olduklarında, kapitalistler hızla bunları terk etti ve sanayi ürünlerini çevre coğrafyalarda üreterek dağıttılar. Ancak bir altyapı şebekesi devalüe olduğu zaman, merkez ekonomilerin eski sanayi merkezleri gibi yok oluşa terk edilirse, eskiden ürettiği hizmetler o mekânda üretilemez ve bu hizmetler başka bir yerde üretilip ithal edilemez. Eğer devalüe olan altyapı şebekeleri terk edilmiş olsaydı, hem devletler kendi coğrafyalarında büyük bir meşruiyet krizi yaşardı, hem de uluslararası kapitalist ilişkiler muhtaç oldukları hizmetleri kullanamadığından geri çekilmek zorunda kalırdı. Bu da şebekelerin değişim değerlerinin öncelik haline geldiği bir dönemin sonucunda şebekenin

⁵ Aslında bu türden bir krizi ilk yaşayan altyapı şebekesi telekomünikasyon sektörü değildir. Benzer bir özel yatırım-rekabet patlaması 19. yüzyılda demiryolu sektörünün de dahil olduğu pek çok altyapı şebekesinde yaşanmıştı ve 20. yüzyılın başında kurulan düzenlenmiş özel tekel ve kamu tekeli modelleri bu krizlere cevap olarak ortaya çıkmıştı (Kolko 1965; Brock 2003, 12-13).

kullanışlılığının, yani kullanım değerinin zarar görmesi demektir. Altyapı şebekelerinin değişim değeriyle kullanım değeri arasında işte böyle bir çelişki vardır ve izlenen devlet politikaları her iki yönü de ayakta tutacak politik formülleri dönüşümlü olarak kullanmak zorunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, 19, 20 ve 21. yüzyıllarda birbirini takip eden özelleştirme, kamulaştırma, yeniden özelleştirme (ve belki şimdi yeniden kamulaştırma) şeklinde politika dalgalanmaları daha iyi anlaşılabilir.

Böylece merkez ekonomilerde telekomünikasyon politikasının evrimini ve bu evrimi tetikleyen çelişki yüklü politika sahasını birikim rejimleri arasında geçiş çerçevesinde kuramsal bir çerçeveye oturtmuş oldum. Aslında bunu yaparken dünya ekonomisi bütününe bir diğer parçası olan çevre coğrafyalardaki dönüşümün çerçevesine ilişkin de birçok noktayı ortaya çıkarmış oluyorum. Takip eden bölümde geçiş sosyolojisinden ilhamla ve tarihsel sosyolojiden (Dünya Sistemleri Perspektifi) yardımıyla çevre ekonomilerde telekomünikasyon politikalarının dönüşümünü kuramlaştıracam.

3. Geçiş Sosyolojisinin Çevre Ekonomilere Uyarlanması: Dünya Sistemleri Perspektifinden Destek

Çevre ekonomilerde altyapı sektörlerinin dönüşümünü incelemek için önerdiğim teorik çerçevenin çıkış noktası çevre ekonomilerin dünya ekonomisine eklemelenmesinin değişen koşulları. Eklemelenmenin temelinde çevre ekonomilerin merkez ekonomilere ekonomik bağımlılığı yatıyor. Bu bağımlılığın başlıca boyutları ticaret, sermaye hareketleri ve nüfus hareketleri tarafından oluşturuluyor. Tüm bu ekonomik bütünleşme mekanizmalarına ezici bir askeri gücü elinde bulunduran hegemonik merkezi devletin ve diğer merkez-sömürücü devletlerin çevre devletleri zorlama kapasitesi de eşlik ediyor ve ekonomik bütünleşme süreçlerine dayanak sağlıyor. Benim inceleme çerçevem açısından özellikle önem taşıyan bütünleşme mekanizması sermaye bağımlılığı. Finans egemen ve esnek birikim rejiminin ihtiyaçlarıyla biçimlenen bir dünya ekonomisinde sermaye hareketleri temelinde gelişen bağımlılık ve eklemelenme kalıplarının incelenmesi, çevre ekonomilerde altyapı sektörlerinin dönüşümü açısından kritik önemde. Bu bölümde Dünya Sistemleri Kuramı'nın öncülerinden ve bu araştırma çerçevesini Türkiye tarihine uygulayan yazarlardan hareket ederek bir önceki bölümde geliştirdiğim inceleme çerçevesini çevre ekonomilere uyarlıyorum.

Merkez-çevre modelleri İkinci Dünya Savaşı sonrasında dağılan sömürge imparatorluklarından ortaya çıkan bağımsız ulus devletler için kalkınma stratejisi arayışları bağlamında ortaya çıktı. Bu modelin ortaya çıkmasında ECLA⁶ ve Bağımlılık Okulu önemli uğrak noktaları oldu (Garcia, Mendonça ve Sá 2016, 432-443; Larrain 1989, 81-110). Bu yaklaşımlar kapitalizmin çevre ekonomilerde az gelişmiş olmasının merkez ekonomilerle içinde buldukları eşitsiz ekonomik ilişkilerden, özellikle mübadele ilişkisinden kaynaklandığını savundu. Bu çalışmalar karşılaştırmalı üstünlükler argümanına yaslanan Standart Ticaret Kuramı'nın reddiyesiydi. Buradan hareketle bağımsızlığını kazanan çevre devletlerin eşitsiz ticaret ilişkilerini sınırlayan bir korumacı-devletçi stratejiye geçmesi gerektiği sonucuna varılıyordu. İthal İkameci Sanayileşme adı verilen birikim stratejisi bu korumacı ve devletçi eğilimlerin derli toplu bir ifadesi olacaktı (Hirschman 1968; Pamuk 1984).

Merkez-çevre modellerini daha sistemli bir şekilde kuramlaştıran ve eleştirel-karşılaştırmalı bir tarihsel sosyoloji okulu haline getiren Immanuel Wallerstein (1979a; 2000, 129-148) oldu. Wallerstein (1991, 187-201) bağımlılık kavramını Annales Okulu'nun, özellikle Fernand Braudel'in zaman-mekân kavramlaştırmasıyla sentezleyerek kapsamlı bir tarih yazım çerçevesi ortaya koymuş oldu. Bu kapsamda Wallerstein ve takipçileri sınıf savaşmaları, devletin rolü, farklı bağımlılık kalıpları ve farklı üretim tarzlarının birbirleriyle eklemelenmesi konularını da merkez-çevre modelinin ilgi alanları içerisine kattı. Bu çerçevede Wallerstein'in ortaya attığı yarı-çevre kategorisi, merkez-çevre modeli açısından önemli bir ilerlemeye işaret eder. Wallerstein'e göre Britanya hegemonyası

⁶ United Nations Economic Commission for Latin America and Caribbeans. Birleşmiş Milletler Latin Amerika ve Karayipler Ekonomik Komisyonu.

altında biçimlenen 19. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisi sisteminde Japonya ve Rusya gibi ülkeler yarı-çevre kategorisini oluşturuyordu. Bu ülkelerin ortak özelliği güçlü bir orduya ve görece köklü devlet geleneklerine sahip oluşlarıydı (Wallerstein 2000, 94-95).⁷ Siyasi ve ideolojik olarak merkezle çevre arasında bir tampon bölge oluşturmanın yanı sıra, Wallerstein (1979a, 70) yarı çevrenin öne çıkan ekonomik işlevinin merkez ülkelerde ortaya çıkan sermaye artığını soğurmak olduğunu belirtir. Yarı çevre ekonomilerin dünya ekonomisi içindeki işlevlerinin analizinde sermaye nakillerinin dikkate alınması ve bu nakillerin yarı çevre ekonomilerin ayırt edici özellikleri arasında yer alması merkez-çevre modeli açısından önemli bir ilerlemedir. Böylece dünya ekonomisi eşitsiz mübadeleye dayanan basit bir uluslararası iş bölümü olmaktan çıkar ve sermaye bağımlılığı dünya ekonomisinin kurulmasında ve yarı çevre ekonomilerin bu dünya ekonomisine eklenmesinde önemli mekanizmalardan biri haline gelir. Sermaye bağımlılığının araştırma çerçevesinde merkezi bir rol alması, bu araştırma çerçevesinin günümüz finans egemen esnek birikim rejimi aşamasına uyarlanması açısından da kritik bir adım hüviyetindedir.

Dünya Sistemleri Perspektifi'nin önde gelen ikinci ismi Giovanni Arrighi (1990, 11-25) yarı çevre kategorisi ve bağımlılık kalıplarını 1970'ler sonrası dünya ekonomisinin dönüşümü çerçevesinde yeniden değerlendirir. Arrighi, bağımlılık meselesinin ele alınmasında bu ilişkinin eşitsiz mübadele ilişkisine indirgenmesini eleştirir. Karmaşık bağımlılık ilişkilerinin ticaret bağımlılığına indirgenmesine bağlı olarak, merkez-çevre iş bölümünün bir sanayi-tarım iş bölümüne indirgenmesi ve yarı çevre kategorisinin de yarı sanayileşmiş ülkeler olarak tanımlanması Arrighi'nin itiraz ettiği noktalar olarak öne çıkar. Merkez ekonomilerin sanayisizleşmesi ve imalat tesislerinin önemli ölçüde çevredeki ucuz emek coğrafyalarına göçmesi, merkezle sanayinin, çevreyle tarım ve madencilik özdeşleşmesini bozar. Bu noktada merkez-çevre eklenmesinde rol oynayan ticaret haricindeki mekanizmalar olan sermaye nakli ve nüfus hareketlerinin analize dahil edilmesi önem taşır. Arrighi'ye göre hegemonik güce ve eşitsizliğe dayanan merkez-çevre iş bölümü kendini ticaret harici bu mekanizmalarla da yeniden üretir. Arrighi'nin başvurduğu örnek, çevre ekonomilerin 1970'lerde ve 1980'lerde sürüklendiği kamu borçları krizidir. Bu örnekte, merkez ekonomilerde aşırı biriken sermayenin kamu borçları üzerinden nakli bir sonraki momentte çevre devletlerin siyasi ve ekonomik bağımlılıklarını pekiştirici bir rol oynamıştır. Borçlarını çeviremeyen çevre devletler Washington Consensus olarak bilinen ekonomi politikalarını benimseyerek ithal ikameci ve korumacı kalkınma stratejilerini terk etmek ve dışa dönük kalkınma rejimlerine geçmek zorunda kalmıştır. Arrighi'nin bizi taşıdığı bu noktadan ileri doğru bir adım daha atarak, 1970'lerde ve 1980'lerde devlet borçlanması mekanizması üzerinden pekişmeye başlayan sermaye bağımlılığının, 1990'lar ve sonrasında altyapı şebekelerinin özelleştirilmesine dönük özel kredilerle daha da girift hale geldiğini iddia ediyorum. Bu yüzden altyapı şebekelerinin özelleştirilmesinin incelenmesi, çevre ekonomilerin finans egemen ve esnek kapitalizmle eklenmesinin en asli mekanizması olan sermaye bağımlılığının, özellikle onun özel kredi piyasaları dolayısıyla hayata geçen türünün analiz edilmesinin çıkış noktalarından biri olması gerekiyor. Bu eklenme biçimi de oluşturmak istediğim kuramsal çerçeve içerisinde altyapı şebekelerinin dönüşümünde asli belirleyici güç olarak ortaya çıkıyor. Bunu bu bölümde daha sonra daha geniş bir biçimde açıklıyorum.

Dünya Sistemleri Perspektifi'nin açtığı tarih yazımı çığırından ilerleyerek Türkiye üzerine de önemli çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar içerisinde özellikle 1980'lerde *Review* dergisinde yayınlanan makaleler önemlidir. Bu kapsamda Çağlar Keyder (1980, 1981, 1987), Şevket Pamuk

⁷ Şevket Pamuk (1988) Osmanlı İmparatorluğu'nun da bir yarı-çevre ekonomi olduğunu savunur. Pamuk'un bunu öne sürmesinde dayanağı Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bağımsızlığını koruması ve doğrudan sömürgeleşen ülkeler arasında yer almamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu siyasi bağımsızlığını, görece köklü devlet geleneğinin yanı sıra tek bir emperyal güç tarafından el konulmak için fazla geniş olması ve sürekli bir emperyal rekabetin konusu olmasına borçluydu. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu ile benzeşen bir diğer ülke Çin'di. Wallerstein (1979b) ise üzerinde bir uzmanlık iddiasının bulunmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı çevre değil çevre ekonomi olarak kategorize eder. Çağlar Keyder (1987, 35-36) Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeci olmayan periferileşme sürecini Japonya ve Çin'e, Avrupa'nın siyasi ve ekonomik nüfuzu karşısındaki hoş karşılayıcı tavrını Rusya ve İtalya'ya benzetir (1987, 28-29). Bununla beraber Keyder yarı-çevre ifadesini kullanmaz, çevre ifadesiyle yetinir. Pamuk ve Keyder'in bir çevre ekonomi olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışmaları üzerinde bu bölümde aşağıda daha uzun duruyorum.

(1988) ve Reşat Kasaba'nın (1988, 1993)⁸ çalışmaları önde gelir. Bu çalışmalar modern Türkiye tarihinin kabaca 19. yüzyılda başlayıp 1930'lara kadar süren dünya ekonomisiyle bütünleşik dönemini inceler. Dünya Sistemleri Perspektifi'nin terminolojisi içerisinde ifade edecek olursak Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Dünya Sistemi (kapitalist dünya ekonomisi) ile çevre bir ekonomi olarak eklenmişti. Bu eklenmede temel mekanizma Avrupa merkez ekonomilerinin sanayileşmesi ve mamül ürünleriyle Osmanlı pazarlarını ele geçirmesi şeklinde oluşan ticaret bağımlılığıydı. Bu ticaret bağımlılığını destekleyen bir öge olarak sermaye bağımlılığı da önemli bir eklenme mekanizması işlevi gördü. Keyder (1987, 30-47) Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin üç temel mekanizmasının ticaret, devlet borçları ve doğrudan yabancı yatırımlar olduğunu ortaya koyar. Devlet borçları (Keyder 1987, 37-42) ve doğrudan yatırımlar (Keyder 1987, 42-47) sermaye hareketleri yoluyla bütünleşmenin iki boyutuydu. Devlet borçlarının ödenememesi sonucu kurulan Düyun-i Umumiye İdaresi bir çevre devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya sermaye bağımlılığının kurumsal ifadesiydi. Düyun-i Umumiye yeni devlet borçlarının yanı sıra doğrudan yabancı yatırımlarının da kolaylaştırıcılığı yaptı (Keyder 1987, 40). Tarım arazilerine ve imalat tesislerine dönük yabancı yatırımlar sınırlı kalmış, yatırımlar ulaşım altyapısı (özellikle demiryolu ve limanlar) ile belediye hizmetlerine (kentsel ölçekli altyapı şebekelerine) yönelmişti. Pamuk (1988, 128) yabancı yatırımların demiryolu gibi ulaşım şebekelerine yoğunlaşmasının ardında ticareti genişletme arayışı olduğunu açıklar. Pamuk'a (1988, 135) göre yatırımların tarım ve imalattan ziyade altyapı alanında yoğunlaşması sonucu tarımda ve imalatta kapitalist olmayan üretim tarzları varlığını sürdürmüş, ancak bu üretim odakları genişleyen ulaşım şebekesi dolayısıyla Avrupa pazarlarının ihtiyaçları çerçevesinde yeniden yapılanmıştır. Keyder ve Pamuk'un çalışmaları, Wallerstein'in yarı-çevre için özellikle önemli bir işlev olarak vurguladığı sermaye yatırımlarına ev sahipliği yapma özelliğinin somut bir tarihsel süreç içerisinde nasıl çalıştığını göstermesi açısından önemlidir. Yine Keyder ve Pamuk'un sermaye bağımlılığının devlet borçları boyutundan başlaması ve buradan hareketle altyapıya dönük doğrudan yatırımlarla kendini derinleştirmesini vurgulaması açısından kritiktir. Bu bir önceki paragrafta değindiğim Arrighi'nin 1970'ler ve 1980'ler yarı-çevre ekonomilerinin borç krizleri için yaptığı açıklamayı da andırır. Türkiye'nin pek çok çevre ekonominin dış ticarete ve yabancı yatırıma en açık hale geldiği iki dönemden biri 19. yüzyıldan 1930'lara uzanan dönemken, bir diğeri 1980'de başlayıp günümüzde devam eden dönemdir. Bu ikinci küreselleşme döneminde de çevre ekonomiler açısından devlet borçlarından başlayıp altyapıya dönük doğrudan yatırımlara doğru dallanıp budaklanan bir sermaye bağımlılığı pekişme sürecinde bulunduğumuz açıktır. Bu dönemin incelenmesi için gereken öncüllerin bazılarını 19. yüzyıl periferileşme çalışmalarından türetmemiz gerekiyor.

İkinci bölümde incelediğim geçiş sosyolojisi ve bu bölümde incelediğim tarihsel sosyoloji çalışmalarından hareketle, çevre ekonomilerde 1970'ler ve 1980'ler sonrası telekomünikasyon politikalarının analizinde temel yapısal uğrak olarak çevre ekonomilerin dünya ekonomisiyle finansal mekanizmalar üzerinden bütünleşmesini ortaya koyuyorum. Bu bütünleşme sürecinde sermaye hareketlerinin hızlanması ve yoğunlaşması için iyi çalışan telekomünikasyon şebekelerine ihtiyaç duyuluyor. Öte yandan bu şebekelerin kendileri de özelleştirme politikaları dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımların hedefi konumunda. İkinci bölümde de ifade ettiğime benzer bir biçimde, çevre devletlerin özelleştirme yoluyla gelir elde etme arayışları ve uluslararası sermaye gruplarının çevredeki şebekeleri ele geçirme çabaları şebekelerin değişim değeri boyutunu oluşturuyor. Bu şebekelerin çevrenin dünyayla finansal bütünleşmesinde oynaması beklenen kritik taşıyıcı rol de şebekelerin kullanım değeri boyutunu oluşturuyor. Bu iki yön de aynı anda var oluyor ve telekomünikasyon politikaları yolunu bu çelişkili çerçeve içerisinde arıyor.

İkinci bölümde merkez ekonomiler açısından birikim rejimlerinin birinden bir diğerine geçişi Fordist birikimden finans egemen ve esnek birikime geçiş şeklinde ortaya koymuştuk. Bu bölümde benzer bir geçiş sürecini çevre ekonomiler açısından ithal ikameci sanayileşme stratejisinden (*developmentalist*) dışa dönük büyüme stratejisine (*post-developmentalist*) geçiş şeklinde formüle

⁸ Bunlara ilave olarak Hopkins vd. (1987) içinde yer alan Reşat Kasaba'nın makalesi önemlidir.

DEVLET VE TELEFON

ediyorum. Bunu yaptığımda Tablo-3'te temsil edildiği şekilde bir geçiş-politika matrisi ortaya çıkıyor.

Çevre ekonomilerde ithal ikameci sanayileşme döneminde kalkınma sorunu sanayileşme sorunu olarak algılanıyordu (Hirschman 1968, 2-3). Buna bağlı olarak altyapı sektörlerine dönük yatırımlardan ziyade imalat tesislerine dönük yatırımlar devlet harcamalarında ön plana çıkıyordu. 19. yüzyılda ticaret ve sermaye hareketlerinin yoğun olduğu dönemlerde, özellikle bu hareketlerin cazibe noktası konumunda olan çevre ülkelerin liman şehirlerinde kentsel ölçekli telefon yatırımları uluslararası sermaye grupları tarafından yapılmıştı. Oluşan ulus devletler 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu kentsel operatörleri devletleştirerek ulusal ölçekli telefon şebekelerine dönüştürdüler.⁹ Devletleştirmelerin ardında yatan bir sebep de dünya savaşları ve ekonomik buhran dolayısıyla uluslararası mal ve para hareketlerinin büyük oranda daralması ve çevre ekonomilerdeki altyapı şebekelerinin eskisi kadar karlı işletmeler olmamasıydı. Böylece şebekeler açısından Tablo 3'ün ikinci satır ikinci sütununda tanımlanan kullanım değerleri ön plana çıkmış oldu. Çevre devletler açısından devlet sınırları içerisinde kamu hizmetleri şebekelerini yaygınlaştırmak hem yurttaşlar nezdinde meşruiyet devşirmek hem de ülkenin kendi içinde bir ekonomik bütün olarak yapılandırılması açısından kritikti. Buna ek olarak ülkenin askeri ve bürokratik olarak daha yönetilebilir hale gelmesi kritik önemdeydi.¹⁰ Haberleşme şebekelerinin devletleştirilmesi, bu şebekelerden elde edilen satış gelirlerinin de çevre devletler tarafından sahiplenilmesi anlamına geliyordu. Ne var ki şebekeler daha ücra bölgelere doğru yayıldıkça yatırım masrafları gelirlerin önüne geçiyordu. İkinci bölümde merkez ekonomilerde yer alan telefon tekelleri için açıkladığımız çapraz sübvansiyon mekanizmaları çevre ekonomilerde de kullanıldı. Ancak çevre ekonomilerde satın alma gücünün ve ekonomik canlılığın daha düşük olmasına bağlı olarak çapraz sübvansiyon mekanizması merkez kadar etkin olamadı. Dolayısıyla yatırımlar kamu bütçesi için açık anlamına geliyordu. Ek bir zorluk, birçok çevre ekonomisinde merkez ekonomilerde bulunduğu tarzda bir elektronik imalat zemini bulunmamasıydı. Buna bağlı olarak yatırımlar için gerekli olan pahalı ekipmanlar büyük oranda ithalat yoluyla tedarik edilmeliydi. Bunun anlamı telekomünikasyon şebekesinin genişletilmesinin bütçe açığına ek olarak bir de dış ticaret açığı yaratmasıydı. Böylece Tablo 3'te ikinci satır üçüncü sütunda yer alan etkenlere kayışı ve haberleşme şebekelerinde kamu işletmeciliğinin ekonomik kriz dinamiklerini açıklamış oluyorum.

⁹ Bazı çevre ekonomiler için kamulaştırma tarihleri şu şekilde gerçekleşti. Güney Afrika'da 1910'da (Horwitz 2001, 28), Mısır 1918'de (Rachty 1999, 40), Hindistan 1947'de (Gopika 2014, 26), Endonezya 1907-1940 arasında (Parapak 1994, 106), Arjantin 1969'da (Hill ve Abdala 1993, 8-10), Şili 1971'de (Rhodes 2006, 51), Meksika 1972'de (Noll 2009, 366), Brezilya 1973'te (Kingstone 2003, 24) telefon şebekelerini kamulaştırdı.

¹⁰ Pamuk (2014, 179-180) Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryolu hatlarıyla erken Cumhuriyet döneminde demiryollarının devletleştirilmesini müteakip inşa edilen hatları karşılaştırır. İmparatorluk döneminde inşa edilen hatlar, belli başlı iktisadi kaynakları liman şehirlerine, dolayısıyla dünya pazarlarına bağlamak için inşa edilmiş birbirinden kopuk bölgesel şebekelerdi. 1920'lerde ve 1930'larda bu hatlar birbirleriyle birleştirildi ve Anadolu'nun içlerinde yeni karasal düğüm noktaları oluşturuldu. Böylece ulusal kapsamda bir ulaşım altyapısına dönüştürülmüş oldu. Kamulaştırma ve kamu yatırımlarıyla gelen bu dönüşüm, bağımsızlığını kazanan ulus devletlerin altyapı şebekelerini yeni iktisadi ve siyasi ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden yapılandırılmasının öğretici bir örneğini teşkil eder.

Tablo 3. Çevre Ekonomilerde Kalkınma Stratejilerinde Geçiş Bağlamında Telekomünikasyon Politikaları Öncelikleri

Dönem	Kullanım Değeri	Değişim Değeri
İthal İkameci Sanayileşme (developmentalist)	<ul style="list-style-type: none"> > Evrensel erişim > Ulusal savunma > İstihdam > Devletin ülkeye nüfuzunun kolaylaşması > İşlem maliyetlerinde düşüş 	<ul style="list-style-type: none"> > Ekipman ithalatının yarattığı dış ticaret açığı > Yatırımların yarattığı kamu bütçesi açığı
Dışa Dönük Büyüme (post-developmentalist)	<ul style="list-style-type: none"> > Uluslararası haberleşme bağlantıları > İşlem maliyetlerinde düşüş > Kentsel yenilenme için gelişkin kentsel altyapı > Evrensel erişim yoluyla demokratik katılım 	<ul style="list-style-type: none"> > Uluslararası şirketler için karlı yatırım olanakları > Devletler için özelleştirme geliri > Telekomünikasyon ürünleri ithalatına bağlı dış ticaret açığı yükü

1970'lerden itibaren finans egemen esnek birikim rejimine geçiş çevre ekonomilerin de bu yeni küresel birikim yapısına uyum sağlamasını gerektiriyordu. Çevre devletler açısından geçişi zorunlu kılan etkenlerden biri, kamu borçlarının 1970'lerde Dünya Bankası gibi örgütlerden uluslararası özel kredi piyasalarına yönelmesi ve bunun sonucunda çevre devletlerin çeviremeyeceği büyüklükte kamu borçları biriktirmesiydi (Ocampo 2014, 87-115). Çevre devletler için merkez ekonomilere sermaye bağımlılığı koşulu altında borç krizinden çıkış Washington Consensus'ü benimseyerek mümkündü. Bunun anlamı da ithal ikameci ve korumacı modellerin terk edilmesi ve dışa dönük kalkınma stratejilerinin benimsenmesiydi. Çevre devletler açısından özelleştirme politikaları da bu borç yönetimi stratejisinin bir parçası olarak ortaya çıktı (Williamson 1990). Özelleştirme politikalarının öncelikli alanı altyapı şebekeleriydi. Çünkü mal hareketlerinin giderek serbestleştiği bir dünyada imalat tesisleri kolayca nakledilebilirken, kamu hizmetlerinin yine de tüketildiği yerde üretilmesi gerekiyordu ve bu etken altyapı şebekelerinin özelleştirilmesini imalat tesislerine göre daha cazip hale getiriyordu. Mal ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve hem küresel hem de ulusal planlarda genişlemesi dünya savaşları ve buhranla daralan altyapı şebeke hizmetlerine dönük talebin de yeniden genişlemesi anlamına geliyordu. Bu çerçevede çevre devletler açısından telekomünikasyon şebekesinin özelleştirilmesiyle elde edilecek potansiyel gelir (Levi-Faur 2003, 171; Horwitz ve Currie 2007, 456), şebekenin değişim değerinin bir boyutuydu (Tablo 3, sütun 3, satır 3). Bunun bir diğer boyutuysa merkez coğrafyalardaki özelleştirmeler ve yeniden yapılandırmalarla ortaya çıkan telekomünikasyon ve elektronik devlerinin çevre ülkelerdeki şebekeleri satın almak için gösterdiği iştahı (Clifton, Comin, Diaz-Fuentes 2011, 772-773; Thatcher 2007, 185, 187, 189). İkinci bölümde de açıklandığı üzere değişim değerinin bir boyutu da ellerinde aşırı birikmiş finansal fonları bulunduran kredi arz edicilerin özelleştirmelere birer proje finansmanı pazarı gözüyle bakmasıydı. Bu tarihsel bağlam içerisinde telekomünikasyon şebekelerinin kullanım değeriye (Tablo 3, satır 3, sütun 2) küresel ekonomik mekânın kurulması, özellikle uluslararası ve dahili sermaye hareketlerinin üzerinde gerçekleştiği elektronik medyumun kurulması ihtiyacından kaynaklanıyordu. Dışa dönük kalkınma stratejisini benimseyen çevre devletler uluslararası sermaye piyasalarında dönen zenginlikten pay almak ve kendi kentsel mekanlarına sermaye gruplarını çekebilmek için daha gelişmiş altyapı şebekeleri kurmalıydı. Ne var ki bu şebekelerin kamu kaynaklarıyla kurulabilmesinin önünde hem bütçe kısıtları hem de benimsenen ekonomi politikasının kamu işletmeciliği alerjisi dikiliyordu. Bu kısıtlar altında telekomünikasyon şebekelerinin yüklü yatırımlar yapma kapasitesine sahip yabancı yatırımcılara açılması, şebekenin kullanım ve değişim değerleri yönlerini dengeli bir biçimde kapsayabilen bir politika seçeneği olarak belirdi. "Stratejik yabancı ortak" olarak adlandırılan bu özelleştirme politikası birçok çevre devletin kamu tekellerini blok satışının rasyonel dayanağı olarak ortaya çıktı (Mattos ve Coutinho 2005, 452).

Çevre devletler altyapı şebekelerini özelleştirme yoluna giderek bir yandan bu şebekelerin gelişimi için gereken teknolojik kapasite, yatırım ve yönetim becerisi ve özel krediler açısından daha fazla imkana sahip olan sermaye gruplarını buyur etmiş oluyordu. Öte yandan bu imkanlara kavuşmanın bedeli olarak altyapı şebekeleri uluslararası finans piyasalarında ortaya çıkması muhtemel olan çalkantı, bunalım ve çöküşlerden çok daha doğrudan etkilenmeye açık hale geliyordu. Bu gelişim ve kriz imkanlarının bir aradığı tam da çevre devletlerin telekomünikasyon politikalarına esas rengini veren yapısal ve tarihsel çelişkileri açıklar. Çevre devletler terazinin iki kefesini dengeleyen bir hat tutturma arayışındadır. Bu arayış, ikinci bölümde de açıklanan 2000-2001 küresel finans krizlerinde teknoloji varlıklarının çökmesi ve buna bağlı olarak çevre coğrafyalardaki telekomünikasyon yatırımlarının fonlanmasına dönük büyük bir motivasyon kaybı oluşmasıyla çok daha zor hale geldi.

Telekomünikasyon özelleştirmelerini bu alana dönük bir kredi patlaması yaşanan 1990'lar içerisinde gerçekleştirebilen çevre ülkeler önemli miktarlarda yabancı-özel yatırım çekebildi (World Bank 2019a). Bunun pahası ise bol miktarda dış borç biriktirmiş olmaktı. 2000'lerde çevre ekonomilerde başlıca kriz dinamiği devlet borçları üzerinden biriken dış borç yükünden özel sektör borçları üzerinden biriken dış borç yüküne kaydı (Desai 2003, 177-187). Bu dış borç yükü içerisinde altyapı şebekelerinin özelleştirilmesi sürecinde gelen yabancı kredilerin ve takip eden yüklü fiziksel yatırımlar için gelen yabancı kredilerin de önemli bir payı oldu. Özelleştirmeler ve takip eden özel yatırımlar bir yandan çevre devletler için gelir anlamına geliyor ve şebekelerin teknolojik olarak güncellenmesi ve genişlemesi anlamına geliyordu.¹¹ Öte yandan bu özelleştirmeler ve fiziksel yatırım projelerinin her biri aynı zamanda bir proje finansmanı olduğu için ve bu finansman için gereken kaynaklar yerli fonlarla değil yabancı fonlarla karşılandığı için büyük borç yükleri yarattı. Türkiye 2000-2001 kriz dalgasında hala daha kamu borçları temelinde bir kırılma gösteriyordu (Öniş 2003). Türkiye'nin ekonomik kırılma 2007-2008 kriz dalgasında kamu borçlarından özel sektör borçlarına kaymıştı (Akçay 2018). 2018 Ağustos döviz kuru şokuyla beraber bu kriz dinamiği kendini şiddetli bir biçimde ortaya koydu (Açay ve Güngen, 2019). Bunda Türkiye'de 1990'larda özelleştirmelerin ve altyapı şebekelerine özel yatırımın kısıtlı kalması ama 2000'lerde ve 2010'larda bu göstergelerin yükselmesi rol sahibi oldu. Altyapı şebekelerine dönük özel yatırımların sonuçları ve gidişatı üzerine daha uzun bir tartışmaya sonuç bölümünde yer veriyorum.

4. Türkiye'de Devlet ve Telefon: Eleştirel Çerçevenin Uygulanması

Bu bölümde ikinci ve üçüncü bölümde geliştirilen kuramsal analiz çerçevesini Türkiye'ye uyarlamayı hedefliyorum. Telekomünikasyon politikasının temel çerçevesi olarak telekomünikasyon şebekesinin Türkiye'nin farklı dönemlerinde nasıl bir kullanım ve değişim değerine sahip olduğunu ana hatlarıyla ortaya koyuyorum.

Türkiye'de haberleşme politikalarının evrimini incelerken Osmanlı İmparatorluğu'nda posta hizmetlerinin dönüşümüyle başlamak isabetli olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu modern ulus devletlerin sahip olduğu anlamda posta egemenliğine sahip olan bir devlet değildi. Osmanlı coğrafyasında bir dizi yabancı posta teşkilatı hür bir biçimde haberleşme hizmeti sunabiliyordu. Kapitülasyonlarla başlayan bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleştiği 19. yüzyılda iyice pekişti, özellikle ticaret merkezi konumunda olan İzmir, İstanbul, Selanik, Beyrut gibi kentlerde çok sayıda yabancı postane açıldı. Posta taşımacılığının fiziksel şebekesi olan ulaşım altyapısının (özellikle buharlı gemi ve demiryolu hatlarının) hemen hemen tümüyle yabancı sermaye denetiminde olması, yabancı posta şebekelerinin işini kolaylaştırıyordu. Avrupa ülkelerinde milli posta teşkilatlarının iskelet sistemi olan ulusal karayolları şebekesinin o dönem son derece zayıf olmasına da bağlı olarak kurulan Osmanlı posta teşkilatı yabancı posta şebekelerinin gölgesinde kaldı

¹¹ Bu anlamda özel yatırımların telekomünikasyon alanında en büyük başarısı çevre coğrafyalarda mobil telefon teknolojisini kurması ve yaygınlaştırmasıdır. Birçok çevre ülkede telefon teknolojisi sabit telefon üzerinden değil mobil telefon üzerinden popüler kullanıma açılmıştır (World Bank 2019b).

ve çok gelişemedi. Türkiye posta egemenliğini ancak 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda taraf devletlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin posta tekeli kabul etmesiyle kurabildi (Tanrıkuş 1984).

Posta hizmetlerinde yabancı posta teşkilatlarına bağımlı olma durumu Osmanlı İmparatorluğu'nun telgraf teknolojisini hızla benimsemesinin önemli sebeplerinden biri oldu. Özel olarak telgraf, genel olarak telekomünikasyon, haberleşme hizmetinin ulaşım altyapısına muhtaç olmaktan kurtulması anlamına geliyordu. Telgraf şebekesinin görece ucuz altyapı malzemeleriyle inşa edilebiliyor olması bu şebekenin Osmanlı İmparatorluğu tarafından bizzat inşa edilmesi ve işletilmesini mümkün kıldı. Ulaşım ve belediye hizmetleri alanında yabancı sermayeye imtiyazlar tanıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun telgraf hizmetlerini kendi tekelinde tutma konusunda gösterdiği kararlılık haberleşme şebekesinin askeri ve bürokratik devlet oluşumu (*state formation*) konusunda taşıdığı önemden ileri geliyordu. 1870'te Posta teşkilatıyla telgraf şebekesinin birleştirilmesiyle modern PTT'nin de çekirdeği oluşmuş oldu (Shahvar 2002).

Telgraf teknolojisinin hızlı bir biçimde benimsenmesi ve yaygınlaşmasına kıyasla telefon teknolojisi Türkiye'ye çok geç giriş yapabildi. İstanbul'da resmi olarak ruhsatlandırılmış ticari telefon hizmetleri ancak 1913'te başlayabilmiştir (Karakışla 2014). Bunda II. Abdülhamit'in genel olarak elektrik, özel olarak telefon teknolojisine dönük şüphesi ve bu teknolojilerin kurulmasını engellemesi başlıca etken olmuştu. Bir diğer etken yerli telekomünikasyon tekeli konumunda olan telgraf bürokrasisinin yabancılar tarafından kurulacak telefon şebekelerine direnmesiydi. Posta ve Telgraf Nezareti, II. Abdülhamit'in tahttan inmesi ve telefon konusundaki engelin ortadan kalkmasından sonra telefon şebekesini bizzat oluşturmak istedi. Ancak İttihat ve Terakki'nin liberal fikirleriyle tanınan Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey tartışmalı bir biçimde İstanbul telefon imtiyazını bir yabancı ortaklığa verdi. Bu şekilde oluşan İstanbul Telefon Şirketi dünya savaşından ve buhrandan büyük yara aldı ve küçük bir şebeke olarak kaldı (Üçer 2018, 31-32).

Cumhuriyet 1920'lerde telefon alanında saldırgan bir kamulaştırma politikası izlemedi. Bu dönemde İstanbul'daki şirketle imtiyaz yenilendi ve İzmir'de belediye ve yabancı sermaye ortaklığında yeni bir şebeke kurulmasına dönük imtiyaz verildi. Buna paralel olarak Ankara'da ve diğer şehirlerde PTT eliyle yeni şebekeler kuruldu ve bu kentsel şebekeler arasında şehirler arası bağlantılar çekilmeye başladı. 1930'larda Büyük Buhran'ın da etkisiyle uluslararası sermaye grupları çevre ekonomilerde altyapı yatırımlarına dönük ilgilerini kaybetmeye başlamıştı. Bu bağlam içerisinde 1935'te İstanbul, 1938'de İzmir telefon şebekeleri devletleştirildi ve PTT bünyesine dahil edildi (Üçer 2018, 33-34). Böylece telgraf ve postadan sonra telefon da kamu tekeli altına alınmış oluyordu. Bu durum özelleştirme politikalarının ön plana çıktığı 1990'lara kadar benzer biçimde devam etti.

1930'lardaki kamulaştırmaları takip eden dönemlerde 1980'lere gelene kadar devletin telekomünikasyon alanındaki politikalarında önemli bir değişiklik olmadı. 1950'lerde görece liberal ve tarıma dayalı bir ekonomi politikası benimsendiğinde devlet yatırımları imalat tesislerinden altyapı şebekelerine kaymıştı (Keyder 1987, 119). Bu kapsamda elektrifikasyon, karayolları, sulama gibi daha hayati altyapı alanlarında önemli atılımlar hayata geçirilirken telekomünikasyon şebekesi bu canlanmadan büyük bir pay almadı. Önceliğin yeniden sanayileşmeye ve planlamaya kaydığı 1960'lar ve 1970'lerde de telekomünikasyon şebekesi bir kalkınma önceliği olarak ön plana çıkmadı (Ceyhun 2006, 15-19). 1980'lere geldiğinde ülke çapında telekomünikasyon bağlantıları çekilmiş olmakla beraber telefon hizmetleri popülerize olmuş değildi ve telefon kullanım yoğunluğu halen %3'ün altındaydı (World Bank 2019b). Telefon hattı almak isteyen işletmeler ve yurttaşlar 10-15 yıla yaklaşan bekleme süreleriyle yüz yüze geliyor, telefon hatları karaborsada fahiş fiyatlarla alıcı bulabiliyordu (Kesici 1981; Tablo 4, sütun 2).

Tablo 4. Türkiye’de Kalkınma Stratejilerinde Geçiş Bağlamında Telekomünikasyon Politikaları Öncelikleri

Dönem	Kullanım Değeri	Değişim Değeri
İthal İkameci Sanayileşme Dönemi 1960-1980	<ul style="list-style-type: none"> > Devlet açısından savunma ve istihdam işlevleri ön plana alındı. > Evrensel erişim ihmal edildi. 	<ul style="list-style-type: none"> > Yatırım için gerekli olan malzemelerin ithalatı dış ticaret açığını dizginlemek için kısıtlandı. > Telefon şebekesine dönük yatırımların kısıtlı kalması kamu bütçesinde bir yük oluşturmasını engelledi.
Dışa Dönük Büyüme + Kamu Yatırımları Dönemi 1980-1994	<ul style="list-style-type: none"> > Uluslararası bağlantıların kurulması ve yurtiçi erişimin gelişmesi için kapsamlı kamu yatırımları (telekomünikasyon atılımı) yapıldı. > Canlanan ticaret, finans ve kentleşme için daha iyi bir haberleşme altyapısı kuruldu. > Teletaş ve Netaş üzerinden yerli elektronik imalatı ayağı güçlendirildi (1988’e kadar). > Telefon yatırımlarında genişlemeye paralel PTT’nin istihdam hacmi de genişledi ve önemli bir politik patronaj aracı haline geldi. > Türk Silahlı Kuvvetleri savunma ihtiyacı çerçevesinde kamu yatırımlarını destekliyordu. 	<ul style="list-style-type: none"> > Kamu yatırımları ve personel maaşları kamu bütçesinde önemli bir yük oluşturdu. > 1990’larda ithalat kısıtlamalarının kalkmasıyla elektronik malzemelerin tedariki dış ticaret açığını körükledi. > Potansiyel özelleştirme gelirleri ve alana karlı yatırımlar 1990’lardaki finansal canlanma öncesinde ön planda değildi. > Yabancı elektronik devleri Türkiye pazarındaki paylarını korumak ve büyütme arayışındaydı.
Dışa Dönük Büyüme + Özelleştirme Dönemi 1994-202?	<ul style="list-style-type: none"> > Sabit telefon şebekesine dönük yatırımlar ihmal edildi. > Mobil telefon üzerinden evrensel erişim sağlandı. > 3G ve 4G teknolojilerinde gecikme, sabit internet hizmetlerinin sınırlılığı internete evrensel erişimi kısıtladı. 	<ul style="list-style-type: none"> > Devlet özelleştirme gelirlerinin yanı sıra gelir paylaşımı anlaşmaları, lisans ödemeleri, vergiler ve hazine paylarıyla önemli miktarda kaynak yarattı. > Sermaye grupları telefon şebekelerine (özellikle mobil telefon şebekelerine) kar arayışıyla yatırım yaptı. > Doğrudan yatırımlar ve yabancı krediler önemli bir dış borç yükü oluşturdu. > Elektronik ithalatı dış ticaret açığını büyüttü.

Türkiye’nin 24 Ocak ve 12 Eylül 1980’den itibaren dışa dönük büyüme stratejisini¹² benimsemesi ve Turgut Özal’ın ekonomi politikalarına yön veren başlıca isim olarak ön plana çıkmasıyla telekomünikasyon politikalarının köklü bir biçimde değişmesi arasında yakın bir ilişki vardır. 1970’lerden itibaren finans egemen ve esnek bir küresel birikim yapısına geçilmesiyle uyumlu

¹² 1980’den itibaren Türkiye’nin ihracata yönelik sanayileşmeye yöneldiği resmi olarak ilan edildi. Ne var ki bu süreç imalat sektörünün ekonomi içerisindeki ağırlığının gerilediği bir dönem oldu. Dönem içerisinde finansal akımlar cari hareketlerden daha güçlü bir dünyayla bütünleşme aracı oldu. Bu nüanslardan hareketle 1980 sonrası dönem için dışa dönük büyüme stratejisi ifadesini kullanmayı tercih ediyorum (Öniş ve Şenses 2007, 18-20; Rodrik 1990, 5).

olarak Türkiye'nin yeni dönemde dünya ekonomisiyle finans üzerinden bütünleşmesi büyük bir önem taşıyordu. Finans ve diğer hizmetler sektörü alt sektörlerinin gelişimi açısından haberleşme hizmetlerinin kalite ve yaygınlığının artması kritik önemdeydi. Özal'ın elektrifikasyon atılımları sırasında yetişmiş bir mühendis olması, PTT mühendislerini de kapsayan İTÜ mezunu mühendis *network*'ünün önemli bir parçası olması, planlama geçmişi, Dünya Bankası geçmişi, ABD deneyimleri gibi kişisel özellikleri haberleşme alanındaki krizi aşacak bir telekomünikasyon atılımının hayata geçirilmesi açısından ciddi katkılar sağladı. 1984-1988 arasında DPT tarafından planlanan ve PTT tarafından hayata geçirilen kamu yatırımlarıyla sabit telefon yaygınlığı %20'nin üzerine sıçradı. Ayrıca yeni telekomünikasyon hizmetleri başlatıldı. Telekomünikasyon atılımı Türkiye'nin dünya ekonomisiyle liberal ekonomi politikaları çerçevesinde bütünleşmesini hızlandıracak ve akışkanlaştıracak bir haberleşme altyapısı oluşturmayı amaçlıyordu. Öte yandan bu adım devletçi dönemlerde oluşmuş olan planlama ve PTT bürokrasisi, İTÜ mezunları *network*'ü kullanılarak kamu işletmeciliğinden doğru atılıyordu (Üçer 2008, 109-184). Telekomünikasyon atılımı (veya kamu yatırımları) dönemi telekomünikasyon politikasının şebekelerin kullanım değerine öncelik verdiği bir dönem oldu (Tablo 4, satır 2, sütun 2). Kamu yatırımlarının artan bir tempoda sürmesi ve telefon şebekesinin alternatif şebekelerle beraber kamu işletmeciliği çerçevesinde genişlemesininse tarihsel ve yapısal sınırları vardı ki bunları belirleyen Türkiye'nin dünya ekonomisiyle uyum ve bütünleşme çerçevesinde benimsemiş olduğu büyüme stratejisiydi. Bu sınırlılığın en belirgin şekilde görüldüğü örnek Teletaş ve Netaş'ın özelleştirilmesi ve oluşan yerli elektronik imalatı zemininin Siemens ve Ericsson gibi geleneksel yabancı tedarikçiler lehine tasfiye edilmesi oldu (Ceyhun 2006, 192-194; Üçer 2018, 134-148). Yatırımların ve personel maaşlarının kamu bütçesi üzerinde yarattığı yük bir diğer kriz dinamiğine işaret ediyordu.

1994 dışı dönük büyüme stratejisi içerisinde telekomünikasyon politikasının yön değiştirmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte Türk Telekom PTT bünyesinden koparılarak özelleştirme kapsamına alındı. Yine bu tarihte özel sermaye grupları eliyle mobil telefon şebekeleri kuruldu. Böylece 19. yüzyılda oluşan ve Türkiye'nin en köklü kamu işletmeciliği geleneğini oluşturan PTT kurum olarak tasfiye edilmiş ve 1938'deki son kamulaştırmadan beri devam eden devletin haberleşme şebekelerindeki tekeli kırılmış oldu. Bu tarihten itibaren devlet telekomünikasyon şebekelerine dönük kamu yatırımlarında büyük bir kesintiye gitti ve sektörü esas olarak elde edilebilecek potansiyel özelleştirme geliri olarak ele almaya başladı (Üçer 2018, 185-247). Bunun anlamı telekomünikasyon politikasında değişim değeri önceliklerinin ön plana çıkmasıydı (Tablo 4, satır 4, sütun 3). Türk Telekom özelleştirmesi 2005'e dek hayata geçirilemedi. Türk Telekom'un özelleştirme kapsamına girdiği 1994'ten özelleştirmenin gerçekleştiği 2005 arasında kamu yatırımları düşük düzeyde seyretti. Özelleştirmenin hayata geçtiği 2005'ten, özelleştirmeye Türk Telekom'un kontrolünü elde eden Saudi Oger'in finansal olarak kendini çeviremeyip Türkiye'den çekildiği 2018'e kadar geçen dönem içerisinde de sabit telekomünikasyon şebekesine yeterince yatırım yapılmadı (Üçer 2018, 43). Sonuç olarak sabit telefon altyapısı geriledi ve buna bağlı olarak gelişen sabit internet hizmetleri Türkiye'de gelişemedi. Öte yandan özel operatörler eliyle kurulan mobil telefon şebekesi Türkiye'de %90'ın üzerinde bir erişime ulaştı. Böylece birçok çevre ekonomide olduğu gibi Türkiye'de de telefon teknolojisinin popülarizasyonu mobil telefon üzerinden gerçekleşmiş oldu. Öte yandan 3G ve 4G lisanslarında yaşanan gecikmelerden ötürü mobil internet kullanımının yaygınlaşması 2010'ların ikinci yarısına sarktı (Tablo 4, satır 4, sütun 2).

Bir yandan bakıldığı zaman Türkiye'de mobil telefon teknolojisinin ve ona bağlı internet hizmetlerinin kullanımının yaygınlığı, haberleşme hizmetlerine evrensel erişim amacının özelleştirme/piyasalaştırma politikaları içinden başarılmasına bir örnek olarak görünüyor. Öte yandan Turkcell ve Telsim'in 2000'lerde, Türk Telekom'un 2010'larda yaşadığı finansal krizler özelleştirme politikalarıyla ortaya çıkan yapının finansal kırılganlığı konusunda birer uyarı görevi görüyor. Bu krizler temelde özelleştirme bedellerinin ve takip eden fiziksel yatırımların finansmanında kullanılan yabancı kredilerin ve diğer finansman araçlarının yarattığı borç yüklerinin döviz şoklarıyla yüzleştiğinde çevrilememesi şeklinde ortaya çıktı. Bunları özelleştirme yoluyla evrensel erişim sağlamanın (kullanım değeri) pahası (değişim değeri) şeklinde değerlendirmek mümkün. Özelleştirme politikalarında mümkün olan en büyük özelleştirme gelirini elde etme yönünde bir

öncelik benimsenmesi (değişim değerinin önceliklendirilmesi), özel operatörlerin finansal eforlarının önemli bir kısmını devlete yapılan ödemelere yönlendirmesi ve fiziksel yatırım konusunda yeterli performans gösterememesi sonucunu veriyor. Fiziksel yatırımların sınırlı kalması şebekenin kullanım değerinin açığa çıkmasını da sınırlandırıyor. Çelişkilerle yüklü bir politika alanında şebekelerin hem kullanım hem değişim değerlerinin gözetilmesi ve dengelenmesi çok zor. Bununla beraber kamu yatırımlarıyla şebekeleri geliştirmek veya özelleştirme politikalarında düşük bedellerle iyi yatırımcıları çekmeye öncelik vermek, açık arttırma tipi ihaleler yerine *beauty contest* tarzı en iyi yatırımcıları çekmek için düzenlenen ihale tasarımları benimsemek olası çıkış yolları olarak ortaya çıkıyor.

5. Sonuç: Tarih ve Tekerrür

Telekomünikasyon politikaları üzerine üretilen akademik çalışmalarda genellikle en iyi politika önceliği olarak rekabetin sağlanması odağı alındı. Halbuki özelde rekabeti sağlama amacı, genelde özelleştirme politikaları, telekomünikasyon şebekelerinin dünya ekonomisinin dönemleri bağlamında geçirdiği dönüşümlerin dönemsel uğrakları olmaktan ibaret. Özelde telekomünikasyon politikalarının ve şebekelerinin dönüşümünü genelde altyapı şebekelerinin dönüşümünü tarihselleştirmek bunların dünya kapitalizminin tarihsel dinamikleriyle kurduğu ilişkilerin çözümlenmesiyle mümkün oluyor. Bu yüzden telekomünikasyon politikalarının dönüşümünü analiz etmek için eleştirel ekonomi politikten, özellikle bu çalışmada geçiş sosyologları olarak andığım Harvey, Jessop'tan ve tarihsel sosyoloji ekolü olarak bilinen Wallerstein, Arrighi, Keyder ve Pamuk'tan hareket ettim. Bu çerçeveden bakıldığında çevre ekonomilerin finansal mekanizmalar kanalıyla finans egemen bir dünya kapitalizmiyle eklemlenmeleri birçok diğer alanın olduğu gibi telekomünikasyon politikalarının da temel yapısal çerçevesini oluşturuyor. Telekomünikasyon şebekeleri bu bütünleşmelerin hem kolaylaştırıcısı konumunda hem de bu bütünleşmeler sonucunda sürekli biçim değiştiriyor. Bazen bu etkileşimin farklı boyutları arasında çelişkiler ortaya çıkıyor. Geçiş sosyologları bu çelişkileri meta biçiminin temel çelişkisi olan kullanım değeri-değişim değeri çelişkisinin daha kompleks sistemler içerisinde kendini yeniden ifadesi şeklinde okuyor. Ben farklı dönemler içerisinde telekomünikasyon şebekesinin kullanım ve değişim değerleri önceliklerinin nasıl tanımlanabileceği sorusunu yanıtlarak bu alana dönük politikaların analizi için bir eleştirel, karşılaştırmalı ve tarihsel yöntem önermiş oluyorum.

Karşılaştırmalı sosyal bilimler perspektifi bir ülke örneğini dünya ekonomisi içerisinde ele almayı gerekli kılıyor. Karşılaştırmaların bir boyutu dünya ekonomisi içerisinde merkezi konumda olan ekonomilerin incelenmesiyle çevre konumda olan ekonomilerin gidişatına ilişkin fikir edinmek. Marx Kapital'in Alman okurlarını İngiltere üzerine analizlerini okumaya ikna etmeye çalışırken "*de te fabula narratur*," yani anlatılan senin hikayendir demişti (Marx 1976, 90-91). Merkez ekonomilerin bugün yaşadıkları çevre ekonomilerin yarın yaşayacaklarına ilişkin dersler içerir. Karşılaştırmalı perspektifin önemli diğer ayağıysa bir çevre ekonomiyi genel olarak dünya ekonomisiyle benzer biçimlerde eklemlenen diğer çevre coğrafyalarla beraber analiz etmektir. Bu kontrol gruplarının tayin edilebilmesi açısından Dünya Sistemleri Perspektifi önemli bir araç olarak ortaya çıkar. Bu noktadan hareketle geçiş sosyologlarının ortaya koyduğu analiz çerçevesinin çevre ekonomilerde telekomünikasyon politikalarının analiz edilmesine uyarlanmasını amaçladım.

Karşılaştırmalı ve tarihsel çerçeveden analiz edildiği zaman Türkiye'de telekomünikasyon politikalarının 1960'lar sonrası evriminde şu eğilimler belirlenmiştir. 1960-1980 arası ithal ikameci sanayileşme döneminde telekomünikasyon yatırımlarının olası kamu bütçesi ve dış ticaret açıkları etkileri gözetilmiş ve bu alanda kamu yatırımları kısıtlı kalmıştır. Bu bir anlamda sektörün değişim değerine öncelik tanınmasıdır. 1980-1994 arası dönemde, dışa dönük kalkınma bağlamında sektörün Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde oynaması istenen rol vurgulanarak sektöre dönük yüklü kamu yatırımları yapılmıştır ki bu sektörün kullanım değerine öncelik tanınmasıdır. 1994 sonrasındaysa devlet politikalarında ön plana çıkan sektörden elde edilen özelleştirme gelirleri olmuştur ki bu sektörün değişim değerine öncelik tanınmasıdır.

Türkiye’de telekomünikasyon sektörünün özelleştirilmesiyle altyapı sektörlerinin özel sermaye gruplarına açılmasının ilk adımları atıldı. 1995-2005 arasındaki özelleştirme döneminde telekomünikasyon alanındaki adımlar ön plana çıkar. İkinci büyük özelleştirme dalgası 2005-2015 arasında enerji sektörüyle gerçekleşti. 2015 sonrasında ulaştırma ve sağlık sektörleri (özellikle Şehir Hastaneleri) ön plana çıktı. Telekomünikasyon özelleştirmelerinin ortaya çıkardığı sonuçlar, özellikle özelleştirmelerin ve takip eden özel yatırımların finansman modeline bağlı ekonomik sarsıntılar, daha sonra özel yatırımlara açılan enerji, ulaştırma ve sağlık alanlarında yaşanması muhtemel sorunlar açısından aydınlatıcıdır.

Türkiye’nin 2013’ten itibaren ekonomik büyümesi geriledi. Bu gerileme 2018’de bir döviz şokuyla beraber daha da belirgin hale geldi. Türkiye’nin içinde bulunduğu bu ekonomik krizin önemli bir unsuru biriken dış borcun yarattığı baskı. Dış borcun ekonomik yapıyı sarsıcı düzeye tırmanması Türkiye’nin daha önceki ekonomik krizleriyle benzer bir unsur. Bu krizi öncekilerden ayırsa, dış borç içerisinde özel sektör borçlarının ağırlıkta olması. Kriz dinamiğinin bu şekilde “özelleşmesi,” Türkiye’de 2001-2015 arasında dolu dizgin devam eden özelleştirme politikalarının krize girmesiyle aynı döneme rastladı. Aslında özelleştirmeler dolayısıyla altyapı şebekelerine yapılan özel yatırımların yarattığı özel dış borç yükü, güncel ekonomik krizin önemli baskı unsurlarından biri oldu. Yabancı finansmana dayalı yatırım genişlemesi sürdürülemez hale geldi ve dış kredi olanakları daraldı. 2010’ların ikinci yarısında belirginleşen iktisadi bunalımın, krizin özelleştirmesi ve özelleştirmenin krizi diyebileceğimiz bir kriz dönemi olduğu ortaya çıkıyor. Bu krizden çıkışta özel yatırımların kamu finansmanı ile sürdürülmesi başvurulmuş kısa vadeli çözümler arasında. Kamu finansmanı özel yatırımları canlandırmada başarılı olamaz ve altyapı şebekeleri bir değersizleşme sürecine girerse Türkiye için 2020’lerde kamu işletmeciliği ve kamu planlamacılığı geleneğine geri dönme seçeneği ortaya çıkacaktır. Bunu 1929 Buhranı ve arkasından gerçekleşen devletleştirmelere benzetebiliriz. Elbette böylesi bir yönelim ancak dünyada merkez ve çevre ekonomilerde özelleştirme politikalarından geri adım atılırsa kalıcı olacaktır.

Referanslar

- Akçay, Ümit. 2018. “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis.” Working Paper, no. 100/2018, Institute for International Political Economy, Berlin School of Economics and Law, Berlin.
- Akçay, Ümit ve Ali Rıza Gürgen. 2019. “The Making of Turkey’s 2018-2019 Economic Crisis.” Working Paper, no. 120/2019, Institute for International Political Economy, Berlin School of Economics and Law, Berlin.
- Arrighi, Giovanni. 1990. “The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery.” In *Semiperipheral States in the World-Economy*, edited by William G. Martin, 11-42. Westport, CT: Greenwood Press.
- Brock, Gerald W. 2003. *The Second Information Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ceyhun, Yurdakul. 2006. *Fikret Yücel’in Anıları ya da Elektronik Sanayimizin Bir Kesitinin Anıları*. Ankara: EMO Yayınları.
- Clifton, Judith, Francisco Comin, and Daniel Diaz-Fuentes. 2011. “From National Monopoly to Multinational Corporation: How Regulation Shaped the Road towards Telecommunications Internationalisation.” *Business History* 53(5): 761-781.
- Crandall, Robert W. 2005. *Competition and Chaos: US Telecommunications since the 1996 Telecom Act*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Desai, Padma. 2003. *Financial Crisis, Contagion, and Containment: From Asia to Argentina*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

DEVLET VE TELEFON

- Eichengreen, Barry. 2008. *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Garcia, Saggiaro, Maria Luisa Mendonça ve Miguel Borba de Sá. 2016. "International Political Economy in Latin America: Redefining the Periphery." In *Palgrave Handbook of Critical International Political Economy*, edited by Alan Cafruny, Leila Simona Talani, Gonzalo Pozo Martin, 431-452. London: Palgrave MacMillan.
- Harvey, David. 1990. *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.
- Harvey, David. 1999. *The Limits to the Capital*. New York: Verso.
- Harvey, David. 2001. "Globalization and the Spatial Fix." *Geographische Revue* 3(2): 23-30.
- Harvey, David. 2014. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Hill, Alice and Manuel Angel Abdala. 1993. "Regulation, Institutions and Commitment: Privatization and Regulation in the Argentine Telecommunications Sector." Policy Research Working Paper no. 1216, World Bank, Washington DC.
- Hirschman, Albert O. 1968. "Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America." *The Quarterly Journal of Economics* 82(1): 1-32.
- Hopkins, Terence K., Immanuel Wallerstein, Reşat Kasaba, William G. Martin, Peter D. Phillips. 1987. "Incorporation into the World Economy: How the World System Expands." *Review* 10(5-6): 761-902.
- Horwitz, Robert B. 1998. "Deregulation as a Political Process." Paper presented at the Exitos y Fracasos de la Nueva Regulación en Telecomunicaciones Conference, Centro de Investigacion y Docencia Economicas [CIDE], Mexico City, March 23, 1998.
- Horwitz, Robert B. 2001. *Communication and Democratic Reform in South Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Horwitz, Robert B. and Willie Currie. 2007. "Another Instance where Privatization Trumped Liberalization: The Politics of Telecommunications Reform in South Africa - A Ten-Year Retrospective." *Telecommunications Policy* 31(8-9): 445-462.
- Jessop, Bob and Ngai Ling Sum. 2006. *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in its Place*. Cheltenham: Edward Elgar, 2006.
- Jessop, Bob. 2002. *Future of the Capitalist State*. Cambridge: Blackwell.
- Jessop, Bob. 2013. "Revisiting the Regulation Approach: Critical Reflections on the Contradictions, Dilemmas, Fixes, and Crisis Dynamics of Growth Regimes." *Capital & Class* 37(1): 5-24.
- Karakışla, Yavuz Selim. 2014. *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Kasaba, Reşat. 1988. "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?" *Review* 11(2): 215-228.
- Kasaba, Reşat. 1993. "İzmir," *Review* 16(4): 387-401.
- Keyder, Çağlar. 1980. "Credit and Peripheral Structuration: Turkey in the 1920s." *Review* 3(4): 579-597.
- Keyder, Çağlar. 1981. *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929*. New York: Cambridge University Press.

- Keyder, Çağlar. 1987. *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. New York: Verso.
- Kingstone, Peter R. 2003. "Privatizing Telebrás: Brazilian Political Institutions and Policy Performance." *Comparative Politics* 36(1): 21-40.
- Kolko, Gabriel. 1965. *Railroads and Regulation 1877-1916*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Larrain, Jorge. 1989. *Theories of Development: Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge MA: Polity.
- Levi-Faur, David. 2003. "New Regimes, New Capacities: The Politics of Telecommunications Nationalisation and Liberalisation." In *States in the Global Economy: Bringing Domestic Institutions Back in*, edited by Linda Weiss, 161-179. New York: Cambridge University Press.
- Majone, Giandomenico. 1991. "Cross-National Sources of Regulatory Policymaking in Europe and the United States." *Journal of Public Policy* 11(1): 79-106.
- Mattos, Cesar and Paolo Coutinho. 2005. "The Brazillian Model of Telecommunications Reform." *Telecommunications Policy* 29(5-6): 449-466.
- Noam, Eli. 1992. *Telecommunications in Europe*. New York: Oxford University Press.
- Noll, Roger G. 2009. "Priorities for Telecommunications Reform in Mexico." In *No Growth without Equity? Inequality, Interests and Competition in Mexico*, edited by Santiago Levy and Michael Walton, 365-388. Washington DC: World Bank & Palgrave MacMillan.
- Ocampo, Jose Antonio. 2014. "The Latin American Debt Crisis in Historical Perspective." In *Life after Debt: The Origins and Resolutions of Debt Crisis*, edited by Joseph Stiglitz and Daniel Heyman, 87-115. London: Palgrave MacMillan.
- Öniş, Ziya. 2003. "Domestic Politics versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crises in Turkey." In *The Turkish Economy in Crisis*, edited by Ziya Öniş and Barry Rubin, 1-30. London: Frank Cass.
- Öniş, Ziya and Fikret Şenses. 2007. "Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development." ERC Working Papers in Economics 07/06, Economic Research Center, Middle East Technical University, Ankara.
- Pamuk, Şevket. 1984. "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye, 1947-1979." In *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, edited by Korkut Boratav, Çağlar Keyder, and Şevket Pamuk, 37-68. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pamuk, Şevket. 1988. "The Ottoman Empire in Comparative Perspective." *Review* 11(2): 127-149.
- Pamuk, Şevket. 2014. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası.
- Parapak, Jonathan L. 1994. "Indonesia." In *Telecommunications in the Pacific Basin: An Evolutionary Approach*, edited by Eli Noam, Seisuke Komatsuzaki, Douglas A. Conn, 106-117. New York: Oxford University Press.
- Rachty, Gehan. 1999. "Egypt." In *Telecommunications in Africa*, edited by Eli M. Noam, 39-50. New York: Oxford University Press.
- Rhodes, Sybill. 2006. *Social Movements and Free-Market Capitalism in Latin America: Telecommunications Privatization and the Rise of Consumer Protests*. Albany: State University of New York Press.
- Rodrik, Dani. 1990. "Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Özal Decade in Turkey." NBER Working Paper Series, National Bureau of Economic Research, Cambridge MA, March 1990.

DEVLET VE TELEFON

- Sassen, Saskia. 2002. "Towards a Sociology of Information Technology." *Current Sociology* 50(3): 365-388.
- Shahvar, Soli. 2002. "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58." *Middle Eastern Studies* 38(4): 169-193.
- Tanrıkut, Asaf. 1984. *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*. Ankara: Efem Matbaacılık.
- Thatcher, Mark. 2007. *Internationalization and Economic Institutions: Comparing European Experiences*. New York: Oxford University Press.
- Üçer, Sırrı Emrah. 2018. "Alo Kapitalizm: Turkish Telecommunications Policy in the Context of an Outward-Oriented Development Strategy." PhD dissertation, Boğaziçi University, Istanbul.
- Wallerstein, Immanuel. 1979a. *The Capitalist World Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1979b. "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research." *Review* 2(3): 389-398.
- Wallerstein, Immanuel. 1991. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2000. *The Essential Wallerstein*. New York: New Press.
- Warf, Barney. 1989. "Telecommunications and the Globalization of Financial Services." *The Professional Geographer* 41(3): 257-271.
- Williamson, John. 1990. "What Washington Means by Policy Reform." In *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Edited by John Williamson, 7-20. Washington DC: Institute for International Economics.
- World Bank. 2019a. Private Participation in Infrastructure Database.
- World Bank. 2019b. Development Indicators Database.